

almanah

41-42

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2008.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Besalet Pojatić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

41-42

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2008.

SADRŽAJ

Baština

Zlatan Čolaković , <i>Pjevač iznad priča, Homer, Međedović i tradicijska epika</i>	9
Rašid Durić , <i>Stilematika balkanskih turcizama u „Gorskom vijencu“ kroz muslimansko-bošnjačku recepciju</i>	43
Ana Abramović-Orlandić , <i>Konzervacija marame – XVIII vijek</i>	47
Maksut Dž. Hadžibrahimović , <i>Da li je Sabetaj Cvi (Sabataj Cevi) - Pseudomesija sahranjen u Ulcinju</i>	55
Naka Nikšić , <i>Postavljanje elementarne muzičke pismenosti na izvornom narodnom stvaralaštvu u Sandžaku</i>	59
Suljo Mustafić , <i>Kult zmiје u narodnom vjerovanju i običajima</i>	75

Istorija

Sait Š. Šabotić , <i>Spuška kapetanija u XVIII vijeku</i>	83
Adnan Pepić , <i>Gradovi na crngorskom primorju pod osmanskom vlašću</i>	133
Safet Bandžović , <i>Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine</i>	143

Portreti

Besalet Pojatić	187
------------------------------	-----

Aktuelnosti

Nadira Avdić Vlasi , <i>Prvi ulazak u Bosnu nakon rata / maj 1996.</i>	189
Alaga Dervišević , <i>Raseljavanje i deportacija Bošnjaka od 1992. do 1995. godine kao elemenat genocida</i>	205
Izveštaj I , <i>Nansen dijalog centar – Slučaj "Bukovica"</i>	219
Suljo Mustafić , <i>Formiranje Bošnjačkog savjeta u Crnoj Gori ...</i>	223
Šerbo Rastoder , <i>Formiranje Muslimanskog savjeta u Crnoj Gori</i>	229
Raif Hajdarpašić , <i>Osnove srpskog ekspanzionizma</i>	233

Književnost

Faiz Softić , <i>Nurija</i>	247
Safet Hadrović Vrbički , <i>Osveta</i>	251

Avdo Metjahić , <i>Starački muhabeti</i> , odlomak iz knjige	255
Sulejman Aličković , <i>Pjesma</i>	275

Dokumenti

Serbo Rastoder , <i>Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva o pokrštavanjima i iseljavanju muslimanskog stanovništva iz oblasti koje je Crna Gora oslobodila u balkanskim ratovima 1912/1914</i>	277
Maksut Dž. Hadžibrahimović , <i>Jedan dokument o ulcinjskom pomorcu Ibrahimu Osmaniju iz 1901. godine</i>	307
Sait Š. Šabotić , <i>Neobjavljeni izvještaj Narodnog odbora opštine Nikšić Komisiji za vjerska pitanja Narodne Republike Crne Gore iz 1959. godine o broju najamnih zgrada i površini građevinskog zemljišta u vlasništvu vjerskih zajednica</i>	311
Jasmina Rastoder , <i>Crnogorska štampa o položaju Muslimanki i akciji skidanja zara i feredži u Barskom i Ulcinjskom srezu 1946-1950</i>	321

Prikazi

Medisa Kolaković , <i>Sad velimo pesmu da brojimo, i s tom pesmom da se veselimo.</i> - Zlatan Čolaković, <i>Epika Avda Međedovića: kritičko izdanje = The epics of Avdo Međedović: a critical edition</i> , Knj. 1 = Vol. 1, <i>Ženidba Smailagić Meha = The wedding of Smailagić Meho</i> , ISBN 978-86-85557-07-1; Knj. 2 = Vol. 2, <i>Izabrane pjesme Avda Međedovića = The selected poems of Avdo Međedović</i> , ISBN 978-86-85557-08-8, Almanah, Podgorica, 2007 – 524 ; 525-1001 str. + XLI : ilustr.; 25cm	327
Sait Š. Šabotić , <i>Kamene knjige dragocjenog štiva.</i> - Zaim Azemović/ Zećir Luboder, <i>Urezano u kamenu i pamćenju</i> , Rožaje 2007, 123	333
Faruk Dizdarević , <i>Arhetipske slike Medžida Fakića</i>	337
Jasmina Kočan , <i>Novopazarski zbornik 30/2007</i>	339
Safet Bandžović , <i>Žak Mase: Naši dragi zločinci</i> , Pariz, Zagreb, Beograd <i>biznis klasom</i> , prevod Vladimir Pavlović, izd. Dan Graf, Beograd 2006, str. 240.	341
Redžep Škrijelj , <i>Hronika o novopazarskim šehidima.</i> - Povodom knjige: <i>Novopazarski šehidi</i> , autor Omer Turković, izdavač: <i>Atelier public</i> , Novi Pazar 2008	349
Jasmina Rastoder , <i>Suljo Mustafić, Milan Vujović: Anto Baković, Tradicionalna barska kuhinja</i> , MCP, Bar, 2008.	355
Vladimir Vojinović , <i>Temelji urbane dijalektologije crnogorskog jezika</i>	357

Rašid Durić , <i>Duhovni most između islamskoga orijenta i kršćanskoga okcidenta u monografiji dr. Smaila Balića „Kultura Bošnjaka“</i> , Tuzla, Zagreb 1994.	363
Sait Š. Šabotić , <i>Naučno sagledavanje predslovenskih onomastičkih slojeva</i> (Ibrahim Pašić, Kulin & Prijesda – dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne, Društvo historičara Zenica, Zenica 2006, 73)	377
Faruk Dizdarević , <i>Ime je sudbina, Arif Rovčanin, Ime tvoje i moje</i> , Narodna Biblioteka „Vuk Karadžić“ Prijepolje – Muzej Prijepolje, Prijepolje 2008.	381
Redžep Škrijelj , <i>Mass mediji, islamska da`wa i daie danas</i> (Osvrt na knjigu <i>Islamsko komuniciranje u suvremenom dobu (Principi i metode)</i> .- Fahrudina Smajlovića, izdavač: El Kelimeh, Novi Pazar 2008.)	385
Zuvdija Hodžić , <i>Otrgnuto od zaborava</i> (Hamdija Šahinpašić – fono zapisi, Montenegro etno art 2008., priredio Mićo Miranović) ...	393
Edo Murić , <i>Osvrt na film „Karneval“</i>	397
Donatori	401

Zlatan ČOLAKOVIĆ

**PJEVAČ IZNAD PRIČA
HOMER, MEDEDOVIĆ I TRADICIJSKA EPIKA**

Sokrat (Ionu): Nitko ne može ne primijetiti da ti govoriš o Homeru bez ikakvog umijeća ili znanja. Kad bi mogao govoriti o njemu po zakonima umijeća, mogao bi govoriti o svim drugim pjesnicima, jer pjesništvo jest cjelina.

PLATON: Ion

Napomena i zahvala

Ovaj esej, objavljen pod naslovom «The Singer above Tales; Homer, Mededović, and Traditional Epics» u *Seminari Romani di cultura greca IX*, 2 (Edizioni Quasar, Roma, 2006), pisao sam na engleskom istodobno kad sam pripremao uvodno poglavlje u kritičko izdanje Mededovićeve epike. Taj tekst objavila je *Latina et Graeca* 10, 2006, 19-57 («Post-tradicionalna epika Avda Mededovića»).

U eseju koji slijedi ponavljaju se mnoge teze, uključujući definicije tradicijske i post-tradicijske epske tvorbe. Ipak, tekstovi se bitno razlikuju, jer sam ovaj esej posvetio profesionalnim homerolozima i onima koji se posebno zanimaju za Homera.

Najveću podršku i dragocjene savjete i ideje nesebično mi je dao glasoviti homerolog Robert L. Fowler sa sveučilišta Bristol. Georg Danek, homerolog sa sveučilišta u Beču, kao i Thérèse de Vet, antropologinja sa sveučilišta Arizona, također su pružili pomoć. Legendarni profesor i urednik Luigi Enrico Rossi iz Rima prihvatio je esej za tisak. Sir Hugh Lloyd-Jones i Sir Martin L. West sa Oxforda, najveći znalci starogrčke epike, Homera i Hesioda, blagonaklono su komentirali tekst, kao i Mary R. Lefkowitz sa Wellesley College-a, koja je prihvatila moje poimanje Homerove post-tradicionalnosti. Posebnu zahvalnost dugujem pokojnom uredniku *Antibarbarusa* Albertu Goldsteinu, pokojnom predsjedniku *Almanaha* Huseinu Bašiću, kao i Rusmiru Mahmutćehajiću, predsjedniku *Internacionalnog Forumu Bosne*, te urednicima *Almanaha*, *Forumu Bosnae* i *Latinae et Graecae*, na prihvaćanju mojih eseja za tisak u Bosni, Crnoj Gori i Hrvatskoj.

10. kolovoza 1935. godine, Milman Parry i Nikola Vujnović snimali su epsku pjesmu *Bećiragić Meho*,¹ koju je re-kreirao Avdo Međedović.² Ranije ujutro, istoga dana, Mumin Vlahovljak iz Pljevalja, izvanredni 72-godišnji pjevač-priča, dovršio je za njih pjevanje svoje vlastite verzije te pjesme. On ju je naučio preko pedeset godina ranije od Ćor Husa, koji je bio nadaleko priznat kao najbolji od svih usmenih tradicijskih pjevača među muslimanima Bosne (nadalje: Bošnjacima). Vlahovljakova pjesma sadržavala je 2,294 stiha.

Parry je unaprijed isplanirao ta snimanja. Njegov se eksperiment sastojao u tomu da Avdo Međedović bude prisutan i saslušava Vlahovljakovu izvedbu pjesme koju dotad nije poznavao, a da zatim snimi Međedovićevu re-kreaciju te iste pjesme. Snimka bi predstavljala dokaz da sposobni usmeni pjevač-priča može naučiti dugu epsku pjesmu tokom samo jednog slušanja te pjesme.

Međedović je samo jednom čuo tu pjesmu, od Vlahovljaka, nesumnjivo po prvi puta.³ Parry i Vujnović pažljivo su pratili njegov «proces učenja». Međedovićeva verzija bila je pak gotovo tripit dulja nego

¹ O Parryjevom sabiranju epike s Nikolom Vujnovićem i Il'jom Nikolajevičem Goleniščev-Kutuzovim, te posebno s Vujnovićem u Bijelom Polju, vidi citiranu Literaturu na kraju teksta - Čolaković, 2004, 13. poglavlje, u daljnjem tekstu MGJP; vidi isto tako Čolaković 1991, 2004a, 2004b, 2007.

² Avdo Međedović rođen je oko 1875. godine, a umro 1955. U ljeto 1935. godine, Milman Parry i Nikola Vujnović zabilježili su putem snimanja i diktata od njega oko 80,000 stihova. Albert Bates Lord i Miloš Velimirović također su snimali njegovu epiku, kada je već bio u dubokoj starosti (1950-1951.). A. B. Lord, David Eliab Bynum i Zlatan Čolaković pripremili su i objavili na bosanskom originalu šest njegovih epskih pjesama, koje su skupili Parry i Vujnović. A. B. Lord i Georg Danek preveli su njegovu epiku na engleski (u prozi) i njemački (u stihu). Z. Čolaković pripremio je i objavio kritičko izdanje sedam Međedovićevih epskih pjesama, uključujući njegove razgovore s Parryjem i Vujnovićem (v. Čolaković, 2007; vidi Međedovićevu bio-bibliografiju u ovoj knjizi, kao i u Čolaković, 2004).

³ Pjevačevo učenje nove epske pjesme tokom samo jednog slušanja njene izvedbe od drugoga pjevača, poznati fenomen u bošnjačkoj tradiciji, nije ništa začudno ni "čudesno", kao što su to opisali znanstvenici koji su uočili taj fenomen. Uistinu, do toga je došlo nužno. Nijedan pjevač neće dvaput ponoviti svoju pjesmu. Svaka se pjesma sastoji od formularnih iskaza, tema i tematskih struktura, koje su dobro poznate slušateljima i pjevačima. Pjevači su već ranije tvorili mnoge slične teme i tematske strukture, te već od ranije vladaju "formularnim jezikom" epskih pjesama, ili radije njihovom *Kunstsprache*. Tako pjevač treba samo da "nauči" novi zaplet pjesme, i neke od njenih "leit motiva" onoliko detaljno koliko može. Svi sposobni pjevači naučili su svoje pjesme nakon što su ih čuli samo jednom u izvedbi.

Vlahovljakova (6,311 stihova). Albert Bates Lord pisao je o ovom Parryjevom eksperimentu u svojoj knjizi *Pjevač-Priča*, u originalu *The Singer of Tales* (1960). A. B. Lord je najavio svoju namjeru da u posebnoj knjizi serije *Serbo-Croatian Heroic Songs* (nadalje: SCHS) objavi obje epske pjesme. Nažalost, Lord nije pronašao vrijeme da ispuni taj zadatak.

No, Parryjev eksperiment nije se sastojao samo u snimanju Međedovićeve verzije, kao što je to Lord nama predstavio. Naime, Parry je zatražio Vlahovljaka da prisustvuje Međedovićevoj izvedbi i iskaže svoju kritiku Međedovićeve tvorbe.

Tako su, toga istoga dana, Parry i Vujnović također snimili svoj razgovor s Vlahovljakom o razlikama između tehnike epske tvorbe Ćor Husa i Međedovića, jer je Vlahovljak nekada davno poznavao Ćor Husa (Parryjev tekst *I2472*, Mumin Vlahovljak, *Pričanje*, ploče 7109-7124, kolovoz 10, 1935).⁴ U tekstu koji slijedi ukratko ćemo prikazati najvažnije dijelove ovog razgovora, te pokušati objasniti uzrok razlike u duljini i sadržaju između Vlahovljakove i Međedovićeve verzije «iste» individualne pjesme.

Što je tradicijsko, a što je post-tradicijsko

Na početku razgovora, Vlahovljak je pričao o Ćor Husu. Prema Vlahovljaku, tokom druge polovice devetnaestog stoljeća Husove izvedbe epike utjecale su na dvije generacije epskih pjevača sandžačke regije, pa i šire. Ćor Huso je bio «pjevač profesionalac» (*mahsuz* pjevač, što znači «ništa drugo nego pjevač»), koji je izvodio svoju epiku diljem Bosne. On je bio najbolji «istoričar» i savršeni «pjevač-priča». Ćor Huso je bio utjelovljenje bošnjačke tradicije, jer je znao «najbolje pjesme». Svaka je od njih bila superiornija bilo kojoj pjesmi koju je Vlahovljak ikad čuo od drugih pjevača.⁵ Vlahovljak i njegov otac naučili su najviše svojih

⁴ Transkripciju ovog razgovora nedavno sam objavio gotovo u cjelini (v. Čolaković: 2004b, 2007). Također sam interpretirao taj razgovor, slično kao u ovom tekstu. Taj moj esej izazvao je snažnu reakciju nekolicine slavista, homerologa i folklorista. Neki među znalcima bošnjačke epike, kao N. Kilibarda, R. Durić i V. P. Nikčević, nisu se složili sa mnom, no drugi, kao G. Danek, I. Rebronja i M. Maglajić, složili su se s mojim komentarima.

⁵ Vlahovljak razumije pojam epske “tradicije” kao “sve Ćor Husove pjesme”, jer su drugi pjevači isto tako pjevali Ćor Husove pjesme, ali ne tako dobro i istinito kao on. Stoga je Ćor Huso bio najbolje “utjelovljenje tradicije”, a ostali pjevači

pjesama od Ćor Husa. Vlahovljak je znao «preko stotinu pjesama», ali nije diktirao njihove «naslove» (sadržaj zapleta u par riječi) Vujnoviću i Parryju kada su oni bilježili njegov repertoire. On im je dao listu «samo Ćor Husovih pjesama», koje je naučio od Ćor Husa i od svog oca.

Vlahovljaci su pripadali lokalnoj aristokraciji u Bijelom Polju, a Muminov otac bio je zapovjednik naoružanog odreda zaduženog za čuvanje bosanske granice. Kako su oni bili *age*, naime bogati zemljoposjednici, oni su pjevali junačke pjesme drugim begovima i agama isključivo za zabavu, a nikada za novčanu nagradu. Uistinu, oni su plaćali drugim pjevačima, ako su ti pjevači živjeli u oskudici. Tako su Vlahovljaci «držali» Ćor Husa u svome vlastitom *hanu* (prenočište za putnike i *kiridžije*), kako bi slušali i naučili njegove pjesme. Oni su Husa bogato nagrađivali, kao i drugi *age* i begovi među slušateljima.⁶

Vlahovljak opisuje Ćor Husa kao nevjerojatno talentiranog čovjeka, «samoukog filozofa» kog je «nadahnuo sam Bog». Njegove su pjesme bile «prirodne» i «istinite». Bilo je nešto «čuderno» u njemu: takva je bila njegova mudrost, njegovo znanje povijesti i njegova osobnost.⁷ Vlahovljak je pokušao opisati Husovu izvedbu, ali je iskreno priznao da to ne može. Savršenstvo Ćor Husove izvedbene tehnike i njegovih pjesama bilo je - «neizrecivo».

slabija “utjelovljenja tradicije”. Prema našem mišljenju, ovo je prihvatljiva definicija tradicije i tradicijskih pjevača.

⁶ Milman Parry se trudio saznati što je više moguće o Ćor Husu. U Bijelom Polju on je pronašao nekoliko starih pjevača koji su zasigurno naučili svoje pjesme slušajući Ćor Husa. Najbolji među njima bili su 75-godišnji Ragib Gojaković, 90-100-godišnji glasoviti pjevač Hajro Ferizović i Mumin Vlahovljak. A. B. Lord je pripremao listu Ćor Husovih pjesama na temelju informacija mnogih pjevača. J. M. Foley tvrdi da je Ćor Huso bio, poput “Homera”, legendarni “kulturni heroj”, a ne povijesna osoba. Ta tvrdnja nije točna. (Vidi Čolaković, 2004, str. 490, te 2004a).

⁷ Bošnjački tradicijski pjevači rekreiraju “istinite” mitsko-historijske događaje. Oni posjeduju “znanje” o prošlim zbivanjima i sposobnost da ih “ožive” uz pomoć nadnaravnog ženskog bića (*vila*) ili ih u tome nadahnjuje sam Bog. To je vrlo slično pomoći koju Homer i Hesiod traže od Muze, kćerke Sjećanja, u svojim invokacijama. Kao re-kreatori oni u bitnom smislu nisu pjesnici nego “historičari”, “znalci prošlosti” koji posjeduju moć “proricanja”. Međedović često otpočinje svoje epske pjesme invokacijom Božje pomoći:

Oj! Riječ prva, Bože ni pomози!

Evo druga: Amin, ako Bog da!

Naš sjajni pjevač Murat Kurtagić invocira svoju vilu slijedećim stihovima:

I ti, vilo, pripomogni mene

Da otpevam prošle uspomene!

Vlahovljak: Kad bi počeo da gudi, to bi rek'o k'o da se šali, k'o dijete jedno. Razveo bi. Kad bi počeo da pjeva, najprije polako, ne čuje se do vrata, pa ha-ha, pa ha-ha, pa sve bolje, pa sve bolje, pa nek ima ova cijela ćelija neka je, svak bi čuo. Ama polako. On sve, lakrdiju po lakrdiju (riječ po riječ, op.ZČ)... U njega nemaše da naveže za jednu lakrdiju po stotinu.

Vujnović: Jesu li mu dobre pjesme bile?

Vlahovljak: «Dobre pjesme bile»? To je pjevač bijo u ovu stranu – sto godina nije imao sa šnjim nikakav pjesne da ti kaže, da č'ojeka zagrije! I koje malo on bi zapjev'o, pa bi bilo po pedeset, po še'set ljudi bi, pet lica ostalo ne bi što zaplak'o ne bi.

Vujnović: A zašto tako?

Vlahovljak: E, tako žalosno. Ako je poginuti neđe, tako on žalostljivo kaže, kol'ko da je sad ono uonde da vidiš.

Vujnović: A je li dobro okić'o pjesme?

Vlahovljak: Nije... To istina nije, sem samo hoću (pjevači, op.ZČ) da ima više priče.

Vujnović: A zašto nije on pjev'o više kite tako, kada su bolje koje su više okićene?

Vlahovljak: E one jesu sad za ovoga vremena bolje, za ovije današnjije i'strumenti, za ovije danas što hode.

Vlahovljak je nastavio svoje objašnjavanje tvrdeći da «kititi» pjesmu ne znači samo «proširiti» obujam pjesme nego i «unijeti laži» u pjesmu. Štoviše, pjevači koji kite ne poznaju «istoriju» - oni ne znaju da je sultan Selim živio prije pet stotina godina, a Mujo Hrnjica prije samo dvjesto i osamdeset godina (ovo je točna i ključno značajna zamjerka, analogno primjenjiva i na Homera, op. ZČ). Vlahovljak, kao ponosni tradicijski pjevač, koji prezire novonastalu post-tradicionalnost, uzvikuje: Neću da lažem, neću da lažem nizašto! Vujnović i Parry željeli su doznati kako Vlahovljak ocjenjuje Međedovićevu tehniku u usporedbi sa svojom vlastitom tehnikom i tehnikom tvorbe Ćor Husa.

Vujnović: A vidiš, Avdo (Međedović, op.ZČ) ima dobre pjesme, a on nije naučijo od Ćor Husejina ništa.

Vlahovljak: «Ima Avdo dobre pjesme». Dobre Avdo ima pjesme? Avdo kiti, i sad ovu koju ja znam, moju, on je još more okititi, još dvoje prinijeti i ona bit' okićenija.⁸

⁸ U svom razgovoru s Vujnovićem i Parryjem, koji su snimili dan ranije, 9. kolovoza 1935. godine, Međedović se doista hvalio da će njegova tvorba Vlahovljakove pjesme biti najmanje dvaput dulja.

Vujnović: Je li to dobro?

Vlahovljak: Nekome jes', a nekome nije.

...

Vujnović: Ja bi rek'o da dobar pjevač nije koji dobro okiti, (nego, op.Z.Č) koji dobro ne okiti. Kad na primjer ti kažeš kao Husejin da je bijo dobar pjevač.

Vlahovljak: Dobar pjevač, što ga na kugli nije bilo!

Vujnović: A zašto on nije okić'o pjesme?

Vlahovljak: E, on nije okić'o pjesme, što nije ono što je bilo, on više tur'o nije.⁹

Vujnović: Samo bi pjev'o onu istinu, a?

Vlahovljak: Ha! Samo istinu.

Vujnović: Onda, kita nikakva nije istinita u pjesmi?

Vlahovljak: E, bogme tako!

Vujnović: Što se smiješ sada? Reci!

Vlahovljak: Kako se neću smijati', kad sam ti vidiš.

Vujnović: Kako «vidim»?

Vlahovljak: Sam znaš.

Vujnović: Po čemu?

Vlahovljak: Lijepo.

Vujnović: Bogami, kako ću znati', kad nijesam vidijo ništa?

Vlahovljak: Bogami, znaš, priliku svaku, taman k'o ja! Svaku. I on, taj bogami zna, gospodin šef (odnosi se na Parryja, koji je u blizini, i snima, op.ZČ).¹⁰ Eeeh!

Vujnović: Razumiješ li *ti* šta je to kita, pjesme junačke temelj?

Vlahovljak: Junak, č'o'jek jedan, koji je junak č'o'jek, to je temelj pjesamski, a pjesma je, kita je zinet (ukras,op. ZČ), obučenje pjesme jedne. «Obući je», na primjer, kao ono kad obuće jednoga lijepa momka,

⁹ Kao što vidimo, Vlahovljak je izričito tvrdio da Ćor Huso nije koristio kićenje u svojim pjesmama. Navedimo stoga riječi A. B. Lorda, iz njegovog teksta *Avdo Međedović* (v. Lord, 1974): "Njegova (Ćor Husova, op. ZČ) najizraženija osobina kao pjevača bila je ta da "okiti" pjesmu. To su potvrdili svi koji su ga znali. Avdo je bio vrijedni učenik Ćor Husove škole."

Pročitali smo transkripcije Parryjevih snimki razgovora koje sadrže svjedočenja nekoliko bjelopoljskih pjevača, koji su zasigurno poznavali Ćor Husa. Nitko od njih nije spomenuo da je Ćor Huso ukrašavao ili kitio svoje pjesme.

¹⁰ Parry je prisutan, te snima ovaj razgovor. Vlahovljak koristi finu ironiju u svom razgovoru s Vujnovićem. On kaže Vujnoviću da je Parry očito njegov "šef", te da mu je jasno da je Parry napravio eksperiment time što je snimio njegovu pjesmu, a zatim njenu verziju u Međedovićevoj izvedbi.

pa on lijep samo. Istina: evo momka Nikole, fin momak i čus, i doš'o, ama nema za sebe haljina dobrije.

Vujnović: To je istina, bogami, da nemam haljina!

Vujnović je primijetio da je neposredno prije snimanja ovog razgovora Parry nešto živo diskutirao s Vlahovljakom, pa o tome nastavlja ispitivanje.

Vujnović: Što si ono prič'o gosparu (Parryju, op.ZČ) kad si drž'o tamo onu kutiju od cigara? Ovako si nekako drž'o u ruci. Šta si ono prič'o?

Vlahovljak: A, za ono kićenje. Kaže meni (Parry): Kako pjeva Avdo? Reko': Pjeva fino, kiti. Kaže: Kako kiti? - Evo ova kutija cigara. U njojzi Drava. On kaže: i Drava i Zeta i Vardar i Drina. I kutija jedna, i piše «Drava». Pa ako ćemo da turimo Drave sve u to, miješaj! Hajd!¹¹

Vujnović: I onda, veliš da je tako Avdo (ispjevao, op. ZČ) pjesmu?

Vlahovljak: Isturi ploču će su ljudi koji znadu što su pjesme, pa će čut'!

Vujnović zatim pita je li Međedović, uz svoje «nedopustivo» kićenje, unio i neke «pogreške» unutar zapleta pjesme. Vlahovljak nije htio odgovoriti na ovo pitanje. Ovaj dio razgovora završava sa Vlahovljakovom izjavom da on pjeva točno onako kako je naučio od Ćor Husa.

Vujnović: Onda, ti pjevaš isto k'o što je pjev'o Ćor Husejin?

Vlahovljak: Ja drugčije ne!

Vujnović: Sve baš riječ za riječ?

Vlahovljak: Sve riječ za riječ, ja više ni ostavljam ni prituram.

Vujnović: A što je reć' ono «riječ za riječ»?

Vlahovljak: Tako čuo, tako i pjevam.

Napokon, Vujnović pita Vlahovljaka «što je lakrdija», to jest «što je riječ»?

Vlahovljak: Lakrdija – čuo ja: «Vino pilo trides' Krajišnika».

Vujnović: Ja.

Vlahovljak: Ne mogu da kažem «trides' i četiri».

¹¹ Kako bismo pravilno razumjeli ovu mudru usporedbu, treba istaknuti da su razne vrste cigareta nosile imena rijeka. Vlahovljak tvrdi da se svaku individualnu pjesmu može usporediti s nekom posebnom rijekom. Svaka rijeka ima svoj vlastiti tok i svoj osobni identitet. Stoga je Međedović u svojoj tvorbi “miješao pjesme”.

Vujnović: Da.

Vlahovljak: Nego «trides'». I vazdi pjevam «trides' Krajišnika...» Ne mogu da kažem, sem koliko sam čuo. Eto, brate!¹²

Vujnović: Je li to «riječ za riječ»?

Vlahovljak: E, to je «riječ za riječ».

Vujnović: Tako treba.¹³

Vlahovljak: E, eto, ako kažeš te me pitaš.

Milman Parry poznao je teoriju epizacije, naime o tome da se bošnjačka tradicija razvila iz kraćih kršćanskih epskih oblika putem «epizacije» (*episierung, epicizing*). Takozvana epizacija nastala je iz «stila kićenja». Ovaj termin zasnovali su prethodni skupljači i znanstvenici (L. Marjanović, M. Murko, G. Gesemann i A. Schmaus). Prema njihovim točnim opažanjima, stil kićenja omogućio je bošnjačkim pjevačima iz Bihačke Krajine u sjevernom dijelu Bosne, da sklapaju vrlo vješto konstruirane i razvijene zaplete unutar svojih dugih epskih pjesama.¹⁴ Poznavajući njihov rad, Parry je predmnijevao da su kićenjem tradicijske usmene pjesme zadobile duljinu, a svojom duljinom zadobile svoju bit. (C. M. Bowra će nakon Parryja zastupati slične poglede na razvoj epike). Parry je smatrao da je «kićenje» sam temelj bošnjačke duge epske pjesme; «kićenje» je najvjerojatnije razumijevao, u svojoj vlastitoj terminologiji, kao «tematsko proširenje» (*thematic extension*) unutar «tematske kompozicije» (*composition-by-theme*). Kako se meni činilo da je Parry došao do pojma «teme» slijedeći Gesemannov pojam «shemata», pitao sam o tome A. B. Lorda. On je tvrdio, u razgovoru sa mnom, da je Parryjevo otkriće «teme» utemeljeno na Parryjevim vlastitim sagledavanjima epske tvorbe na terenu.¹⁵

¹² Na početku svoje verzije Vlahovljakove pjesme, Međedović je uzeo slobodu da poveća broj sakupljenih junaka, te je spomenuo trideset i šest junaka.

¹³ Kako je Vujnović sam guslar, on izjavljuje da se kao pjevač-priča u ovome slaže s Vlahovljakom.

¹⁴ Tehnika epske tvorbe i njena dikcija u ovoj regiji duboko se razlikuju od bjelopoljske tradicije. Bošnjački pjevači iz Bihačke Krajine koristili su ne samo različiti muzički instrument kao pratnju (tambura), nego su tvorili u strofama (što je dokazao Bynum), te je sasvim očigledan utjecaj balada na njihove epske pjesme (što je dokazao Čolaković).

¹⁵ Vidi Čolaković, 2005, s bibliografskim bilješkama; prvo izdanje *Latina et Graeca* 26, Zagreb, 1986. Slažem se s Lordovom izjavom iz slijedećeg razloga: Parry je, kao i drugi skupljači, radio s mnogim osrednjim pjevačima. U njihovim izvedbama može se lako uočiti temu kao značajni povezujući dio unutar zapleta. Lord je također spomenuo Parryjev stav da se “Gesemann približio poimanju

Parry je tražio pjevače najduljih pjesama, i u Bijelom Polju je napokon pronašao svog «Homera».

Parryjev «Homer» bio je Avdo Međedović, pjevač pjesme koju se snimalo toga dana u kolovozu 1935. godine, fenomenalni pjevač iz sela Obrov, blizu Bijelog Polja. On jest mogao pjevati i diktirati pjesme duljine *Ilijade* i *Odiseje*. Nakon što je naručio i punih mjesec dana snimao Avdove pjesme homerske duljine i visoke pjesničke kakvoće, kako putem diktiranja tako i putem pjevanja u izvedbi (ukupno oko 80.000 stihova), Parry je saznao od Vlahovljaka da njegov pjevač najduljih pjesama nije *bona fide* usmeni tradicijski pjevač. Međedovićeve pjesme i njegova tehnika epske tvorbe bili su bitno različiti od pjesama i tehnike drugih Parryjevih pjevača, koji jesu bili *bona fide* «usmeni tradicijski» pjevači. Jedan od najsposobnijih među njima bio je Mumin Vlahovljak, Cor Husov učenik, čije poglede smo maločas iznijeli. Slijedećeg dana, Parry i Vujnović su naprasno napustili Bijelo Polje, premda nisu dovršili bilježnje Međedovićeve «najdulje» pjesme.¹⁶

Vlahovljak je u svojoj kritici tvrdio da je Međedović korištenjem tehnikom «kićenja»:

1. nepotrebno produljio Vlahovljakovu pjesmu,

2. unio laži u njegovu pjesmu, a nije slijedio istinitost Vlahovljakove tradicijske pjesme,

3. «umiješao» u ovu pjesmu mnoge dijelove drugih pjesama, te tako stvorio hibridnu pjesmu, što nije dozvoljeno u tradicijskoj usmenoj epskoj tvorbi.

Vlahovljak je nesumnjivo bio izvanredni tradicijski usmeni pjesnik, pa njegovu kritiku treba pomno razmotriti. Pisac ovih redova smatra da su Vlahovljakove opaske primjenjive ne samo na Međedovićevu, nego i na Homerovu tehniku epske tvorbe. U tekstu koji slijedi, dokazivat ćemo da su i Međedović (u velikoj mjeri) i Homer (u najvećoj mjeri) bili *post-tradicijski pjesnici*. Pružit ćemo sugestiju da postoje dvije bitno različite tehnike epske tvorbe, koje su proizvele jedinstvene oblike epskih pjesama, kako u korpusu bošnjačke, tako i u korpusu starogrčke usmene epike: tradicijska i post-tradicijska tehnika.¹⁷

tematske tvorbe” (composition by theme). O Parryjevom pojmu “tema” vidi Čolaković, 2006, bilj. 9, str. 25.

¹⁶ Prema Međedoviću, njegova najdulja pjesma bila je “Ropstvo Tala iz Orašca u Ozimu” (Parryjev tekst 12428). Vujnović je otpočeo zapisivati ovu pjesmu po diktatu 30. srpnja 1935., ali je pjesma ostala nedovršenom, nakon što je sadržavala, nakon četiri dana zapisivanja, čak 3,738 stihova.

¹⁷ Matija Murko tvrdio je već 1929. godine da je upoznao pjevače koji su bili kreativni pjesnici među tradicijskim pjevačima-priča, te da naivno poimanje rapsoda

Post-tradicijsku epsku tvorbu definiram kao **usmeno epsko pjesništvo koje bitno nadilazi, idejno i u tvorbenoj tehnici, okvire i norme tradicijskog stvaralaštva**. Njene proizvode ne može se naučiti slušanjem izvedbe, to jest prenositi usmenim putem i rekreirati pomoću konzervativne tradicijske epske tvorbe. Post-tradicijski epovi jesu proizvodi umjetnosti i hibridi tradicije i inovacije. Dok njihova dikcija, stil i cjelokupni dizajn nadilaze tradicijsku tvorbu usmenog pjesništva, njima nedostaje tradicijsko značenje, jer se u njima uništava mitsko-historijska komponenta naslijeđene tradicijske priče. Da bi nadomjestile ovaj nedostatak, post-tradicijske poeme sadrže mnoge dijelove drugih tradicijskih epskih pjesama i usmenih tradicijskih oblika (sadržaji pripovijedaka, legendi, balada i lirskih pjesama). Post-tradicijski pjesnici, koji nalikuju pjesnicima-umjetnicima, trude se da unutar jedne pjesme, daleko dulje od tradicijskih pjesama, obuhvate cjelokupnu tradiciju. Oni razvijaju nove načine izvedbe i tvorbe, koji se temelje na razvijenoj improvizaciji, a deklamacija zamjenjuje pjevanje; oni mogu tvoriti dramatsko predstavljanje (mimesis) govora i djelovanja svojih likova (sa pretežnim dijelom pjesme u upravnom govoru);¹⁸ oni razvijaju nov način tvorbe zapleta i sadržaja. Zaplet i dikcija u poemama post-tradicijskih pjevača nisu stabilni, i bitno se mijenjaju u svakoj slijedećoj izvedbi.

Tradicijsko usmeno epsko pjesništvo definiram kao **korpus mitsko-historijskih pjesama koje su čvrsto međusobno povezane; njih tvore tradicijski pjevači u određenoj regiji u skladu sa konzervativnim tradicijskim obrascima mitsko-historijske epske tvorbe** (koristeći dikciju, etičke i estetičke karakteristike u oblicima u kojima su razvijene unutar te regije). Pjevači ih tvore usmeno i prenose usmenim putem. Ti pjevači nisu slični pjesnicima-umjetnicima, nego onima koji su naučili umijeće re-kreiranja. Tradicijski pjevači slični su rekreativnim muzičarima i oni ne improviziraju. Oni do u tančina poznaju mnoge pjesme i posjeduju «znanje prošlosti». Oni mogu «oživjeti» istinite događaje, kako ih opisuje tradicijska pjesma, tako da pažljivo slijede zaplet pjesme i njen cjelokupni sadržaj onako kako su ga naučili od starijih pjevača. Njihovo umijeće sastoji se u tvorbi «mitskih sklopova» kroz tvorbu pjevačima svojstvenih «kompozicijskih shema». Svaki individualni pjevač pred-

koji nasljeđuju aede treba odbaciti u homerologiji (vidi de Vet, 2005). Parry često navodi Murkov sjajni rad, koji ga je nadahnuo: *La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du Xe siècle* (vidi Murko, 1929). Vidi također naš ranije navedeni esej o rapsodima i aedima.

¹⁸ I Homerovi i Međedovićeви dugi epovi sadrže preko 55% upravnog govora (*Odiseja* sadrži daleko veći postotak nego *Ilijada*, oko 75%). U kraćim Međedovićevim epovima postotak upravnog govora je daleko veći.

stavlja «utjelovljenje tradicije» unutar okvira svog poznavanja tradicijskih pjesama i svojih osobnih rekreativnih sposobnosti. Zapleti i dikcija u tradicijskih pjevača ostaju stabilni tokom njihove cjelokupne pjevačke karijere. Temeljno obilježje tradicije je njena konzervativnost.

Tradicijski epski pjevači pjevaju uz instrument, koji često virtuožno sviraju; oni ugodno pjevaju i uvjerljivom mimikom «glume», dok post-tradicijski pjesnici razvijaju deklamiranje i recitaciju u ubrzanoj izvedbi, a zapuštaju muzički dio izvedbe. Time njihov pjesnički jezik postaje «muzikalniji» i «književniji», a tvorba stihova daleko slobodnija i lakša; dikcija se obogaćuje neologizmima, te se razvija ukrašavanje teksta opisima, govorima i usporedbama.

U tekstu koji slijedi ukazat ćemo na svoje uvide bitnih razlika između tradicijskih i post-tradicijskih izvođača i pjesnika, s primjerima i ilustracijama preuzetim kako iz naših analiza, tako i iz literature o Homeru i bošnjačkim izvođačima/pjesnicima. Iznijet ćemo 24 argumenta o Homerovoj i Međedovićevoj post-tradicionalnosti.

1. U Homerovim epovima nalaze se mnoge referencije na druge tradicijske pjesme i priče. Također, postoje Homerove referencije na razini tematskih i formularnih iskaza. Takve su referencije prisutne i u bošnjačkoj epici. One se mogu pronaći putem pažljivog proučavanja mnogih pjesama koje je kreirao dobar individualni pjevač (a zatim, putem proučavanja drugih epskih pjesama zabilježenih u njegovoj regiji).¹⁹

Referencije na druge pjesme i priče su **rijetke i izbjegavaju se** unutar pjesama bošnjačkih **tradicijskih** pjevača-priča. U svojoj knjizi *The Singer of Tales*, str. 159, A. B. Lord eksplicitno izjavljuje da nije primijetio homersku referencijalnost u bošnjačkoj usmenoj tradiciji. S druge strane, referencije su **obilne i naglašavaju se** u epskim pjesmama Avda Međedovića. Milman Parry bio je prvi i, koliko znam, *jedini* američki znanstvenik koji je primijetio homersku referencijalnost u Međedovićevim pjesmama (u svome neobjavljenom rukopisu koji sadrži pitanja za Međedovića, naslovljenom *Pitanja u Bijelom Polju*).²⁰ Ova ključna

¹⁹ Ovo smo dokazali u knjigama: Čolaković, 2004, 2007.

²⁰ Zahvalni smo harvardskim profesorima Gregory Nagyu, Stephenu Mitchellu i Davidu Elmeru iz *Zbirke Parry*, što su nam dali kopiju i pristup ovom neprocjenjivom Parryjevom rukopisu, kao i na kopijama Parry-Vujnovićevih razgovora s Avdom Međedovićem i Muminom Vlahovljakom. Parryjev rukopis *Pitanja... i Parry-Vujnovićevi razgovori s Međedovićem* pokazuju da je Parry ne samo izvrstan govornik i pisao na bosanskom, nego i to da se njegovo istraživanje u 1935. godini proširilo na proučavanja zapleta, tvorbe kataloga, referencijalnosti, karakterizacije, tvorbe upravnog govora, ukrašavanja, digresije, duplikacije, repeticije, razlike između diktiranog, pisanog i ispjevanog teksta, te mnoge druge probleme u home-

analogija između Međedovića i Homera, i druge analogije koje slijede,²¹ dovele su me do zaključka da Homer i Međedović nisu tradicijski usmeni pjesnici, nego post-tradicijski usmeni pjesnici.

2. Međedović tvori značajno dulje pjesme u odnosu na duljinu tradicijskih pjesama pjevača iz njegove regije, kao što je to najvjerojatnije činio i Homer.²² Homerovi epovi bili su, kao što znamo iz starogrčkih izvora, najmanje dva do tri puta dulji od Cikličkih epova. (Pretpostavljam da su Ciklički epovi proizašli iz ranijih starogrčkih usmenih tradicijskih epova).²³ Duljina Međedovićevih epova, u odnosu na bošnjačke tradicijske epove, tome je analogna. Međutim, nije samo iznimna duljina epskih poema ono što čini Homera i Međedovića post-tradicijskim usmenim pjesnicima, nego njihov osebusni umjetnički način tvorbe usmene epike.

3. Međedović strukturira svoje zaplete, dijaloge, likove, teme i scene tako majstorski, da ponekad njegovo umijeće podsjeća na Homerovu virtuoznost.²⁴ On unosi mnoge dijelove drugih individualnih pjesama u svoju jedinstvenu individualnu pjesmu.²⁵ To nije dozvoljen postupak u

rologiji. Tomu smo posvetili posebno poglavlje u našem kritičkom izdanju Međedovićeve epike (vidi Čolaković, 2007).

²¹ Dodatni dokazni materijal i ilustracije naših stavova iznesenih u ovom eseju, koji se temelje na analizi Međedovićeve i Homerove epike, vidi u Čolaković, 2004, 2006, 2007, 2007a.

²² U svom razgovoru s Vujnovićem (Parryjev tekst 12443) Međedović tvrdi da je “dvostruko okitio”, to jest da je najmanje udvostručio izvornu duljinu pjesme u svojoj verziji *Ženidbe Smailagić Meha*. Pjesmu mu je naglas čitao iz knjige neki momak, i on ju je tako naučio. Međedović jasno kaže da se njegova tehnika duboko razlikuje od tehnike drugih pjevača:

Međedović: Pa kaz'o sam ti, Boga mi, brate, koji je goj guslač dobar bijo, a ispev'o je pesmu za pet sahata, moja je deset. I sad, ako je to da valja, ako nije, da ne valja. Kazaću ti upravo, hoće da se mre!

Nedavno smo objavili, u knjizi *Epika Avda Međedovića*, Kritičko izdanje, gotovo u cjelini ove Vujnovićeve razgovore s Međedovićem. (Vidi također Čolaković, 2006a). Lord-Bynum nisu uvrstili u svoju ediciju vrlo značajni dio ovih razgovora (usporedi naše izdanje sa SCHS 4).

²³ O Cikličkim epovima vidi Burgess, 2003, 2006.

²⁴ Vidi Lord, 1971. O Međedovićevoj tehnici strukturiranja zapleta vidi Čolaković 2004, posebno 17. poglavlje na engleskom *The Heroic Mythic Story*.

²⁵ Na primjer, u svojoj proširenoj digresiji, Međedovićev lik iz epske pjesme *Dolazak vezira u Travnik* nadugo izlaže zaplet druge pjesme u Međedovićevom repertoireu. Parry je to primijetio i zapisao na bosanskom jeziku slijedeće pitanje za Međedovića u svom rukopisu *Pitanja u Bijelom Polju*: Čini mi se da postoji jedna

izvornoj bošnjačkoj usmenoj tradiciji (Vlahovljakov primjer «kutije cigareta»). Neo-analisti (Kakridis, Pestalozzi, Schadewaldt, Kullmann i drugi) pokazali su da je to činio i Homer.

Međedovićevi zapleti postali su ne samo razvijenije strukturirani no što su zapleti tradicijskih pjevača, nego isto tako dramatičniji i ponekad tragični.²⁶ Upravni govor postao je dominantan u njegovim epovima. U pjesmama bošnjačkih tradicijskih pjevača-priča postotak upravnog govora iznosi između 40-60%, a u pjesmama najboljih među njima dostiže otprilike 65%. Međutim, u Međedovim pjesmama cjelokupni postotak upravnog govora iznosi oko 75% i ponekad se rasteže u 100% tokom više stotina stihova, kada lik čini digresiju ili daje svoj detaljni izvještaj, kao što to čini i Odisej u Homerovoj *Odiseji*. U svojim najduljim pjesmama, Međedović koristi upravni govor u postotku koji je otprilike ekvivalentan postotku upravnog govora u Homerovim epovima. I Platon u svojoj *Državi*, i Aristotel u *Poetici*, sagledali su pretežnost «mimetičnog» upravnog govora u Homera (pjesnik «govori kroz usta» svojih likova), kao *differentia specifica* Homera u odnosu na «manje mimetičnu» naraciju u drugim epskim pjesmama.

4. Međedović, kao i Homer, koristi u strukturiranju svojih pjesama flashback tehniku, epizodičnost, retardaciju, digresiju, duplikaciju, paralelizam, duge opise i kataloge, teihoskopiju i ekfrazu,²⁷ kao i anticipaciju budućih događaja i elaborirani rasplet (dovršetak zapleta). Međedović i Homer racionaliziraju naslijeđene zaplete i tvore izvanredne «romane» u stihu.

Homer je bio Cervantes stare Grčke. Cervantes je ismijavao popularne herojske i pastoralne novele. Tim postupkom on je stvorio moderni roman. Unutar svoga monumentalnog Epa, Homer je kreirao novi *Weltanschauung*. On je razgolitio nedostatke tradicijskog herojskog gledanja na svijet i njegovog poimanja časti i slave, kakvi su bili izraženi u tradicijskim epskim pjesmama, i time je utro put tragediji. Na sličan način, u svom paradigmatski post-tradicijskom epu *Smrt Ličkog Mustajbega*, Međedović opisuje nepravedno postupanje sa ženama u herojskom društvu, te oslikava svoj glavni lik, jednog od najslavljenijih junaka bošnjačke

cijela pjesma koja opisuje ovaj događaj. Znaš li tu pjesmu? Možeš li je pjevati? Ovu je pjesmu Međedović doista naveo u listi svojih pjesama, koju je sastavio Vujnović.

²⁶ Nesretna je okolnost da su dosad samo dvije Međedovićeve epske pjesme prevedene: na engleski (*Ženidba Smailagić Meha*) i na njemački (*Ženidba Vlahinjić Alije*). Nijedna od njih ne ilustrira njegovu sposobnost da tvori dramatične i tragične zaplete (vidi našu ediciju njegovih pjesama *Katal-ferman na Đerđelez Aliju i Gavran kapetan i serdar Mujo*, u knjizi MGJP, Čolaković, 2004).

²⁷ O ekfrazi u Međedovićevoj epici, vidi Danek, 2006.

tradicijske epike, kao nemoralnog prestupnika. Tragično je, tvrdi Međedović, da je taj i takav junak «lik nas samih i naše ogledalo». Hibrističnost glavnog bošnjačkog junaka uzrok je porazu bošnjačke vojske, a njen zapovjednik, koji je nekad bio «najbolji među Bošnjacima», prije nego što je postao izluden ljubavlju i strastvenom seksualnom požudom, pravedno gubi svoju glavu u herojskom dvoboju s kršćanskim junakom. Međedović je zaplet strukturirao, kao u starogrčkoj tragediji, na postepenom «ispunjenju proročanstva» i «pravednom kažnjavanju hibrističnog junaka».

Daljnju podršku mom stavu daju sami likovi: Don Quijote, koji se referira na prvu knjigu svojih pustolovina u drugome dijelu romana, kritizirajući njegovog autora i sadržaj; Odisej, koji se u *Odiseji* referira na *Ilijadu* i na posljedice *Razorenja Troje*; Međedovićevi junaci, koji čine to isto u drugome dijelu spomenutog monumentalnog epa. Neki od glavnih likova iz prvoga dijela u svim navedenim djelima igraju značajne uloge u drugome, komplementarnom dijelu. Glavni junaci su obuzeti u svim ovim djelima, i umjetnici opisuju njihovu strastvenu zaludenost.

5. Post-tradicijski pjevači razvijaju svoju osebujnu tehniku tvorbe-izvedbi (creation-in-performance), koja se duboko razlikuje od tipične usmene tradicijske tehnike. Možemo samo nagađati je li to bio slučaj sa Homerom, ali to je vjerojatno. Htjeli bismo time reći da pjevač nu-no nasljeđuje načine i okolnosti uobičajenih izvedbi. Ukoliko njegova tvorba u izvedbi zahtijeva više vremena, jer je njegova priča dulja, njegova tehnika izvedbe mora se razlikovati od uobičajene.

Međedović je razvio svoju vlastitu *recitacijsku tehniku, ili ponajviše deklamaciju*, umjesto da pjeva. Dajemo sugestiju da je Homer koristio sličnu tehniku. Međedović je transformirao muziku, ritam i melodiju tradicijskog pjevanog stiha u recitirani stih. Kroz njegovu tehniku deklamacije, ta muzika, ritam i melodija nastanili su se u njegove velikom brzinom izgovorene stihove. To se jasno vidi u zabilježenoj transkripciji stihova tradicijskih i post-tradicijskih pjevača. Dok se ispjevani stihovi čine čitatelju «manje pjesnički uspjeti», kada nisu praćeni muzikom i kada se sagledavaju izvan konteksta izvedbe, to nije slučaj sa deklamiranim stihom, koji zadobiva «više književne» i pjesničke vrijednosti. Svi koji su imali sreću da budu svjedoci oba načina izvedbe,²⁸ složiti će se sa mnom da je izvedba dobrog tradicijskog pjevača-priča daleko zanimljivija za gledanje i da daje utisak daleko veće autentičnosti, nego li izvedba

²⁸ Mi smo snimili video-kamerom oko 40 sati izvedbi tradicijskih pjevača i oko 2 sata post-tradicijske izvedbe. Također smo zvučno snimili dodatnih 50 sati tradicijskih epskih izvedbi (popis *Zbirke Čolaković* pruža se u Čolaković 2004, 2005).

post-tradicijskog pjevača. Izvedba post-tradicijskog pjevača zanimljivija je za slušanje i čitanje, jer posjeduje mnogo bogatiju i finiju dikciju.²⁹

A. B. Lord je u svom već citiranom tekstu «Avdo Međedović» akuratan opisao Međedovićevu izvedbu: «Njegovo pjevanje bježalo je ispred njegovih prstiju na instrumentu; misli i riječi žurile su k iskazivanju u njegovom duhu, i često se dešavalo da bi on samo polako vukao gudalo nazad i naprijed preko struna, dok je izlijevao munjevitom brzinom svoju priču kao da se radi o prozi, ali je to bio stih. On nije bio muzičar, nego pjesnik i pjevač-priča.» Prema nama, Lord je uistinu opisao tehniku post-tradicijskog pjesnika. Tradicijski pjevač-priča podsjeća na reproduktivnog muzičara, a ne na pjesnika.

U staroj bosanskoj tradiciji najveći broj pjevača mogao je dovršiti pjevanje individualne pjesme tokom jedne noći. Međutim, najbolji pjevači, poput Međedovića, «ostavili» bi svoju pjesmu nedovršenu nakon pjevanja tokom cjelokupne noći, te bi dovršili svoju tvorbu slijedeće noći.³⁰ Štoviše, Međedović je u nekim svojim pjesmama preuredio

²⁹ Tradicijski pjevači ponekad virtuožno sviraju gusle, te glume i često moduliraju svoj glas i melodiju, a vrlo je zanimljivo gledati i njihov izraz lica. Oni se često teatralno ponašaju, a njihova publika izgleda kao da je opčinjena, hipnotizirana. Publika ponekad čak vjeruje da se živo opisana scena dešava “upravo sada, ovdje”. Žene često plaču, a za vrijeme izvedbe sjajnoga Kurtagića neki su se slušatelji toliko uzrujali da su počeli izbezumljeni od straha vikati: “Pogibosmo, ljudi!” Istinita je priča o tome da su seljani iz jednog malenog sela oduševljeno i bučno proslavili “izbavljanje Muja Hrnjice iz tamnice” vikom i pucnjima iz pušaka, kada im je Kurtagić ispjevao ovu svoju priču.

Legende o Ćor Husu sadrže iskaz da je on “govorio svojim gudalom”. Uistinu, on je koristio deklamaciju mašući po zraku svojim gudalom. Nama se čini očigledno da je on koristio tehniku pjevanja pomiješanog s deklamiranjem. Napokon, neki pjevači, premda su običavali sjediti na podu tokom pjevanja, polagano su se, gotovo neprimjetno, njihanjem tijela pomicali iz jednog ugla prostorije u drugi. Publici se ovo činilo kao nešto čudeno.

³⁰ 75-godišnji pjevač Ragib Gojaković, koji je ispjevao izvanrednu verziju pjesme koju je naučio od Ćor Husa (iznenađujuće sličnu *Pjesni o Rolandu*), u svom razgovoru s Vujnovićem (Parryjev tekst *12425*) opisuje Husovu izvedbu slijedećim riječima:

Gojaković: Jesenja noć, ti znaš kolika je jesenja noć – četn’es’ sahata. Mi bismo sjedili tu dok pjevci zapjevaju, pa bi on rek’o: Kumim vas Bogom, id’te više! A mi hoćemo bajagi da je čujemo svu onu. Ne more svu da ispjeva. Dugačke njegove pjesme, Bog te pit’o...

Vujnović: Je li dobar pjevač bio?

Gojaković: Aman jarabi, (Da ti Bog pomogne!) što je fino pjev’o. Gladan bi ga sluš’o. Tako je on pjev’o pjesme.

događaje u dva korespondentna dijela, a u jednom je slučaju «izumio» razdvajanje jedinstvene tradicijske pjesme u dvije pjesme!³¹ (Suvremeni naratolozi nalaze u Homerovim epovima trodjelnost, a dvodjelnost i trodjelnost zapleta itekako su očigledni i unutar nekih individualnih starogrčkih tragedija).³²

6. U odnosu na bošnjačku tradiciju, Međedovićeva izvedba individualne epske pjesme trajala je daleko dulje nego izvedba drugih pjevača. Štoviše, on je u jednakom vremenskom razdoblju tvorio gotovo dvostruko više stihova nego drugi pjevači. Drugi su pjevači običavali koristiti duge i brojne stanke, i pjevali su daleko polaganije. Brzina tvorbe stihova varira od pjevača do pjevača, ali se može sa sigurnošću tvrditi da su tradicijski pjevači u Međedovićevoj regiji običavali tvoriti prosječno 12-17 stihova u minuti, a Međedović prosječno 20-25 stihova.

Međedović je ovo postigao razvijajući svoju osebujnu tehniku deklamacije, umjesto *pjevanja* svojih stihova.³³ Koristeći tu tehniku, on je mogao zadržavati brzi tok tvorbe stihova dulje od svih drugih pjevača. Dok je najveći broj tradicijskih epova trajao između 1-6 sati pjevanja, a svaka epska pjesma bila duga između 1,000-3,000 stihova, Međedovićeve najdulje pjesme mogle su se razvući na puna dva dana, i on je uobičajeno tvorio 4,000-5,000 stihova dnevno. Njegove najdulje pjesme u izvedbi sadržavale su 6,000-8,000 stihova.

7. Promjene u okolnostima izvedbe ključne su za razvoj post-tradicijskih pjesnika, koji su profesionalci ili polu-profesionalci. Sa sigurnošću znamo da se nova moda javnog pjevanja u kahvanama tokom trideset noći Ramazana uvela u Međedovićevu regiju početkom 20. stoljeća. Pjevač je mogao zaraditi sasvim znatnu svotu novca ako je bio dovoljno sposoban da ga uposli vlasnik kahvane, i ako je mogao zabavljati goste iz noć u noć tokom čitavog mjeseca.

Ovaj razgovor ukazuje na to da su neki među najboljim tradicijskim pjevačima također razvili vrlo duge epske pjesme.

³¹ Svi bjelopoljski pjevači izvodili su pjesmu *Smrt Ličkog Mustajbega* kao jednu pjesmu, a Međedović ju je razdvojio u dvije pjesme. Prva sadrži opis Mustajbegove pogibije, a druga kako se osvetilo njegov poraz u dvoboju s kršćanskim junakom.

³² Vidi Čolaković, 1989.

³³ Međedović tvrdi da je samo jednom imao priliku čuti kako Ćor Huso izvodi svoju epsku pjesmu, oko 1885. godine. Kao maleni dječak on nije mogao učiti od Husa, jer je bio premlad. Ipak, on se sjećao da je Ćor Huso koristio deklamacijsku tehniku, umjesto pjevanja, koja je bila slična njegovoj. Mi predmnijevamo da je Homer također uglavnom recitirao svoje stihove. Naizmjenični način pjevanja-deklamiranja čini nam se najvjerojatnijim za Homerovu tehniku izvedbe (Lordov fini pjevač Bejto Smakić miješao je u svojoj izvedbi deklamaciju i pjevanje).

Kada je Parry sreo Međedovića tokom tridesetih godina, on je bio takav polu-profesionalni pjevač već najmanje pet godina, a sama «tradicijska» pjevanja u kahvanama bila je relativno nova. Sasvim je moguće da je on tokom mjesec dana Ramazana tvorio 90,000-130,000 stihova ili otprilike oko 4,000 stihova svake noći! Može se slobodno tvrditi da je on pjevao gotovo svakoga dana i tokom drugih mjeseci u godini. Njegova je pjevačka karijera trajala preko šezdeset godina.

8. Ne znamo u kojim je okolnostima Homer mogao izvoditi svoje duge priče. Moguće je da ih Homer nikada nije izvodio u njihovoj cjelokupnosti i u obliku i duljini u kojima ih mi poznajemo. Pretpostavka da su panhelenski festivali pružili takvu priliku po prvi puta mogla bi biti točna. Nama se čini razumnom pretpostavka da se *Ilijadu* moglo izvesti u tri dana, a *Odiseju* u samo dva dana. Međutim, brzina izvedbe teksta *Odiseje* mogla je biti polakša, a brzina izvedbe *Ilijade* mnogo ubrzanija. Analogija sa Međedovićevom i Kurtagićevom vrtoglavo brzom izvedbom opisa borbi i dvoboja, i njihovom tvorbom kataloga i herojskih utrki, pokazuje da su se takvi dijelovi Homerovih epova mogli izvoditi upravo nevjerovatnom brzinom (ponekad oko 25 do 30 desetaraca u minuti, kao u Međedovićevoj izvedbi).

9. Post-tradicijski pjevači uvode nove teme, nove motive i novu dikciju u svoje pjesme, koje nisu naučili, niti ikada čuli, od drugih pjevača, nego iznašli «iz moje glave», «iz moga srca», «iz moga droba» (Međedovićeve izjave). Također se čini da je to slučaj i sa Homerom (u većoj mjeri u njegovoj *Odiseji*, nego li u *Ilijadi*).

U bošnjačkoj tradiciji postoji posebni fenomen unošenja u epsku pjesmu priče, koja je dotad služila kao «komentar epskoj pjesmi». Naime, zaplet nekih epskih pjesama sadržavao je ne samo «epski sadržaj», koji se ispjevalo u izvedbi, nego i neke dijelove koji se nisu pjevali. Nakon pjevanja takvih epskih pjesama pjevači su običavali nadodati, kao priču, svoje «komentare» pjesme (*pričanje*), te nastavak i pozadinu zapleta (*tumačenje*). Kada sam o tom fenomenu upitao mog pjevača Murata Kurtagića, na primjeru jedne pjesme kojoj je nužno trebao pjevačev komentar u obliku pričanja priče, on mi je odgovorio: *To se tumači, ali ja mogu to da ispevam. Mogu da sklopim u stihove* (Razgovor snimljen u Zagrebu 8. rujna 1989. godine). Snimio sam ovu pjesmu (*Đerđelez Alija i Vuk Jajčanik*), i «komentar», ispjevan u odličnim stihovima, doista je postao integralni dio epske pjesme. Po našem mišljenju, ovaj primjer objašnjava kako su se sadržaji tradicijskih priča, prvotno odvojeni od epskih pjesama, unijeli u epske pjesme. Čini nam se da je Homer koristio sličnu tehniku, posebno u *Odiseji*. Opisivanje herojevih putovanja moglo je pripadati području pričanja priča (a neki dijelovi *Argonautima*), a Homer ga je unio u svoj ep jednostavno tako što ga je ispričao u

heksametru i u obliku digresije «herojevog izvještaja». Ćor Huso, Avdo Međedović, Murat Kurtagić i drugi veliki bošnjački epski pjevači bili su i izvanredni pričatelji priča.

Međedovićeva dikcija je mnogo bogatija i poetičnija u usporedbi s dikcijom tradicijskih pjevača. On isto tako oživljava već istrošene «okoštale» tradicijske teme, koje se uglavnom pojavljuju u gotovo istovjetnom obliku, riječ-za-riječ fiksiranom, u pjesmama tradicijskih pjevača (na primjer u opisima borbi i dvoboja). Čini se da je isto to činio i Homer, posebno u *Ilijadi*. (Ovo «oživljavanje» često je uzrok što neke važne tradicijske teme gube svoje duboko tradicijsko značenje u post-tradicijskim pjesmama.)

Međedović je namjerno i inovativno koristio tradicijska pjesnička sredstva (kao što su tematska duplikacija i paralelizam, retardacija, digresija, repeticija), tradicijsku dikciju i tradicijske teme na neočekivanim mjestima unutar svojih zapleta, gdje ta sredstva, dikcija i teme **ne pripadaju unutar tradicije**. Na taj način on im je pridao novo značenje, doista iznenadno i ne-tradicijsko.³⁴ Nama se čini da je Homer iznimno vješto koristio analognu post-tradicijsku tehniku. Sirene koriste stihove iz *Ilijade* da k sebi namame Odiseja, stihove koji se pojavljuju u *Ilijadi* u različitom kontekstu, što je primijetio Robert Fitzgerald.³⁵ Odisej susreće svoju majku, već umrlu, u podzemnom svijetu, premda unutar tradicije herojeva majka umire kad prepozna svog sina, koji se vratio iz svijeta mrtvih. Stoga «herojev susret s majkom» jest tradicijska tema, ali je kontekst u kom se ta tema koristi u Homera ne-tradicijski i izvrtut (inverted). Heroj često govori svome konju, i to je tradicijska tema kako u starih Grka, tako i u bošnjačkoj epici, ali kada konj progovara Ahileju,

³⁴ Na primjer, poznate su tradicijske teme “junak ulazi u sultanov dvor u čizmama i pod punim naoružanjem”, kao i “junak ulazi u krčmu u neprijateljskoj zemlji, u čizmama, s bičem u ruci”. U Međedovićevoj pjesmi *Smrt Ličkog Mustajbega*, glavni junak, musliman, ulazi u odaju svoje vlastite supruge obuven u čizme, s bičem u ruci. Ona ga pozdravlja riječima koje se tradicijski koriste u obraćanju sultanu:

Zazor mi je u te pogledati

A kamo li s tobom govoriti (st. 685-6)

Kor Staraca sličnim se riječima obraća Darijevom duhu, koji se upravo digao iz groba, u Eshilovim *Perzijancima*. Zlokobna scena “naoružanog junaka u odaji mlade žene” pojavljuje se dvaput u pjesmi (duplikacija). Takva je scena jedinstvena u bošnjačkoj tradiciji, premda Međedović koristi u njenoj tvorbi kako tradicijsku dikciju, tako i tradicijsko sredstvo duplikacije.

³⁵ Vidi Fitzgeraldov pogovor (*Postscript*) njegovom prepjevu *Odiseje* (Anchor Book Edition, New York, 1963, prvo izdanje Doubleday&Company, 1961).

to je nešto ne-tradicijsko i preokrenuto (reversed). Tetida ritualnom žalopojkom oplakuje Patroklovo mrtvo tijelo, premda je tradicijski Ahilejeva majka žalopojkom oplakivala mrtvo tijelo svoga sina (u *Etiopiji*).

10. Međedović pristupa svojoj tradiciji s ironijom. Ponekad, nasuprot usmenim tradicijskim pjevačima, on ismijava svoju tradiciju. On se često ne slaže s konzervativnim tradicijski uspostavljenim smislom i daje do znanja da ne prihvaća njegovu površnost. Vjerujemo da je to sama bit Homerovog nenadmašnog odnosa spram naivnosti njegove tradicije. I Međedović i Homer izbjegavaju opise čudesa i nad-naravnog. Oni oboje ismijavaju neke esencijalne, pa čak i svete tradicijske motive i teme (na primjer, Homer u temi *Teomahije* i u svojoj obradi motiva «smrt dvojnika», a Međedović u obradi teme «brat koji se sprema da ubije vlastitog brata» i motiva «odsutnost svetoga heroja»³⁶).

11. I Međedović i Homer karakteriziraju svoje likove «slijedeći» tradicijske načine njihovog opisivanja, ali tako da to čine na ekstremni način, to jest pretjerujući. Oni koriste post-tradicijsku tehniku «pretjerane karakterizacije» (over-characterization), i time tvore jedinstvene i žive likove, čije se tradicijske vrline ponekad prevrću u njihove mane (na primjer, «prekomjerno-gnjevni» Ahilej, «suviše-govorljivi» Nestor i «presumnjičava» Penelopa). No, njihova je talentiranost i humanost tolika da poneki likovi čak govore «svojim jezikom» (Adam Parry) i djeluju slijedeći svoj karakter. Likovi ponekad razvijaju svoju osobnost tokom epa. Razvijena karakterizacija, a posebno realistična karakterizacija, jesu post-tradicijski fenomen.

U skladu s «pretjeranom karakterizacijom» Homer i Međedović također ekstremno napuhavaju i do krajnje mjere uzveličavaju događaje (overdoing) unutar tradicijski naslijeđenih zapleta. Dok to čine, oni slobodno apsorbiraju mnoge druge individualne pjesme, ili neke od njihovih tema, u hibridnu pjesmu koju tvore, i time umanjuju različitost između tradicijskih pjesama.³⁷

U Međedovića, glavni junak Smailagić Meho postao je *alajbeg*, zapovjednik bosanske vojske, premda je unutar bošnjačke tradicije Meho bio samo *buljukbaša*, odnosno vođa stotinu bošnjačkih ratnika. Mladi Meho u njegovoj tvorbi zadobiva attribute koji se tradicijski pridaju samo svetim herojima. Međedović slobodno pridružuje vojsci sve junake «koji

³⁶ Vidi naše izdanje i komentare Međedovićeve epske pjesme *Gavran kapetan i serdar Mujo* (MGJP, 11. poglavlje, Čolaković, 2004).

³⁷ Parry je slutio da je Međedović “spojio” zaplete dviju pjesama u svojoj *Ženidbi Smailagić Meha*, te da je “izmislio” niz tema u svojoj epskoj pjesmi *Dolazak vezira u Travnik* (vidi Parryjev rukopis *Pitanja u Bijelom Polju* u našem kritičkom izdanju Međedovićeve epike, Čolaković, 2007).

su živjeli u to doba», ali mnogi među njima u tiskanom izvoru, iz kog je Međedović naučio svoj ep, nisu sudjelovali u tom ratu.³⁸ Premda nije lako ovo pretjeravanje dokazati na primjeru *Ilijade i Odiseje*, nama se to čini vrlo moguće.³⁹ *Ilijada i Odiseja* zadobile su u Homerovoj obradi «kozmičke» proporcije. Unutar bošnjačke tradicije, muž koji se vraća najčešće ubija jednog prosca, koji je došao u njegov dvor sa svatovima, ili se «miri» s njim. Poznata tema preko stotinu prosaca «najljepše žene» (to jest Helene) jest tradicijska, i ona se pojavljuje i u bošnjačkoj tradiciji, ali ona je pripadala *Kipriji*, a ne tradicijskom obliku *Odiseje*. Uz to, nama se ne čini tradicijskim ubijanje svih prosaca, uključujući i sve nevjerne sluge.

12. Post-tradicijski pjevači usavršili su svoju tehniku epske tvorbe i svoju dikciju daleko iznad sposobnosti tradicijskih pjevača-priča. Oni su bili u punoj mjeri toga svjesni, sve do hibrističnog gospodarenja nad samom tradicijom. Oni su osjećali da samo dobar pjevač može tvoriti dobar ep, a da slab pjevač stvara lošu epsku pjesmu čak i iz najbolje epske pjesme, koju je naučio od najboljeg pjevača.⁴⁰ Premda se ovo nama može činiti sasvim jasno, takav stav suprotstavio se konzervativnoj logici tradicije, jer je uspostavio pjevača iznad priča. Priča post-tradicijskog pjevača nije tradicijska, nego hibrid tradicije i inovacije; ovo rezultira činjenicom da takav pjevač ne može biti tradicijski. To je razlog zašto su bošnjački tradicijski pjevači osjećali neprijateljstvo spram Međedovića.

13. Nabrojene činjenice, kao i mnoge druge, doprinijele su našem zaključku da je jedan jedinstveni, sjajni, post-tradicijski pjevač skladao svoje epove *Ilijadu i Odiseju*. Stoga, **Homer nije bio tradicijski usmeni pjevač-priča, niti su njegovi epovi tradicijski, kao što se naširoko**

³⁸ Vujnović je pitao Međedovića je li “nadodao” neke junake i je li “izmislio” neke od njih u svom proširenom katalogu. Međedović nije priznao da je “izmislio” neke od njih (što je evidentno, jer se nijedan od njih nikada nije pojavio unutar bošnjačke tradicije), ali je dozvolio mogućnost da je vjerojatno “nadodao” neke od njih, jer ih on “nikada ne ostavlja” kada tvori svoje kataloge. Štoviše, on je slobodno priznao da su njegove elaborirane tvorbe bitaka i strateških pokreta vojske preko brda i dolina njegovo vlastito “kićenje”. (U eseju koji upravo pripremam dokazujem da su i Homer i Međedović, kao post-tradicijski pjesnici, ujedno i proto-historičari i proto-geografi, koji se koriste metodom “miješanja” mita i povijesti).

³⁹ Homer je “uvukao” mnoge događaje iz samoga početka trojanskog rata u svoju *Ilijadu*, te pridodao “pjesmu o izbjavljanju junaka”, koja tematski prikazuje inicijaciju mladoga heroja među odrasle ratnike (Telemahija), u svoju *Odiseju*, kao i događaje koji se odnose na Agamemnonov i Menelajev povratak.

⁴⁰ Na Vujnovićevu primjedbu da je neki pjevač tvrdio kako je naučio najbolju Ćor Husovu pjesmu, Međedović je odgovorio: “Pa šta ako je to bila Husova pjesma, kad onaj koji ju je čuo od njega nije dobar pjevač?”

prihvaća u suvremenoj znanosti. Usporedba bošnjačke usmene tradicije s Međedovićem i sa Homerom, te analogija Međedovića i Homera, ukazuju na nemogućnost da je Homer bio tradicijski usmeni pjevač.

Svjesni smo da se ovoj našoj tezi suprotstavlja oprečni pogled, naime sagledavanje Homera *kao* tradicije. Prema Gregory Nagy, Homerova je umjetnost tradicijska i u svojoj dikciji i u svojim temama; štoviše, Homerovo mišljenje regulira tradicija, i on nema intenciju da iskaže išta ne-tradicijsko.⁴¹ Ali ovaj stav, koji Nagy najčvršće brani, ne može se primijeniti na Međedovića ni na neke druge bošnjačke pjevače, niti se može primijeniti na Homera, kao što smo pokazali.

14. Ova razmatranja zahtijevaju pitanje o Homerovom odnosu spram njegove tradicije, i navode nas na promišljanje izvora njegovih tekstova. Post-tradicijski pjevači pojavili su se unutar bošnjačke tradicije u krizno doba, kada tiskane usmene epske pjesme prodiru u njihovu zajednicu. Značajno je da se post-tradicijski pjevači pojavljuju onda kad se pjesme drugih pjevača skupljaju, zapisuju, nepravilno editiraju i tiskaju, te tako postaju njima pristupačne u pisanom obliku. U skladu s tim, nije pismenost ono što je uništilo tradiciju (ona je živjela stoljećima među pjevačima, pismenim kao i nepismenim, u mnogim zajednicama koje su poznavale pismo, a živi i danas u Crnoj Gori), nego ne-tradicijsko učenje pjesama iz pisanih izvora.

Čini se da su Homerovi tekstovi nastali u dosta sličnim okolnostima. Njihova hibridna priroda i nevjerojatna izvanrednost čini se da su ugasili, ili radije transformirali starogrčku tradiciju usmenog epskog pjevanja u tolikoj mjeri da Platon i Aristotel nisu imali pojma o Homerovim korjenima u tradicijskom usmenom epskom pjevanju. Aristotel nije mogao doći do zamisli da su Homerovi stihovi, koje su recitirali izvođači-glumci u njegovom dobu, bili izvorno pjevani uz instrumentalnu pratnju.

15. Najdulji Međedovićevi epovi bili su oni koje je naučio iz tiskanih izvora. On je izjavio da ih nikada nije čuo u izvedbi od drugih pjevača. Parry je razumio koliko je ovo značajno za njegovo istraživanje *Homerskog pitanja*, pa je pronašao mladog momka koji je čitao te tekstove Međedoviću i snimio njegovo svjedočenje. Momak je objasnio da je čitao Međedoviću tekst *Ženidbe Smailagić Meha* puna tri dana. Nama je ova izjava otkrila mnogo, jer bismo mi pročitali naglas ovo isto djelo otprilike za tri do četiri sata. No, taj mladić je mogao čitati samo vrlo polako, jer mu je čitanje «umaralo mozak». Međedoviću se činila ta pjesma neobično dugom, premda je njena duljina bila otprilike iste duljine kao pjesme njegovih drugova tradicijskih pjevača. Kada je Vujnović upitao Međedovića koliko je otprilike dulja njegova verzija pjesme od

⁴¹ Vidi Nagy, 1979.

one iz pjesmarice, Međedović je odgovorio da je bila možda «dvostruko dulja». No ona je uistinu bila šest puta dulja, i on ju je diktirao punih šest dana.

16. Naš pjevač Murat Kurtagić⁴² također je naučio svoje «najdulje» pjesme iz tiskanih izvora. Njegova supruga, koja je jedva mogla čitati, čitala mu je te pjesme neobično polako. On je izjavio nama da su pjesme iz pjesmarice bile toliko duge da «čak kada ih pjevam šest sahata *brzom*, ne mogu istjerati do kraja.» Naučeni da «preuzmu» pjesmu od drugoga pjevača slušajući je samo jedamput, kao ljudi izvanredno istrenirane memorije, pjevači su pamtili svaki detalj pjesme koju im se čitalo. Važno je nadodati da su pjesme iz tiskanih izvora bile skupljene u drugim krajevima, te da su sadržavale različitu, neobičajenu dikciju i nove teme, dotad nepoznate u regiji gdje su živjeli Međedović i Kurtagić. Kako su mnogi junaci iz pjesmarica, s druge strane, bili isti, a mnoge teme pjevačima već bile poznate, oni su osjećali da su tiskane pjesme bile isto toliko istinite, ili čak i više istinite, nego što su pjesme pjevača iz njihove regije. Pjevači su bili sretni da mogu proširiti svoj repertoire i donijeti nove priče u svoju zajednicu. Međutim, ono što su donijeli nije ušlo u njihovu tradiciju na tradicijski način i nije se naučilo na tradicijski način.

Nabrojimo ukratko dosadašnje argumente:

Pjesme bošnjačkih tradicijskih usmenih pjesnika nisu slične Homerovim epovima. Samo pjesme post-tradicijskih pjevača naliče na njih. U bošnjačkoj tradiciji takve se pjesme otpočinju pojavljivati kada pjevači 1) otpočinu učiti pjesme iz pisanog izvora, 2) razvijaju svoj vlastiti, osebniji i jedinstveni stil izvedbe, 3) tvore mnogo dulje pjesme, jer je došlo do promjene u okolnostima izvedbe, 4) razvijaju referencijalnost putem «miješanja» pjesama i korištenjem tradicijskih tema i motiva u ne-tradicijskom kontekstu, 5) uvode nove teme, novu dikciju i sadržaje ne-epskih tradicijskih oblika u svoje epove, 6) prilaze svojoj vlastitoj tradiciji s ironijom, i unose u nju svoje vlastite ideje. Čini nam se da glavninu ovih argumenata treba primijeniti na Homerovu umjetnost.

⁴² Murat Kurtagić, rođen 1914. a umro 1999. godine u Rožajama, bio je jedan od nesumnjivo najboljih bošnjačkih tradicijskih pjevača uopće. Parry i Vujnović sreli su ga 1935. godine, ali je Kurtagić odbio da s njima surađuje. A. B. Lord je osjećao da je on bio najbolji pjevač kog je ikada susreo, i nazvao ga je «uistinu fenomenalni pjevač» (SCHS 1). Mi smo skupljali Kurtagićeve pjesme u tri navrata, a posjedujemo oko 60 sati audio-video snimki njegovog pjevanja epike, pričanja priča i razgovora s njim, Vidi neke njegove epske pjesme u originalu i prijevodu na engleski u Čolaković, 2004.

17. Tradicijski pjevači ne mogu naučiti pjesme post-tradicijskih pjevača na prirodni način, slušanjem njihove izvedbe. Post-tradicijski pjevač oblikuje svoj zaplet na novi način, a njegova je usavršena tehnika pjevanja, ili radije deklamiranja, u izvedbi (koju unutar bošnjačke tradicije razvija uglavnom sam pjevač), kako jedinstvena tako i ne-tradicijska.

Kad je Vujnović izjavio Međedoviću da bi i on mogao naučiti i izvoditi njegovu pjesmu, Međedović mu je odgovorio: «Nikada ti ne bi mogao naučiti da izvodiš moju pjesmu kao ja, čak ni kad bi to pokušavao naučiti čitav svoj život». Ovo pokazuje njegovu svijest o tomu da je njegova tehnika jedinstvena. Vujnović mu je odgovorio: «Zapisao sam tvoju pjesmu, kako si je diktirao, riječ-za-riječ. Za tri mjeseca ja je mogu naučiti napamet, pa je pjevati isto kao što je ti pjevaš». Međedović se složio da bi to moglo biti moguće. No, unutar tradicije, od mladog se pjevača očekuje da nauči kako tehniku, tako i pjesme od starijih pjevača, slušanjem njihovih izvedbi.

18. Ukoliko post-tradicijski pjevač i/ili njegov učenik hoće sačuvati svoj ep za potomstvo, jedini je način da se u tomu uspije diktat pjesme nekome drugom, ili pjevačevo zapisivanje pjesme svojom vlastitom rukom (ili, danas, filmsko i audio snimanje). U skladu s tim, postoji snažni razlog za takvog pjevača i njegove učenike da se pronade način očuvanja pjesme, kako bi je se naučilo napamet i tako spasilo i nastavilo njen život.

Georg Danek dokazuje, vrlo uvjerljivo, da je *Ilijada* morala bila sačuvana u obliku zapisa prije no što joj se dodalo *Doloneju*, te da je pjesnik *Doloneje* vrlo vjerojatno naučio *Ilijadu* napamet iz zapisanog teksta.⁴³

19. Ako su Homerovi epovi *Ilijada* i *Odiseja* bili, kao što mi predmnijevamo, post-tradicijski umjetnički proizvodi, nijedan tradicijski pjevač nije ih mogao naučiti slušajući Homerovu izvedbu. Rapsodi, koji su naučili napamet Homerove epove, doslovno riječ-za-riječ, najvjerojatnije iz zapisanih izvora, bili su recitatori koji reproduciraju spjev. Stoga se ne čini pravilnom primjena načela usmene tradicijske književnosti na post-homerske recitatore Homerove epike. Oni su bili izvođači i glumci, a promjene koje su unijeli u tekstove bile su od minornog značaja. Kao primjer moderne analogije možemo uzeti kompozitore klasične muzike i pijaniste izvođače.

20. Tradicijski pjevači-priča su konzervativni i osjećaju da je sadržaj tradicijskih pjesama istinit, povijestan i svet. Oni se trude naučiti svoje epske pjesme «riječ za riječ» od drugih tradicijskih pjevača. Međutim,

⁴³ Georg Danek: *The Doloneia Revisited*, izlaganje u ljeto 2006. godine na Simpoziju u Oslu “Relativna kronologija u grčkom epskom pjesništvu”. Zahvaljujem profesoru Daneku što mi je poslao kopiju ovog još neobjavljenog izlaganja.

unutar tradicije pjevanja dugih pjesama, i bez znanja pisanja, to nije moguće. Njihove mitsko-poetske tvorbe sastoje se u korištenju tematskih struktura, sličnih onima koje su ranije naučili, i njihovoj izgradnji u novu cjelinu. Oni smještaju individualnu «istinitu» pjesmu u svoju vlastitu mitsku strukturu. U skladu s tim, unutar tradicije se **ista individualna priča** utjelovljuje u **različitu mitsku strukturu** (Dvoboj, Rat, Povratak, Opsada, Oslobođanje ili neka kombinacija svih nabrojanih struktura).⁴⁴ Ova je tehnika tvorbe u biti slična re-kreaciji priče o Orestu i Elektri starogrčkih tragičkih pjesnika (što dokazujem u knjizi *Tri orla tragičkoga svijeta* o tragediji i Aristotelovoj *Poetici*, CeKaDe, Zagreb, 1989).

21. Lordova teza iz knjige *The Singer of Tales*, da se tradicijski pjevač koji uči iz tiskanog izvora ne razlikuje od onoga koji uči slušanjem drugih pjevača, zavodi na krivi put. Pjesme tako «naučenog» pjevača postaju bitno različite od tradicijskih pjesama. Učenje iz pisanih izvora uništava tradiciju pjevanja usmeno-naučenih usmenih pjesama. Svaki poznavalac takvih materijala slaže se s ovim našim stavom. Dovoljno je analizirati dvanaestak verzija «Ženidbe Smailagić Meha», koje se čuvaju u *Zbirci Parry*, a koje su sve nastale pod utjecajem istog tiskanog izvora. Sve one slijede, više ili manje ropski i doslovno, strukturu zapleta iz tiskanog izvora, uključujući Međedovićevu verziju.⁴⁵ Zbog toga takve epske pjesme prestaju biti dio živuće tradicije. Sa stajališta proučavanja tradicijskih epskih pjesama, takve hibridne pjesme ne bi se smjelo smatrati tradicijskim. Čim pjevač nauči svoj zaplet iz pisanog izvora, taj njegov zaplet postaje ukočen (inflexible). Jedan od Parryjevih pjevača naučio je tu pjesmu napamet, riječ-za-riječ, sa 90% točnosti, premda je pjesma duga preko 2,000 stihova. David E. Bynum je s pravom smatrao da takav način učenja postaje uzrok «tematske paralize» u pjevačevoj tvorbi.⁴⁶

⁴⁴ O problemima tematskih varijacija unutar tradicijske epike pisali smo opširnije u Čolaković, 2004, na hrvatskom i na engleskom, u poglavlju *Herojska mitska priča*: “Ono u čemu prebiva originalnost, jedinstvenost mitotvorca nije njegov “pristup mitskoj priči”, nego *svakom od mitotvoraca napose osobeni način kompozicije priče*. Slabi mitotvorci, prema mom neposrednom iskustvu, iscrpljuju svoje moći u teškoj i za njih nedostiznoj umijeću tvorbe logične priče... Samo suvereni vladari tradicijskog umijeća stvaraju *svoje vlastite kompozicijske sheme*, koje tokom svoga života ispunjenog umjetničkom tvorbom stalno usavršavaju (str. 446).

⁴⁵ Začudo, ne samo A. B. Lord, nego i Parry, nisu razumjeli činjenicu da se učenje pjesme iz tiskanog izvora bitno razlikuje od učenja pjesme od drugoga pjevača. Štoviše, Parry je bio razočaran što Međedović nije slijedio “dovoljno točno” zaplet pjesme iz pjesmarice (*Pitanja u Bijelom Polju*).

⁴⁶ Vidi Bynum, 1993. U ovom izdanju Bynum koristi naše korekcije njegove transkripcije, prvi put objavljene u Čolaković, 1991, ali to ne navodi.

S druge strane, učenje pjesama iz zapisanih izvora izaziva nastanak post-tradicijskih pjevača, poput Međedovića. Njihove pjesme i njihova tehnika vrlo su slični Homerovoj epici. Homerolozima bi trebalo istražiti je li Homer također mogao poznavati zapisane izvore. Nama se čini da njegov katalog i detaljne genealogijske referencije ukazuju na tu mogućnost.

1937. godine, dakle dvije godine nakon Parryjeve smrti, Vujnović je zapisao putem diktata jedinu *bona fide* tradicijsku verziju pjesme *Ženidba Smailagić Meha*.⁴⁷ Izvorište svih ostalih verzija jest pjesma prvi put objavljena 1886. godine, koju je zapisao Friedrich Salomo Krauss.⁴⁸ Vujnoviću je pjesmu izdiktirao stari Parryjev pjevač Ibro Bašić iz Stoca. Bašić nije naučio tu pjesmu iz tiskanog izvora, nego na tradicijski način od drugog pjevača. Jednako važna činjenica jest da je objavljena verzija iz 1886. godine zapisana u njegovoj regiji.

Bašićev zaplet sadrži značajnu razliku od onog u tiskanom izvoru; njegova mitska struktura promijenila se iz pjesme *Ženidba-Rat* strukture, u pjesmu *Ženidba-Dvoboj* strukture, u kojoj Meho nije samo spasio Fatu, nego je također zadobio još jednu ženu u junačkom dvoboju! (Ova verzija pjesme ilustrira ne-traditionalnost Međedovićeve i drugih verzija, koje se čuvaju u *Zbirci Parry*, a koje su skupili Parry i A. B. Lord).

22. Teorija postepenog fiksiranja Homerskih tekstova kroz dugi vremenski period (Gregory Nagy), nema analogiju u južnoslavenskim materijalima, ukoliko ne uzmemo u obzir objavljene verzije Međedovićeveg epa *Ženidba Smailagić Meha*.⁴⁹ Budući da ne opstoje bitne

⁴⁷ Parryjev tekst *I2491*, zapisan diktatom 17. kolovoza 1937. godine.

⁴⁸ Pjevači su naučili svoje verzije iz neobično nezgrapno i nepravilno editirane pjesmarice (Kalajdžić, Mostar, 1925). Tekst je uredio Alija Nametak, poznati pisac, skupljač epike i nenaučeni "proučavatelj folklor". A. B. Lord je znao da je pjesmarica sadržavala nepravilno editirani tekst u komu je izmijenjen dijalekt. Međutim, on nije pojmió punu mjeru Nametkovih intervencija. Ovaj urednik umiješao je u izvornu pjesmu dijelove mnogih drugih pjesama koje je skupio i tako je stvorio nezgrapni hibrid epske pjesme. Danas je ovo dokazano izvan svake sumnje (vidi Šemović, 2005). Nametak je pripremio ovo svoje izdanje kada je imao samo devetnaest godina. On se s punim pravom sramio tog svog rada, pa je tajio svoje autorstvo tokom svog dugog života.

⁴⁹ U Lord-Bynumovoj ediciji iz 1974. godine ispušteno je šezdeset stihova, a samo izdanje sadržavalo je mnoge pogreške (SCHS 4). U Kujundžićevom drugom izdanju (1987) nadodano je tih šezdeset stihova, prvotno objavljenih u SCHS 6, a sam urednik je uložio veliki trud da ispravi pogreške iz Lord-Bynumovog izdanja, ali nije koristio Vujnovićev izvorni rukopis. Mnoge su njegove ispravke bile opravdane, ali neke su bile potpuno netočne. Pokušavajući da unese bar neki smisao u nejasne dijelove epa, urednik je izbacio neke stihove i izmijenio redoslijed stihova. Kujundžić je unio u tekst mnoge nove pogreške, te je podijelio ep u dvanaest

razlike u strukturi zapleta unutar sačuvanih manuskripata *Ilijade i Odisjeje*, primarni izvor svih njih jest jedna verzija (moguće - samo jedan manuskript). Međutim, izgleda da se *Doloneju* dodalo *Ilijadi*. Stil i dikcija *Doloneje* upućuju na to da Homer nije njezin autor. Nama nije poznato je li itko dosad pružio zadovoljavajuće objašnjenje zašto se *Doloneju* nadodalo *Ilijadi*, te zašto sam Homer nije uključio taj važni dio priče u svoju vlastitu *Ilijadu*. Što god bilo razlog tomu, bošnjačke tradicijske epske pjesme bliske *Ilijadi* sadrže unutar svojih zapleta temu opasnog noćnog jahanja dvojice junaka u neprijateljsko područje, i njihovo zarobljavanje opreme nepobjedivog konja.⁵⁰

Hapax legomena, neobično bogata dikcija, mješavina dijalekata i zapanjujuća pjesnička izvanrednost Homerove epike dokazuju umijeće jedinstvenog post-tradicijskog pjesnika. Veliki broj stihova koji sadrže riječi koje pjesnik nije razumio, ogromni broj stihova izbačenih iz starijih rukopisa, kao i cijeli odjeljci koji se *verbatim* ponavljaju u Homerovim tekstovima, ukazuju na vrlo zamašno i postepeno editiranje tekstova, s mogućim utjecajem mnogih izvedbi, kao i na vrlo vjerojatnu školu Homerovih učenika.⁵¹ U najmanju ruku, neka različita čitanja čine se

“pjevanja”. Pogreške ovog urednika blisko naliče na varijante u sačuvanim Homerovim tekstovima i objašnjavaju neke varijante u Homerovim rukopisima. Ovu se ediciju kasnije tiskalo u popularnim izdanjima, koja su sadržavala mnoge nove pogreške, a ponekad se tiskala u skraćenom obliku (vidi na pr. Bašićevu ediciju iz 2003. godine). Iz jednog popularnog izdanja izbačeni su katalozi. Mi smo pripremili i objavili treću znanstvenu ediciju 2007. godine. Naše izdanje sadrži šezdeset stihova, preskočenih u prvom izdanju, ali ne zadržava podjelu na pjevanja, ni pogreške koje se unijelo u drugo izdanje. Mi smo izmijenili mnoge stihove, kako iz prvog, tako iz drugog izdanja, te smo koristili Vujnovićev original. Međutim, mi smo pronašli da je čak i original, zapisan putem diktata, sadržavao mnoge očigledne pogreške.

Prvi je zapisivač napravio pogreške tipične za nekoga tko je porijeklom iz različite regije (Hercegovina), pa ne može čuti ni razlikovati neke glasove; Lord-Bynumove pogreške ukazuju na njihovo američko porijeklo i njihovo nedostatno znanje jezika pjesme; Kujundžićeve pogreške su tipične za Bosanca koji ne poznaje crnogorski dijalekt; i mi smo napravili neke pogreške, tipične za rođenog Hrvata; na sreću, lektori koji su rođeni Crnogorci ukazali su nam na te pogreške prije tiskanja edicije, kojima je bio uzrok naše nepoznavanje i nerazumijevanje nekih lokalizama. Ako se tiskanje ovoga epa nastavi ovako učestalo, za tri do četiri stotine godina cjelokupni korpus izdanja sadržavat će ogromni broj varijantnih mjesta (možda onoliko koliko u sačuvanim rukopisima Homerovih epova!).

⁵⁰ Vidi naše izdanje i komentare Međedovićeve epske pjesme *Dolazak vezira u Travnik* (Čolaković: 2007).

⁵¹ Tradicijski pjevači ne mogu naučiti pjesme post-tradicijskih pjevača, te nema tradicijskih pjevača koji su naučili svoje pjesme od Međedovića. Samo je

legitimna. Možda nema načina da se dešifrira «točna» verzija mnogih stihova, jer takva verzija ne mora biti Homerova verzija. Ipak, uzrok prividnom postepenom fiksiranju teksta mogao je nastati prepisivanjem i nanovnim prepisivanjem manuskripata tokom mnogih stoljeća, kao i putem editiranja teksta.

Ukoliko se prihvati analogija s Međedovićem, Homer kao post-tradicijski pjesnik ne bi nikada ponovio *Ilijadu* i *Odiseju* u identičnom obliku verzijama koje mi poznajemo. U svojim slijedećim izvedbama, on bi uveo mnoge promjene u zaplet, kao što je to učinio Međedović u svojoj drugoj verziji *Ženidbe Smailagić Meha* (snimio A. B. Lord).⁵² Homerova dikcija i duljina njegovih poema također bi doživjele promjene, ako bi se ponovno zabilježile nakon duljeg vremenskog roka.

23. Treba odbaciti Lordov postulat *Nema usmenih pjevača koji nisu tradicijski* (*The Singer of Tales*, 155, Lordov italik), na kome se osniva njegovo razumijevanje «usmenog tradicijskog» Homera i Međedovića. Pojam «tradicija», u najmanju ruku među homerolozima, zahtijeva novu definiciju, jer se čini da su mnogi među tim znanstvenicima preuzeli ovaj termin od Parryja i Lorda bez dužnog opreza. Uistinu, nesumnjiva je činjenica da postoje mnogi usmeni pjevači koji *nisu* tradicijski. Velik broj zbirki usmenih tradicijskih pjesama, uključujući *Zbirku Parry*, sadrži ne-tradicijske pjesme, premda su ih pjevači ispjevali u izvedbi.⁵³

Parry je pristupio Homeru kao «tradicijskom» pjesniku, prije nego što je shvatio da je on bio «usmeni» pjesnik. On je temeljio Homerovu «tradicionalnost» na razlici Homerovog stila i dikcije od stila i dikcije

njegov vlastiti sin Zaim naučio od svog oca kako njegov stil izvedbe, tako i nekoliko njegovih pjesama. On je rekao A. B. Lordu 1951. godine da u svom pjevanju koristi mnoge riječi, iskaze i opise koje je naučio napamet od svog oca, premda ne razumije njihovo značenje! Neke tradicijske stihove treba razumijevati kao muzičke fraze. Ako oni zvuče lijepo i zanimljivo, pjevač će ih naučiti i nastaviti njihovu uporabu, kao što je to činio i Homer. (2005. godine mi smo snimili video-kamerom Zaimovo pjevanje i njegova sjećanja na Parry-Vujnovićeva snimanja iz 1935. godine).

⁵² U toj verziji Međedović je unio u ep nove likove, zaplet na svom završetku sadrži konjsku utrku, a njegova se dikcija dramatično izmijenila. Međedović je izjavio Parryju i Vujnoviću da im je ispjevao svoju *Ženidbu Smailagić Meha* u ogromnom obujmu od preko 12,000 stihova slijedeći Parryjevu narudžbu, ali da ju je mogao ispjevati i u dvostruko ili trostruko kraćem obujmu, da su oni tako nešto od njega zatražili.

⁵³ Na primjer, velik dio Lordovih snimki srpske epike ne spada u tradiciju, jer su mnogi srpski pjevači naučili svoje pjesme iz tiskih izvora, a ne od drugih pjevača. Ta posebna usmena epska tradicija već je bila gotovo mrtva u doba kad su Parry i Lord sabirali pjesme. Usmeni pjevači mogu biti tradicijski, post-tradicijski i ne-tradicijski.

pisane književnosti. Slobodno možemo reći da je njegov rani pojam «tradicije» bio isprazan, te da je njegov rani pristup «usmenosti» u odnosu na «pismenost», i veliki ponor među njima, također bio zasnovan na literaturi a ne na iskustvu (bookish), romantično prenaplašen i pod utjecajem Marcel Jousseovih pretjeranih generalizacija. Dok je prema Parryju «tradijski pjesnik» značio «isto što i usmeni pjesnik», ne mislim da je prema Parryju «usmeni pjesnik» značio «isto što i tradicijski pjesnik». Nažalost, Parry nije imao vremena da preispita svoj poimanje Homerove «tradicionalnosti», na temelju svoga intimnog poznavanja i promatranja *bona fide* tradicijskih pjevača i post-tradicijskog Međedovića.

24. Homer jest bio usmeni pjesnik-umjetnik, ali on nije bio tradicijski pjevač-priča. Nama se čini točnim slijedeći postulat, primjenjiv kako na starogrčku, tako i na bošnjačku i južnoslavensku tradiciju: *Nema tradicijskih, kao ni post-tradicijskih pjevača, koji nisu usmeni*. Homer je mogao diktirati svoju *Ilijadu*, i on je mogao napisati svoju *Odiseju* svojom vlastitom rukom. To uopće nije bitno u odnosu na njegovu tradicionalnost, post-tradicionalnost ili usmenost.

«Teorija diktata» ima dugu povijest, a prikazao ju je na svom crtežu već Rembrandt, davne 1663. godine. Smatra se da je u određenom trenutku povijesti, vjerojatno u 8. stoljeću prije Krista, Homer diktirao svoje poeme nekom zapisivaču. Prema nama, nesumnjivo je Parry bio prvi koji je anticipirao teoriju diktata, što se može zaključiti iz načina njegova skupljanja 1935. godine u Bijelom Polju i iz njegovih neobjavljenih rukopisa(!) *Pitanja iz Bijelog Polja* i *Čor Huso*. Kako bilo, kasnije je tu teoriju oblikovao A. B. Lord.

Richard Janko (poput velikog homerologa Martina L. Westa) zalaže se za «teoriju diktata» kao objašnjenje izvorišta Homerovih tekstova.⁵⁴ Janko tvrdi da je uspio uočiti razlike u dikciji između *Ilijade* i *Odiseje*, što ga je dovelo do zaključka da je *Odiseja* mlađa. Ipak, on smatra da je moguće da je isti pjesnik stvorio oba epa, i da su to tradicijski epovi. Nama se čini ispravnim njegovo stajalište o istom pjesniku, koji je ispjevao oba epa. Međutim, u odnosu na Jankovo korištenje termina «tradijski», ne možemo se složiti. Naime, mi smo skupili «iste» pjesme od istoga tradicijskog pjevača, Murata Kurtagića, od koga je A. B. Lord zabilježio pjesme u dva navrata, oko 30 godina, te oko 40 godina, prije

⁵⁴ *Homerske pjesme kao usmeni diktirani tekstovi*, Classical Quarterly 48, 1998. Vidi također Jankove knjige *Homer, Hesiod i himne: diakronički razvoj epske dikcije* (Cambridge, University Press, 1982) i *Ilijada: Komentar, vol. IV, Knjige 13-16, Glavni urednik G. S. Kirk* (Cambridge, Cambridge University Press, 1992). O edicijama teksta *Ilijade* vidi Janko: *Ilijada i njeni editori, Dikcija i redakcija*, Classical Antiquity 9, 1990.

nas. Nakon što smo usporedili dikciju u «istim» pjesmama, koje su ispjevane u rasponu od nekoliko desetljeća, uvidjeli smo da se pjevačeva dikcija uopće nije promijenila tokom ovoga perioda. Lord je napravio slične eksperimente i došao do analognih rezultata, kada je snimao pjesme Parryjevih tradicijskih pjevača (u pedesetim i šezdesetim godinama 20. stoljeća). Prema ovoj analogiji, Homerova dikcija ne bi se promijenila da je Homer uistinu bio tradicijski pjesnik, ali, kao što smo upravo naveli, Janko je tvrdio da su njegovi statistički podaci ukazali na značajnu razliku u dikciji oba epa, koja upućuje na historijske faze promjene u pjesnikovom jeziku. Janko također navodi, u svojim komentarima Homerovih «Knjiga» 13-16, da Homer nije «harmonizirao» neke od svojih tema sa svojom tradicijom. No tradicijski pjevač uvijek tvori tradicijski, unutar svoje tradicije. U skladu s tim, njegovo je djelo tradicijsko u svojoj cjelini. Ako usmeni pjesnik harmonizira svoje teme sa svojom tradicijom, to dokazuje da je on već istupio iz svoje tradicije.

Međutim, ako je Homer bio post-tradicijski pjesnik, njegova bi se dikcija značajno promijenila nakon isteka duljeg vremenskog razdoblja, kao što je bio slučaj s Međedovićevom dikcijom u doba kada je Lord skupljao njegove pjesme (1951. godine, oko petnaest godina nakon Parryja). Bogatstvo i novosti unutar dikcije u Homerovoj *Odiseji*, kao i pjesnikovo uvođenje mnogih tema koje su zahtijevale korištenje nove dikcije (jer se vjerojatno nikada prije nisu koristile unutar starogrčke epske tradicije), čini se da podržavaju naš stav. Kao post-tradicijski pjesnik, Homer je doista bio prinuđen «harmonizirati» svoje teme sa svojom tradicijom. Ali njegovi epovi nikada nisu mogli postati tradicijski. Stoga, Jankovi pronalasci snažno potvrđuju našu tezu o Homerovoj post-tradicijskoj prirodnosti, a naša teza ukazuje na to da bi Janko mogao biti u pravu. Naime, da je post-tradicijski «Homer» kreirao svoje epove u sedmom, šestom, petom, četvrtom ili trećem stoljeću prije Krista, oblici njegove dikcije i jezika odali bi tu činjenicu (zajedno s obilnim pojavama anakronizama).

Post-tradicijski pjevači, poput Međedovića i Homera, bili su usmeni pjesnici. Bilo da je Homer diktirao svoju *Ilijadu*, a sam napisao svoju *Odiseju* (a obje mogućnosti čine nam se vjerojatne), on je izdiktirao i/ili napisao oba epa u usmenom stilu, koristeći usmenu dikciju; on je transkribirao svoje vlastite epove «iz svoga duha», «iz svoga srca». Neki bošnjački tradicijski pjevači, koji su naučili pisati, učinili su to isto. Parry je skupio epske pjesme koje su zapisali *bona fide* tradicijski pjevači-priča svojom vlastitom rukom. Mnogi suvremeni pjevači koristili su i drugu opremu za snimanje. Poznati pjevač Ašir Ćorović iz Rožaja skupio je svoje vlastite tradicijske pjesme na magnetofonske vrpce, pjevajući u mikrofon.

USPOREDBA TRADICIJSKOG I POST-TRADICIJSKOG PJEVAČA

Epska tradicija može se usporediti s uokvirenim mozaikom, ili radije s uokvirenom pločom igre «puzzle», na kojoj svaki individualni djelić cjeline stalno ali jedva primjetno mijenja svoj oblik, uključujući i sam okvir. Svaki tradicijski pjevač, kao jedinstveno «utjelovljenje tradicije», poznaje određeni broj tih uvijek-promjenjivih djelića (a to su pjesme), a zbroj svih djelića koje poznaje predstavlja cjelinu uokvirene ploče u njegovom duhu. Sam okvir predstavlja pjevačevo poznavanje tradicije, koje se širi na dikciju, priče, lirske pjesme, legende, zagonetke i mudrosne izreke, pa i dalje, do sveukupnosti tradicije (religija, običaji, vjerovanja, način života itd.). Kada god pjevač rekreira bilo koju od svojih pjesama, svaka od njih mijenja pomalo svoj oblik. Svaka nova pjesma koju pjevač nauči od drugih pjevača smješta se, i zadobiva svoj oblik, unutar okvira fleksibilne ploče; svako novo iskustvo i djelić znanja o tradiciji ugrađuju se u prilagodljivi okvir. Na taj način, kada god tradicijski pjevač «uzima» i re-kreira bilo koju od svojih pjesama sa ploče, to se zbiva unutar tradicije, a svaka je pjesma u potpunosti tradicijska.

Post-tradicijski pjevač razbio je okvire ploče ili mozaika unutar svog duha. Kako se to zbilo? On je naučio pjesme iz tiskanih izvora i iz različitih regionalnih tradicija. One su bile nefleksibilne, kada ih je pjevač «transplantirao» u svoju tradiciju. Kada su one ušle unutar okvira ploče u njegovom duhu, njihov je oblik bio tvrd. One su se hranile drugim tradicijskim pjesmama, a zatim rasle sve dok nisu razbile okvire ploče.

U tvorbi bilo koje od svojih pjesama, post-tradicijski pjevač nanovo gradi cjelokupnu ploču i njene okvire. On to čini oblikujući i uokvirujući unutar jedne od svojih pjesama cjelokupnu ploču. Stoga on nikada ne može, kao umjetnik, doseći savršenstvo tradicije. Ponekad se može pričiniti da je on mogao nadići svoju tradiciju i da je on njen vrhunac (Homer), ali je mnogo češće slučaj da on nema uspjeha. Što on pokušava postići u svojoj kreaciji jest uistinu nedostižno: on se trudi dostići i izraziti sveukupnost svoje vlastite tradicije unutar jedne epske pjesme. Zato se umjetnička tvorba post-tradicijskog usmenog pjesnika ne razlikuje u svojoj biti od tvorbe pisane književnosti.

DIGRESIJA O POST-TRADICIJSKOJ DIKCIJI

Post-tradicijski pjesnik potpuno i zauvijek napušta svoju tradiciju; njegova tvorba čini se «malo izvan, malo unutar» tradicije, samo onim znanstvenicima koji nisu upućeni dovoljno dobro ni u jednu usmenu tradiciju. (J. M. Foleyevo poimanje Homerskih epova kao «usmeno-deri-

viranih tekstova» pada nam na pamet kao dobar primjer). Takav pjevač ne unosi samo promjene u svoje pjesme putem duljenja, ukrašavanja, novostvorenih načina zapleta, novih tema i ideja, itd. Njegova se dikcija također mijenja dramatično tokom njegova života. To nije ista *Kunstsprache* koju koriste tradicijski pjevači.

Kao nadomjestak za nedostatak tradicijskog značenja i mitske dubine, koji se zauvijek gube unutar njegovih pjesama, post-tradicijski pjevač trudi se da obogati svoju dikciju. Lingvisti su pronašli u Međedovićevoj dikciji ogromni broj turcizama, novih oblika riječi, kao i riječi koje je posudio iz tiskanih pjesmarica. Gdje je on naučio svoje turcizme? On je služio u turskoj vojsci punih sedam godina i naučio govoriti turski. Nove oblike riječi treba razumjeti kao njegovu vlastitu invenciju, a on je obogaćivao svoj vokabular iz pjesmarica i učeći od svakoga koga bi sreo, uključujući Parryja i Vujnovića. Njegovo zanimanje za epiku odvelo ga je i u proučavanje kršćanske epike, i on je bio ponosan što je naučio pjesme ne samo od kršćanskih pjevača, nego i iz pjesmarica, kako bi mogao izvoditi neke od njih. One su također sadržavale ponešto drugačiju dikciju i prelijepo nove stihove, koji se nikad nisu koristili u bošnjačkoj tradicijskoj epici. Štoviše, one su obogatile njegovo razumijevanje i poštovanje prema «neprijateljskoj strani», njenim velikim junacima i različitim religijskim pogledima i običajima. Takvo je znanje doprinijelo njegovoj većoj objektivnosti i proširilo njegove vidik do etički zadivljujuće neopredijeljenosti samo za jednu stranu, po kojoj je i Homer s pravom tako glasovit.

Velika pjesnička obdarenost i sposobnost da koriste ne-tradicijsku dikciju, omogućili su post-tradicijskim pjevačima da stvore nove teme i da opišu što god hoće u stihu. Opravdano poštovanje i poimanje Homerove umjetnosti otpočinje tek onda kad čitatelj shvati da su mnogi detalji koje je Homer opisao ušli po prvi put u epske pjesme! Čini nam se očito da Homer nije bio samo svjestan toga, nego da je uveo nove riječi i kolokvijalne izreke u svoje epove s užitkom. (Njegove su proširene usporedbe post-tradicijske i samo njegovo autorstvo, kao što je samo njegovo i majstorsko korištenje upravnog govora, kao što su samo njegovi i mnogi drugi ukrasi). Tvorba zapleta (design) u njegovim epovima je samo njegova.

Tradicijski pjevač nema sposobnost tako nešto dostići, jer tako nešto nije nikada ni od koga čuo. Uistinu, tradicijski pjevač ne cijeni tako nešto. Prema njemu, ukrašavanje nije ništa drugo nego pretjerano duljenje i nešto što lažljivci koriste. Ono što je značajno za tradicijskoj pjevača jest istinita priča i njoj pripadajući tok, koji teče poput rijeke. On se trudi ponovno stvoriti istinito zbivanje unutar dobro znanog svijeta svoje tradicije. On nema potrebu da uvijek nanovo stvara cijeli svijet, kao

što je to Homer učinio, a Međedović pokušao učiniti, da bi iskazao svoju mitsko-historijsku priču.

LITERATURA

- Burgess, J. S.
2003 *The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle*; John Hopkins University Press, Baltimore, 2003).
2006 *Neoanalysis, Orality and Intertextuality: An Examination of Homeric Motif Transference*; Oral Tradition 21/1, 2006, 148-189.
- Bynum, David Eliab
1993 *Serbo-Croatian Heroic Poems, Epics from Bihać, Cazin and Kulen Vakuf, Translated and annotated by David E. Bynum*; Garland, New York – London, 1993.
- Čolaković, Zlatan
1989 *Tri orla tragičkoga svijeta*; CeKaDe, Zagreb, 1989.
1991 *South Slavic Muslim Epic Songs: Problems of Collecting, Editing, Transcribing and Publishing*; California Slavic Studies vol. 14 (Los Angeles – Berkeley – Oxford, 1991)
2004 *Mrtva glava jezik progovara*; Almanah: Podgorica, 2004.
2004a *Milman, Nikola, Ilija i Avdo Međedović*; Almanah 25-26, Podgorica, 2004.
2004b *Homer: Ćor Huso ili Avdo, rapsod ili aed?*; Almanah 27-28, 2004.
2005 *Nasljeđe Milmana Parryja* (razgovor s A. B. Lordom); Almanah 31-32, Podgorica, 2005.
2006 *Post-tradicionalna epika Avda Međedovića i Homera*; Latina et Graeca 10, 2006.
2006a *Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjesmama i pjevačima*; Almanah 33-34, Podgorica, 2006.
2007 *Epika Avda Međedovića, Kritičko izdanje, Uvod R. L. Fowler* (The Epics of Avdo Međedović, A Critical Edition, Introduction by Robert L. Fowler); Almanah, Podgorica, 2007.
2007a *Bosniac Epics – Problems of Collecting and Editing the Main Collections*; Forum Bosnae 39/07, Part Two, 323-361.
- Danek, Georg
2006 *Ein Bild von einem Helden, Ekphrasis im bosnisch-muslimischen Heldenlied. Avdo Međedović, «Die Hochzeit des Vlahinjić*

Alija»; *Die poetische Ekphrasis von Kunstwerken*, ed. Ratkowitsch; Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse 735, ÖAW, Wien, 2006, 246-266.

Fowler, Robert L.

- 2004 *The Cambridge Companion to Homer*, ed. by Robert L. Fowler; Cambridge, Cambridge University Press, 2004
2007 *Uvod/Introduction* (v. Čolaković, 2007)
2007a *Homersko pitanje/The Homeric Question*; (v. Čolaković, 2007, prvo izdanje Fowler, 2004).

Janko, Richard

- 1982 *Homer, Hesiod and the Hymns: diachronic development in epic diction*; Cambridge, University Press, 1982.
1990 *The Iliad and its Editors: Dictation and Redaction*; *Classical Antiquity* 9, 1990.
1992 *The Iliad: A Commentary, vol. IV, Books 13-16, General Editor G. S. Kirk*; Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
1998 *The Homeric Poems as oral dictated texts*; *Classical Quarterly* 48, 1998.

Lord, Albert Bates

- 1960 *The Singer of Tales*; Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960.
1971 *An Example of Homeric Qualities of Repetition in Međedović's «Smailagić Meho»*; Serta Slavica In Memoriam Aloisii Schmaus, Trofenik, München, 1971.

Međedović, Avdo

- 1974 *The Wedding of Smailagić Meho; Translated with Introduction, Notes and Commentary by Albert B. Lord, SCHS 3, Collected by Milman Parry*; Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1974.
1974a *Ženidba Smailagina sina*, ed. David E. Bynum with Albert B. Lord, SCHS 4; Center for the Study of Oral Literature, Cambridge, Mass., 1974.
1980 *Ženidba Vlahinjić Alije, Osmanbeg Delibegović i Pavićević Luka, Kazivao i pjevao Avdo Međedović*, edited with prolegomena and notes by David E. Bynum, SCHS 6; Distr. By Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980.
1987 *Ženidba Smailagić Mehe, junački ep, priredio Enes Kujundžić*; Svjetlost, Sarajevo, 1987.
2002 *Die Hochzeit des Vlahinjić Alija*; (prepjevao Georg Danek); *Bosnische Heldenepen*, Klagenfurt, 2002.

2004 *Katal-ferman na Derdelez Aliju, Gavran harambaša i serdar Mujo*; Zlatan Čolaković i Marina Rojc-Čolaković: *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica, 2004.

2007 *Ženidba Smailagić Meha, Dolazak vezira u Travnik, Smrt Ličkog Mustajbega, Osveta Pogibije Ličkog Mustajbega, Opsada Kandije*; Zlatan Čolaković: *Epika Avda Međedovića, kritičko izdanje, Uvod R. L. Fowler*; Almanah, Podgorica, 2007, 2 knjige.

Murko, Matthias

1929 *La poésie populaire épique en Yougoslavie au debut du Xe siècle*; *Travaux publiées par l'Institute d'études slaves*; 10, Paris, 1929.

Nagy, Gregory

1979 *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*; The John Hopkins University Press, Baltimore, 1979.

Šemsović, Sead

2005 *Smailagić Meho – usporedna analiza dviju pjesama istog naslova*; Almanah 31-32, Podgorica, 2005.

de Vet, Thérèse

2005 *Parry in Paris, Structuralism, Historical Linguistics, and the Oral Theory*; *Classical Antiquity* 24, 2005.

**STILEMATIKA BALKANSKIH TURCIZAMA U
„GORSKOM VIJENČU“ KROZ
MUSLIMANSKO-BOŠNJAČKU RECEPCIJU**

Stilematika balkanskih turcizama „Gorskoga vijenca“ nije bila predmetom sistematskih proučavanja, posebice ne kroz bošnjačko-muslimansku recepciju. Problem recepcije turcizama i «Gorskoga vijenca» uopće jest u njegoševski doslovnom povijesnom, etičkom i vrijednosnom izjednačavanju dviju socijalno-političkih i religiozno-ideoloških posljedica turskoga kolonijalizma – Turaka i južnoslavenskih muslimana – Bošnjaka. Ideološki opterećeni «kosovskim zavetom» i turskim kolonijalizmom, brojni su njegošoloz i u službi velikosrpske politike na Balkanu, hrišćanski i etički opravdani odiozum spram turskoga kolonijalizma «zakonom spojenih posuda» etički i hrišćanski neutemeljeno transmutirali, prenosili sa Turaka na generacije južnoslavenskih muslimana Bošnjaka sve do našega vremena. Sa djelovanjem ove transmutacije kroz poistovjećivanje Turaka i južnoslavenskih muslimana (Bošnjaka) u hrišćanskoj i kršćanskoj recepciji «Gorskoga vijenca.» Hrišćanska i kršćanska antitursko-muslimanska recepcija spjeva etički je opravdana u kontekstu vremena nastanka epa i stilske epohe romantizma, sa evropskim solidaritetom protuturskim srbijansko-crnogorskim ustancima i slobodarstvom. U XX-om stoljeću, i u naše doba, takva recepcija spjeva, sa hrišćanskom i kršćanskom transmutacijom prijezira i mržnje na južnoslavenske muslimane - Bošnjake, trebala bi biti anahronom, etički zastarjelom. Ona to ni u naše vrijeme nije. Pri svakom većem socijalno-političkom potresu na Balkanu gejzirski šiknu zapretane diluvijalne sile mržnje hrišćanske, sa zloupotrebom kosovskoga i njegoševskoga mitosa spram muslimanskih komšija, Bošnjaka. Svjedoci smo zloupotrebe oba ova mitosa i u naše doba. I na intelektualnoj razini: »Gorski vijenac « i danas recipira «najteža i odgovorom najobaveznija pitanja, ona koja se tiču smisla istorije, svrhe egzistencije i razloga sudbine srpskoga naroda (...) Ne samo u godini svoga nastanka (1847), nego i u naše vreme, i u

* Ruhr-Universität Bochum, Institut für Slawistik-Lotman Institut

ovim suludim danima jugoslovenskoga rata, videlo se koliko je Vladićino delo aktuelno i anticipovano, okrenuto večnosti srpske sadašnjice, kako izgleda, svake buduće sadašnjice.»¹

Usljed navedene anahrone ali stvarne i aktualne recepcije, «Gorski vijenac» je u južnoslavenskoj recepciji neophodno demitologizirati, prizemljiti njegovu romantičarsku apoteoznost. Demitologizirati i kroz bošnjačko-muslimansku recepciju centralnog motiva spjeva - «istragu» ili biološko uništenje crnogorskih muslimana kao «gube iz torine.» Sa svim dimenzijama estetskog, etičkog i stilematškog proživljavanja tog motiva i idejno-ideološke baze spjeva. Saživljavajući se sa bošnjačko-muslimanskom recepcijom koja potencijalno ili stvarno jest suprotna hrišćansko-kršćanskoj recepciji, njenim etičkim i estetskim postulatima. Sa zloupotrebom pravoslavlja u spjevu. Posebice u posljednjim scenama «pričesti» u formi plemenskoga ritusa, u kojoj iguman Stefan odgovornost za «istragu» sa pojedinca hoće prenijeti na kolektiv. Pritom «miče sve na svoju dušu.» (2620. stih) Siže spjeva ostvaruje se indirektno u znaku borbe Crnogoraca protiv turskoga kolonizatora. Direktno u znaku «istrage,» uništenja i nasilne hrišćanizacije crnogorskih muslimana. Sa posljedicom konfesionalno-nacionalnih divergentnih recepcija koje su u balkanskom (i u evropsko-orijentalnom) prostoru uvjetovane povijesno-kulturnim kodom, suprotstavljenom konfesionalno-vrijednosnom supstancom kultura (ideologije i politike) južnoslavenskih naroda. Bošnjačko-muslimanska recepcija spjeva ostvaruje se u fokusu negativnoga etičkoga odgovora na pitanje: može li ontološki zakon života (kao najviša vrijednost) biti podređen socijalno-egzistencijalnim okolnostima? U referatu se naime podastiru aksiološki, konfesionalni i etički argumenti, da Crnogorci, unatoč strahu od širenja islama u svom narodu, nemaju moralnu, konfesionalnu ni ontološku podlogu za čin «istrage.» Unatoč tzv. prvenstvu na zemlju, koje, prema plemenskom tradicionalnom pravu, proizlazi iz hrišćanizacije, hronološki ranije od islamizacije Crnogoraca. Stilematska je funkcija turcizama u spjevu u idejno-konfesionalnom unižavanju etosa i dostojanstva muslimanstva: stvarne Turke i njihove vjersko-ideološke sljedbenike – muslimane crnogorske – biranim, ruralno iskrivljenim, pravoslaviziranim turcizmima difamirati, uniziti, detronizirati, i iz tih osnova, psihološki i etički ih od pravoslavnih Crnogoraca prezreti. Kroz turcizme, mržnju pravoslavnih Crnogoraca spram sunarodnika muslimana izazvati, podjariti. U komparaciji sa drugim specifičnim leksemima (napr. sa oko 1500 ekscerpiranih slavenizama) zastupljenost je orijentalizama u spjevu simbolična: svega 68, od kojih je 29 arabizama,

¹ Srećković M.: *Njogoš i Desanka*. U časopisu Književnost, 11-12, 1995, 1448, Beograd 1995

24 turcizma i 15 persijizama. I ovaj je međutim mali njihov broj dostatan da, volens-nolens, akumuliraju i isijavaju prijezir i ostrašćenu mržnju pravoslavnih prema Turcima i muslimanskim Crnogorcima. Posebice u stihovima: 71-75; 284-291; 1243-1253; 1816-1820; 2596-2614; 2720-2725.

Ana ABRAMOVIĆ-ORLANDIĆ

KONZERVACIJA MARAME – XVIII VIJEK

Marama (turska) vlasništvo Muzeja kralja Nikole, izrađena je od pamučnog batista i bogato ukrašena vezom od svilenog konca i zlatovezom. Predstavlja izuzetno djelo primijenjene umjetnosti, plijeneći skladom boja svilenog konca i vanrednim majstorstvom veza. Upotrebom floralnih motiva koji su kod naroda Orijenta simbol moći i duhovnosti, drveća koji su simbol životnog ciklusa, kao da je zapis jedne filozofije.

Fotografija broj 1, prije konzervacije

Vez kroz istoriju

Pokušaj određivanja kad je nastalo prvo vezivo vrlo je nezahvalno jer vezlo se na koži, platnu, svili, uglavnom materijalima koji nijesu postojani ukoliko su izloženi nepovoljnim uslovima. Podloga na kojoj se vezlo morala je biti pogodna za provlačenje niti. Vezenje se najčešće koristi kako bi se ukrasila tkanina ali u nekim zemljama, posebno u Kini, služi kao pismo simbola kojim se obilježava društveni status. U kineskom vezivu breskva se koristi kao ukras na svadbenoj odjeći, leptir kao znak bračne sreće, mandarin-patka simbolizuje bračnu slogu dok je feniks kao ukras pripadao carici. U Indiji, zakonom prije dvije hiljade i petsto godina, određena je vrsta veza koja se mogla vesti na odrđenom području i to se prenosilo generacijama. Starim Grcima i Rimljanima bili su poznati Frigijci kao majstori zlatoveza čiji se stil prenosi na srednjevjekovno vezivo. Od XI do XIII vijeka vez u Engleskoj, po stilu sličan frigijskom, rađen uglavnom za potrebe crkve, poznat je po svojoj prefinjenosti izrade u čitavoj Evropi kao "Opus Anglicanum". Bijeli vez (opus Teutonikum) koji su vezle časne sestre ima svoje varijacije u raznim zemljama, u Italiji dobija svoje specifičnosti i poznat je kao "reticella" vez. Tokom XVI vijeka u Španiji rade se reprodukcije slikarskih djela urađene vezom pri čemu se koristi zlato i drago kamenje dok se u Njemačkoj radi vez, tehnikom visoke reljefne aplikacije, kojom se postižu plastični oblici korišćenjem žice koja se umeće, da bi urađeni oblici bili izdignutiji u odnosu na podlogu. Engleska u XVII vijeku stvara vez poznat kao jakobinski, kojim su presvlačene stolice, sličan tkaninama Orijenta. Orijentalni stil se odnosi na kulture zemalja Bliskog i Dalekog

Fotografija broj 2, prije konzervacije

istoka. Sam termin dolazi od latinske riječi *oriens* što znači izlazeće sunce. Plemena s Arabljanskog poluostrva, islamske vjere, osvajajući teritorije Bliskog istoka i sjeverne Afrike, pridobijaju stnovništvo koje prihvata njihovu vjeru. Narodi koji su stvorili islamsku civilizaciju, Arabljani, Persijanci, Turci i Mongoli prihvataju kulturno nasljeđe pokorenih naroda koje obuhvata helenističko-rimski i ranohrišćanski vizantijski stil i prilagođavaju potrebama islama.

Osnovni podaci o eksponatu

Marama pripada etnografskoj zbirci - Muzej kralja Nikole; inventarski broj 2824. (fotografija br.1)

Izrađena je od pamučnog batista platnenog prepletaja, ukrašena vezom duž ruba, praveći četvorougao dimenzija 90x90 cm. Poklon je Elvire Verona Marković koji je na Prčanju kupljen s drugim predmetima za muzej 1947. godine.¹ Porodica Verona se u XVIII vijeku bavila trgovačkim poslovanjem što joj je donijelo veliko bogatstvo. Njihovi brodovi plove od Venecije do Carigrada, a svoje filijale imaju u Korintu i Tebi, tako da je lako moguće da je marama kupljena u nekoj luci Crnog mora. Kupovina predmeta ukrašenih zlatom iziskivala je veliku platežnu moć. Porodica Verona je u XVIII vijeku jedna od ekonomski najjačih u Boki Kotorskoj i mogla je sebi priuštiti kupovinu različitih dragocjenosti. Don Niko Luković ukazuje u svojoj knjizi "Ljudi su se odijevali u skupocjenu svilenu bokeljsku nošnju, zlatom optočenu, pasali su sablje i nosili srebrom, zlatom i sedefom urešeno oružje. Žene su nosile svilu i brokat. Dokaz tome su nam skupocjene odežde u župskoj crkvi, koje su ponajviše prečinjene od ženskih odijela, osobito od svadbenig ruha. Dok su ljudi ušćuvali bokeljsku narodnu nošnju sve do početka XIX st. ženska narodna nošnja se na Prčanju izgubila u drugoj polovici XVIII st."² Marama ovako ukrašena u islamskoj kulturi življenja služila je da prekrije glavu udate žene, u svakom slučaju iz bogate porodice, dok na prostoru druge kulture i običaja može biti lijepi ukras na ramenima djevojke ili žene. Motivi kojim je ukrašena marama asociraju na uzorke s persijskih tepiha kao što je Nain³ čija se kompozicija često sastoji od centralnog motiva oko koga je ispreplijetana stilizovana vinova loza, cvijeće, palme, a koristeći vrlo široku paletu boja često je u upotrebi kombinacija plave, bež, bijele, ružičaste boje. U uglovima marame su

¹ Narodni muzej, broj 249, 18.03.1947. Cetinje.

² Don Niko Luković-Prčanj -Bokeška štamparija, Kotor 1937 str. 36.

³ Nain tepisi-smatraju se jednim od najboljih persijskih tepiha.

ornamenti koji se izdvajaju kao cjelina. Talasasta linija koja počinje iz ugla rađena je zlatnom niti plosnim bodom, a na lukovima koje formira na jednoj strani je grana izrađena zlatnom žicom, koja se završava cvijetom vezenim svilenim koncem i zlatnim trakama. Sličan motiv je na drugoj strani luka. Na prelomu linije iz jednog luka u drugi je ornament kružnog oblika. Kako linija prati rub marame, ornamenti se ponavljaju, ali nijedan nije potpuno isti tako da se stiče utisak da se vez prilagođavao materijalu na kome se radilo i mogućnosti provlačenja zlatne trake na ovako tankom materijalu. Ornament u uglu iznad talasaste linije započinje simbolički svedenim motivom kao cjelinom, iznad je uzvišenje na kojem su pet stabala drveća od kojih su dva ista. Marama je obrubljena srmom od četiri niti u vidu cakni (polukružnim motivom) koje su na sredini stisnute omčastim bodom. Tehnika vezenja koja je primijenjena na marami sastoji se od kombinacija plosnog boda. Valovita traka, koja prati rubne ivice gdje se koristi zlatna traka, rađena je ravnim plosnim bodom. Ovo je veoma stara tehnika gdje se koriste istanjene zlatne trake izrezane od tankog lista zlata. Kad se plosni bod koristi za ispunjavanje površine različitom dužinom i u različitom smjeru, postiže se svjetlosni efekat sjenke, pa su dobijene različite teksture. Prilikom izrade veziva, zlatnim nitima, tkanina na kojoj se veze zateže se na okvir. Za vezenje osim zlatne trake i konca koristi se i svileni konac: dvije nijanse okersvijetla i zlatnožuta, dvije nijanse plave i konac roze boje. Vez svilenim koncem rađen je ravnim bodom koji je gusto slagan kratkim bodovima tako da obrazuje različite šare.

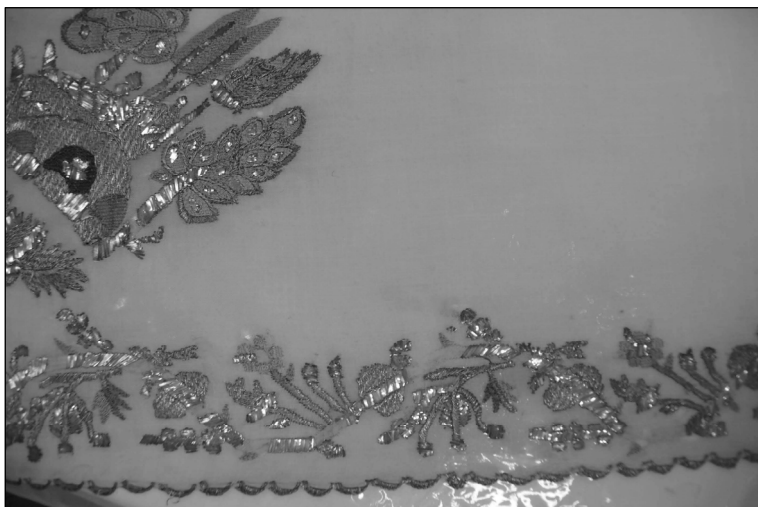

Fotografija broj 3, prije konzervacije

U orijentalnoj kulturi svaka boja ima posebno značenje. Kinezima i Indijcima bijela je boja tuge, u Persiji plava boja simbolizuje nebo. Muslimanima žuta boja simbolizuje odanost i pobožnost. Bojenje konca je prava majstorija, a recepti se, dobro čuvani, prenose generacijama.

Oštećenja

Na pamučnom platnu su oštećenja u vidu nepravilnih otvora različitih dimenzija (fotografija broj 2, 3). Relativno visok stepen vlažnosti pospješio je razvoj gljivica i bakterija koje je uticalo na razlaganje celuloze, a samim tim i degradaciju vlakana kao i fleke tamne boje. Zlatovez je potamnio, na pojedinim mjestima korodirao, zlatne trake nedostaju (fotografija br. 4), a konac je na više mjesta pokidan. Vez svilenim koncem, osim što je prljav, u dobrom je stanju.

Fotografija broj 4, u toku konzervacije

Izvedeni konzervatorski i restauratorski radovi

Kako je marama jako oštećena, čišćenje je rađeno vrlo oprezno, nanošenjem pjenušavog rastvora neutralnog deterdženta i destilovane vode mekim sunđerom. Korišćenjem obilne pjene i njenim upijanjem papirnom vatom odstranila se prljavština rastvorljiva u vodi. Ispiranje je rađeno s mekim sunđerom destilovanom vodom a višak vode je uklonjen

papirnom vatom. Čišćenje marame rađeno je na ravnom stolu od ultraplase vodeći računa da niti osnove i potke budu pod uglom od 90. Marama nije pomjerana do konačnog sušenja na sobnoj temperaturi. Prilikom čišćenja moralo se voditi računa o pokidanim nitima zlatoveza kako se ne bi kačili za sunder i time podizali tkaninu od podloge, kao i da se ne bi lomila na prevojima zlatne trake. Zlato je metal koji nije podložan koroziji. Kada se radi o manje karatnom zlatu koje je pogodnije za obradu, odnosno leguri zlata i bakra na površini se javi crvenkasta prevlaka koja se jako teško čisti. Kad korozija metala prodre u strukturu vlkana, njeno uklanjanje iziskuje upotrebu kisjelina. Čišćenje metalnih niti urađeno je rastvorom etil alkohola, glicerina i destilovane vode. Nakon nekolicke probe nije se insistiralo na čišćenju fleka da se ne bi ugrozila osjetljiva tkanina. Nakon čišćenja urađeno je podjepljivanje.

Fotografija broj 5, nakon čišćenja

Pamučna tkanina od koje je marama urađena na više mjesta je razderana, vlakna niti osnove i potke znatno oslabljena, istanjena i takva opterećena težinom veza metalnim nitima. Mogućnost stavljanja između dva stakla nije poželjna jer bi težina stakla pritiskala zlatovez, a svako

pomjeranje izazvalo bi naprezanje vlakana i dalje cijepanje razderanih mjesta. Da bi se tkanina ojačala sa naličja je zalijepljena nova podloga. Kao podloga upotrijebljen je til dovoljno providan da se naličje marame može sagledati, a njegova elastičnost dozvoljava da se prilagodi formi površine preko koje se lijepi. Na til je raspršivačem nanijet tanak sloj u benzinu rastvorenog ljepila⁴ i til se mogao koristiti tek nakon isparenja rastvarača.

Fotografija broj 6, poslije konzervacije

U jednom uglu marame gdje je nedostajala tkanina, da bi se postigla ravnoteža zbog težine zlatoveza, umetnuto je parče slične tkanine (fotografija br.6). Podljepljivanje je vršeno na stolu niskog pritiska. Da bi zlatovez bio zaštićen i da se prilikom usisavanja vazduha ne bi oslanjao na tvrdi podlogu što bi izazvalo njegovo deformisanje, na perforiranu ploču stola stavljena je čoja, preko nje melineks folija a zatim bijelo platno. Na takvoj podlozi položena je marama licem na dolje, preko nje til na koji je nanijeto ljepilo i sve prekriveno melineks folijom. Uključivanjem stola usisan je vazduh između slojeva čime se omogućilo lijepljenje bez zatezanja tkanine i onemogućilo stvaranje sitnih faltica koje nastaju zaostatkom vazduha kad se radi podljepljivanje na većim površinama klasičnim postupkom. Laganim pritiskom pegle, pri određenoj tem-

⁴ LASCAUH ACRYLIC RESIN P 550-40 TB

peraturi došlo je do sljepljivanja tila i platna. Podljepljivanjem marame omogućeno je izvođenje daljih restauratorskih intervencija. Razderana mjesta obrađena su opšivnim bodom, a pokidane niti osnove i potke konzervatorskim bodom, specijalnim koncem predviđenim za konzervaciju tekstila -13/15den⁵. Višak tila je odrezan, prateći oblik ruba.

Treba naglasiti da je u toku procesa konzervacije i restauracije posebna pažnja posvećena uravnoteženosti materijala koji je korišćen kao i da je čitav proces reverzibilan.

Kad nastojimo sačuvati neki eksponat, pokušavamo sačuvati dio naše prošlosti koju taj eksponat reflektuje na sadašnjst. Cijeneći vrijednosti prošlosti na koju nas podsjećaju male stvari, a ne samo dobijene bitke i ratovi, naša je dužnost da te predmete preventivno zaštitimo od propadanja.

⁵ Zwicky, Walliselleu , Swicce

DA LI JE SABETAJ CVI (SABATAJ CEVI), PSEUDOMESIJA, SAHRANJEN U ULCINJU

UVOD

Krajem XVI i početkom XVII vijeka osjetno pogoršavanje položaja jevrejskih opština u Evropi izazvalo je snaženje mesijanskih nada. Protjerivanje Jevreja iz gradova Njemačke, Češke i Moravske postalo je uobičajena pojava. Čak su i holandski Jevreji, kojima je u XVII vijeku osigurana politička bezbjednost, zbog bliske povezanosti s maranima Pirinejskog poluostrva, žrtvama inkvizicije i fanatizma, s nestrpljenjem očekivali spas.

Sabetaj Cvi rodio se u Izmiru (Smirni) 1626.godine u Turskoj. U mladosti je, pod rukovodstvom učitelja zakona, stekao jevrejsko obrazovanje, a zatim se udubio u tajne kabale i počeo voditi asketski život. Budući da je, prema tradicionalnom vjerovanju, mističko savršenstvo ostvarljivo samo u Svetoj zemlji, Sabetaj Cvi otputovao je u Palestinu. Zaustavivši se uz put u Egiptu, oženio se tamo askenaskom siroticom po imenu Sara, čiji roditelji bjehu poginuli u kozačkom pokolju 1648. godine. Kako je pripovijedala, djevojka je bila vaspitana kao hrišćanka, a tek je docnije saznala za svoje jevrejsko porijeklo. Lutala je opštinama i tvrdila da je predodređena da postane Mesijina nevjesta. Sabetaj Cvi stigao je u Palestinu 1662. Odatle je, poslije dvije godine, poslat u Egipat s naročitim zadatkom.

Sabetaj Cvi (Sabataj Cevi), pseudomesija, jevrejski mistik-kabalist, okupio je oko sebe, izdajući se za mesiju, dosta pristalica među azijskim, afričkim i evropskim Jevrejima. Kada je 1665.godine u Palestini počeo javno propovijedati i širiti svoj pokret, uhapsile su ga turske vlasti 1666. godine. Prešao je na islam iste godine pod imenom Mehmed-efendi. Umro je 1676. godine u Ulcinju.

U pojedinim istorijskim izvorima i literaturi pominje se kao: Sabetaj Cvi, Sabataj Cevi (Sabetha Sebi), Jakov Cvita, Sabbatei Zevi i Sebastian Zebi.

Sabetaj Cvi (Sabetha Sebi) sin Mordehaja Cevija, jevrejskog trgovca, jedan je od najvećih pobunjenika toga vijeka i pokretač reforme Talmuda (svete jevrejske knjige). Posvetio se sveštenućkom pozivu i uskoro prevazišao svoje učitelje-rabine. Njegovo učenje i ugled, koji je ubrzo stekao, postalo je opasnost po učenje jevrejskih rabina, a i po samo moćno Tursko carstvo.

Neuravnotežen, lako podložan svakovrsnim uticajima, asket ubijeđen u svoj uzvišeni poziv – takav Sabetaj Cvi je u gradu Gazi, na jugu Palestine, sreo Avrama-Natana Askenazija, mladog mističara upućenog u talmud, posjednika dubokih znanja iz oblasti kabale. Ponekad, kada se osjećao obuzet božanskim nadahnućem, Natan je prorokovao i oglašavao “riječ Božju”. Docnije je i nazvan “prorokom Natanom”. Poslije susreta sa Sabetajem Cvijem, Natan se uvjerio da je ovaj Mesija, te mu je postao revnosni apostol.

Na praznik savout, 31. maja 1665.godine, Natan je Sabetaja Cvija javno proglasio Mesijom. To je silno podstaklo bujanje sabatijanskog pokreta, koji je tokom potonje dvije godine (1665-66) u snažnom talasu zapljusnuo sve zemlje jevrejske dijaspore – od Jemena do Amsterdama, od Lvova do Londona, kao i od opština Tunisa i Maroka.

Zadnjih deset godina života proveo je u Ulcinju kao prognanik, predat dizdaru ulcinjske tvrđave na čuvanje. Ime mu je u Ulcinju bilo sasvim obično i neupadljivo – Mehmed-efendija, a zvanje nimalo istaknuto, bivši sultanov kapidži-baša.

LAŽNI MESIJA PRIMA ISLAM

Književnik, akademik Erih Koš, napisao je trotomni biografski roman “U potrazi za Mesijom”, o životu Sabataja Cevija, a pominje ga i nobelovac *Singer* u romanu “Rob”.

Jedan sprat Kule Balšića u ulcinjskom Starom Gradu preuredio je iznutra ovaj lažni mesija i tu proveo posljednje dane kao dizdar grada. Na trećem spratu Kule Balšića, po sredini jugoistočne i sjeverozapadne strane, postoji po jedna niša jugoistočna, sa tordiranom polukolonetom, kojom je predvojena, i sjeverozapadna, kraj koje se, sa strane, nalazi po jedna šestostrana zvijezda u krugu. Kako se 1698. u Ulcinju pominje Jevrejin Sabataj Cevi (Jakov Cvita), nije isključeno da ovi ornamenta imaju neke veze i sa njegovim boravkom, odnosno boravkom nekih drugih Jevreja u ovome gradu. Na boravak Cevija, na trećem spratu Kule Balšića, podsjećaju i dva jevrejska oltara, pred kojima se tajno molio svome bogu.

Sabataj Cevi je već u ranoj mladosti pokazao izuzetnu obdarenost, postavši po mudrosti i značenju poznat u Izmiru (Smirna). Okupio je oko

sebe grupu mladih ljudi i počeo da širi svoje učenje. Budući da je bio pokretač reforme Talmuda, najavljuvao je propast tadašnjeg grehovima podložnog svijeta, a sebe vidio kao spasioca, mesiju, koji će donijeti jednakost, pravdu i slobodu. Da bi pokazao svoju odlučnost, javno je, u hramu, oskrnavio ime svevišnjeg. Shvatajući opasnost od ovakvog bogohulnika, njegova sabrača ga osudiše na izgnanstvo iz Izmira (Smirna). Umjesto da se izgubi u izgnanstvu, Sabataj Cevi je svuda nailazio na pristalice i njegovo učenje se brzo širilo i van Turskog carstva, cijelom Evropom, Azijom i Afrikom.

Zbog toga što je iznevjerio svoje uzvišene ciljeve, što nije bio prvi mesija, ili što za mesiju nije bilo pravo vrijeme, tek vrlo brzo sve se okrenulo protiv Sabataja Cevija. Turske vlasti ga hapse jer je htio da sruši sultana sa prijestola, stavljajući ga na teške muke.

Da bi izbjegao strašnu smrt, lažni mesija prima islam. Ali ni poslije toga Sabataj Cevi ne miruje. Hronike kažu da je nakon izvjesnog vremena postao starješina novog reda, nalik na derviški, koji se lako mogao pretvoriti u nov pokret, pa u novu vjeru. Nakon toga protjeran je u Ulcinj, gdje je živio zadnjih deset godina. Umro je u Ulcinju 1676. godine. Posljednje njegovo svojeručno pismo (iz avgusta 1676) jevrejskoj zajednici u Beratu (Albanija), čuva se u Ben-zvi institutu u Jerusalimu.

Pored dvije oltarske niše u Kuli Balšića u ulcinjskom Starom Gradu, na njega podsjeća i vjeran portret koji je skicirao jedan njegov savremenik u Smirni (Izmiru) 1666. godine, a čiji se original čuva u Amsterdamu. Dva oltara u Kuli Balšića potvrđuju da je Sabataj Cevi, iako se poturčio, tajno ispovijedao jevrejsku vjeru.

DVIJE PRETPOSTAVKE

U romanu *Eriha Koša*, nobelovca *Singera* i *Mihaila Hercena* i dalje ostaje nerazjašnjena tajna ovog lažnog mesije, budući da se ne zna tačno gdje se nalazi i njegov grob.

Postoje dvije pretpostavke o mjestu gdje je sahranjen Sabataj Cevi. Prva govori da se mumija ili ostaci Sabataja Cevija (Mehmed-efendije) čuvaju kao porodična svetinja u jednoj kuli u ulcinjskom Starom Gradu?! Druga pretpostavka odnosi se na to da se grob (sveto turbe) nalazi u dvorištu stare kuće Ćazima Manija u četvrti grada – Meraji, odnosno u desnom kraju omanje, niske odaje. Mišljenja smo da su obje pretpostavke neprecizne, odnosno proizvoljne, budući da po prvoj pretpostavci nema određene relikvije ili nekog posebnog sakralnog objekta. Druga pretpostavka ne ide u prilog preciznog razjašnjenja mjesta groba u kome je sahranjen pseudomesija.

Prema kazivanju najstarijeg člana porodice Manija, Čazima, ističe se da se za taj grob (turbe) ne zna tačno ko je u njemu: da li neko od njihovih predaka ili čovjek koji je nekada, davno, izdaleka, došao u Ulcinj i kojeg je prihvatila pomenuta porodica. Članovi porodice Manija navedeni grob (turbe) nazivaju – *turbe Murata Dedeja* (ili Dadaje).

O tom turbetu (grobu Murata Dedeja), piše Tihomir Đorđević u trotomnoj knjizi “Naš narodni život”.

SVEMOĆNI MURAT

Tihomir Đorđević u navedenoj knjizi o turbetu piše: ”Na kraju mahale Meraje, idući iz Ulcinja za polje, nalazi se turbe u kojem je ukopan neki Murat Dedej. Murat je bio rodom iz Anadolije (Turska – M.H.). Imao je još jednog brata. Obojica su bili pobožni ljudi. Brat mu je otišao na Rodos. Tamo je i umro i na grobu mu je podignuto veliko turbe. Murat je došao u Ulcinj. Tu je živio kao propovjednik, a poslije sebe je ostavio kuću i tri rala zemlje, s tim da se prihod od toga daje sirotinji. Na grobu mu je ozidano turbe, koje svijet vrlo poštuje, dolazi mu na poklonjenje, pali svijeće na Muratovu grobu radi zdravlja i pokriva ga peškirimama”.

Dalje, T. Đorđević u navedenoj knjizi navodi jednu legendu, koja se tiče Murata Dedeja. Naime, legenda o Muratu, kako piše Đorđević, glasi: ”Priča se da su jedanput Austrijanci napali Ulcinj, još dok je Murat bio u životu. Murat uzme tri šibljike i njima stane udarati po moru. More se uzburka i Austrijanci pobjegnu”.

Iz ovih navoda, kao i iznesenih činjenica, može se zaključiti da je navedeni grob, odnosno turbe Murata Dedeja (ili Dadaje), a ne, kao što se misli, da se taj grob (turbe) odnosi na Sabataja Cevija (Mehmed-efendi).

Bilo bi od posebnog značaja da se grob pseudomesije Sabataja Cevija pronađe i obilježi jer bi to bila svojevrsna znamenitost, ali i atrakcija od posebnog značaja za turiste, jer je ime Sabataja Cevija zabilježeno u mnogim enciklopedijama svijeta, pa i u jugoslovenskoj.

LITERATURA

1. Maksut Dž.Hadžibrahimović, *Pseudomesija sahranjen u Ulcinju?*, List POKRET, 17.april 1991., Titograd, 1991.
2. Šarl Etinger, *Istorija Jevrejskog naroda*, Beograd, 1996.
3. Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, tom 2, Beograd, 1984.

POSTAVLJANJE ELEMENTARNE MUZIČKE PISMENOSTI NA IZVORNOM NARODNOM STVARALAŠTVU U SANDŽAKU

Rezime: Naučna saznanja iz muzičke pedagogije, psihologije muzike i didaktike govore u prilog potrebi opismenjavanja na narodnim osnovama. Brojalice, razbrajalice, brzalice, bajalice, pošalice, zagonetke i izrečnice Sandžaka nedovoljno su poznate široj javnosti u muzičkom smislu. Uslijed potrebe za predstavljanjem i poimanjem ove građe sa muzičkog stanovišta (govorenog ritma), a u namjeri da ona služi svima koji se bave muzičkom pedagogijom kao polazni materijal u postavci elementarne muzičke pismenosti ili kao jedno od mogućih rješenja pri postavljanju određene muzičke problematike, izvršili smo analizu usmene proze Sandžaka, zapisali smo ritam i izdvojili oblike i sadržaje koji mogu biti korišćeni u stvaranju zvučnih naslaga i muzičkom opismenjivanju.

Ključne riječi: elementarna muzička pismenost, stvaranje zvučnih naslaga, sandžački sadržaji u dvodijelnom i trodijelnom ritmu.

Opismenjivanje na narodnim osnovama

U svakodnevnom životu često se susrećemo sa pojmom pismenosti. Kada je riječ o jezičkoj pismenosti znamo da ona podrazumijeva mogućnost pojedinca da ispravno čita, piše i govori sa razumijevanjem, dok muzička pismenost predstavlja sposobnost pojedinca da prevodi zvuk u zamišljenu sliku, te da slušanu muziku bez zastoja u shvatanju može da zapiše.

Muzičko opismenjivanje ili učenje notnog pjevanja je proces spajanja slike i zvuka, a uspješnost ovog procesa zavisi od postavke dvije tonske osobine – tonske visine (melodija, harmonija) i tonskog trajanja (muzički ritam). Dok su melodijske i harmonijske osnove vezane za muzički folklor, ritam se vezuje za ritmičku komponentu narodnog pjevanja, igranja, kao i narodnog govora.

Muzički zvuk se usvaja u kulturi u kojoj dijete odrasta, o čemu govore i psihološka istraživanja vršena u oblasti čitanja notnog teksta. Smatra se da čitanje teksta i čitanje notacije predstavljaju *kulturom odre-*

* Učiteljski fakultet, Beograd

đene konvencije proizvođenja zvuka, jer pripadaju istoj vrsti simboličke funkcije u odnosu na muzičke zvukove, kao i čitanje reči u odnosu na glasove pri govoru (Mirković-Radoš, K., 1996: 141).

Didaktički principi sistematskog proučavanja i uvažavanja životnog iskustva svakog učenika, vođenje učenika od poznatog ka nepoznatom, od bližeg ka daljem, od prostijeg ka složenijem, još jednom potvrđuju stavove muzičkih pedagoga Kodalja (Kodaly), Vasiljevića...da bi muzički materijal folklornog područja u kome nastavnik radi trebao biti polazni sadržaj u nastavi muzike, i to kako za razvijanje muzičkih sposobnosti – u ovom slučaju ritmičke sposobnosti¹, tako i za postavku elementarne muzičke pismenosti. Ganje (Gagne) smatra da u svakoj nastavnoj oblasti sadržaji treba da budu hijerarhijski uređeni tako da *učenik prvo ovala-dava jednostavnim, a zatim složenim sposobnostima i pojmovima* (prema: Vilotijević, 2000: 173), jer djeca uče kumulativno, a sposobnost nižeg reda je uslov za sticanje sposobnosti višeg reda.

Imajući u vidu izloženo, nameće se pitanje: ***nije li logično da se sa djecom u Sandžaku pri razvoju muzičkih sposobnosti i postavci muzičke pismenosti² krene od sandžačkog kulturnog nasljeđa?*** U daljem tekstu ukratko ćemo se osvrnuti na pojam regionalne kulture u namjeri da ukažemo na postojanje specifičnosti nečega što možemo odrediti kao sandžačka kultura³ kao i da ukažemo na one oblike duhovne kulture koji mogu biti korišćeni u opismenjivanju djece u Sandžaku.

Kultura u Sandžaku

Različitost među ljudima u najvećem stepenu je određena osobinama koje se genetski prenose, ali i razlikama koje se ne mogu genetski objasniti, a to su kulturne razlike. Kultura predstavlja određenu društvenu

¹ Ritmička sposobnost predstavlja jednu od najznačajnijih muzičkih sposobnosti. Ona (sa opažanjem, reprodukcijom i tempom) obuhvata sposobnosti održavanja ravnomjernog pulsa, grupisanja udara, adaptacije prema datom tempu, sposobnost za opažanje i izvođenje različitih ritmičkih vrsta, sposobnost za agogičko njanjiranje i sposobnost za polifono praćenje različitih ritmičkih odnosa između glasova. Za mladi školski uzrast najbitniji je rad na ravnomjernom pulsiranju/ritmičkom puls (osnova za rad na ritmičkim vrstama i njihovim fugurama) i grupisanju osnovnih udara (grupisanje osnovnih udara vodi ka metričkom uobličavanju, tj. shvatanju muzičkih cjelina).

² Nas u ovom slučaju interesuje razvijanje i postavka ritma.

³ Pri izradi rada uglavnom sam nailazila na literaturu u kojoj je o Sandžaku pisano sa historijsko-političkog aspekta, kao i na literaturu u kojoj su sa etnološke ili književne strane obrađeni pojedini segmenti te kulture, ali uz drugačije nazive.

sredinu koju svaka individua zatiče rođenjem kao svijet koji ima određeno značenje i određena pravila života kojima se ona mora prilagoditi. Ona je sastavni dio cjelokupnog društvenog i individualnog života, skup svih značajnih ljudskih tekovina, materijalnih i duhovnih, bez kojih ne bi moglo postojati ljudsko društvo. Kulturno nasljeđe i prirodno nasljeđe jeste upravo taj historijski talog prošlih generacija koje se održava i opstaje u sadašnjosti i koje je darovano za dobrobit budućih generacija, a koje će se prenositi silnicama tradicije. Na osnovu kulturnog nasljeđa uvidamo da se kultura često ne ograničava na nacionalnu državu ili dio države, te da se kulturni i nacionalni identitet ne moraju podudarati, već da kultura ima tu sposobnost *netrpjenja omeđivanja*. Na kulturnoj mapi Evrope uvidamo kulturne etniete čije se granice ne poklapaju sa nacionalnim granicama. *Regionalni kulturni identitet podrazumeva svest o zajedničkom kulturnom nasleđu stanovništva regiona, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost* (Pavlović, M., www.etno-institut.co.yu).

Sandžak je regija koja počiva na kulturnoj raznolikosti i kulturnom prožimanju i koja u kulturološkom pogledu odudara od bližeg okruženja i upravo zbog toga možemo govoriti o postojanju te kulturološke specifičnosti koju možemo nazvati *sandžačkom kulturom*. Regija Sandžak predstavlja taj simbol multikulturalne i multietničke sredine. Sandžak je podneblje sudara Istoka i Zapada, razvijenosti i nerazvijenosti, tolerancije i netolerancije i upravo u takvom svom izrstanju možemo govoriti o ovoj vrsti kulturološke posebnosti. Brojni arheološki nalazi govore o interakciji kultura na ovom prostoru još od VI vijeka prije nove ere. Naziv Sandžak, ili kako se ranije zvao Novopazarski sandžak, ušao je u svjetske enciklopedije od Berlinskog kongresa i nalazio je značajno mjesto u tekstovima međunarodnih ugovora i konvencija, u tekstovima državnih nota, u izvještajima i člancima mnogobrojnih evropskih dnevnih i periodičnih listova i posebnih rasprava. Ova kulturološka posebnost primjetna je u opštinama Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Priboj, Prijepolje, Kosovska Mitrovica, Rožaje, Berane, Kolašin, Bijelo Polje, Plav, Gusinje, Pljevlja, Višegrad, Rudo i Čajniče, ili drugim riječima kroz djelove Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

Običaji, nošnja, arhitektura, književnost, muzika, način stanovanja, kuhinja, zanatstvo...⁴ lokalnog stanovništva dobrim dijelom su uslovljeni islamskom i pravoslavnom tradicijom koje se u nekim trenucima prepliću i žive stvarajući sandžačku kulturu. Književnost stanovništva ovog kraja uglavnom se prenosila usmenim putem, a zastupljena je kroz usmenu

⁴ Predmet ovog rada su pojedini oblici narodnog stvaralaštva Sandžaka, te se u ovom radu neću detaljnije osvrnuti na osobenosti socijalne, materijalne i duhovne kulture. To može biti tema za neki drugi rad.

prozu (priče, novele, predanja, hićaje, legende, šaljive priče, anegdote, izreke, poslovice, kletve, blagosiljanja, zakletve, brzalice, bajalice, zagonetke, pošalice, basne, priče o životinjama i bajke) i poeziju (epsku i lirsku). Pojedini oblici usmene proze koju djeca usvajaju nesvjesno u ranom djetinjstvu mogu poslužiti stvaranju zvučnih naslaga, koje su neophodne za kasnije uvođenje u notni tekst.

Funkcionalnost sandžačkog narodnog stvaralaštva u postavci ritma

Dijete u ranom djetinjstvu, sluša majčino pjevanje uz cupkanje i ljuljanje, učestvuje u igrama sa odraslima i vršnjacima u okviru kojih se razbrojava, postavlja i odgovara na pitalice, izgovara brzalice itd. Dakle, dijete polazi u školu sa različitim iskustvima i razlikuje se u odnosu na drugu djecu po sposobnostima govornog komuniciranja (bogatstvo rječnika, specifičnost jezičkih konstrukcija, izgovaranje glasova), što znači da dijete donosi jezičke specifičnosti sredine u kojoj je odrastalo.

Pri postavci ritma kreće se od karakteristika govora/govornog ritma⁵ i pjevanja ka ostalim ritmičkim kretanjima. Izvođenjem brojalica muzička podsvijest učenika se proširuje i obogaćuje različitim ritmičkim kombinacijama, a ravnomjerno izvođenje/ritmički puls se učvršćuje (koračanjem, udaranjem noge o pod, pljeskanjem dlana o dlan, naizmjenično pljeskanje dlana o klupu i dlana o nadlanicu druge ruke, pucketanje prstima)⁶. Kucanjem ritma olovkom o klupu ili izvođenjem na štapićima dete usvaja različite ritmičke kombinacije. Izvođenje brojalice uz koračanje i istovremeno pljeskanje ritma doprinosi doživljavanju različitih tonskih trajanja i njihovog zakonomernog odnosa. Na osnovu ovakvog slušnog saznanja stvaraju se zvučne predstave tj. *mentalna slika konkretnog zvuka koji opstaje i u odsustvu fizičke draži i prelazi u imaginaciju* (Stojanović, G., 2001:91), a njihovo skladištenje u pamćenje vodi stvaranju zvučnih naslaga, koje su preduslov za muzičko opismenjivanje.

U aktuelnim udžbenicima su date:

- brojalice i razbrajalice: *Ko pre do mene, Gusen, gusenica, Pliva patka, Like, like burke, En, den, dini, Enci, menci, Prestaj, prestaj, kišice, Inu, minu, Pišem, pišem, petnest, Ela, bela, Jen, dva, tir, Gusen, gusenica;*
- zagonetke: *Kućica u gorici;*
- poslovice: *Ko rano rani;*

⁵ Govorni ritam je prirodni ritam govora različitih jezika i jezičkih grupa, različitih dijalekata, individualnih finesa pojedinaca (Vasiljević, Z., 1999: 46).

⁶ Vidjeti izvođenje brojalica u udžbenicima Stojanović, G. (2005): *Muzička kultura za 1. razred osnovne škole*, Beograd, str. 6, 7, 19, i Stojanović, G. (2004): *Muzička kultura za 2. razred osnovne škole*, Beograd, str.6, 7, 15, 22, 38, 42.

- izrečnice: *Vedro kao staklo, Ide kao jež, Jak kao zemlja, Tu leži zec.*⁷

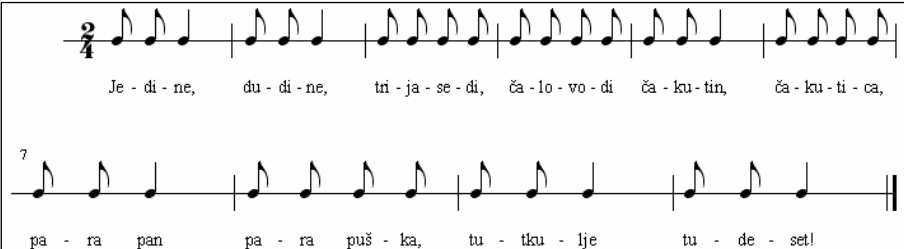
Pošto se ovim primjerima ne iscrpljuju i druge mogućnosti, poželjno je *da nastavnik odabere što više različitih tekstova, sa raznovrsnim ritmičkim kombinacijama i da ih sistematski koristi u nastavi* (Stojanović, G., 1996:16). Ovo stanovište daje signal za mogućnost korišćenja i nekih drugih ritmičkih obrazaca kakvi se mogu naći u sandžačkoj usmenoj prozi. Pošto su sandžačke brojalice, razbrajalice, brzalice, poslovice, zagonetke, izrečnice, pošalice i bajalice, bar sa muzičkog aspekta, nepoznata za širu javnost, i nema ih u muzičkoj literaturi odlučili smo da analiziramo postojeću književnu literaturu i izdvojimo sadržaje čiji je ritam jednostavan i pogodan za razvijanje dvodijelnog i trodijelnog ritma. Evo sadržaja koji su se tom prilikom izdvojili:

Al ko - nac, mor ko - nac, cr - ven ko - nac, sva tri ko - nca o - ko ko - lca.

Brzalica *Konac* (Bašić, 2003:239).

Al konac – crveni konac od aleve boje – crvena boja
Mor konac – modar konac, plav konac

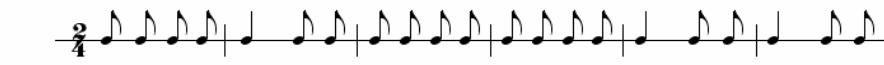

Je - di - ne, du - di - ne, tri - ja - se - di, ča - lo - vo - di ča - ku - tin, ča - ku - ti - ca,
pa - ra pan pa - ra puš - ka, tu - tku - lje tu - de - set!

Brojalica *Jedine, dudine* (Kačapor, S., 1981:159).

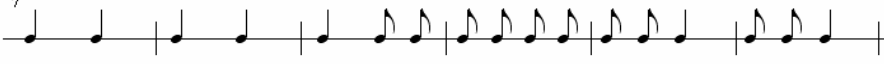
⁷ O metodskom postupku vidjeti u Vasiljević, Z. (2000): *Metodika muzičke pismenosti*, Beograd str. 205-210; Stojanović, G.(2005): *Muzička kultura za 3. razred osnovne škole*, Beograd, str. 8, 9 i 40 i Stojanović, G. (2006): *Muzička kultura za 4. razred osnovne škole*, Beograd, str. 8, 9.

Na primjer izbroji se 10 ovaca i kaže se ima ih „tudeset“, a ako ih ima 20 onda se kaže „dudine tudeseti“.

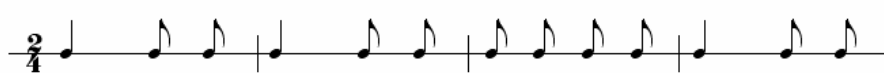
Je - dno - go - le, dvo - go - le, tre - o - go - le, če - vr - go - le, pe - go - le, - še - go - le,

7

šik - man, dik - man! Kar ko - za, ka - ri - ko - za, fr - či - rep, tr - či zec!

Brojalica *Trči zec* (Kačapor, S., 1981:159).

Ja ak - šam, ja sa - bah, dvi - je pa - re ne da - je.

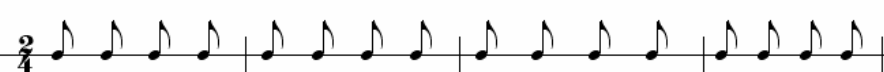
Izrečnica *Ja akšam, ja sabah* (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:42).

akšam – prvi mrak
sabah – zora

Bra - du i - ma, ko - za ni - je, so li - že o - vca ni - je.

Zagonetka za prasu/praziluk (Derdemez, H., 1993:152).

Bi - ku bi - ka, De - ku de - ku, Pe - ku pe - knez, ja ka le - mez.

Izrečnica *Biku bika* (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:16).

lemez – drvena utega za sijeno

Dva-nest sa-ti u-da-ra! Ta-mni-ca se ot-va-ra! U tam-ni-ci ni-kog ne-ma
sa-mo je-dan pop. Haj-de po-pe na-po-lje da vi-di-mo ka-ko je! Ka-ko na-ša sna-ša
lju-bi ko-ći-ja-ša. Ko-ći-jaš se po-no-si. Ne-će ka-pu da no-si. Ja mu ku-pih-šu-ba-ru
on je ba-ci u ba-ru, ja mu ku-pih fes,
on o ze - mlju tres, tres, tres!

Razbrajalica (Kačapor, S., 1981:160).

Ritam govora i ritam narodnog pjevanja srpskog govornog područja nema osjećaj za trodijelnost, te su rijetki primjeri brojica u trodijelnom ritmu, a za pripremu tročetvrtinske mjere koristi se izgovaranje odgovarajućih kratkih rečenica i narodnih poslovice kao što su: *Brz kao zec, Ako Bog da, Jen'dva tri, Ko rano rani, Goneći vuka...* (Stojanović, G., 1996:14), uz obavezno taktiranje na tri⁸.

⁸ Vidjeti u Vasiljević, Z. (2000): *Metodika muzičke pismenosti*, Beograd str. 31; Stojanović, G. (2006): *Muzička kultura za 4. razred osnovne škole*, Beograd, str. 8, 9.

3/4
Zaj, zaj, Za - do! Lej, lej! le - pe. Me - ne proh - pro!
4
Ka - ko, koh - ko? Tah ta ra - ra iz Bi - za - ra.

Razbrajalica *Zaj, zaj, Zado* (Bašić, 2003:257).

3/4
Oj, ru - ka - tko ru - lje, ka - ko plo - te pro - ōe, ka - ko pa - šče za - ōe, ka - ko me - ne na - ōe!

Pošalica *Rukatka* (Bašić, 2003:255).

rukatka – šerpa

3/4
Ku - pus, me - so vni, he - ljdo - vni - ce tri, ma - lo ze - tu bi..

Pošalica *Zetu* (Bašić, 2003:256).

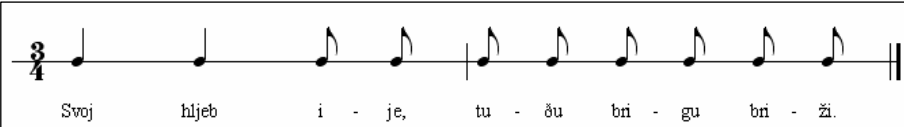
heljdovnica – obaruša/masenica od heljdovnog brašna

3/4
Ja ni - jet či - nim da kru - pu sje - čem, kru - pa ka kru - ški, me - so ka me - su,
5
kru - pa ka kru - ški, me - so ka me - su.

Bajalica *Sječenje krupe* (Bašić, 2003:242).

krupa – krupno mljeveno

Izričice u trodijelnom ritmu:

Svoj hljeb i - je, tu - ŕu bri - gu bri - ŕi.

- Svoj hljeb ije, tuđu brigu briži (Bašić, 2003:228).

ije – jede

Od ĉe - ga bo - lest, od to - ga li - jek.

- Od ĉega bolest, od toga lijek (Bašić, 2003:206).

Što maĉka rodi, to miša lovi (Bašić, 2003:228).

Što veća glava, to veći trbuh (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:76).

Kad ne - ma ki - ŕe do - bar je - i kru - ŕac.

- Kad nema kiše dobar je i krušac (Bašić, 2003:202).

krušac – grad

Što dobrom prođe, zlom se ne povrati (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:75).

3/4 Ka - kav si na je - lu, ta - kav si - na dje - lu.

The musical notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: Ka, kav, si, na, je, lu. The second measure contains six quarter notes: ta, kav, si, na, dje, lu. The piece ends with a double bar line.

- Kakav si na jelu, takav si na djelu (Bašić, 2003:206).

3/4 Bo - lje e - vo ga, ne - go ka - mo ga.

The musical notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: Bo, lje, e, vo, ga, (comma). The second measure contains six quarter notes: ne, go, ka, mo, ga, (period). The piece ends with a double bar line.

- Bolje evo ga, nego kamo ga (Bašić, 2003:212).

3/4 Bo - lje e - vo ga, ne - go ka - mo ga.

The musical notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: Bo, lje, e, vo, ga, (comma). The second measure contains six quarter notes: ne, go, ka, mo, ga, (period). The piece ends with a double bar line.

- Hasta malo jede, a puno troši (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:37).

hasta – bolesnik

3/4 Či - ni sto ho - ćeš, ne - ćeš dok ho - ćeš.

The musical notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: Či, ni, sto, ho, ćeš, (comma). The second measure contains six quarter notes: ne, ćeš, dok, ho, ćeš, (period). The piece ends with a double bar line.

- Čini što hoćeš, nećeš dok hoćeš (Bašić, 2003:213).

Kakvog te vide, takvog te pišu (Bašić, 2003:219).

3/4 Kad te ne - ko zo - ve, ne vi - či, oj!

The musical notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: Kad, te, ne, ko, zo, ve, (comma). The second measure contains six quarter notes: ne, vi, či, oj, (exclamation mark). The piece ends with a double bar line.

- Kad te neko zove, ne viči oj! (Bašić, 2003:219).

Musical notation for the phrase "Kad te neko zove, ne viči, oj!". The notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: K, a, d, t, e, n. The second measure contains six quarter notes: e, k, o, z, o, v, e, followed by a bar line, then three quarter notes: n, e, v, i, č, i, and finally a quarter note: o, j, followed by a double bar line.

Kad te ne - ko zo - ve, ne vi - či, oj!

- Tamo gdje nisu, uzalud su braća (Bašić, 2003:229).

Musical notation for the phrase "Kad nema kiše dobar je i grad". The notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: K, a, d, n, e, m, a. The second measure contains six quarter notes: k, i, š, e, d, o, b, a, r, followed by a bar line, then three quarter notes: j, e, i, and finally a quarter note: g, r, a, d, followed by a double bar line.

Kad te ne - ko zo - ve, ne vi - či, oj!

- Kad nema kiše dobar je i grad (Derdemez, H., 1993:151).

Musical notation for the phrase "Ne da Bošnjak Bosne, jako je i bostan". The notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains six quarter notes: N, e, d, a, B, o. The second measure contains six quarter notes: š, n, j, o, B, o, followed by a bar line, then six quarter notes: s, n, e, j, a, k, o, followed by a bar line, then six quarter notes: j, e, i, b, o, s, t, a, n, followed by a double bar line.

Ne da Bo - šnja Bo - sne, ja - ko je i bo - stan.

- Ne da Bošnjak Bosne, jako je i bostan (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:58).

Musical notation for the phrase "Grka ka žuč". The notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains three quarter notes: G, r, k. The second measure contains three quarter notes: k, a, ž, followed by a bar line, then three quarter notes: u, č, followed by a double bar line.

Grk ka žuč.

- Grka ka žuč (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:35).

Musical notation for the phrase "Go kao prst". The notation is on a single staff with a 3/4 time signature. It consists of two measures. The first measure contains three quarter notes: G, o. The second measure contains three quarter notes: k, a, followed by a bar line, then three quarter notes: o, p, r, s, t, followed by a double bar line.

Go ka - - - o prst.

- Go kao prst (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:35).

Tekstove izrečnica treba izgovarati jedan za drugim, kako su napisani uz obavezno taktiranje na tri.

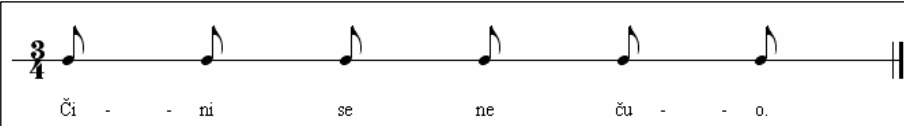
Go k'o igla (Bašić, 2003:201).

Go k'o fišek (Bašić, 2003:201). fišek - metak
Go k'o bucat (Bašić, 2003:201). bucat – bure za vodu
Go k'o pištolj (Bašić, 2003:201).
Glas ne stara (Bašić, 2003:195).
Zbor zbor vadi (Bašić, 2003:231).
Crn ka čungar (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:19). čungar –
odžak
Grk ka Grčka (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:35).
Pun ka uštap (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:69). uštap –
puni mjesec

Mal gubi glavu (Bašić, 2003:221).

Brz kao šimšik (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:18).

Čini se ne čuo (Bašić, 2003:213).

Jedan k'o nijedan (Bašić, 2003:218).
Kuku koga nije (Bašić, 2003:220).
Zna od svake ruke (Bašić, 2003:232).
Bijel kao snijeg (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:16).

Kail kao Smail (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:47).

kail - voljan

Ne da Bošnjo Bosne (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:58).

Pila mutnu vodu (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:67).

Repom šimša vlada (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:70).

šimša- sunce

Tanko kao slamka (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:78).

Tera havu kapom (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:78).

To je tako vodom (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:79).

To je tako zemljom (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:80).

Lju - - - to k'o ze - - - her. - - - --

- Ljuto k'o zeher (Rebronja, I., Kolaković, M., 2004:54).

zeher – otrov

Zaključak

Analizom sandžačkih brojlica, razbrajalica, brzalica, bajalica, pošalica, zagonetki i izrečnica uvidjeli smo da je najveći broj sa mješovitim ritmom. Međutim, naišli smo i na izoritmičke vrste/dvodijel i trodijel koje se koriste za postavku ritma. Ovi sadržaji mogu i moraju naći mjesto u organizovanoj i dobro osmišljenoj nastavi muzičke kulture u mlađim razredima osnovnih škola⁹ u sandžačkim gradovima, jer se samo preko poznatog materijala može postaviti muzička pismenost. S druge strane, sandžačke razbrajalice, pošalice i bajalice mogu se koristiti za rješavanje problematike postavke trodijelnog ritma i u drugim krajevima.

⁹ I ranije u predškolskim ustanovama jer se zvučne naslage stvaraju od najranijih dana.

Summary:

Scientific knowledges in field of music pedagogue, psychology and didactic speak in contribution of necessity of teaching music literacy on folk basis. Sandzak's counting rhymes, tongue – twisters, charms, proverbs, quips, jokes, riddles and sentences are unknown to publicity in a music sense. In need for representing and understanding this material from music standpoint (rhythm of speech) and in order to serve as a starting material in placing of elementary music literacy or as one of possible solution in placement of certain music problems we've analysed Sandzak's oral prose, note down its rhythm, and set apart forms and contents that could be used in creating of sound sediments and in teaching of music literacy.

Key words: elementary music literacy, sound sediments, Sandzak's contents in two – parts, and three rhythm parts

Literatura

- Bašić, H. (2003): *Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, IV knjiga, Podgorica, Almanah.
- Bleking, Dž. (1992): *Pojam muzikalnosti* (prevod: Ljerka Vidić), Beograd, Nolit .
- Cuković, M. (1964): *Sandžak*, Beograd.
- Derdemez, H. (1993): *Pregršt narodnih umotvorina* (od Lima do Sjenice), Novi Pazar, Novopazarski zbornik br. 17.
- Kačapor, S. (1981): *Dečje igre novopazarskog kraja*, Novi Pazar, Novopazarski zbornik, br. 5.
- *Mala enciklopedija 2*, Beograd, Prosveta.
- Mano-Zisi, Đ., Popović, Lj., B., (nema godine izdanaja): *Novi Pazar, Ilirsko-grčki nalaz*, Beograd, Narodni muzej.
- Mirković-Radoš, K. (1996): *Psihologija muzike*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pavlović, M., *Globalizacija i regionalni kulturni identitet*, Retri-ved Maz 11, 2008.
from <http://www.etno-institut.co.yu/zbornik/zbornik21/miva.pdf>
- Rebronja, I., Kolaković, M. (2004): *Budi nešto da ne budeš ništa*, 2002 izrečnice, Novi Pazar.
- Stojanović, G. (1996): *Nastava muzičke kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole, Priručnik za učitelje i studente učiteljskog fakulteta*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Stojanović, G. (2001): *Komparativna metodologija nastave muzičke pismenosti i početnog čitanja i pisanja*, doktorska disertacija, Beograd, Univerzitet umetnosti.
- Stojanović, G. (2005): *Muzička kultura za 1. razred osnovne škole*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojanović, G. (2004): *Muzička kultura za 2. razred osnovne škole*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojanović, G.(2005): *Muzička kultura za 3. razred osnovne škole*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojanović, G. (2006): *Muzička kultura za 4. razred osnovne škole*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vasiljević, Z., (1999): *Teorija ritma sa gledišta muzičke pismenosti*, Beograd, Univerzitet umetnosti.
- Vasiljević, Z. (2000): *Metodika muzičke pismenosti*, Beograd.
- Vasiljević, Z. (2006): *Metodika muzičke pismenosti*, Beograd.
- Vilotijević, M. (2000): *Didaktika, I knjiga*, Beograd, Akademija.
- Vlahović, B. (1988): *Etnička obeležja u kulturi stanovanja novopazarskog kraja*, Etnološke sveske, Beograd, IX, 15-20.
- <http://en.wikipedia.org> Retrived on May 11, 2008.
- <http://sh.wikipedia.org> Retrived on May 11, 2008.

KULT ZMIJE U NARODNOM VJEROVANJU I OBIČAJIMA

U barskom kraju, u narodnom vjerovanju, koje je djelimično transponovano i u običaje, odnosno folklor, kult zmiје ima posebno značenje.

Nimalo slučajno, jer uostalom i cijelo mediteransko podneblje, po mnogo čemu specifičan i jedinstven geografski areal, kao i mnogi drugi prostori širom svijeta ima izgrađenu mitološku predstavu o ovoj, doista specifičnoj, životinjskoj vrsti. Obožavanje zmiје, odnosno postojanje kulta zmiје, bilo u folklornom, odnosno etnografskom ili ritualno-obrednom smislu, prisustvo je kod većine naroda u svijetu. Posebno tamo gdje čovjek živi bliže prirodi nastanjenoj ovom vrstom gmizavaca, pa kroz naraštaje, njegov strah od zmiје i njenog napada postaje njegov stalni pratilac. Zato je uvijek pronalazio načina da sa svijetom zmiја, koji po pravilu (bezmalu u svakoj zajednici) simbolizuje htonske sile, uspostavi komunikaciju, savez, ili, u krajnjem da se od njega zaštititi. Indijski fakiri, indijanski vračevi Južne Amerike, šamani i vračevi gotovo cijele Afrike, samo se u metodi magijsko-ritualnog približavanja razlikuju; princip je, u osnovi, isti. Naime, potrebno je uspostaviti odnos sa zmijskim carstvom, ublažiti dejstvo htonskih sila, zaštititi se od zmijskoga ujeda, ili sklopiti savez sa njihovim svijetom i iskorisiti ga u borbi sa drugim ovozemaljskim ili onozemaljskim silama. To nije ništa neobično jer je magijsko poimanje svijeta prethodilo raznim oblicima politeističke ili monoteističke religijske svijesti, zadržavajući se vijekovima, čak i tamo gdje je magija i definitivno ustupila mjesto višebožičkoj ili jednobožičkoj religiji. Zapravo šifrovana i, u drugo ruho, zaodjenuta magijska poruka trajna je, neuništiva, iznova se obnavlja ili postaje dijelom religioznog obreda koji, čak, nalazi uporište u nekim svetim monoteističkim spisima. Ima i primjera da se zmiја kao sveta životinja, u nekim krajevima svijeta, ubija u ritualnom obredu.

Dž.Dž. Frejzer, u svojoj monumentalnoj studiji "Zlatna grana", gdje na sveobuhvatan način govori o religiji i magiji, između ostalog, navodi: "Zapadna Afrika pruža nam još jedan primjer godišnjeg ubijanja svete zmiје i čuvanja njene kože. Crnci u Isapu, na ostrvu Fernandu Pou, smatraju naočarku svojim zaštitnim božanstvom koje im može činiti dobro ili zlo, darovati bogatstvo ili poslati u smrt. Koža jednog od ovih gmizavaca,

objesi se s repom naniže, o granu najvišeg drveta na javnom trgu; to vješanje o drvo je redovni godišnji obred. Čim se obred završi, sva djeca rođena prethodne godine iznesu se da bi svojim ručicama dotakla zmijin rep. Očigledna svrha ovog obreda je da se djeca stave pod zaštitu plemenskog boga. Slično tome, u Senegambiji vjeruju da piton (zmijski car) posjeti svako dijete pitonovog klana u prvih osam dana poslije rođenja. Pleme Psili, klan zmiје u drevnoj Africi, izlagali su zmijama svoju novorođenčad, vjerujući da zmiје neće naškoditi djeci koja su zaista djeca klana.” (Dž.Dž.Frejzer, *Zlatna grana*, Bg 2003, str.490-491).

Kult zmiје je običaj koji vuče svoje porijeklo iz antičkog perioda. Starogrčko proročiste na Delfima je bilo posvećeno zmiји – Pitonu. Glavna proročica se zvala Pitija. Uporedna mitologija otkrila je još jedan zajednički izvor religijskih vjerovanja između bijele i žute rase u životinjskome svijetu; to je kult zmiје. Do dan-danas je u mongolskih naroda, pored neba, predmet obožavanja i zemlja, čiji je sakralni simbol zmiја, otjelovljenje njene snage, tajne i bogatstva. Kod Akadana, drevnih stanovnika Haldeje, u kojima neki vide turansku rasu, najviše božanstvo-Ea- prikazivalo se u obliku zmiје. Isto su tako i turanski Protomedi, prije no što su ih pokorili arijeviski vjernici Ahura-Mazde, poštovali zemlju preko njenoga simbola - zmiје - koji u kasnijem iranskom mazdeizmu postaje amblem Angra-Majnija, božanstva zla, duha laži i smrti.

Konačan pojam zmiје, kao elementa zla, spojio se kod Iranaca sa predstavom njihovih neprijatelja Turanaca. Šah-Name – kralj-zmiја (prvobitno, bog-zmiја), Adži-Dahak (zmiја koja ujeđa) – ovaploćuje se u lik turanskog kralja Afrasijaba, iz čijih su ruku, pošto ga je ujeo zao duh, porasle dvije zmiје koje su se hranile ljudskim mozgom; iranski junak ubija to trostruko čudovište i oslobađa od njega cijeli svijet

Do danas zmiја u zemaljskom obličju – ili pak zmaj u nebeskom – igra veoma aktivnu ulogu u legendama i mitovima u naroda arijeviskoga porijekla. Uzmimo samo za primjer vavelskog zmaja kojega ubija Krak. Svugdje su, međutim, duhovi svjetlosti i sunca stekli prevagu u odnosu na te duhove tame i zemljinih dubina. Što je veoma karakteristično, samo u istočnjačkoj mitologiji zmaj je ostao dođri duh svjetlosti. Kod Kineza su još i danas krilati zmajevi predstave dođrih božanstava; zmaj im je, uostalom, i na državnom grbu.

ODBLJESCI “KULTA ZMIJE” NA NAŠIM PROSTORIMA

Zbog stalne opasnosti od zmijskog ujeđa koji bi nanio štetu u stadu, a često i u ljudskim životima, narod se domišljao načinu kojim bi od ljudi i stoke, iz kuće i tora, odagnao zmiју ili se, pak, od nje zaštitio. To je

podrazumijevalo različite vidove zaštite: fizičku, kojom se štitio od mogućeg susreta sa zmijom ili liječenje u slučaju samog ujeda. Drugi vid ispoljavao se kroz pokušaj virtualne odbrane, način ili metod duhovne zaštite ili molitve kojom se od viših sila traži zaštita ljudi i stoke od zmijskog ujeda. Tako je stoljećima izgrađivan kult zmije, koji je manje ili više sličan na Mediteranu, ali prisutan je i u svim ostalim civilizacijskim krugovima, gdje se čovjek nalazi u stalnoj opasnosti od zmijskog otrova. Neki psiholozi tvrde da su istraživanja pokazala, da je strah od zmije, usitinu, jedini urođeni ljudski strah.

Inače, kult zmije jedan je od najstarijih u istoriji civilizacije. Najpoznatiji su svakako kultovi zmije u današnjih Indijaca, čiji su snimci fakira i vračeva mnogo puta viđeni na televizijama. Na crnogorskom tlu, i uopšte na Jadranu, koliko je poznato, datira iz ilirskog perioda. Iliri su naseljavali homogeni prostor današnje jadranske obale, od Istre do Otranta i duboko u unutrašnjost. Zapravo, oni su živjeli u simbiozi sa romanskim stanovništvom sve do doseljavanja Slovena, koji su ih kao jači i brojniji potisnuli i preplavili. Najviše etničkih obilježja Ilira sačuvala su se kod današnjih Albanaca, koji se smatraju i njihovim potomcima. Međutim, njihova vjerovanja i tradicija ostala je i dalje živa u svim narodima ovoga područja. Tako je i sa kultom zmije. Ovo je razumljivo, jer su Stari Iliri, kao praiistorijski narod, bili srođeni sa prirodom, te je njihov svjetonazor proishodio iz te veze. Tragovi kulta zmije još su veoma prisutni u tradiciji i vjerovanju stanovništva priobalja. U ilirskim grobnicama, tumulusima, pronađene su ogrlice i narukvice, svinute i urađene u obliku zmije. Takvih nalazišta veoma je mnogo, od Podgorice do Bara i Ulcinja u Crnoj Gori, pa na albanskom pomorju, mogu se naći ostaci njihovih grobova s ovim interesantnim i zanimljivim ukrasima. O tome postoje brojni eksponati, u muzejima u Podgorici, Cetinju i Baru.

Zmija je, u Ilira, kažu etnolozi, imala ulogu čuvara ognjišta i kuće, bila je htonsko božanstvo, a smatrano je da ima veze sa dušama predaka.

Zmija je, zapravo, stalni čovjekov pratilac. Od nje se zazire. Prema njoj se osjeća poštovanje i strah. Ta dva osjećaja isprepletani su i uvijek prisutni.

ZAŠTITA OD ZMIJE I NJENOG UJEDA

Stari običaji ovih prostora nalažu da se u kući uvijek moraju držati mačke. Smatra se da ništa tako dobro ne štiti kuću i avliju od zmija kao mačka. Njoj ni zmija ne može da naudi. Naime, kad bi je zmija ujela, zna sve vrste trave koje je liječe, zato nikad ne može uginuti od zmijskog otrova. Drugi običaj nalaže da se, sa početkom novog ljeta, a to je vri-

jeme oko Đurđevdana-Ajdar Eleza, u maju, oko kuće zapale “kadovi”. Naime, suha balega (goveđi izmet) zapali se i stavi na nekoliko mjesta oko kuće. To proizvodi veliki i gusti dim, uz to i neobičan i veoma neprijatan miris. Kaže se “Dimi i kadi, od toga zmije bježe!” Tako se tokom cijele godine drže dalje od kuće. Ako se izlazi u planinu, uvijek se nose debele vunene čarape. Pored toga što zimi čuvaju od nazeba, a ljeti sprječavaju znojenje, najefikasnija su zaštita da zmija ne ujede za nogu. Kad se sjedne ili kad se legne treba dobro pogledati oko sebe, pogotovo izbjegavati velike hladovine u avgustu, jer zmije izlaze na drveće da se hlade. Treba izbjegavati kućišta, virane, suvomeđe, trnice, kamenite terene, ”pržine i rapove” (kako u barskim selima zovu ovu vrstu terena) jer tu se zmije najčešće stane, prave legla i kote se. Prilikom branja čaja ili pelina, paziti jer se znaju uvući u sam korijen ovih biljaka. Branje smokava u avgustu, donosi možda i najveću opasnost od zmijskog ujeda. Tada su na drveću, šarke i poskoci, a boja im je slična smokvinoj kori, pa su gotovo neprimjetne. Okolina svih izvora, stajaćih i tekućih voda, obiluje zmijama, koje u ljeto traže vodu. Topla ljetnja noć, takođe, donosi opasnost, zmije se tada smotaju u kolutove (kotulače), a svako njihovo uznemiravanje može biti kobno, za onog koji to učini. Najčešće se to desi u velikoj i suvoj travi i noću. Zato staro vjerovanje kaže – svaki izlazak treba da bude praćen riječju “Bismillahi i Destur!”, koja je molitva i naredba svim mračnim i zlim silama da se sklone s puta! U nekim selima, može se čuti da se zmija tjera i riječima “Iš, nevjesto, iš!” ili “Ti tvojim, a ja ću mojim putem”.

No vjerovanje kaže da, ipak, zmija nikada ne napada prva. Samo ako se uznemiri, ako se nagazi ili se uplaši na bilo koji način. Svejedno da li je to čovjek koji hodajući nagazi ili stoka koja je, pasući, prepadne. Zmija uzvraća odmah.

Ukoliko se desi da ujede stoku postoji više načina liječenja. Najbolje je mjesto na kojem se vidi ujed, izbosti trnjinom ili iglom. Igla može i prethodno biti ugrijana. To uraditi na više mjesta dok otrov ne iscure iz rane. Na ujedeno mjesto mogu se stavljati obloge, razne vrste trava, maslinovo ulje u kome je korijen “trave od Rumije” (posebne trave koja raste visoko na ovoj planini). Drugi način liječenja je bakanjem. Osoba koja to zna, a uvijek ih je bilo, na poseban način bez fizičkog kontakta, liječi od ujeda. Prema svjedočenju Rusta Kovačevića iz barskog sela Donja Gorana, koji se i danas bavi ovim načinom liječenja, to se uradi tako što se “tim riječima priziva ona zmija koja je to uradila, te kad se to uspije, otrov se sam vraća iz krvi i istoči iz rane”. Moguće je, naglašava Rusto, potvrđujući prastaro vjerovanje, dozvati i glavnu među njima. To je “zmijski car” koji može da naredi zmiji koja je ujela da izliječi brava, odnosno spriječi djelovanje svog otrova. Inače, kaže to predanje, zmije se

skupljaju utorkom, tada ih je najviše na zemlji. Ima ih svuda, ali nijesu dostupne svačijem oku.

Kada se desi da zmija ujede čovjeka važe ista ili slična pravila liječenja. Koriste se gotovo isti lijekovi, samo treba biti mnogo brži i efikasniji, jer smatra se da, zbog tanke kože, čovjek prije strada od zmijskog otrova. U slučaju da se čovjek zatekne sam, a desi mu se zmijski ujed, treba rasjeći mjesto ujeda, te iznad toga podvezati i jako zateći da se krv ne širi dalje po tijelu. U svakom slučaju treba znati ko u selu liječi bajanjem te se njemu što prije obratiti. Po izliječenju, obavezno dati poklon onome ko je to uradio. Taj poklon mora biti simboličan. Ako onaj kome je izliječen čovjek ili brav ne da poklon ili ismijava onoga koji je izliječio, on ima mogućnost da mu ponovo nagovori istu zmiju da ga ujede. Ima još jedno vjerovanje koje je potpisnik ovih redova, zabilježio u nekim selima oko Bara. Ako se ubije ona zmija koja ujede čovjeka ili brava i odmah joj se odsječe glava, pa se njome protrlja mjesto ujeda, iscjeljenje je gotovo sigurno.

VJEROVANJA O TOME KAKO SE OPHODITI SA ZMIJSKIM SVIJETOM

Treba izbjegavati da se zmija ubije. Samo u prijekim slučajevima, kada je to neminovno ili kad se uhvati da ujede stoku ili čovjeka. Postoji vjerovanje da, ako se namjerno ubije, mora se to vratiti (neminovnost kazne), na stoku ili čovjeka. Zmija koja se nađe u kući nikako se ne ubija. Ona je čuvar kuće te se ne dira, da ne bi veliko zlo snašlo čeljad koja živi u toj kući. Ako se, pak, zmija uhvati u kući, treba je pažljivo iznijeti. U tu svrhu pravile su se specijalni komadi drveta (biga je zovu), koje se pri vrhu malo rascijepi i proširi, toliko da se zmija u nju uhvati. Hvata se obavezno iza glave, tako da ne može da ujede, a neće je ni ugušiti. Treba je odnijeti do prve tekuće vode, pa ostaviti tamo, jer vjerovanje kaže "neće zmija nazad preko vode". Takođe, nikako u kući ne treba ubijati bukuljicu (nevjesticu, ako se još naziva), zapravo vrstu voluharice. Ona, smatra se, jede zmije koje dođu u kuću da ugroze ljude ili stoku.

Vjerovatno najveći etnolog južnoslovenskih prostora Veselin Čajkanović kaže: "Kućna zmija koja živi u temelju ispod praga, sjenovita je i ona je inkarnacija duše nekog pretka i ne ubija se. Paljenje đubreta oko kuće, kojim se tjeraju zmije, po Čajkanoviću nije ništa drugo do tjeranje zlih duša koje se mogu naći u tim zmijama koje izmille i nađu se oko avlije. (V. Čajkanović, *Stara srpska religija i mitologija*, Bg 1994, str 94, 95)

"Kućna zmije je dobrotvor kuće, u kojoj je njeno gnijezdo. Obično se nalazi pod pragom, a i svaka kuća ima po jednu zmiju, "čuvaricu

kuće”. Kućna zmije se pokazuje pred seobu ili pred neku veliku katastrofu. Ubiti kućnu zmiju znači ubiti sjen nečije duše ili pretka. Ne treba kazati kad vidiš zmiju. Ko na sv. Teodora (u proljeće pr. S.M.) baci tri kamička ii vikne tri puta svoje ime, neće vidjeti zmiju čitave godine. Zmiju koja je ujela čovjek ne prima u jesen zemlja i ona smrzne. Zmija kao i đavo ubija se samo jednim udarcem.

Ptica ili miš oteti iz zmijskih usta upotrebljavaju se kao lijek, kad kravi ili ovci otekne vime. Koga zmija ujede teba da joj odsječe glavu i stavi na ujedeno mjesto pa će ozdraviti. Zmijina košuljica lijek je protiv mnogih bolesti. (V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folkloru 1925-1942*, Bgd 1994, strana 124-125.)

Osoba koja bajanjem liječi od zmijskog ujeda nikako ne smije da ubije zmiju. Ukoliko to uradi gubi svoju moć. Isto tako, tu tajnu smije prenijeti na najviše dvije osobe. Ako kaže trećoj, gubi sam moć liječenja, a ako kaže četvrtoj onda i on i sve ostale osobe gube iscjeliteljsku moć. Vjerovanje dalje kaže da ako se dvije zmije pare, nikako ih ne treba razdvajati, zato što su tada veoma opasne. Ako se pak vidi da zmija davi guštera ili žabu, interveniše se štapom, a poslije taj štap treba sačuvati. On pomaže pri liječenju ljudi od zmijskog ujeda i još više, kod žena ili kod stoke prilikom porođaja, da olakša. Posebno kad otekne vime kod stoke ili grudi kod žena takodje ovaj štap pomaže u izlliječenju. Dalje, prve tri zmije koje čovjek vidi u proljeće ne treba nikome da kaže, jer će ih manje sretati tokom godine. Ako zmija pređe preko puta, nije baksuz kao recimo zec. Blavore (vrstu gmizavaca) ne treba ubijati, jer se oni hrane zmijama – tamane ih. Velike zmije – oškrapu (smukovi) nijesu otrovni, ali se mogu čovjeku obmotati oko pojasa i udaviti ga. Oni, takodje, ulaze u kokošarnike i tamane jaja. Vjerovanje iz spomenutog sela – Gorane kaže da, ako zmiju ništa ne vidi za deset godina, ona odeblja kao čovjek preko pojasa. Ali, kaže isto vjerovanje, mala ptica kolibri koja ide svuda, vidi je pa većina zmija ne raste velika. Oblik zmije može imati i džin (nevidljivo duhovno biće – po islamskom vjerovanju). Takve zmije imaju posebnu šarenu boju. Ne smiju se ubiti. Ukoliko se to desi, onaj ko to uradi umire ili mu se oduzme dio tijela.

Posebno vjerovanje vezano je za aždaje, “oždave” ili “aršaje” – kako ih zovu u ovim selima. To su zmije debele “kao čovjek preko pojasa” koje mogu da progutaju čitavo jare ili jagnje. Nema ih mnogo – kažu da se rijetko srijeću. Ima legenda vezana za selo Menke, iznad Starog Bara koja kaže da je čoban naišao čuvajući na takvu zmiju, te ga je ona napala. On je udario kavalom (sviralom) i ona se skamenila. Istina je, to se može i danas vidjeti, u stijeni ispod Menka vidi se izbočina na stijeni u obliku zmije, koja je prepolovljena. Svjedočenja o ogromnim zmijama, “oždavama” ili “aršajama” sačuvana su u mnogim selima oko Bara.

Rusto Kovačević pripovijeda da je u njegovom selu ubijena zmija koja je bila veća od plota preko kojeg je skakao čovjek koji je bježao od nje. Kada su je ubili, "iz kubure" prostrli su je po livadi, da bi ustanovili njenu veličinu. Bila je duga više od deset koraka.

Jedno vjerovanje kaže da su zmije čuvari blaga. Postoje mnoga mjesta gdje je zakopano zlato. Prepričava se slučaj jednog mještana sela Mikulići, nekog Kukulja, (početkom 20. vijeka) koji je pokušao da otkopa mjesto gdje je bilo sakriveno veliko zlato. Bilo je negdje ispod planine Rumije, na mjestu Dobri do. Neko mu je pokazao na mapi mjesto gdje je blago skriveno. Umjesto zlata naišao je na ogromnu zmiju, od koje je pobjegao glavom bez obzira, Kasnije sun na tom mjestu, pravi potomci vlasnika zakopanog blaga našli ćup zlata I odnijeli ga.

"Zmija čuvar velikog blaga. I zmijski car, koji po pravilu ima demonsku prirodu... Kult životinja nije samo fakultativan." (V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folkloru 1925-1942*, Bgd 1994, str. 124-125).

NARODNA IMENA I NEKI OBIČAJI U VEZI SA ZMIJOM

U strahu da se zmija slučajno ne dozove koristili su se brojni eufemizmi umjesto imenice – zmija. Izmišljeni su nazivi koji su, u prvom redu, imali vezu samo sa zmijskim staništem, a onda i sa nečim što može biti metafora ovog pojma ili neke od njegovih osobina. Veoma čest izraz je "ustokamenica". Postoji i izreka "usta joj se skamenila", odakle je svakako izveden i ovaj naziv. Sličnog je porijekla i naziv "odaljenica", koji dolazi od izraza "odalji je Bože". Veoma često se koristio i izraz "nespomenica". Ili se samo prosto kaže "ime joj se zabrajlo", kao i "u puste planine". Često se u narodu za zmiju kaže "ona studena rabota". U selima Tuđemili i Mikulići postoje izrazi "bubačka" i "nevjesta", oba u paralelnoj upotrebi.

Svakako su interesantne i kletve u kojima se spominje zmija, kao biće koje treba da kazni nekoga. "Zmija te jela!" , "Zmija te napuvala ljuta!", "Taknula te ona ispod kamena!", "Ćuknula te, u vrh glave da Bog da!", "Gađala te ona ispod kamena!"

Sanjati zmiju, kaže vjerovanje, znači sanjati svoje zlotvore (ljude koji ti ne misle i ne rade dobro). Ukoliko, u tom snu, zmija ujede, nije dobro, jer vas je neprijatelj savladao. Ukoliko, pak, ubijete zmije znači da ste vi savladali njega. Ako ste pobjegli ili spriječili da vas ujede a nijeste je ubili, i to nije loše, preneseno značenje tog sna je da se uspjele pobjeći od zla koje zlotvor sprema.

Kult zmije, dakle, na ovom podneblju duboko je utemeljen. On se manifestuje kroz različite oblike vjerovanja, a tragovi njegove duboke starine nalaze se i danas, među hrišćanskim, ali još više među islamskim žvljem podrumijskih prostora. Nesumnjivo da sačuvani oblici vjerovanja i običaji traže dublje, temeljnije i sveobuhvatnije istraživanje, prije nego što nestanu usljed različitih uticaja, a posebno nagle urbanizacije gotovo nestajanja seoskog stanovništva.

SPUŠKA KAPETANIJA U XVIII VIJEKU

1. Podizanje spuške tvrđave početkom XVIII vijeka¹

Šesnaestogodišnji Morejski rat (1683-1699.) vođen između Osman-skog carstva sa jedne i članica „Svete Lige“ (Mletačka Republika, Papska država, Austrija, Poljska, a od 1687. i Rusija), sa druge strane, vođen je na ogromnom prostoru od Beča do Peloponeza i od Jadranskog mora do crnomorskog zaleđa. Završen je potpisivanjem mira u Sremskim Karlovcima, 26. januara 1699. godine. Kongres u Karlovcima potrajao je 74 dana. Osmanska delegacija je na pregovore pristigla u velikom broju. Naime, glavne pregovarače pratilo je 1.200 vojnika koji su u svečanim uniformama, ukrcani na lađama, rijekom Dunav doplovili do glavnog odredišta. Pregovori su otvoreni konferencijom koja je sa radom započela 13. novembra 1698. godine, kojom prilikom je Porta za svoje predstavnike odredila reis-ul-kitaba Rami Mehmed Efendija i velikog tumača Aleksandra Mavrokordata. Reis-ul-kitab je bio veliki poznavalac osman-skog prava, čovjek izvanredno upućen u državnu upravu i međunarodne odnose, dok je Aleksandar Mavrokordato govorio više evropskih jezika i imao veliko iskustvo u međunarodnim pregovorima.

Morejski rat, koji često nazivaju i Bečki rat, ostavio je nesagledive posljedice po zaraćene strane. Habzburška monarhija izgubila je u ovom ratu 56.000 vojnika, Mletačka republika oko 22.000, Rusija više od 30.000, dok se ljudski gubici Osmanske carevine procjenjuju na oko 125.000 vojnika. Ovaj rat pokazao je mnoge unutrašnje slabosti osman-ske države i nemogućnost uspješnijeg rješavanja nagomilanih suprotnosti između centralne vlasti i naroda koji su živjeli u Osmanskom carstvu, a težili svom nacionalnom oslobođenju. Nakon potpisivanja Karlovačkog mira, započeće proces povlačenja Osmanskog carstva sa Balkana koji će

¹ U dvobroju 35-36 časopisa „Almanah“, objavili smo rad pod naslovom *Prilog kulturnoj istoriji Spuške kapetanije od početka XVIII vijeka do kraja druge polovine XIX vijeka*, uz napomenu da se radi o izvodu iz obimnijeg rada koji je posvećen Spuškoj kapetaniji. Ovom prilikom dajemo pregled najvažnijih događaja od vremena osnivanja Spuža početkom XVIII vijeka, zaključno sa 1796. godinom.

pratiti česti vojno-politički potresi koji su vodili slabljenju prvenstveno vojne, a zatim i privredne moći kojom je Carstvo raspolagalo do tada.² Pored velikog stradanja stanovništva u ratnim dejstvima, Morejski rat je izazvao do tada neviđena teritorijalna pomjeranja stanovništva. Na ona područja sa kojih se iseljavalo hrišćansko stanovništvo, naseljavalo se muslimansko stanovništvo sa područja Slavonije, Dalmacije i drugih mjesta, popunjavajući tako demografski ispražnjene prostore koji su se nalazili dublje u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Jačanje pojedinih feudalnih porodica i pojedinaca u skoro svim krajevima Carstva na račun centralne vlasti uticalo je na razbijanje jedinstva moći sultanâ i države kojom su upravljali smjenjujući se na prijestolu. Upravo nakon karlovačkog mira započelo je jačanje crnogorskog plemenskog društva, a slični procesi odvijali su se i na prostoru Hercegovine i Brda. Katunska nahija je početkom XVIII vijeka počela oko sebe okupljati ostale crnogorske nahije, odnosno njihovo stanovništvo, kako bi udruženim snagama odbili poslušnost osmanskoj vlasti. Pred Portom je iskrsao težak problem koji je valjalo što prije riješiti. Za namjesnika, sandžak-bega Hercegovine, nakon karlovačkog mira bio je postavljen Redžep-paša Šehić (ponegdje se navodi kao Šeić, a negdje i kao Šejić – S. Š.), dok je za namjesnika u Skadru imenovan Hodaverdi-paša Begoli (Mahmudbegović) koji je poticao iz ugledne begovske porodice iz Peći. Izbor Redžep-paše Šehića i Hodaverdi-paše Mahmudbegovića, trebao je da označi početak novih odnosa u tom dijelu Bosanskog pašaluka, odnosno Balkanskog poluostrva. Njihov glavni zadatak bio je potpuno umirivanje Crnogoraca, Brđana i Hercegovaca, a trebalo ga je sprovesti međusobno koordiniranim vojnim i političkim akcijama. Paše su ponudile amnestiju pobunjenicima i iskazale želju da se sporazumiju sa rajom, ali kada u tome nijesu uspjeli, otpočeli su sa izgradnjom utvrđenja u centrima iz kojih bi mogli lakše uticati na kontrolisanje situacije u svojim sandžacima. Već 1700. godine paša Mahmutbegović je otpočeo sa izgradnjom utvrđenja u Gusinju, a paša Šehić sa izgradnjom utvrđenja u Onogoštu.³ Osim Nikšića u Hercegovini su tada dobro utvrđeni: Trebinje, Gacko i Klobuk.⁴ Paša Mahmudbegović je na drugoj strani nakon izgradnje Gusinja došao u Podgoricu kako bi tu dočekaao begove iz Skadra, Vučitrna, Skoplja, Ohrida, Elbana, Valone i drugih mjesta u Albaniji, i uz njihovu pomoć i pomoć

² *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, prevela s francuskog Ema Miljković-Bojanić, Beograd 2002, 316-319.

³ *Istorija Crne Gore*, tom 1, knjiga 3, Titograd 1976, 237 (u narednim napomenama koristićemo skraćenicu ICG 1/3).

⁴ Danilo Tunguz – Perović, *Stvaranje političko-vojničkog obruča oko Crne Gore*, Zapisi (časopis za nauku i književnost), knj. IV, sv. 3, Cetinje, mart, 1929, 130.

vojnih snaga koje su doveli sa sobom, a radilo se o 6.000 vojnika, krenuli prema Spužu,⁵ gdje su prema fermanu sultana Ahmeda III (1703-1730.), trebali da pristupe obnavljanju stare tvrđave koja je bila smještena na vrhu jednog brda blizu kojeg je proticala rijeka Zeta, što je tvrđavi davalo veću sigurnost jer je riječno korito otežavalo prilaz gradskim zidinama.⁶ Prema pisanju vanrednog providura Bolice Senatu, Osmanlije su obnavljanjem ove tvrđave 1704. godine namjeravali da ostvare što veću kontrolu, po mogućnosti da prinude na što veću poslušnost stanovništvo okolnih plemena i da ga istovremeno što više udalje od uticaja Mletačke republike.⁷

Obnavljanje spuške tvrđave, prema sulhtanovom naređenju, trebalo je sprovesti u vrlo kratkom vremenskom roku, zbog čega je nadgledanje radova i ostalih potrebnih radnji bilo povjereno lično paši Mahmudbegoviću.⁸ Složene građevinske radove su pored majstora iz Podgorice i Skadra izvodili i majstori iz udaljenih kadiluka kao što je bio prijepoljski, čiji je kadija posebnim uredbama obavezivao radnike na izgradnji tvrđava izvan granica kadiluka.⁹ Tokom izvođenja neophodnih radova, za koje je najveći dio sredstava izdvojila centralna vlast,¹⁰ paša Mahmudbegović je vodio intenzivnu korespondenciju sa kavaljerom Bolicom, uvjeravajući ga da želi mir na granici i prijateljske odnose sa Mlečanima.¹¹

Nakon završetka radova spuška tvrđava je raspolagala sa 24 kule, od kojih su pojedine bile locirane pored same obale rijeke Zete. Smještena na uzvišenju zvanom Glavica, koje je poput ostrva izranjalo iz ravnice,

⁵ Srednjovjekovni grad Spuž pominje jedna povelja iz 1379. godine u kojoj se kaže da je te godine bosanski kralj Tvrtko I boravio „*pod Spužem u Zeti*“. Nakon prvih osmanskih osvajanja na tlu Crne Gore, polovinom XV vijeka, Spuž je doživio razaranje i u ruševinama ostao sve do početka XVIII vijeka. U osmanskim popisima iz XVI vijeka Spuž se označava kao zaselak (mahalle) „*Ispuj*“ (*Ispus, Ispuş*), sela Kosići u nahiji Malonšićima. Godine 1523. imao je 8, a 1582. godine 5 kuća (Branislav Đurđev, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, izdanje Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, IX/I, Odjeljenje društvenih nauka 2/1, Sarajevo 1968, 65). Krajem XVII vijeka Spuž se pominje kao kaštel. Mlečani su 1689. godine tražili od Pipera i Bjelopavlića da ga zaposjednu.

⁶ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući 1684-1796*, Beograd 1981, 94, 122.

⁷ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VI-a/39, 40 (navedeno prema Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 123, napomena 268).

⁸ Jovan Radonić, *Rimska Kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX vijeka*, Beograd 1950, 507-508.

⁹ Olga Zirojević/ Petar Vlahović, *Prijepoljski kraj kroz turske izvore*, Simpozijum *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XII, Prijepolje 1988, 133.

¹⁰ Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860. godine*, Beograd 1986, 108.

¹¹ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 123.

tvrđava je odavala utisak moći i snage, a istovremeno i ljepote, zbog čega je bila prozvana "*kala Biser*" ("*tvrđava Biser*").¹² Između kula i glavne kapije bila je izgrađena ulica u kojoj je smješten magacin za municiju i cistijerna.¹³ Pored ovih objekata bili su izgrađeni kuća za dizdara i kuća za smještaj straže. Cjelokupno naselje zahvatalo je površinu oko 1.400 m². U obnovljene fortifikacije tvrđave ubrzo je bio raspoređen i vojni garnizon jačine 1.200 plaćenih vojnika, koji su bili iz obližnjih mjesta, mahom islamizirani Crnogorci i Brđani, među kojima je bilo i nešto Albanaca,¹⁴ a u tvrđavu je dopremljeno i 20 topova. Za komandanta garnizona i prvog kapetana imenovan je Muhamed Parmaković iz Podgorice,¹⁵ čija je porodica, prema predanju, vodila porijeklo iz Pipera.¹⁶ Još dok su trajali radovi na izgradnji spuške tvrđave, pojedinci, u prvom redu spuške age i vojnici su "*očistili i raskrčili šumovitu i kamenitu zemlju, koja je u okolini spomenute tvrđave. Kad su je raskrčili i očistili, otišli su kod spomenutog mjesta sa imamima, hatibima, begovima, begovićima, odžakovićima, zaimima, timariotima i alajbezima*" i zatražili na nju sudске isprave. Dokument o posjedu zemlje izdat im je početkom jula 1705. godine, a potvrdilo ga je svojim potpisom 28 svjedoka, među kojima su imena kapetana, aga i dizdara iz Lješa, Skadra, Dukadina, Peći, Kolašina, Bijelog Polja, Bihora, Gusinja i nekih drugih mjesta.¹⁷ Uz tvrđavu se

¹² Etimološka tumačenja još uvijek nijesu rasvijetlila otkuda potiče naziv Spuž. Petar Skok iznosi mogućnost da je to ime povezano sa balkanskom riječju bugarskog „Spuz“ (Gorno Džumajsko) – što bi u prevodu značilo „goreći pepeo s jošte svijetlim uljem u njemu“. Identificirajući ovaj naziv, sa odbacivanjem početnog „s“, sa imenicom „puza“, sa rumunskim izrazom „spuza“, albanskim „shpuze“, latinskim „spodium“, moglo bi se pretpostaviti da ime potiče od riječi „puž“, što i ne bi bilo bez osnova ako se u obzir uzme konfiguracija terena, odnosno izgled Spuške glavice, koja asocira na puževu „kuću“ (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. III, Zagreb 1973, 314).

¹³ Magacin za oružje, municiju i drugu vojničku opremu bio je smješten u podzemnoj svoltanoj prostoriji koju je porušila austrijska vojska u Prvom svjetskom ratu. Magacin je imao dvoje vrata – jedna odozgo, sa platoa, i druga – pomoćna, koja su bila izgrađena sa južne strane van bedema. Glavni ulaz u magacin čuvali su naoružani vojnici (Đuro Laković, *Spuž – na Glavici i oko nje*, Danilovgrad-Podgorica 1999, 33).

¹⁴ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd 1962, 47.

¹⁵ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VII-a/ 39, 40 (navedeno prema Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 123, napomena 269); Dragoje Živković, *Istorija Crnogorskog naroda*, Tom II, Cetinje 1992, 128.

¹⁶ Pojedini istraživači ove problematike navode da su Parmakovići porijeklom iz Bosne od Alilagića.

¹⁷ ICG, 1/3, 559-560.

ubrzo počelo razvijati i naselje, s čaršijom, u kojoj je tada sagrađena i džamija koja je nosila ime sultana Ahmeda III.¹⁸ Nakon utvrđivanja grada izgrađene su jake gradske kapije: Acka (kapija Ada) sa južne strane, Burumska i Aliagića, te zaštitne kuće na sjevernom obodu spuškog polja. Unutar tako organizovanog naselja formirano je nekoliko mahala: Čajnica, Čukovac, Derdemez, Kulina, Karaula, Ada, Burumska, Dizdarevića i Bećirovića mahala. Već krajem 1704. ili početkom 1705. godine, varoš Spuž je dobila i organe lokalne vlasti.¹⁹ Vrlo povoljan geografski položaj Spuža značajno je doprinio značaju vojnog garnizona koji je bio smješten u tvrđavi. To se potvrdilo tokom 1706. godine kada su Hercegovački i skadarski paša sa mnogo vojske došli pod Spuž kako bi izvršili sultanovu naredbu o raseljavanju nemirnih Katunjana.²⁰ Iz tih razloga Spuž se u istorijskim dokumentima sve češće počinje označavati kao varoš i sjedište kapetanije čije granice su se jugoistočno i istočno od naselja protezale vrhovima uzvišenja Stologlav, Stražarnica, Rebršnik, Trubjela, Kurozeb, Lasica, Zakamenje. Granica je dalje išla na sjever vrhovima Siljevca, spuštajući se odatle na Boronjino i (H)Adži(ji)n most na Sušici, lijevoj pritoci Zete u selu Miokusovićima, gdje se spuška kapetanija graničila sa Nikšićkom kapetanijom. Granica je odatle nastavljala ka sjeverozapadu, odnosno zapadu, prema Selištima, odnosno vrhovima Seliške Srednje Gore, Obadovog Brijega, Garča i Malog Garča, odakle je skretala prema jugu do brda Sađavca, gdje se kapetanija graničila sa Podgoricom. U pogledu teritorijalne pripadnosti Spuž je bio pripojen Skadarskom sandžaku, dok je u pogledu sudske vlasti bio podčinjen podgoričkom kadiluku. Godine 1705. graditelj Spuža, Hodaverdi-paša Mahmudbegović je umro, a na njegovo mjesto je došao Demir-paša.²¹

Sudeći prema tome kako su izgledale osmanske zastave, koje su najčešće rađene od fine svile crveno ili zeleno obojenog polja, sa ispisima iz Kur'ana, uz likovne simbole polumjeseca, višekrakih zvijezda, sablje u rukama i sl., moglo bi se pretpostaviti i kako je izgledala zastava Spuške kapetanije.²²

Pored Spuža, početkom XVIII vijeka, utvrđeni su i Podgorica, Medun i Žabljak Crnojevića na Skadarskom jezeru.²³ Navedeni osmanski

¹⁸ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001, 105.

¹⁹ ICG, 1/3, 523-524.

²⁰ ICG, 1/3, 241.

²¹ ICG, 1/3, 243.

²² Branko Babić, *Grbovi i zastave – grbovni simboli – dvoglavi orao u Crnoj Gori do 1916. godine*, Cetinje 2005, 75.

²³ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970, 431-432.

gradovi predstavljali su sistem utvrđenja odakle se vojnički moglo brzo i efikasno intervenisati u svakoj prilici.

2. Naseljavanje Spuža i okoline

Još u toku Morejskog rata započele su obimne migracije stanovništva kako muslimanske, tako i hrišćanske konfesije. Iako ne postoje sasvim pouzdani podaci o naseljavanju Spuža početkom XVIII vijeka, na osnovu nekih uzgrednih podataka moglo bi se pretpostaviti da je njegovo naseljavanje započelo i prije izgradnje same tvrđave. U prvom redu radi se o pojedincima ili pojedinim porodicama koje su prije od drugih osjetile da je područje Spuža i njegove okoline još uvijek sigurno utočište koje uz plodnu zemlju može pružiti mir i sigurnost.²⁴ Uz to na umu treba imati činjenicu da se nedaleko od Spuža nalazila Podgorica kao jako gradsko središte i uporište osmanske vlasti. U vrijeme intenzivnijeg naseljavanja Spuža početkom XVIII vijeka stanovništvo je pridolazilo sa raznih strana. Među njima su bili oni stanovnici koji su se povlačili iz onih mjesta koja su tokom Morejskog rata pripala Mlečanima. Jedno od njih bilo je područje Kuća na kome su, prema Jovanu Eredeljanoviću, do 1688. godine bila nastanjena 84 muslimanska bratstva (vojvoda Marko Miljanov Popović kaže da je bilo 70 domaćinstava); zatim sa područja Pipera, Boke Kotorske, iz gradova Novog, Risna, Sutorine, odakle se 1687. godine samo iz Novog raselilo preko 3.500 stanovnika, kao i sa područja Stare Crne Gore na kome početkom XVIII vijeka više nije bilo muslimanskog stanovništva nakon kontroverznog događaja poznatog u našoj historiografiji pod imenom "*istraga poturica*". U Spuž su se doseljavali i stanovnici sa područja Malesije. Pored muslimanskog stanovništva u varoši je bilo i hrišćana, istina u znatno manjem broju. Mnogi od njih su nastanjivanjem u Spužu prihvatili islam.²⁵ Među prvim spužkim doseljenicima bili su Alilagići koji su doselili negdje iz Bosne. Od njih su se razvila dva posebna bratstva – Parmakovići i Zotovići²⁶. Druga jaka

²⁴ Izvjesni Alija Burazerović, trgovac koji se u istorijskim izvorima pominje već 1700. godine, naselio se u Spužu, vjerovatno pretpostavljajući da će on biti interesantan centar za trgovačku djelatnost (Mustafa Memić, *Bošnjaci (muslimani) Crne Gore...*, 53).

²⁵ Danilo Tunguz – Perović, *Stvaranje političko-vojničkog obruča oko Crne Gore...*, 130; Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt*, Beograd 1938. (reprint, Nikšić 1995), 68-69.

²⁶ Prema nekim navodima Zotovići su u Spuž doselili iz Bilećkih Rudina, dok su prema drugima bili iz unutrašnjosti Bosne. Uporedi: Mile Nedeljковиć, *Krst i*

porodica koja se doselila u Spuž i jako razgranala su bili Mećikukići za koje pojedini istraživači navode da su porijeklom iz Bosne, dok drugi tvrde da su porijeklom iz piperskog sela Baća.²⁷ Nakon njih su doseljavali Durovići iz Kuča, Dizdarevići iz Hota, Mačići, Mečevići, Padovići, Mrke, Hadžimanići, Memetovjići, Beširovići, Bauci, Pivodići, Osmovići, Jašaragići, Durkovići, Bauci, Šubarice i Koziići, svi iz Pipera. Pored njih su se isticali Derviševići (starinom Hoti), Kučevići, Đurovići, Trnovići, Bećirovići (iz Lješanske nahije), Čolanovići, Dečevići (prema jednima su bili iz Njeguša, a prema drugima iz Kuča), Skočići, Kolarevići, Zlatanići, Bratovići, Galičići, Burazerovići, Dibrani, Zečevići, Aliagići, Omerovići, Hajdarevići, Krunići (iz Bjelopavlića), Brunčevići (iz Gruda), Halilovići (potomci kneza Milete Perišića – Miškovića) i drugi.²⁸ U Spužu su se naselili i Ahmedbašići.²⁹ Sve te porodice okolno hrišćansko stanovništvo je, poput muslimanskog stanovništva u Nikšiću, nazivalo "Građanima".³⁰ Iako je stanovništvo Spuža bilo raznorodno i doseljeno sa raznih prostora, ipak se vremenom, usljed zajedničkog života, od doseljenika stvorio

polumjesec, Beograd-Bijelo Polje 1993, 168; Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica 1996, 22.

²⁷ Za Mećikukiće se takođe navodi da su doseljenici iz Bosne. Istorijski izvori iz prve polovine XVIII vijeka spominju Mehmed-agu Mećikukića, koji je imao čin mir-mirana (general). Prema Petru Šobajiću i Đuro Lakoviću oni su starinom iz Pipera, a u Spuž su „uskočili“ polovinom XVII vijeka. Pogledati: Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 22; Đuro Laković, *Spuž – na Glavici i oko nje*, Danilovgrad-Podgorica 1999, 23.

²⁸ Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 68-69; Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora – etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Beograd 1978, 63, 67, 71, 77, 312, 317 (Erdeljanović pominje u svom djelu da se pojedini lokaliteti i danas zovu „Zotovina“, „Kučevina“, „Čolanovica“ i sl, prema prezimenima pojedinih porodica. Na Čolanovici je bila kula Abdula Durovića koji je imao i mlinove na rijeci Dobriku); Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 22-23; Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Novi Pazar 1997, 87; Đuro Laković, *Spuž...*, 22-25; Mustafa Memić, *Marko Miljanov i plemenska zajednica Kuča u tradiciji Plavsko-Gusinjskog kraja i neki fragmenti iz njihove prošlosti*, Almanah, 17-18, Podgorica 2001, 128; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 63, 65, 82, 101-102.

²⁹ Prema kazivanju Muhameda Spuže, direktora Osnovne škole „Boško Strugar“ iz Ulcinja, Ahmedbašići su nakon iseljavanja iz Spuža 1879. godine prešli da žive u Albaniji, gdje su pod uticajem tamošnjeg stanovništva prihvatili prezime Spuža, koje su dobili po mjestu odakle su doselili. To prezime i danas imaju. Sa područja Albanije članovi ove porodice su se nastanili u Ulcinju, gdje i danas žive.

³⁰ Danilo Tunguz – Perović, *Stvaranje političko-vojničkog obruča oko Crne Gore...*, 130.

jedan vrlo borbeni element sa brojnim ratničkim osobinama.³¹ Prema podacima jednog izvještaja iz 1744. godine Spuž je bio sjedište dvadeset i četiri aginske porodice.³² Znatan dio pripadnika pomenutih spuških bratstava vremenom se raselio prema Nikšiću, gdje su formirali poznatu Spušku mahalalu (prostirala se s obje strane puta koji je grad vezivao sa Mrkošnicom, odnosno to je bio prostor od Kamena Tesanca ka Grobnoj Glavici).³³ Narodno predanje kaže da je u Nikšić prvi došao Sefer Piper, čije je ime, prije prihvatanja islama, po jednima bilo Stanko Miličković, a po drugima je bio od bratstva Petrovića – Memetovića.³⁴

Prema navodima Petra Šobajića u Spužu su živjele i »dvije kuće Azijata, Padovići i Katanići«.³⁵

Muslimansko stanovništvo Spuža će u vremenu od 1705. do 1878. godine imati svoje uspone i padove. Nekada će njegova brojnost biti veća, a nekada manja, zavisno od migracionih talasa koji su polazili iz ovog grada, a koji su bili u direktnoj vezi sa ratovima vođenim u tom periodu.³⁶

³¹ Danilo Tunguz – Perović, *Stvaranje političko-vojničkog obruča oko Crne Gore...*, 130.

³² ICG, 1/3, 241; *Istorija Crne Gore (1685-1728)*, Istorijski institut Crne Gore, Zbornik dokumenata, Cetinje 1956, 159; Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore...*, 87.

³³ Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 68-69, 76.

³⁴ Prema navodima narodnog predanja Sefer Piper je živio u selu Petrovići u Piperima i poticao je od starosjedjelaca Petrovića (Memetovića), gdje je njegov bliski rođak bio Marko Nikolić. Pipera je, prema epskoj pjesmi, pogubio Rade Baletić. Potomci Sefera Pipera su u Nikšiću promijenili prezime i prozvali se Mulići, jer su od njih poticali mule – učeni, obrazovani i ugledni ljudi (Uporedi: Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 69; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, Podgorica 2005, 111).

³⁵ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 22.

³⁶ Prema istraživanjima istoričara u Spužu je u februaru 1879. godine bilo „200 kuća turskih, a samo 50 srpskih“ (Glas Crnogorca, br 16, 1879.). U jednom broju „Glas Crnogorca“ iz 1880. godine se povodom postavljenja učitelja u Spužu kaže da „pravoslavni svještenik nije mogao biti postavljen za učitelja, zbog toga što je u školi bilo dosta muslimanske djece“ (Glas Crnogorca br. 44, 1880); Pogledati i: Đuro Laković, *Stazama uspona – Osnovna škola Njegoš u Spuž (1879-2001)*, Spuž 2001, 36; Već početkom januara 1911. godine u spuškoj kapetaniji bilo je svega 10 muslimanskih stanovnika (Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd 1959, 89; Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, 3-4, Titograd 1973, 359).

3. Spuška kapetanija u odbrani granica Osmanske carevine do oružanih sukoba i administrativnih promjena 1756. godine

Izbijanje rata između Osmanskog Carstva i Rusije 1710. godine imalo je i te kakvog odraza i na prilike u Skadarskom sandžaku i Bosanskom pašaluku. Zbog dobrog poznavanja političkih prilika u tom dijelu Balkana, a prvenstveno radi pridobijanja hrišćanskog stanovništva za borbu protiv osmanske vlasti, po nalogu ruskog cara Petra Velikog u Crnu Goru su upućeni pukovnik Mihailo Miloradović, rodom iz Hercegovine, i kapetan Ivan Lukačević, Podgoričanin, sa carskom gramatom koju su predali vladici Danilu i njegovom bratu knezu Luki Petroviću.³⁷ Nakon uspješnog prijema od strane vladike Danila i njegovih najbližih saradnika, na Cetinju je bio organizovan Opšternogorski zbor na kome je vladika prisutne Crnogorce upoznao sa cjelokupnim tekstom carske gramate, putem koje su bili pozvani na opšti rat protiv Osmanskog Carstva u ulozi savezničke snage, za šta im je za uzvrat obećana vojna pomoć, zatim pomoć u naoružanju, novcu i drugim potreštinama. Ubrzo poslije dogovora na Cetinju uslijedile su i prve oružane akcije. Ustanici su tom prilikom bili podijeljeni u dvije grupe, jednu koju su činili Crnogorci, Nikšići, Drobnjaci i Banjani i drugu koju su činili Kući, Piperi i Bjelopavlići. Obje grupe su gotovo istovremeno započele svoja ratna dejstva s tim što je prva napala Grahovo, Trebinje, Gacko i Nikšić, dok je druga svoja dejstva usmjerila prema Spužu kao jakom utvrđenju.³⁸

Dubrovčani i Mlečani su bili zadivljeni i iznenađeni udarnom snagom kojom su raspolagali ustanici, ali se iz njihovih izvještaja i prepiske takođe može zaključiti da su osmanske posade uglavnom spremno dočekale ove napade. Tokom napada udruženih Pipera, Bjelopavlića i Kuća na Spušku tvrđavu 1711. godine,³⁹ ustanici su za neko vrijeme vojnu posadu primorali da iz utvrđenja djeluje artiljerijskom vatrom, a pošlo im je za rukom da zarobe i nekoliko osmanskih vojnika. U jednom trenutku to je zabrinulo najodgovornije ljude oko spuškog kapetana koji su ga počeli ubjeđivati da počne pregovore sa Piperima o miru.⁴⁰ Međutim, uvidjevši

³⁷ Grlica, kalendar crnogorski za 1835. godinu, 73-74.

³⁸ Arhiv SANU, Tomičeva zaostavština, VI-a/74 (navedeno prema Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 133, napomena 14).

³⁹ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. V, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 4, Sarajevo 1954, 219; Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica 1997, 423.

⁴⁰ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje, Podgorica – Cetinje, 1995, 94.

da su dalje borbe pod spuškom tvrđavom bezuspješne, te da je utvrđenje nemoguće osvojiti samo pješadijskim oružjem, ustanici su odustali od daljih napada, namjeravajući da svoja dejstva usmjere prema Podgorici, ali su odustali i od te namjere, jer su u Škadru bile okupljene pomoćne osmanske vojne snage jačine 5.000 ljudi, koje su dobile zadatak da pruže pomoć posadama u Nikšiću i Spužu.⁴¹ U međuvremenu, Rusija je sklopila mir sa Otomanskim Carstvom na Prutu, 12. jula 1711. godine. Za izvjesno vrijeme obustavljene su i akcije Crnogoraca i Brđana. Kako je nailazio jesenji, a nešto kasnije i zimski period, bio je to samo kratak predah za sukobljene strane, pa i za članove vojne posade stacionirane u Spuškoj tvrđavi. Krajem avgusta 1711. godine francuski konzul iz Skadra je javljao svojim pretpostavljenima da Crnogorci žele da presijeku put od Skadra za Nikšić, te da su Rusi pobunili 15.000 Crnogoraca, koji su tražili oružje iz Dubrovnika.⁴² Glavne vojničke postaje na toj komunikaciji bile su Podgorica i Spuž. Nije zbog toga teško zaključiti da je konjičkim, pješadijskim i artiljerijskim jedinicama iz Spuža bilo uvedeno pojačano stanje budnosti i vojničke pripravnosti. S proljeća su ponovo oživjela četovanja Crnogoraca i Brđana oko utvrđenih osmanskih gradova. Stoga je Porta pribjegli pripremanju nove ofanzive. Tadašnji sultan Ahmed III (1703-1730.) izdao je ferman prema čijim instrukcijama je trebalo strogo kazniti Crnogorce i Brđane, porušiti Manastir na Cetinju i uhvatiti kolovođe pokreta, vladiku Danila i pukovnika Miloradovića, i kazniti sve one koji se tome budu odupirali. Napad na Crnu Goru je izvršen krajem jula 1712. godine. Osmanske snage ukupne jačine 20.000 ljudi u pohodu protiv Crne Gore predvodio je Ahmet-paša Šapčalija, tada bosanski, a ranije rumelijski vezir. Sa 13.500 ljudi Ahmet-paša je, pomognut od Tahir-paše Mahmutbegovića iz Skadra koji je na raspolaganju imao 7.000 vojnika, napao Crnu Goru. Crnogorci, njih oko 4.000, najviše Katunjani na čelu sa vladikom Danilom, harambašom Jankom Đuraškovićem i Vukom Mićunovićem, pomognuti Bokeljima (većinom Grbljanima) i sa nešto dezertera iz mletačke vojske (ukupno oko 1.000 ljudi) su pružali jak otpor osmanskoj vojsci u Ostroškom klancu. Međutim, silovitim napadom snaga bosanskog vezira, protivničke snage su potisnute, pa je Ahmet-paša sa vojskom stigao do Spuža gdje je na kratko ulogorio svoje snage i članovima spuške vojne posade popunio svoje redove. Crnogorci su i dalje nastavili sa pružanjem jakog otpora koji je narodno predane predstavilo kao veliku pobjedu Crnogoraca na Carevom Lazu. Presudna bitka vodila se 28. jula 1712. godine. Na crnogorskoj strani bilo je 300 poginulih, među kojima i komandant desne kolone crnogorske vojske,

⁴¹ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 133-134.

⁴² Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore...*, 131.

Janko Đurašković. Vladika Danilo je u bici bio teško ranjen u grudima. Gubici osmanske vojske procjenjuju se na oko 2.000 vojnika. Crnogorci ipak nijesu uspjeli spriječiti prodor osmanske vojske do Cetinja koje je bilo zauzeto početkom avgusta 1712. godine. Vladika Danilo i ruski pukovnik Mihailo Miloradović su se povukli u Hercegovinu. Ahmet-paša je nakon petodnevnog boravka na Cetinju zapalio Manastir i nešto kuća i zadovoljio se izjavom pokornosti od nekih plemena, nakon čega se povukao iz Crne Gore. Prilikom povlačenja njegovi odredi su bili napadani od Crnogoraca tako da je paša do Gacka izgubio trećinu svoje vojske.⁴³ Iako je napad Ahmet-paše bio vrlo žestok, te iako je u njemu stradao znatan broj stanovnika Crne Gore, to ipak nije doprinijelo da Crnogorci prestanu sa svojim četovanjima i upadima na osmanske teritorije radi otimačine stoke i drugog plijena. Obnavljanje rata između Rusije i Osmanskog carstva sredinom novembra 1712. godine podstaklo je Crnogorce na nove sukobe sa Osmanlijama. Brojnije i manje brojne crnogorske čete sukobljavale su se sa posadama u Spužu i Podgorici.⁴⁴ U jednom takvom napadu jednom prilikom je poginulo 27 osmanskih podanika.⁴⁵ Iz tih razloga jedna grupa od 25 ljudi, koji su bili stanovnici Spuža i Trebinja, pošla je u Carigrad 1712. godine, kako bi se centralnoj vlasti požalili na teror i štete koje im se čine od strane hrišćanskog stanovništva.⁴⁶ Centralna vlast je obećala da će ispitati pomenute napade od strane hrišćana, kao i da će vinovnike događaja najstrožije kazniti. Kako se bližio kraj 1712. godine, a sa njim i jesen, akcije hajdučkih četa su bivale sve rjeđe. Članovi hajdučkih družina počeli su se vraćati svojim kućama što je unekoliko doprinijelo smirivanju opšteg stanja, odnosno vraćanju mira. Početkom 1713. godine osmanske vlasti su objavile opštu amnestiju za sve ustanike koji se u određenom roku budu vratili svojim kućama i daju izjavu podaničke vjernosti. Prema proklamaciji osmanskih vlasti, svim učesnicima u pokretu, kao i svima onima koji su stradali u vrijeme krvavih borbi, biće učinjene, odnosno date određene olakšice u plaćanju danka.⁴⁷ Tom prilikom oproštaj je dobio i vladika Danilo kome

⁴³ ICG, 1/3, 256-266; *Kratka istorija Crne Gore 1496-1918*, priredio Živko M. Andrijašević, Bar 2000, 57; Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 1796. godine*, Podgorica 2002, 136-137.

⁴⁴ ICG, 1/3, 263.

⁴⁵ Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 113.

⁴⁶ Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1955, 79.

⁴⁷ Vladimir Ćorović, *Odnosaji Crne Gore sa Dubrovnikom od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Glas 187, Beograd 1941, 79; Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima...*, 439.

je dozvoljeno da se može vratiti u Crnu Goru na Cetinje i vršiti svoje duhovničke dužnosti.⁴⁸

U jesen 1713. godine za skadarskog pašu je postavljen Hadži-Mehmed, koji je ubrzo pristupio preduzimanju energičnih mjera kojima je nastojao da suzbije ustaničke akcije u svom okruženju. Takvo njegovo postupanje uvjerilo je Crnogorce da se radi o ozbiljnom čovjeku, pa su stupili u pregovore sa njim. Sam vladika Danilo Petrović se u najvećoj tajnosti sastao sa pašinim izaslanikom Huseinom krajem novembra 1713. godine blizu Crmnice. Husein je uspio da ubijedi vladiku da na pregovore u Vir Pazar pozove crnogorske glavare, osim Ozrinića i Bjelica. Pregovori pašinog izaslanika Huseina i crnogorskih predstavnika trajali su do 2. decembra ali su bili bez rezultata, jer su pašini zahtjevi bili neprihvatljivi za Crnogorce.⁴⁹ Kako su se vijesti o njegovom navodnom napadu na Crnu Goru brzo proširile među mnogim plemenima, shvatajući da se nalaze u teškom položaju Crnogorci, Grbljani, Kuči, Klimenti i Piperi su uputili po dva svoja predstavnika skadarskom paši, kako bi ga pokušali ubijediti da odustane od planiranog napada. Skadarski paša ih je lijepo primio i prilikom ispraćaja darivao, ali od svojih namjera nije želio da odustane. Prema saznanjima mletačkog vanrednog providura koji je boravio u Kotoru i koji je događaje u svom okruženju pratio budnim okom, krajem 1713. godine u Skadar su pristigli brojni karavani kamila natovareni municijom, koja je trebala da bude podijeljena vojnim posadama u Žabljaku, Podgorici i Spužu.⁵⁰ Intenzivne vojničke pripreme primorale su glavare Kuča, Klimenata i Pipera da u januaru 1714. godine ponovo dođu na poklonjenje skadarskom paši koji je boravio u Podgorici⁵¹ radi razmatranja mogućnosti podizanja još jedne tvrđave na teritoriji Brda, za koju se ne raspolaže podacima gdje je trebala biti izgrađena.⁵² U izvještaju vanrednog providura Senatu navodi se da su hrišćani veoma osiromašili i uplašeni saznanjima da se priprema vojska skadarskog paše koja ih može svakog trenutka napasti.⁵³ Iako u poodmaklim godinama i dosta slabog zdravstvenog stanja, skadarski namjesnik Hadži-

⁴⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima...*, 440.

⁴⁹ ICG, 1/3, 264.

⁵⁰ Arhiv SANU, Perazićeva zaostavština, 9295/154 (navedeno prema Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 136, napomena 25).

⁵¹ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VII-a/79 (navedeno prema M. Dašić, *Vasojevići od pomena...*, 267, napomena 162).

⁵² Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VII-a/82 (navedeno prema M. Dašić, *Vasojevići od pomena...*, 267, napomena 163).

⁵³ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VII-a/90 (navedeno prema R. V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 137, napomena 28).

Mehmed-paša je upornim nastojanjima uspio da od Porte dobije ferman kojim mu je bio odobren pohod na Crnu Goru. Nakon premišljanja Porta je objavila ferman ("*emir šerif*") dozvoljavajući da vojne snage sa područja bosanskog pašaluka i skadarskog sandžaka napadnu na Crnu Goru. U fermanu je pored ostalog stajalo: "*...Bezuslovno ih napasti i razbiti njihove redove (...). Manastir, utvrde, skloništa i kuće koje zauzmete, sve do reda porušiti i sruiniti. Uložite sve napore da se u potpunosti zavede i donese optimalno rješenje po ovom zadatku, da se u buduću ne pojavljuju problemi oko toga...*".⁵⁴ Za glavnog komandanta ("*mir-mirana*") osmanske vojske imenovan je bosanski vezir, Numan-paša Ćuprilić. Pripreme za napad obavljane su tokom cijelog ljeta 1714. godine. U toku izvođenja priprema skadarski paša je sazvao divan kome su prisustvovali svi zapovjednici novopodignutih osmanskih utvrđenja kojima je pročitao sultanov ferman. Prilikom čitanja sultanovog naređenja ("*emir šerif*") na divanu su kod Hadži-Mehmed-paše bili prisutni predstavnici Crmničke nahije, Kuća, Pipera, Bjelopavlića i Vasojevića. Paša je od njih tražio da mu upute po jednog vojnika iz svake kuće na što su oni pristali, ali ni paša ni ugledni crnogorsko-brdski glavari nijesu bili sigurni da će postupiti prema postignutom dogovoru.⁵⁵ Glavnina osmanske vojske bila je pojačana jedinicama sastavljenim od po jednog čovjeka iz svake tri kuće iz hercegovačkog, dukadžinskog, prizrenskog i vučitarnskog sandžaka.⁵⁶ Iskusni Numan-paša je kao serasker uputio zahtjev Mlečanima da Crnogorcima ne pružaju bilo kakvu pomoć ili utočište u predstojećem sukobu.⁵⁷ Ukupna jačina Ćuprilićevih snaga iznosila je 30.000 ljudi, a među njima je bio angažovan i dio vojnih snaga iz Spuža. Sa tako brojnim snagama Ćuprilić je svoj pohod na Crnu Goru započeo oktobra 1714. godine iz dva pravca. Odred jačine 15.000 vojnika kojim je lično komandovao Numan-paša, nastupao je iz pravca Nikšića prema Ožrinićima. Vojne snage kojima je zapovijedao skadarski Ahmet-paša, a koje su brojale 10.000 ljudi, kretale su se iz pravca Lješanske i Riječke nahije prema Cetinju, dok su jedinice pod komandom Bećir-paše, jačine 5.000 ljudi, imale zadatak da budu spona između prethodno pomenutih udarnih formacija. Bećir-pašine snage su se kretale pravcem preko Zagarača i Komana sa zadatkom da izbiju u Ožrinićima.⁵⁸ Crnogorci su prilikom napada pružali otpor, ali su osmanske snage bez većih teškoća uspjele da

⁵⁴ Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 95.

⁵⁵ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, V-a/20 (navedeno prema R. V. Petrović, *Pleme Kući...*, 137, napomena 31).

⁵⁶ Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti...*, 95.

⁵⁷ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 137.

⁵⁸ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Tom II, Cetinje 1992, 138.

zauzmu Cetinje, Ozriniće i Njeguše, odnosno cjelokupnu crnogorsku teritoriju do same mletačke granice. Cjelokupna Ćuprilićeva operacija trajala je mjesec dana. Njene posljedice bile su teške. U ropstvo je odvedeno između dvije i pet hiljada ljudi, a među njima je bio i veći broj hrišćana sa područja Spuške kapetanije.⁵⁹ Teško je stradala imovina Crnogoraca, njihove kuće i imanja. Vladika Danilo je sa najbližim saradnicima napustio Crnu Goru i sklonio se blizu Kotora odakle se, preko Beča, uputio u Rusiju. Numan-paša se sa svojim snagama povukao iz Crne Gore početkom novembra 1714. godine. Tom prilikom on se nije vratio putem kojim je došao u Crnu Goru, dakle preko Ozrinića, već je sišao u dolinu Zete i oko 15 dana se zadržao u Spužu. Prilikom boravka u spuškoj tvrđavi Numan-paša Ćuprilić je strogo kaznio Zećane koji su pomogli Crnogorcima u borbama protiv skadarskog Tahir-paše tokom 1711. i 1712. godine. Godina 1714. je u narodu ostala upamćena kao »gladna godina«. Oka žita se tada plaćala »vižlin«, zbog čega je i Ćuprilićevo vojevanje u Piperima ostalo upamćeno i pod imenom »vižlinska godina«. ⁶⁰ Nakon zadržavanja u Spužu, paša Ćuprilić je preko Pješivaca i Planinice otišao do Nikšića, a odatle preko Gacka prema Sarajevu. ⁶¹ Glavni krivci navedeni u sultanovom fermanu, vladika Danilo i Vukota Vukašinić, nijesu uhvaćeni. Mletačka republika je vladici pružila utočište, što je Porta iskoristila kao formalan razlog da joj decembra 1714. godine objavi rat. Razvoj događaja u toku osmansko-mletačkog rata od 1714-1718. godine u kome je od aprila 1716. godine uzela učešća i Austrija stavljajući se na stranu Mletačke republike, pokazao je da su nade Pipera, Bjelopavlića, Kuča i Bratonožića uperene u Mletačku republiku bile opravdane. Republika Sv. Marka je u ratu pokazala da je od nekadašnje velike sile ostala samo blijeda sjenka, te da se ona od potpunog poraza spasila zahvaljujući samo tome što je u rat ušla Austrija i stala na njenu stranu. Tokom osmansko-mletačkog sukoba od 1714. do 1718. godine vladika Danilo je po povratku iz Rusije u aprilu 1716. godine uspio da zadrži vodeću ulogu u Crnoj Gori. Od Venecije je isposlovao da mu se da pravo duhovne jurisdikcije nad pravoslavnim stanovništvom Boke Kotorske 1718. godine. Inače tokom ovog sukoba ratne operacije su 1715. godine vođene uglavnom na Peloponezu, da bi naredne godine bile prenijete i u crnogorsko okruženje. Najznačajniji sukob na teritoriji Crne Gore 1717. godine odigrao se tokom aprila, kada su snage pod komandom hercegovačkog sandžak-bega Durmiša Čengića upale na područje Cuca i kod sela Trnjine doživjele poraz. Sam Durmiš-beg je zajedno sa bratom, begom

⁵⁹ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica 1996, 60.

⁶⁰ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 60.

⁶¹ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 102.

Ljubovićem i još sedamdesetak vojnika bio zarobljen, a nešto kasnije i pogubljen. Iste godine vođene su zajedničke crnogorsko-mletačke borbe oko Bara i Ulcinja, koji su bezuspješno napadani. Oko Spuža je tih godina četovao harambaša Petar Bošković iz sela Slatine.⁶² Mlečani su 1717. godine u Crnoj Gori uveli i svog civilnog namjesnika za Crnu Goru – guvernadura. Prvi crnogorski guvernadur je bio Vukadin Vukotić. Venecija je sa Osmanskim carstvom zaključila mir 1718. godine i tom prilikom su joj pripali Grbalj, Maine, Pobori i Brajići. Komisija koja je vršila razgraničenje tokom 1719. godine, nije u potpunosti usaglasila mišljenje o pripadnosti pomenutih teritorija, zbog čega je bio upućen zahtjev agama iz Bara, Podgorice, Žabljaka i Spuža da daju svoje mišljenje o nadležnosti nad pomenutim teritorijama.⁶³ Ni mišljenja aga nijesu bila jedinstvena, pa su Grbalj, Maine, Pobori i Braići ostali pod mletačkom vlašću.

Nakon zaključivanja mira u Požarevcu 21. jula 1718. godine skadarski paša je dobio naređenje od Porte da izvrši naplatu zaostalog harača od Crnogoraca, kao i da pokuša da umanja mletačke uticaje kojima su Crnogorci bili izloženi. Crnogorci su međutim, uporno odbijali da plate harač. Jedan manji sukob Crnogoraca sa vojnom posadom Spuža dogodio se 1721. godine.⁶⁴ Zbog toga je skadarski paša tokom te, a i naredne 1722. i 1723. godine bezuspješno pokušavao da ih natjera na plaćanje harača. Prema raspoloživim podacima Husein-aga Mećikukić je ubrzo nakon ovog sukoba iz 1721. godine sagradio džamiju u tvrđavi Spuž. Ona je bila smještena u centru naselja, na dijelu grada koji se zvao Ada, naspram konaka koje su držali pripadnici kapetanske porodice Mećikukić.⁶⁵

Krajem 1722. godine skadarski paša je "*na vjeru*" uhvatio deset crnogorskih glavara, nakon čega su Crnogorci bili primorani da plate harač.⁶⁶ Takve reakcije skadarskog paše uticale su i na pojačano četovanje tokom 1722. i 1723. godine.⁶⁷ Kakvu je neposrednu ulogu u tim nastojanjima skadarskog paše imala vojna posada Spuža moguće je naslutiti. Njen prevashodni zadatak bio je da se brine o redu i miru u okviru svojih administrativno-vojnih nadležnosti i da ne dozvoli bilo kakav razmah većih aktivnosti od strane lokalnog hrišćanskog stanovništva koje bi bile

⁶² Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 23.

⁶³ Grupa autora, *Bar grad pod Rumijom*, Bar 1984, 70.

⁶⁴ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 109.

⁶⁵ ICG, 1/3, 595, 597-598; Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 106.

⁶⁶ ICG, 1/3, 283; Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 116.

⁶⁷ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Tom II..., 155.

usmjerene na ugrožavanje osmanske vlasti. Inače, nakon Požarevačkog mira život je u spuškoj kapetaniji vraćen u nešto mirnije tokove. Ratna opasnost je za izvjesno vrijeme potisnuta u drugi plan što je lokalnom stanovništvu omogućilo da se vrati ustaljenim životnim obavezama i radu. Značajan korak ka normalizaciji života učinjen je sredinom 1723. godine kada je u Ostrogu na inicijativu bosanskog vezira došlo do potpisivanja sporazuma o miru između osmanskih i crnogorskih predstavnika. Potpisivanju sporazuma prisustvovalo je 1.500 osmanskih predstavnika među kojima je bio i kapetan Spuža sa svojom pratnjom, dok je sa druge strane bilo nešto manje Crnogoraca. Obje strane su se složile da ukoliko bi u toku godine između ugovornih strana došlo do izbijanja bilo kakvog sukoba, njegovo rješavanje bude prepušteno mješovitom sudu sastavljenom od predstavnika obje strane. Ugovor je sklopljen na tri godine.⁶⁸ Normalizacija životnih prilika nakon Požarevačkog mira vidljiva je i po tome što se više pažnje među spuškim stanovništvom počelo posvećivati trgovini, zanatstvu, zemljoradnji i graditeljstvu. Sam pomen "*konaka Mećikukića*" upućuje na zaključak da su brojni karavani koji su se kretali putnim pravcima od Sarajeva preko Nikšića i Spuža ka Podgorici, Skadru i lukama na Jadranu i obrnuto, svakako morali koristiti usluge koje su im se nudile na dugim putevima kojima su trgovci krstarili, te da je u tom pogledu Spuž predstavljao vrlo važnu usputnu stanicu, a i središte trgovine. Brojni neferi spuške tvrđave, naročito oni koji su bili plaćeni prihodima od zemlje (oni su se nazivali "*timarli-neferi*"), su se nakon Požarevačkog mira mnogo opuštenije mogli vratiti obrađivanju svojih posjeda ("*timarleri mahsulun*").

Umir postignut u Ostrogu nije bio dugog vijeka. Već 1725. godine hercegovački namjesnik Osman-paša Resulbegović se obraća Opštem crnogorskom zboru sa zahtjevom da Crnogorci obustave napade na pojedina utvrđenja i isturene karaule.⁶⁹ Crnogorci su se oglušili na molbe Osman-paše zbog čega je on morao pripremiti svoje vojne snage kako bi se suprotstavio nasrtajima Crnogoraca, Brđana i Hercegovaca. Dvije godine kasnije (1727.) Bećir-paša Čengić je preduzeo napad na Crnu Goru sa namjerom da se osveti Crnogorcima za pogibiju svojih rođaka u Čevu, ali je u tom pohodu doživio poraz.⁷⁰ Vojne snage spuške kapetanije su tokom ovih sukoba bile u velikoj pripravnosti i po potrebi manje jedinice su stupale u oružane akcije u graničnom području svoje kapetanije,

⁶⁸ ICG, 1/3, 283; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Tom II..., 155.

⁶⁹ ICG, 1/3, 283; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Tom II..., 155.

⁷⁰ Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore*, Prvo presnimljeno izdanje, Kragujevac 1995, 112; Petar I Petrović, *Djela*, priredio Branislav Ostojić, Podgorica 1999, 812.

nastojeći da time spriječe kretanja crnogorskih četa u navedenom rejonu. Radi svojih operacija vojna posada spuške tvrđave, kao i posade susjednih osmanskih gradova, bile su redovno snabdijevane potrebnom količinom municije, najčešće preko barske luke, o čemu su Crnogorci redovno raspolagali informacijama koje su im dostavljane preko povjerljivih ljudi iz Bara. Crnogorci su sredinom avgusta 1729. godine znali da 400 tovara praha i olova putuje u Bar i Ulcinj, 400 u Spuž i Podgoricu, a isto toliko u Skadar.⁷¹

Neredovno isplaćivanje poreskih obaveza bilo je najčešći "*kamen spoticanja*" u odnosima lokalnih osmanskih vlasti i mjesnog stanovništva. Odbijanje Pipera i susjednih plemena da plate harač osmanskim vlastima, dovelo je 1731. godine do napada rumelijskog beglerbega Topal Osman-paše na Pipere. Po naređenju sultana Mahmuta I (1730-1754.) rumelijski beglerbeg, tada generalni inspektor Makedonije, Bosne i Albanije, sakupio je znatne vojne snage na području Albanije i Makedonije i sa njima "*...učinio napadenie na provinciu Piperiu*". U trenutku kada je došlo do sukoba protivničkih strana, Piperima je u pomoć pritekao kučki vojvoda Radonja Drekalović sa 1.500 ljudi, pa su zajedničkim snagama osmanske snage "*tak slavno razbili i od svojih granic s velikim ih stidom i urokom prognali...*".⁷² Prema navodima vladike Vasilija Petrovića, narodno predanje vezano za ovaj sukob kaže da je bog u tom boju pokazao svoju moć u vrijeme kada su se vojske sukobile. Naime, hrišćanska vojska je u tom trenutku pred sobom ugledala čovjeka na bijelom konju sličnog velikomučeniku Georgiju, koji je najprije ustrašio osmansku vojsku, zbog čega je i sam Topal Osman-paša napustio bojno polje i uputio se prema Podgorici.⁷³ Vojne snage Spuške kapetanije neminovno su morale učestvovati u ovom sukobu iz razloga što se on dogodio na njihovoj teritoriji. I 1733. godine pronosile su se razne vijesti o tome kako je rumelijski beglerbeg okupio vojsku od 30.000 vojnika sa kojom namjerava da kazni buntovne Crnogorce koji su nanosili razne štete osmanskim vlastima i muslimanskom stanovništvu i koji nijesu htjeli "*da priznaju njihovu vlast*".⁷⁴ Do tog vojnog pohoda nije došlo, ali je izbijanje novog rata između Osmanskog carstva i Rusije u jesen 1735. godine, izazvalo nove nevolje za stanovništvo Spuža i okolnih mjesta. Pojačana četovanja Crnogoraca primorala su tadašnjeg bosanskog namjesnika

⁷¹ Grupa autora, *Bar grad pod Rumijom...*, 70.

⁷² *Kratki opis Zete i Crne Gore*, priredio S. Radovanović, Beograd 1970, 71; *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, priredio Božidar Šekularac, Podgorica 1998, 89.

⁷³ Grlica, kalendar crnogorski, 1836, 52; Topal Osman-paša je ubijen u bici kod Bagdada 1733. godine od strane Tehmas Kuli-kana.

⁷⁴ ICG, 1/3, 286.

Ali-pašu Hekim-oglua da sredinom novembra 1735. godine, objavi jednu buruntiju zapovjednicima hercegovačkih kapetanija, putem koje im naređuje da se Katunjani spriječe da nanose štete stanovništvu pod njihovom upravom.⁷⁵ Pripadnici brdskih plemena takođe su započeli svoja četovanja i oružane akcije oko osmanskih gradova. U takvim uslovima vojne snage utvrđenih gradova, među njima i Spuža, pokušavale su da koordiniranim vojnim akcijama suzbiju podizanje ustaničkog raspoloženja koje je iz dana u dan raslo. Takvo stanje zapravo je sprječavalo osmansku centralnu vlast da te raspoložive vojne snage upotrijebi na nekom od frontova protiv moćne Rusije. Osjećajući ustaničko raspoloženje među hrišćanskim stanovništvom Radič Raketić, kapetan i harambaša srpske milicije od vitanovačke komande, moguće porijeklom Vasojević, obratio se 1737. godine austrijskom caru Karlu VI nudeći mu da na ustanak protiv osmanskih vlasti podigne Vasojeviće, Kuče, Pipere, Rovčane, Bratonožiće, Bjelopavliće, Pješivce i Lutovce. Prema izjavi kapetana Raketića, glavni vođa ovih plemena je bio vojvoda Radonja Petrović.⁷⁶ Ustaničke akcije su ubrzo uslijedile, a napadima brdskih plemena najizloženije su bile vojne posade u Spužu, Podgorici, Žabljaku i Nikšiću. Piperske, Kučke, Vasojevičke i Bratonožičke čete su išle i van teritorija svojih plemena, dopirući do Lima i u Hercegovini do Neretve.⁷⁷

U to vrijeme (1737.), jedinice osmanske vojske pokušale su da upadnu na teritoriju Kuča radi naplate harača i rješavanja starih razmirica. Međutim, otpor Kuča je bio vrlo jak, tako da su osmanske snage bile razbijene. Ipak, dio Kuča koji su bili stacionirani u kuli Rašovića, bio je opkoljen i spaljen u kuli, a sa njima je stradalo i 70 osmanskih vojnika, koji su poticali iz uglednijih podgoričkih porodica.⁷⁸ Uvidajući da situaciju treba okrenuti u svoju korist pečki paša Hodaverdi Mahmudbegović je početkom 1738. godine počeo okupljati brojnu vojsku u Skadru, Đakovici, Peći i Hercegovini, proturajući vijest u narodu da istu sprema za borbu protiv austrijske vojske u Bosni. Međutim, paša Mahmudbegović je imao druge namjere. Sa okupljenom vojskom čija je brojnost iznosila oko 8.000 vojnika, našao se u Podgorici, odakle je uputio poziv Crnogorcima da mu se priključe u pohodu protiv Brđana. Crnogorci su odbili ovaj poziv. Znajući da im predstoji sukob sa osmanskim snagama koje

⁷⁵ Adem Handžić, *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša*, Prilozi za orjentalnu filologiju, V, Sarajevo 1954, 147-148 (vidi napomenu 63).

⁷⁶ Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena...*, 279.

⁷⁷ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 111.

⁷⁸ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom I, geografija-istorija, preveo s ruskog Drago Ćupić, Cetinje-Noví Sad, 1993, 402; *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, priredio Božidar Šekularac, Podgorica 1998, 91.

neće biti pomognute Crnogorcima, Kuči i Klimenti su izvršili napade na Spuž i Podgoricu iz osvete što su vojni garnizoni iz ovih gradova pristali uz pašu Mahmudbegovića.⁷⁹ Iz izvještaja Dubrovčana, koji su ove vojne sukobe pratili sa velikom pažnjom, saznaje se da "...ekspedicija protiv Kuča i Klimentata nije uspjela, jer su napadnuti pobijedili napadača koji je bio prinuđen da se povuče".⁸⁰ Povlačenje koje se pominje u izvještaju, zapravo je značilo povlačenje osmanske vojske unutar utvrđenih karaula i gradova koji su bili izloženi povremenim napadima četa Kuča i Klimentata. No, iako povremeni, napadi su uveliko paralisali normalan život, ne samo vojske stacionirane unutar gradskih bedema, već i normalan život civilnog stanovništva pomenutih mjesta. Znajući za to Porta se jednom predstavkom obratila vođama Kuča i Klimentata, obećavajući da će im se izaći u susret podizanjem grada i poboljšanjem uslova života, ukoliko budu prestali sa svojim akcijama i daju izjavu pokornosti skadarskom paši.⁸¹ Kuči i Klimenti su odbili ponuđene uslove i ostali pri tome da će ljudskim životima braniti svoje kuće i slobodu. Međutim, situacija na udaljenim ratištima, diktirala je posredno i sudbinu Kuča i Klimentata. Naime, početkom jeseni 1738. godine u Skadar je dospjela vijest da su osmanske snage uspjele da od Rusa osvoje tvrđavu Bender, što je skadarskom paši davalo odriješene ruke za novi udar na Kuče i Klimente. Napad je ipak izostao jer paša nije imao odobrenje od Porte. Uzimajući u obzir cjelokupno njegovo ponašanje, vojničko držanje, i neuspjehe tokom sukoba od 1736. do 1738. godine Porta je donijela odluku da paša Mahmudbegović bude smijenjen sa položaja.⁸² U međuvremenu rat između Austrije i Rusije protiv Osmanskog Carstva završio se potpisivanjem mira u Beogradu, septembra 1739. godine. Ovaj mir je Brđanima, a i Crnogorcima, iako nijesu uzeli aktivnijeg učešća u ratu, jasno pokazao da će hrišćanske sile morati voditi još dosta ratova da bi na koljena bacile Osmansko Carstvo. Pobjeda Osmanskog Carstva u ovom ratu imala je za posljedicu izvjesno jenjavanje oslobodilačke borbe u mnogim krajevima današnje Crne Gore, ali to nije značilo i potpunu defanzivu.

Beogradski mir značio je olakšanje i za vojnu posadu spuške tvrđave. Ali, sudeći prema daljim zbivanjima period mira potrajao je vrlo kratko. Završivši rat sa dvije moćne hrišćanske sile, Porta je odlučila da povede računa o unutrašnjim prilikama u Carstvu, te da u tom smislu

⁷⁹ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, XX-b/39, 43 (navedeno prema: Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 172, napomena 16); ICG, 1/3, 293.

⁸⁰ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 172; Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena...*, 289.

⁸¹ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 173.

⁸² ICG, 1/3, 295.

prvo razriješiti svoje odnose sa Crnogorcima. Kako je Spuž bio u njihovoj neposrednoj blizini, to je njegova vojna posada bila prinuđena da bude znatno pripravnija od onih koje su bile smještene dublje u unutrašnjosti.

Sa dolaskom na čelo skadarskog sandžaka Sulejman-paše Bušatlije 1739. godine, započela je još jedna burna stranica u istoriji Spuške kapetanije. Zamijenivši pašu Mahmudbegovića na položaju upravitelja skadarskog sandžaka, novi skadarski vezir je nastojao da prvo sredi unutrašnje prilike u svom sandžaku, kako bi mu to omogućilo uspostavljanje što lakših odnosa sa brdskim plemenima. Međutim, očekivanja Sulejman-paše nijesu išla u željenom pravcu. Vinovnici ranijih nereda, organizovali su pobunu protiv novog "*gospodara*" i prinudili ga da se povuče iz Skadra.⁸³ U isto vrijeme u Kotoru su se počele širiti glasine o pojavi kuge u Podgorici, što je izazvalo strah u cjelokupnom okruženju. Međutim, iako zaraza nije uzela većeg maha, ipak je znatno uticala na unošenje izvjesnog nemira kod stanovništva Podgorice pa i stanovništva spuške kapetanije. S druge strane zatvaranje pijaca u to vrijeme uveliko je doprinijelo nedostatku namirnica kod stanovništva u Kučima i Klimentima koje je takvo stanje primoravalo na preduzimanje napada na utvrđenja u kojima je bilo potrebnih namirnica. Suočen sa višestrukim problemima Sulejman-paša je ipak nastojao da zavede red u svom sandžaku. Prema izvještajima mletačkog vanrednog providura, Marka Kverinija Senatu, paša je u aprilu 1740. godine naredio ubistva 40 osoba iz različitih slojeva, pa i iz uglednih kuća, da bi nešto kasnije oko 400 ljudi okovao u lance i bacio u skadarsku tamnicu. Njegovi surovi postupci ulili su veliki strah među stanovnicima sandžaka.⁸⁴ Nakon obračuna sa svojim protivnicima, Sulejman-paša se slobodnije mogao okrenuti rješavanju odnosa sa brdskim plemenima. Aprila 1740. godine Sulejman-paša je u pohod protiv Brđana uputio svog rođaka Miftar-bega (kod R. V. Petrovića Mihtar-bega – primj. S. Š.), kome je pošlo za rukom da prvo pokori Klimente, a zatim i Kuče koji su poručili da se predaju na milost i nemilost sultanu da radi sa njima šta hoće. Prethodno su Kuči zatražili od Miftar-bega da im dozvoli da mogu slobodno ulaziti u utvrđene gradove, Podgoricu i Spuž, radi trgovine i drugih poslova, na što je beg pristao. Pokoreni Brđani bili su primorani da u znak pokornosti skadarskom sandžak-begu kao dokaz upute taoce.⁸⁵ Oko tri stotine talaca iz redova Klimentata, Kuča i Šestana,

⁸³ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 179.

⁸⁴ ICG, 1/3, 297; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 180-181.

⁸⁵ Arhiv SANU, Tomičeva zaostavština, XX-c/8 (navedeno prema R. V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 181, napomena 50).

Sulejman-paša je smjestio u svoje odaje, ali je među njima ubrzo došlo do pojave neke zarazne bolesti koja se, zbog neposredne blizine pašinih odaja, prenijela i na njega. Od posljedica te zaraze Sulejman-paša je ubrzo umro. Na njegovo mjesto, polovinom 1741. godine postavljen je Hasan-paša Mahmudbegović iz Đakovice.⁸⁶ Poput svoga prethodnika i novi skadarski sandžak-beg je uspio da natjera sve Brđane na pokornost, prijeteci njihovim starješinama odmazdom ukoliko budu odbili poslušnost i plaćanje harača. Podsticani od strane Crnogoraca, Kuči su krajem 1742. godine odbijali da plate harač, zbog čega je skadarski namjesnik Hasan-paša morao početkom naredne godine sa 800 svojih ljudi doći u Podgoricu sa namjerom da naplati harač od Kuča. Međutim, od naplate nije bilo ništa. Takav postupak Kuča prema skadarskom namjesniku, primoravao je pojedine zapovjednike utvrđenih gradova da sa crnogorskim glavarima povedu pregovore o uspostavljanju mirnih odnosa i redovnijoj isplati harača. U maju 1746. godine došlo je do sklapanja mira "*među Crnom Gorom i Hercegovinom za tri godine*". U isto vrijeme vođeni su pregovori sa podgoričkim i spuškimagama oko istih stvari.⁸⁷

Početkom 1748. godine u Crnoj Gori je zavladao velika glad. U nastojanjima da održe mir između Crnogoraca i stanovništva Podgorice, Spuža, Nikšića i Hercegovine, vladika Sava i arhimandrit Vasilije Petrović su najčešće bili ometeni od samih Crnogoraca koji su četovanjem pokušavali da sebi i svojim porodicama obezbijede najosnovnije ekonomske uslove. Nedostatak stoke i stočnih proizvoda, Crnogorci su nadoknađivali otimanjem stoke iz torova okolnog muslimanskog stanovništva, koje je opet, da bi nadoknadio gubitke, uticalo na organe vlasti da povećavaju dažbine hrišćanskom stanovništvu, što je neminovno vodilo sukobljavanju.⁸⁸ Jedan od tih sukoba dogodio se 1750. godine. O njemu izvještava i mitropolit Vasilije Petrović u svom pismu upućenom grofu Petru Ivanoviču Šuvalovu 2. maja 1753. godine. U mitropolitovom pismu se kaže: »*Godine 1750. turska vojska, koja se sastojala od Bošnjaka i Hercegovaca, iznenada je napala na našu granicu, ali su bili razbijeni od malog broja naše vojske*«. ⁸⁹ Nemirno stanje u okolini osmanskih gradova unosilo je često klicu razdora i među samim muslimanskim stanovništvom koje je bilo nastanjeno u njima. Do čestih sukoba dolazilo je u

⁸⁶ Kod R. V. Petrovića se vjerovatno radi o grešci, jer on navodi da se novi namjesnik zove Mahmud Gegović (Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 182; pogledati i M. Dašić, *Vasojevići od pomena...*, 291.).

⁸⁷ ICG, 1/3, 306.

⁸⁸ Živko M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Cetinje 2004, 53.

⁸⁹ Marko Dragović, *Materijali za istoriju Crne Gore...*, Spomenik SKA, XXV..., 17-18.

Skadru, Podgorici, Spužu, Žabljaku, ali su unutrašnji nemiri i nesuglasice bili najizraženiji u Ulcinju.⁹⁰ U okviru svojih nadležnosti kapetani su, ponekad i upotrebom vojske, uspijevali da smire strasti kod lokalnog stanovništva, ističući u prvom redu opasnost po njih koja je prijetila od okolnog hrišćanskog stanovništva. Suzbijanjem anarhije kapetani su uspijevali da lokalno stanovništvo odvrate od međusobnog sukobljavanja i nepotrebnog prolijevanja krvi i usmjere njegove aktivnosti ka privređivanju.

Tvrđava Spuž (Po crtežu M. K. gravirao Samarskij)

U Spužu su bili razvijeni zanatstvo i trgovina. Spuški zlatari spominju se u pismu mitropolita Save i Vasilija, koje su 1755. godine uputili muslimima i glavarima u Podgorici, Spužu i Žabljaku, upozoravajući ih na prevare kojima je sklon i kojima pribjegava spuški kapetan Abdulah, koga pomažu pomenuti zlatari.⁹¹ Trgovinom su se bavili kapetani, age, svještena lica i drugi, o čemu svjedoče određeni kupoprodajni ugovori sklapani između onih koji su u trgovini učestvovali. Interesantno je dodati da je trgovinu u svojim rukama tokom XVIII vijeka uglavnom držalo muslimansko stanovništvo.⁹² Među spuškim trgovcima isticali su

⁹⁰ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 192.

⁹¹ Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, SKA, Beograd 1902, 428, br. 1790; ICG, 1/3, 564-565, 567; Dušan Vuksan, *Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih glavara 1752-1759*, Spomenik LXXXVIII, Beograd 1938, 27-28.

⁹² ICG, 1/3, 570-571.

se pripadnici bratstva Burazerović, među kojima je bio vrlo sposoban izvjesni Alija, koji se spominje 1700. godine. Trgovinom su se bavili i pripadnici porodica Omerović i Hajdarević.⁹³ Dubrovnik je bio samo jedno od središta sa kojim su svoje veze uspostavili i trgovci iz Spuža.⁹⁴ U pomenutom pismu, vladike Sava i Vasilije su se musulimima požalili i na prisvajanje zemljišta od strane spuških uglednika na nešto širem području. Prema onome što su pisale vladike, paša Hodaverdi Mahmud-begović je vladici Danilu dao Katunsku i Riječku nahiju, dok su Bjelopavlići, Pješivci, Lješnjani i Crmnica, potpali pod Spuž.⁹⁵ Nabranjanjem ovih oblasti u stvari se predočava teritorija koju je polovinom XVIII vijeka zauzimala spuška kapetanija, izuzimajući područje Crmnice na kome su pojedine spuške age imali svoje agaluke.

Prema onome što se može vidjeti iz fermana („*eman-name*“) objavljenog hidžretske 1168. godine (1754.) vidi se da je na Gatačkom polju 24. juna 1754. godine došlo do utvrđivanja visine harača koji su Crnogorci imali plaćati osmanskim vlastima. Postizanju tog dogovora prisustvovalo je šest knezova u čijoj je pratnji bilo još osamnaest uglednih Crnogoraca.⁹⁶ Tom prilikom Crnogorci su se obavezali „*da neće praviti nikakvih nasilja na turskom tlu*“ kao ni na području dubrovačke države, a visina harača je utvrđena na bazi 1002 zadužnice (po jedan dukat), kao što je to bilo urađeno i nakon pohoda Numan-paše Čuprilića na Crnu Goru 1714. godine.⁹⁷ Za Crnogorce je tada jemčio Abdulah Parmaković, kapetan spuške tvrđave, kome su se Crnogorci obratili radi posredovanja, kao i „*ostale age*“, zabiti i neferi tvrđave Spuž, zatim zaimi, timarlije i svo ostalo žiteljstvo spuške i podgoričke nahije.⁹⁸

Smatrajući da je došao povoljan trenutak za raskidanje svih veza sa osmanskim vlastima, vladika Vasilije Petrović je energično odlučio da odbaci sporazum koji je vladika Sava ranije dogovorio sa bosanskim vezirrom, a koji se odnosio na plaćanje harača. Ugovoreni dolazak haračlija na Cetinje o Gospođinu dne 1755. godine, bio je, zbog napora vladike Vasilija, praćen incidentnim ponašanjem stanovništva koje je odbilo

⁹³ Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore...*, 53.

⁹⁴ ICG, 1/3, 578.

⁹⁵ Jovan Eredeljanović, *Stara Crna Gora – etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Beograd 1978, 81.

⁹⁶ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku*, Istorijski zapisi, 3, Titograd 1980, 91.

⁹⁷ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 86.

⁹⁸ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 91 (obratiti pažnju na napomenu 29).

da plati harač, usljed čega su sakupljači poreza jedva uspjeli da spasu sopstvene živote.⁹⁹ Odstupanje Crnogoraca od postignutog sporazuma, osmanske vlasti su ocijenile kao svojevrsno neprijateljstvo, pa čak i iza-zov. Bosanski vezir je još u tri navrata pokušao da postigne sporazum sa Crnogorcima, tražeći harač i ništa drugo, ali dogovor nije postignut.¹⁰⁰ Tim činom postalo je jasno da je ugovor o plaćanju harača bio odbačen, zbog čega osmanskim vlastima nije preostalo ništa drugo nego da pre-duzmu mjere kojima bi Crnogorce primorali na izvršavanje svojih oba-veza. Početkom proljeća 1755. godine, tačnije 27. aprila, bosanski vezir Hadži Mehmed-paša Kukavica se jednim pismom oštre sadržine obratio vladiki Vasiliju optužujući ga da je „*razglavio srećni mir*“ kršeći time ranije postignuti sporazum o plaćanju harača, te da bi to moglo uveliko pokvariti međusobne odnose. U pomenutom pismu se kaže: „*A sad po povratku tvome u Crnu Goru čujem nešto drugo, da si ih kako đavo svr-nuo na drugu stranu i kako viđu, tebe Crnogorci slušaju, pa ne plaćaju ni harača, niti primaju teskere, da ne primaju paše nit ostale age sultanove. Znadi da sam ja za prošlo godište platio sultanovu veličanstvu pare od harača uzete od Abdula-paše, a sada šaljem davu velikoj Porti na tebe, pa čekam dan i noć srećna fermana. I ja sâm čekam sa vojskom da umirim tebe i tvoje. Imam nad (nadu) u Boga da od moje ruke ni u more uteći nećeš, nego ću te živog na kolac nabiti, a sve ću one glavare povješati, koji se oko tebe nahode i ovo ti pišem da se dobro raz-misliš*“.¹⁰¹ Vladika Vasilije je odgovorio na upućeno pismo navodeći, pored ostalog i ovo: „*...Razumjeh (iako čojak ne bezuman) da u onoj knjizi nijesu ono tvoje istovjetne riječi, jer su odveć manite. More biti, da je tvoj pisar mimo tebe i mimo tvoje zapovijedi to učinio, pa je napisa da on zapovijeda vjetru koji more (može) da potopi lađe, a pametan čojak gleda da mjesto tihog pristaništa ne zapadne u nečesovu pogibiju... Rđa je ovi spuški paša, pa ako je dao u ime naše sultanu nešto harača, to ne mari, jere je on na naš račun sve to i opljačkao*“. Vladika dalje moli vezira da se ne druži „*sa takvim zlijem čojkom*“, savjetujući ga na kraju ironično: „*Ja bi(h) tebe savjetova da ti stojiš i mir i rahatluk i zadovolji se sa poštenjem koje ti je bog i srećni sultan darova*“.¹⁰² Primivši pismo

⁹⁹ Jovan Tomić, *Mletački pokušaji trovanja mitropolita Vasilija Petrovića*, Glas SKA, LXXXVIII, Beograd 1938, 67-73.

¹⁰⁰ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 119.

¹⁰¹ Jevto Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje 1956, 241; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 118; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 119.

¹⁰² Jevto Milović, *Zbornik dokumenata...*, 241-242; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 119; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 119.

crnogorskog vladike, bosanski vezir nije plahovito reagovao. Naprotiv, još u tri navrata je pokušao da napravi novi sporazum sa Crnogorcima, zahtijevajući od njih samo predaju harača. Međutim, upornost vladike Vasilija je bila veća. Uz to, hadučke čete su ponovo počele svoja djelovanja oko utvrđenih gradova, zbog čega je uslijedilo zatvaranje pazara u Žabljaku, Podgorici i Spužu. Znajući da će strpljenje izdati bosanskog vezira i da će zbog toga pristupiti određenim sankcijama, a imajući na umu njegove vojne snage, vladika Vasilije se početkom maja 1755. godine obratio jednim pismom ruskom rezidentu u Carigradu Obreskovu sa zahtjevom „*što bi vojnu ot nas tursku otvratil*“.¹⁰³ Vladika Vasilije se tada obratio i kotorskom providuru, moleći ga da u slučaju napada od strane snaga bosanskog vezira, pomogne Crnogorcima.¹⁰⁴ Providur mu, međutim, nije odgovorio na upućeno pismo.¹⁰⁵ Uviđajući da je vladika Vasilije glavni inicijator kršenja postignutih sporazuma i čovjek koji želi da se otrgne ispod osmanske vlasti, spuški kapetan Abdulah Parmaković je tada predložio generalnom Mletačkom providuru Grimaniju, da se pristupi hvatanju vladike Vasilija koji bi potom bio izručen osmanskim vlastima. Parmaković je u sklopu svojih namjera razvio široku aktivnost pokušavajući da brdska plemena raznim povlasticama i obećanjima odvoji od vladike i Crnogoraca. Uz pomoć Mlečana je uspio da se nekoliko puta sastane sa kučkim vojvodom Ilijom Radonjinim Ilikovićem, kome su Mlečani, na kapetanov predlog, dodijelili laskavu titulu „*gubernator svih Brda*“. Smatrajući da je vladika ličnost koju „*mnogo cijeni i poštuje krajina Crna Gora*“,¹⁰⁶ i da bi njegovo hapšenje moglo „*...izazvati ljutnju i vjerovatno uputiti je na kakav nagao napad*“,¹⁰⁷ providur Grimani je odbio zahtjev spuškog kapetana Parmakovića. Na nagovor spuškog bega Ahmeta Zotovića, vladika Vasilije je početkom juna 1755. godine uputio u Carigrad četiri čovjeka na čelu sa nekim Nikoličićem sa Njeguša, kako bi zatražili zaštitu ruskog emisara na Porti.¹⁰⁸ Crnogorski emisari su tokom prijema na Porti pristali da isplate zaostali harač, dajući kao garanciju i taoce, ali su to, prema mišljenju vladike Vasilija, a i prema njho-

¹⁰³ Marko Dragović, *Materijali za istoriju Crne Gore...*, Spomenik SKA, XXV..., 41; ICG, 1/3, 335; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba 1740-1766*, Beograd 1979, 119-120.

¹⁰⁴ Jovan Tomić, *Mletački pokušaji trovanja mitropolita Vasilija Petrovića...*, 100.

¹⁰⁵ ICG, 1/3, 335.

¹⁰⁶ Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 1796. godine*, Podgorica 2002, 141.

¹⁰⁷ Jovan Tomić, *Mletački pokušaji trovanja mitropolita Vasilija Petrovića...*, 96, 103-104.

¹⁰⁸ Jovan Tomić, *Mletački pokušaji trovanja mitropolita Vasilija Petrovića...*, 85.

vim kasnijim izjavama, učinili kada su se našli u smrtnoj opasnosti, pošto ih je prethodno prevario spuški beg Zotović. Oni su velikom veziru tada obećali da crnogorska plemena neće napadati na osmanske posjede, dobijajući sa druge strane obećanje da će moći slobodno trgovati po cijeloj teritoriji Osmanskog carstva, te da ih niko tom prilikom neće smjeti napadati, niti im robu plijeniti.¹⁰⁹ U sultanovim očima najveće zasluge za postizanje ovog dogovora imao je spuški kapetan Parmaković, zbog čega ga je sultan unaprijedio za pašu.¹¹⁰ Crnogorski emisari su zbog svog ponašanja na Porti, u Crnoj Gori proglašeni izdajnicima.¹¹¹

Plaćanje harača unosilo je razdor ne samo među pripadnicima crnogorskih plemena, već i među spuškim stanovništvom. Pojedine spuške i podgoričke age su tokom prve polovine maja 1755. godine nagovarale Crnogorce da ne plate harač Parmakoviću, tvrdeći da ugovor o plaćanju harača nije poznat Porti. Takvi postupci primoravali su kapetana Parmakovića da se žali bosanskom veziru i rumelijkom beglerbegu protiv neposlušnih aga i vladike Vasilija.¹¹² Molba spuškog kapetana, u kojoj se traži strogo kažnjavanje Crnogoraca i pojedinih spuško-podgoričkih aga, dostavljena je Porti.¹¹³ Porta se nije oglušila na upozorenja spuškog kapetana. Ubrzo je uslijedilo izdavanje dva fermana, jednog bosanskom paši, i drugog, spuškom kapetanu. Bosanskom veziru je naredeno da ukoliko miroljubivim načinom ne pridobije Crnogorce da plate harač, upotrijebi silu protiv njih. U fermandu namijenjenom spuškom kapetanu stajalo je da se on lojalno odnosi prema Crnogorcima i da ne pribjegava sili protiv njih.¹¹⁴ Osjećajući opasnost vladika Vasilije se obratio novoimenovanom kotorskom providuru Đustinu Boldu krajem septembra 1755. godine. Vladika Vasilije u svom obraćanju kaže kako je doznao „*da nije izdan ferman, a pisma koja pišu one izdajice koje su bile u Carigradu, nijesu oni pisali nego beg Zotović iz Spuža, koji ih je poveo*“. Prema vladičinim saznanjima Zotović „*nastoji da iznudi harač da bi se nagodio sa carskom blagajnom, da uhvati crnogorske glavare u Spužu, dok ne podigne tvrđavu na Njegušima*“.¹¹⁵ Ahmet-beg Zotović je svoje namjere pokušao

¹⁰⁹ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 117.

¹¹⁰ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 117.

¹¹¹ ICG, 1/3, 336.

¹¹² Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 120.

¹¹³ Jovan Tomić, Glas 88, 87-88; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 120.

¹¹⁴ Jovan Tomić, Glas 88, 131-132; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 121.

¹¹⁵ Jevto Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore...*, 245-246; ICG, 1/3, 336; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 122.

ostvariti uz neposrednu pomoć spuškog kapetana Abdulaha Parmakovića, koji se pojavio kao posrednik u razgovorima između Crnogoraca i bosanskog vezira Hadži Mehmeda preuzimajući na sebe i obavezu jemca Crne Gore nudeći pri tom veziru jedan dio harača koji bi on isplatio svojim novcem. Prilikom pregovora u Gacku je bio utanačen i iznos harača na 1.200 teskera godišnje. O svemu ovome kapetan Parmaković je obavijestio Portu, koja je dogovor potvrdila sultanovim fermanom.¹¹⁶ Međutim, ovaj ugovor o plaćanju harača Crnogorci nijesu priznali, zbog čega su kapetanu Parmakoviću morali otplaćivati dug za narednih deset godina. Prema nekim izvorima paša je tada govorio: „*Gotovo me je Crna Gora namirila; nešto je ostalo u Bjelice*“.¹¹⁷ Na drugoj strani osmanske vlasti nijesu odustajale od namjere da im se isplati harač. Shvatajući da kriza u odnosima Crne Gore i Osmanskog Carstva poprima sve veće razmjere, vojna posada spuške tvrđave bila je u to vrijeme u vrlo pripravnim stanju. Vojnici su svakodnevno uvježbavali vojničke radnje na lokalitetima pored utvrđenja, provjeravali lično i artiljerijsko naoružanje i drugu opremu iz razloga što su se tada pronosili glasovi o mogućem napadu na Crnu Goru. Krajem septembra 1755. godine čehaja bosanskog vezira je preko Nikšića i Ostroga, gdje se kratko zadržao, došao u Spuž, gdje je razgovarao sa kapetanom Parmakovićem o naplati harača od Crnogoraca. Nakon tih razgovora upućena je opomena crnogorskim glavarima od strane spuškog kapetana i spuškog kadije. Na ovaj poziv crnogorske starješine su se oglušile.¹¹⁸ Nakon izostanka odgovora, uslijedio je novi poziv Crnogorcima da se harač plati. Ovoga puta na obavezu plaćanja harača Porti, Crnogorce su podsjetili spuški kadija, muslim i age podgoričke, spuške i žabljačke, sa upozorenjem da će vezir napasti Crnu Goru ukoliko se harač ne isplati.¹¹⁹ U svom odgovoru vladika Vasilije je poručio da nijedan bosanski vezir „*harače od Černe Gore nije iskao, a malo kad na nju i vojeva. Zato mi novine učinit nećemo, niti smo lani harač platili, ni ćemo ni ljetos ni proljetos... A što pišete da će doć na nas fermanom i velikom vojskom, da posječe i pohara Crnu Goru su sve četiri kraja i priđe su dohodili i prijetili a mi čekamo na svoju zemlju, neka naša zemlja našu krv popije*...“.¹²⁰ Dramatičnost događaja zabrinjavala je i vladiku Vasilija koji se početkom 1756. godine obratio austrijskom caru sa zahtjevom da se njegov poslanik u Carigradu zauzme na Porti za Crnu

¹¹⁶ Jovan Tomić, *Mletački pokušaji trovanja mitropolita Vasilije Petrovića...*, 60-62.

¹¹⁷ ICG, 1/3, 336.

¹¹⁸ Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 124.

¹¹⁹ Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 124-125.

¹²⁰ Dušan Vuksan, Spomenik 88, 27-28; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 125.

Goru.¹²¹ Intervencije austrijskog i ruskog poslanika na Porti uticale su na njenu neodlučnost, koju su Crnogorci vješto koristili za svoje hajdučke upade na raznim stranama. Mnogobrojne žalbe upućene Porti od hrišćanskog i muslimanskog stanovništva, pa i Dubrovčana, povodom hajdučkih napada, primorale su Portu da se ozbiljno posveti situaciji na području skadarskog i hercegovačkog sandžaka. Krajem februara 1756. godine sultan Osman III (1754-1757.) je uputio ferman bosanskom veziru kojim mu je bilo naredeno da preduzme sve neophodne radnje za zaštitu stanovništva od odmetnika hrišćana iz „Crne Gore, koji su od davnina naviknuti na oholost i nepokornost“.¹²² U sultanovom obrazloženju za ovu odluku je stajalo da su se crnogorski glavari na Gatačkom polju obavezali „da u buduće neće nikome praviti štetu, i pristali (su) na džiziju, s tim da će godišnje plaćati vrijednost od 1.002 komada najnižih džizijskih lista“, što, međutim, nijesu ispoštovali.¹²³ Zbog svega toga sredinom juna 1756. godine (sredinom ramazana 1169, po hidžri), objavljen je ferman o napadu na Crnu Goru. Ferman je bio naslovljen na bosanskog valiju, miri-mirane, kapetane, age i zabite. Bosanskom valiji je stavljeno u obavezu da na najshodniji način likvidira **pobunjenike** (podvlačenje S. Š.) u Crnoj Gori, „poruši njihove utvrde i ukloni njihova zla“, vodeći pri tome računa kako će to izvesti iz razloga „da se sirotinji, raji i žiteljima ne nanese šteta“. Veziru se dalje stavlja u zadatak da odluči da li će za zapovjednika u pohodu odrediti Abdulah-pašu Parmakovića iz Spuža.¹²⁴ U toku vojnih priprema za pohod na Crnu Goru na koju je trebalo „udariti sa svih strana“ početkom safera 1170, tj. krajem oktobra 1756. godine, u Bosni je 6. jula sa mjesta vezira smijenjen Hadži Mehmedpaša Kukavica, a na njegovo mjesto postavljen Ćamil Ahmet-paša. Malo prije objavljivanja sultanovog fermana, jedna grupa spuških stanovnika upala je na područje Katunske nahije i zaplijenila oko 400 ovaca. Tom prilikom Spužani su uspjeli da uhvate i četovođu Lazara Pecirepa koga su potom odveli spuškom kapetanu, nakon čega ga je on predao bosanskom paši koji ga je osudio na smrt.¹²⁵ Pecirep je pogubljen u Travniku gdje je bio nabijen na kolac. Nakon saznanja da je pogubljen njihov harambaša, Pecirepovi hajduci su u znak odmazde nabili na kolac 8 muslimana, među kojima i sina nikšićkog kapetana.¹²⁶

¹²¹ Dušan Vuksan, Spomenik 88, 29; ICG, 1/3, 338.

¹²² ICG, 1/3, 339.

¹²³ ICG, 1/3, 339 (pogrešno se navodi “1200 komada najnižih džizijskih lista”).

¹²⁴ Muhamed Hadrijahić, Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku..., 92.

¹²⁵ ICG, 1/3, 340; Gligor Stanojević, Mitropolit Vasilije i njegovo doba..., 129.

¹²⁶ Alija Bejtović, *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII, Sarajevo 1956, 84; ICG, 1/3, 339-340. Dalmatinac Ivan

Pred opasnošću koja se sve više bližila, Crnogorci su sazvali Zbor na Cetinju, koji je još jednom odbio plaćanje harača. Bio je to neposredni uzrok crnogorsko-osmanskog sukoba, koji je doveo do napada na Crnu Goru. Jula 1756. godine sultan je fermanom odredio sedmoricu paša za pohod na Crnu Goru, Kahriman-pašu Mahmudbegovića iz Peći, Ismail-pašu iz Novog Pazara, hercegovačkog pašu Selmana, albanskog Omer-pašu, spuškog kapetana Abdulah-pašu Parmakovića i još dvojicu vojnih komandanata. Među mobilisanim vojnicima su se nalazili i Onogoštani. Mjesto koncentracije vojnih snaga bio je Onogošt-Nikšić u koji je, za potrebe pohoda, dopremljena veća količina hrane i municije. Čehaja bosanskog vezira je pred pohod na Crnu Goru boravio u Onogoštu 19. novembra 1756. godine sa namjerom da se dogovori sa ajanima Spuža, Podgorice i Skadra o uzimanju talaca od Brđana, koji su trebali da posluže kao garancija da oni neće pomagati Crnogorce u predstojećem ratu. Međutim, izaslanik bosanskog vezira se vratio natrag neobavljenog posla zato što Brđani nijesu htjeli da postupe po vezirovom naređenju.¹²⁷ Prema navodima izvještaja mletačkog povjerenika upućenog providuru, tada su na podgoričkoj i spuškoj tvrđavi već bile istaknute zastave pod kojim se kupila vojska za predstojeći pohod na Crnu Goru.¹²⁸ Početkom decembra 1756. godine u Onogoštu se nalazilo 400 vojnika, a širene su glasine o dolasku još 10.000 vojnika iz Albanije. Nastupanje osmanske vojske protiv Crne Gore započelo je upravo iz Onogošta, pošto su pokupljeni taoci iz brdskih plemena, Nikšićâ i Grahova, jer su Crnogorci odbili poziv iz Gacka da plate harač.¹²⁹ Koliko je iznosio broj vojnika upućenih protiv Crne Gore, teško je odrediti. Iz svih bosanskih kadiluka trebalo je da se mobiliše određen broj vojnika – npr. iz tešanjskog kadiluka upućeno ih je 200, a vjerovatno je brojka slična i sa drugim kadilucima.

Lovrić je zabilježio da je Pecirep imao običaj da se svirepo zabavlja time „što bi Turke nabijao na kolac i pekao“. Kada je bio uhvaćen, Pecirep je od strane bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice bio osuđen na smrt, na isti način kako je druge morio. Prilikom izvršenja kazne, kako se govorilo, bio je živ tri dana „ali uvijek jednako prkosan, i da bi pokazao koliko prezire smrt na stratištu, pušio je“ (Ivan Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb 1948, 187).

¹²⁷ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 201.

¹²⁸ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 201.

¹²⁹ ICG, 1/3, 345; Ambroz Kapor, *Prilog poznavanju događaja u Crnoj Gori 1756-1757*, Istorijski zapisi, 3, Titograd 1978, 79- 80; Muhamed Hadrijačić, *Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 93.

Prema nekim izvorima samih janjičara je bilo 4.000.¹³⁰ Već u prvim oružanim sukobima sa Crnogorcima 1756. godine, osmanska vojska je uspjela da u petnaestodnevним borbama potuče crnogorske čete, koje su zbog nedostatka džebane bile prinuđene na povlačenje, i uspjele da stignu do Čeva gdje su se ulogorili. U kratkom predahu Crnogorcima je pošlo za rukom da iz Primorja pribave praha i olova (nekoliko hiljada fišeka) i nastave sa započetim akcijama. Iznenađni napad je primorao osmanske trupe da se povuku sa Čeva i da pod stalnom vatrom odstupaju do Broćanca blizu Onogošta. U ovim oštrim borbama nastradao je veći broj osmanskih vojnika, a svoj život izgubio bi i sam vezirov čehaja, da ga ranjenog vojnici nijesu na leđima odnijeli u Onogošt.¹³¹ I pored početnih uspjeha, zimski uslovi su potpuno zaustavili pokrete zaraćenih strana. Posredovanjem kapetana Parmakovića i Hadži-bega Osmanagića iz Podgorice, povedeni su pregovori o primirju.¹³² Mir je zaključen u Onogoštu (Nikšiću) januara 1757. godine nepovoljno po Crnogorce: "*Čehaja je oprostio krivicu Crnogorcima, a ovi su se zato obavezali - da će se ubuduće ostaviti svake pljačke i napada na sultanove podanike; da će kazniti one koji to budu činili; da u Crnu Goru neće primati nikakvo strano lice - time se mislilo na izaslanike Rusije i drugih država, koji su došli da bune Crnogorce protiv podanstva Porti; i da će platiti harač*".¹³³ Bosanski vezir je dozvolio Crnogorcima da posjećuju osmanske gradove, ali je tražio da vinovnike nemira protjeraju iz svoje sredine. Sredinom oktobra 1757. godine crnogorski izaslanici su u prisustvu bosanskog vezira izjavili pred šerijatskim vijećem u Travniku da će svake godine plaćati harač na 1.010 najnižih haračkih karata i "*da će biti pokorni i privrženi u svakom pogledu kao ostala raja*".¹³⁴ Tada je bosanski valija Ahmed Kamil-paša izdao jednu bujuruldiju mitropolitu Savi Petroviću, želeći da njome ozvaniči Savin mitropolitski položaj. U toj bujuruldiji se kaže:

¹³⁰ Muhamed Hadrijačić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 93.

¹³¹ Grlica, kalendar crnogorski za 1836. godinu, 53-54; ICG, 1/3..., 344; Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore*, Kragujevac 1995 (presnimljeno izdanje), 119; O ovom boju postoji i narodna epska pjesma.

¹³² Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba...*, 139; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 202-203; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-Bošnjačko stanovništvo Onogoškog- Nikšićkog kraja...*, 126.

¹³³ Jovan Tomić, *Turski pohod na Crnu Goru 1756*, Glas 92, 321-324; ICG, 1/3, 345; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 203.

¹³⁴ Hamid Hadžibegić, *Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovicom XVIII vijeka*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV, Sarajevo 1953, 504-505; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, Navedeno djelo, 126.

»Pošto si ti od davnina ispravan i vjeran i pošto je raja od Crne Gore od tebe u svakom pogledu zadovoljna, dok ti dođe od strane velike Porte uzvišeni berat za vladičanstvo da bi kao i prije mogao vršiti poslove navedene raje kao vladika, izdaje se i šalje ova bujuruldija od strane bosanskog divana«. ¹³⁵ Dodajmo činjenicu da su time osmanske vlasti vjerovatno željele da u prvom planu i dalje zadrže pomirljivog vladiku Savu umjesto Vasilija, koji se i prije zavladičenja često potpisivao kao vladika, kao i činjenicu da je potvrđivanje zvanja vladici Savi djelimično učinjeno i iz razloga što je pregledom registara od 1747. godine, sa osmanskog stanovišta, bilo utvrđeno da niko u tom periodu nije postavljan za crnogorskog vladiku pod imenom Vasilije. ¹³⁶

Neposredno prije ratnih operacija, godine 1756., Podgorica, Spuž i Žabljak su izdvojeni iz sastava Skadarskog sandžakata i pripojeni Bosanskom ejaletu. Novoj administrativnoj podjeli oštro se usprotivio skadarski mutesarif Mehmed-paša, što je primoralo tadašnjeg bosanskog valiju Hadži Mehmed-pašu Kukavicu da jednom bujuruldijom od 31. januara 1758. godine obavijesti kadije Konjica, Mostara, Blagaja, Nevesinja, Stoca, Ljubinja i Nove Bekije, kao i druge civilne i vojne funkcionere hercegovačkog sandžaka, da je podgorički kadiluk ponovo pripojen skadarskom sandžaku. Bosanski vezir se istovremeno obratio Porti sa zahtjevom da se prethodno uspostavljena administrativna podjela uvaži što je Porta i prihvatila. Odlukom Porte Podgorički kadiluk, u čijem su sastavu bili Spuž i Žabljak, ušao je 1758. godine u sastav Bosanskog ejaleta, kao poseban muteselimluk, pod čijom će nadležnosti ostati sve do 1833. godine. ¹³⁷ Porta se na ovaj korak odlučila da bi se „osigurao mir i spokojstvo od crnogorskih pobunjenika“ u kadiluku Podgorica i njenim tvrđavama Spužu i Žabljaku. Za muteselimu je, na predlog bosanskog valije, imenovan Abdulah-paša koji je i ranije obavljao tu dužnost. ¹³⁸ Nezadovoljan takvim stanjem, skadarski sandžak-beg je ponovo, na kratko, polovinom februara 1788. godine (muharema 1192. godine po hidžri) uspio da područje Podgorice, Spuža i Žabljaka pripoji Skadru, ali već krajem avgusta 1788. godine (početkom

¹³⁵ Hamid Hadžibegić, *Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka*, Prilozi za orjentalnu filologiju III-IV, Sarajevo 1953, 503; *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 1, Podgorica 2006, 178.

¹³⁶ Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 121.

¹³⁷ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 96; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti...*, 104; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore...*, 102.

¹³⁸ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 97.

šabana 1192. po hidžri) podgorički kadiluk je bio vraćen u nadležnost bosanskog vezira.¹³⁹

4. Spuška kapetanija u ratnim viorima od 1758. do 1779. godine

Administrativne promjene vješto su koristili neodgovorni sultanovi podanici koji su prvenstveno gledali da zadovolje svoje lične interese i do imovine, makar i za kratko, dođu na različite, najčešće nezakonite načine. Smatrajući da će izbjeći sudskim vlastima koje se često nijesu brzo snalazile u novim okolnostima, nepoštovaoci zakona su pribjegavali raznim oblicima nasilništva, otimačine i sličnog. Sukobi između raznih pljačkaških grupa, koje su terorisale mještane, pripadnike vojnih garnizona i uopšte običan svijet, i predstavnika vlasti, nijesu mimoišle ni spušku kapetaniju. Upoznat sa situacijom u svom valiluku, bosanski valija je jednom svojom predstavkom iz 1760. godine obavijestio centralnu vlast o zbivanjima u svojoj pokrajini.¹⁴⁰ Po tim saznanjima Porta je zatražila od skadarskog sandžak-bega i spuških aga da pohvataju odmetnike iz Onogošta i okolnih mjesta i da ih dovedu pred sud Bosanskog ejaleta. Međutim, kako su i odmetnici imali svoje saradnike, bilo im je dojavljeno za to naređenje, zbog čega su nekolicina od njih pobjegli u nahiju koja je pripadala odžakluku nefera spuške tvrđave.¹⁴¹ Na drugoj strani i crnogorski vladika Vasilije je nastojao da kazni one koji su kršili običajne norme, kako bi i na taj način unekoliko poboljšao odnose sa susjednim osmanskim gradovima, pospješio međusobnu trgovinu i održao mir. U tom pogledu karakterističan je jedan slučaj iz 1761. godine kada su Cuce na vjeru ubili jednog muslimana iz Nikšića. Naime, po njegovom ubistvu odmah je sazvan Zbor u Čeklićima na kome je odlučeno da svi prisutni pođu u Cuce kako bi kaznili osmoricu ljudi odgovornih za pomenuto ubistvo bez obzira koliko god se Cuce „naoružali da brane krivce“.¹⁴² Iste godine (samim početkom) vladika Vasilije je na Cetinju postigao sporazum sa predstavnicima bosanskog vezira i Hercegovcima da Crnogorci mogu slobodno trgovati po „turskim gradovima“.¹⁴³ Dvije godine

¹³⁹ Muhamed Hadrijahić, *Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku...*, 97.

¹⁴⁰ Bogumil Hrabak, *Nemirno stanje u kasabama na sjeveru Crne Gore u doba krize i naseljavanja Arbanasa (XVIII vijek)*, Istorijski zapisi, 4, Titograd 1987, 74.

¹⁴¹ Bogumil Hrabak, *Nemirno stanje u kasabama na sjeveru Crne Gore...*, 74.

¹⁴² ICG, 1/3, 358.

¹⁴³ ICG, 1/3, 358.

kasnije šesnaest porodica iz Crne Gore i 54 iz Brda naselile su se u okolini osmanskih gradova: Žabljaka, Podgorice i Spuža.¹⁴⁴ Period mira je međutim, kratko trajao. Nemirno stanje oko Spuža bilo je prisutno već 1766. godine. Naime, prema navodima epske narodne pjesme „*Spužani i Piperi*“, spuški junaci beg Zotović, Husein Bulić i Šaban Marić su bili nezadovoljni što im jedino od Brđana Piperi nijesu plaćali harač, iako su prethodno Spužani uspjeli da pogube piperskog vojvodu Holetu sa još nekolicinom junaka. Zbog toga su Spužani napravili dogovor da se sa vojskom ulogore između Crnaca i Stijene, sa namjerom da odatle preduzmu iznenadni napad na neposlušne Pipere. Međutim, Stijenjani su doznali da se osmanska vojska ulogorila u njihovoj blizini i da će uskoro napasti, te su radi odbrane prvi pribjegli napadu zajedno sa Crncima. U tom napadu predvodili su ih barjaktar Bečko Bajović i Marko Vulić. Napad je izveden uspješno usljed čega su ulogorene osmanske snage potučene.¹⁴⁵

Ubrzo nakon navedenih dešavanja oko Spuža, započeo je osmansko-ruski rat 1768. godine koji će potrajati sve do 1774. godine. Pojava samozvanog ruskog cara Ščepana Malog u Crnoj Gori, izazvala je veliku zabrinutost na Porti, čiji su dostojanstvenici, uz sultanovu saglasnost, odlučili da 1768. godine pošalju jednu vojnu ekspediciju na Crnu Goru čiji bi zadatak bio da uhvati samozvanog cara. U tom vojnom pohodu bilo je predviđeno da učešća uzmu bosanski vezir i rumelijski beglerbeg sa svojim snagama. Sredinom marta 1768. godine bosanski vezir se jednim pismom obratio vladici Savi Petroviću i crnogorskim glavarima jednim pismom, zahtijevajući da protjeraju Ščepana Malog: „*Protjerajte između vas varalicu i naći ćete spas za vas i vaše sinove. Ako nećete da se uzmete u pamet, nećete biti iznenađeni. Pišem vama starješinama da bi objavili sadržaj moga pisma i kakav predmet sadrži, da onaj narod ne bi više vjerovao lažnim pričama varalice, čije se prorčanstvo neće ostvariti...*“.¹⁴⁶ Posebnim fermanom bosanskom veziru Silahdar Mehmed-paši bilo je naredeno da lično, sa vojskom, krene na Crnu Goru. Znajući da će neizvjesno vrijeme donijeti dosta nevolja, centralna vlast je odlučila da se spuška tvrđava dodatno ojača artiljerijskim oruđima. Do sukoba snaga Ščepana Malog i snaga bpod komandom bosanskog vezira došlo je u Ostroškom klanu septembra 1768. godine. Ščepan Mali se za pomoć obratio Bjelopavličima, moleći tom prilikom igumana manastira Ostrog, Josifa Boškovića, da sa raspoloživim ljudstvom dočeka osmanske snage

¹⁴⁴ ICG, 1/3, 362; Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba...*, 173.

¹⁴⁵ Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi...*, 426.

¹⁴⁶ ICG, 1/3..., 384.

koje su trebale da nastupaju u zoni Planinice. Bošković je to učinio ali njegove pristalice nijesu mogle odoljeti regularnim osmanskim jedinicama koje su lako razbile ušančene snage kojima je Bošković komando-
vao. Nakon prodora u Bjelopavliće, osmanske snage su se sukobile sa snagama Šćepana Malog i potpuno ih razbile i natjerale u panično bjekstvo. Tom prilikom najgore su prošli stanovnici sela Vražegrmci, među kojima je njih 170 odvedeno u Bosnu kao roblje.¹⁴⁷ Oni koji su izbjegli stradanje bili su primorani na sebu prema Novom Pazaru. Jedan zapis iz tog vremena glasi: »*Togdabist preselenije Bjelopavlića mnogiem va Novu Pazarsku nahiju pod Smail pašu*«. ¹⁴⁸ Među Vražegrmcima i drugim Bjelopavličima je to vrijeme upamćeno kao »*Velja vojna*«. ¹⁴⁹ Iako su iz sukoba izašle kao pobjednik i Mehmed-pašine snage su pretrpjele znatne gubitke. Među poginulima je bilo mnogi uglednih serhatlija (krajishnici koji su činili okosnicu konjičkih jedinica), među kojima glasoviti Husein-aga Zupčević, dok su teško ranjeni Hadži Ibrahim Arslanović i Mašo Mamulinović, svi iz Trebinja. ¹⁵⁰ Zanimljiva su opažanja sarajevskog ljetopisca Mula Mustafe Bašeskije koji je, opisujući ovaj pohod i bitku na Ostrog planini, naveo da je na crnogorskim putevima teško voditi borbu jer je to sami kamen, zbog čega je to nemoguće opisati onima koji to nijesu vidjeli. Sa Crnogorcima je vrlo teško ratovati jer su brzi na nogama da im je teško u tome naći primjera. Sa njima se ne može boriti onaj koji ne poznaje njihove varke. Zato su ovoj pobjedi mnogo doprinijeli Trebinjci, Nikšićani i stanovnici Spuža koji su bolje poznavali Crnogorce i teren na kome se vodila borba. ¹⁵¹ Nakon potiskivanja Crnogoraca u Ostroškom klancu, bosanski vezir je sa svojim jedinicama produžio prema Spužu, gdje se ulogorio. Tom prilikom su crnogorski kneževi uputili molbu komandantu spuške tvrđave da utiče na rumeljskog beglerbega, koji je u Spuž došao sa svojom vojskom, da on sa oružjem uđe u Crnu Goru radi izgradnje utvrđenja, a ne nikako bosanski

¹⁴⁷ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 23, 81.

¹⁴⁸ Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, 3322 i 3344; Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 24.

¹⁴⁹ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 23.

¹⁵⁰ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kući...*, 238.

¹⁵¹ Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968, 111-112, 133, 186; Gligor Stanojević, *Šćepan Mali*, Beograd 1957, 53-62; Muhamed Hadrijahić, *Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku*, Istorijski zapisi, 3, Titograd 1980, 95; *Kratka istorija Crne Gore*, priredio Živko M. Andrijašević, Bar 2000, 78-79; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*. (Istorijsko-demografski procesi), Podgorica, 2005, 129-130.

vezir od koga su strahovali da bi pribjegao novim represalijama nad stanovništvom crnogorskih nahija.¹⁵² Po povratku u Nikšić, Mehmed-paša je o svojim borbama izvijestio mletačkog providura, pismom u kome stoji: "...*Saopštavam providuru da sam dobio njegovo pismo koje mi stavlja do znanja zadovoljstvo i utjehu zbog mog srećnog ulaska (povratka) u Nikšić i zbog toga što sam kaznio i rasturio i vratio u prvobitnu poslušnost i pomirenje Crnogorce. To je očigledan dokaz ustaljenosti kojom se želi održati mir i usklađenost na granici...*"¹⁵³

Ratovanje Bjelopavlića protiv osmanske vlasti na strani Šćepana Malog ostavilo je mučnog traga među spuškim uglednicima i nakon okončanja oružanih sukoba. Tadašnji spuški kapetan Parmaković pozvao je ugledne glavare Bjelopavlića, Pješivaca i Zagarača i po njihovom dolasku ih pogubio u tvrđavi. Najvatreniji zagovarač njihovog smaknuća bio je Sulejman-beg Zotović, veliki junak, koji se pominje u mnogim epskim pjesmama iz tog doba.¹⁵⁴

Pored raznih nevolja koje je su stanovništvu donosili česti oružani sukobi, pričinjavali razni pojedinci ili organizovane grupe, ono je bilo ugroženo i raznim epidemijama zaraznih bolesti, najčešće kuge, koja je iza sebe ostavljala nesagledive posljedice. Tokom 1770. i 1771. godine kuga je odnijela veliki broj žrtava u Skadru, Baru, Podgorici, Spužu i Nikšiću. Podaci govore da je u toku jednog mjeseca u Podgorici 1770. godine od posljedica kuge umrlo oko 200 ljudi, a njen „smrtonosni pohod“ osjećao se i 1771. godine.¹⁵⁵ Zarazne bolesti negativno su se odražavale na saobraćaj i trgovinu, jer se u takvim slučajevima najčešće pribjegavalo karantinu, odnosno mjesnom stanovništvu je stavljano do znanja, čak i naređivano da se ne smije sastajati sa onima koji su u vrijeme bolesti dolazili iz drugih mjesta.

Koristeći nesređeno stanje na području Crne Gore koje je nastupilo nakon smrti Šćepana Malog, tadašnji skadarski vezir Mehmed-paša Bušatlija je 1774. godine napao Kuče i strahovito ih poharao. Za jedan duži niz godina Kuči nijesu uspjeli da se oporave od ovog napada. Ubrzo nakon pohare Kuča, uslijedilo je potpisivanje mira u Kučuk-Kajnardžiju 21. jula 1774. godine, čime je bio okončan rat između Rusije i Osman-skog carstva započet 1768. godine. Rusija je tom prilikom bila vrlo nezadovoljna što se crnogorska plemena nijesu više angažovala tokom pomenutog rata, dok su na drugoj strani Crnogorci bili razočarani nepominjanjem Crne Gore na mirovnoj konferenciji. Odredbama Kučuk-Kaj-

¹⁵² Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 238.

¹⁵³ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 239.

¹⁵⁴ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 24.

¹⁵⁵ ICG, 1/3..., 531.

nadžirskog mira Rusija je stekla pravo pokroviteljstva nad hrišćanskim stanovništvom na Balkanu.

Vojne snage Spuške kapetanije su nakon 1774. godine imale jednu veću i zapaženiju vojnu akciju i to na području Nikšićke kapetanije. Naime, većina nikšićkih »Građana« je oko 1778. godine bila protiv tadašnjeg kapetana Bećira Mušovića, zbog čega su radi njegovog uklanjanja sa tog položaja, u pomoć pozvali Kuče i Pipere. Osjećajući veliku opasnost kapetan Mušović se za pomoć obratio trebinjskom kapetanu Sabit-paši, koji je prema Nikšiću pošao sa 1.500 ljudi sakupljenih u Stocu, Nevesinju, Rudinama i drugim krajevima. U sukobu je trebinjski kapetan odlučnom borbom bio odbijen od strane Kuča i Pipera koji su, stacionirani u gradu, po okončanju sukoba odbili da iz njega izađu.¹⁵⁶ Ovi događaji su uznemirili susjedne podanike Mletačke republike, posebno Rišnjane, koji su zatražili od providura u Kotoru da im se dostavi hrana, prah i olovo, kao rezerva za slučaj napada. Da bi smirio situaciju u uzburkanom Nikšiću, prema Nikšiću se iz Spuža sa vojskom uputio i beg Zotović. Budući da je pobuna izbila na teritoriji bosanskog vezira, ovi događaji posebno njemu nijesu išli u prilog. On je ubrzo saznao da je Porta obaviještena o ovim događajima posredstvom mletačkog poslanika u Carigradu, zbog čega je izdao naređenje spuškom paši Ibrahimu Parmakoviću da hitno savlada Kuče i Pipere koji su zaposjeli nikšićku tvrđavu. Paša Parmaković je ovo naređenje shvatio i kao mogućnost da se osveti Piperima koji su mu uoči same pobune poubijali neke rođake. Bez bilo kakvih problema Ibrahim-paša Parmaković je dosljedno izvršio vezirovo naređenje primoravši Kuče i Pipere na predaju.¹⁵⁷ Osjećajući da bi se stanje u Nikšićkoj kapetaniji moglo popraviti na bolje, Bećir kapetan Mušović je prepustio kapetansko mjesto svom sinu Osmanu, koji je na taj položaj došao 1780. godine.

Na području Crne Gore nakon potpisivanja Kučuk-kajnadžirskog mira nastupila je unutrašnja kriza izazvana političkim sukobima između guvernadura Jovana Radonjića, arhimandrita Petra I Petrovića i onih koji su se svrstavali na jednu od sukobljenih strana, pomažući joj da ostvari dominantni politički uticaj u zemlji, naročito poslije smrti vladike Save Petrovića 1781. godine. U međuvremenu, 1779. godine nakon smrti Mehmed-paše Bušatlije, na čelo Skadarskog sandžaka došao je njegov

¹⁵⁶ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 267; Ejup Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, 2, Titograd 1981, 100; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003...*, 132-133.

¹⁵⁷ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd 1962, 47-49; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 268; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko-Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003...*, 133.

sin Mahmud-paša, čijim stupanjem na mjesto vezira dolazi do narušavanja odnosa sa Crnom Gorom i Brdima. U osjetljive političke planove koje je kreirao Mahmud-paša Bušatlija uveliko će biti upletena i Spuška kapetanija na čijem je čelu stajao Ibrahim-paša Parmaković, sin dotadašnjeg kapetana Abdulah-paše Parmakovića.

5. Prilike u Spuškoj kapetaniji u vrijeme Mahmud-paše Bušatlije (Spuška kapetanija između bosanskog i skadarskog vezira)

Nakon smrti Šćepana Malog, krajem 1773. godine, bilo je sasvim jasno da ulogu vodeće političke ličnosti u Crnoj Gori može imati jedino ona osoba koja bi uživala podršku vladara i dvora jedne velike sile, u prvom redu Rusije, koja je pokazivala interesovanje za politička dešavanja u Crnoj Gori. Takvih okolnosti bio je svjestan guvernadur Jovan Radonjić koji se zbog toga 1775. godine obratio ruskom dvoru želeći da time istakne svoju dominaciju nad crnogorskim vladikom. Međutim, shvatajući da bi suparništvo na relaciji guvernadur – vladika, moglo ozbiljno da ugrozi i njihove interese, za ruski dvor u tom trenutku kao vodeća politička ličnost prirodno se nametao cetinjski mitropolit kome je crnogorski narod u priličnoj mjeri bio odan. Zbog takvog stava Rusije, guvernadur Radonjić je bio primoran da Petra I Petrovića Njegoša prihvati kao ravnopravnog učesnika u svim spoljnopolitičkim akcijama koje je u to vrijeme preduzimala Crna Gora.

Nakon dolaska na čelo Skadarskog pašaluka 1779. godine, Mahmud-paša Bušatlija je preduzeo energične korake kako bi ostvario svoj plan – teritorijalno uvećanje svog pašaluka i po mogućnosti stvaranje nezavisne države koja bi bila pod njegovom upravom. Po sopstvenim zamislima on je težio stvaranju nezavisne države koja bi obuhvatala Bosnu i Hercegovinu, Dubrovačku Republiku, Mletačko primorje od Neretve do Spiča, Staru Rašku, Kosovo i Metohiju, Makedoniju sa Solunom, cijelu Albaniju, Epir i Tesaliju. Da bi realizovao svoje namjere Mahmud-paša je prvo namjeravao da ukloni spuškog pašu Parmakovića, koji je bio odan centralnoj vlasti i koji mu je zbog toga u realizaciji namjera mogao biti opasna prijetnja sa svojim vojnim snagama. O ovim pašinim namjerama se saznalo iz njegovih mnogobrojnih pisama koja je slao u Riječku nahiju tokom 1781. godine, a koja su tajno dospijevala u ruke austrijskom pukovniku Pauliću. Međutim, za to još uvijek nijesu bili sazreli uslovi. Krajem februara 1779. godine spuški paša Parmaković je sa 500 Onogoštana pošao u susret skadarskom veziru, koji je krenuo protiv neposlušnih Kolašinaca, koji su bili naklonjeni bosanskom

veziru.¹⁵⁸ U isto vrijeme spuški beg Zotović se uputio prema Risnu, zbog čega su Rišnjani, u strahu, zatražili pomoć od Kotora.¹⁵⁹ Odlazak brojnih jedinica iz spuškog utvrđenja iskoristili su bogati Mećikukići da zapale plamen nereda i unesu razdor između pristalica bosanskog i skadarskog vezira. Uočavajući prednosti snaga koje je predvodio Mahmud-paša Bušatlija, a podgovoreni od podgoričkog Mehmed-age Mećikukića, zapovjednika Podgorice, spuški Mećikukići su se stavili na stranu skadarskog vezira pa su rasplamsavanjem lokalnih političkih sukoba nastojali da prvenstveno sebi pribave izvjesne povlastice.¹⁶⁰ Mećikukići su se nadali da će svojim uticajem i prijateljstvima sa ajanima iz Skadra i Podgorice, uspjeti da sa vlasti lako uklone Ibrahim-pašu Parmakovića koji je tek zauzeo mjesto spuškog kapetana. Sagledavajući situaciju sa svoje strane, Mlečani su se tada obratili Porti jednom svojom predstavkom, moleći da se izda naredba pašama Bosne, Trebinja, Onogošta i Spuža kao i drugim zapovjednicima u Hercegovini, da ulože napore kako bi se očuvao potpuni mir između suprotstavljenih strana.¹⁶¹ Do uspostavljanja mira, međutim, nije moglo doći.

Nesređene prilike u osmanskim kapetanijama koristile su hajdučke družine iz Pipera i Kuča, napadajući povremeno imanja uglednijih i bogatijih begova. Iz tih razloga nekoliko stanovnika Onogošta (Nikšića) pošlo je bosanskom valiji, kako bi mu uputili žalbu na Pipere i Kuče. Shvatajući da su njihovi navodi istiniti, bosanski vezir je naredio spuškom kapetanu (paši) da suzbije napade neobuzdanih hajduka i zaštiti stanovnike Spuža i okoline.¹⁶² Ibrahim-paša je energično reagovao i uspio da zauzme čitavu teritoriju Pipera, zbog čega su prvaci ovog plemena bili prinuđeni da mu izraze pokornost, koja, međutim nije dugo potrajala. Naime, kajuci se zbog učinjenog čina, piperski uglednici su uspjeli da pobjegnu iz pašinog logora i da pređu na mletačku teritoriju, odakle su zajedno s hajdučkim družinama pokušavali da vrše udare na naselja po Hercegovini.¹⁶³ Na drugoj strani Bušatlija nije odustajao od svojih zahtjeva i prijetnji, što je pašu Parmakovića dovodilo u težak položaj. Bušatlijine prijetnje su bile mučne i za Crnogorce pa su njihovi prvaci donijeli odluku o tome da se zemlja počne spremati za odbranu. Za takav poduhvat prvo je trebalo nabaviti neophodne količine municije i hrane. Tada je mletački izvan-

¹⁵⁸ Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka*, Beograd 1997, 177.

¹⁵⁹ Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka...*, 177.

¹⁶⁰ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 24, 114.

¹⁶¹ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd 1962, 47-49.

¹⁶² Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka...*, 177.

¹⁶³ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 47-48; Branko Pavićević, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica 1997, 57.

redni providur obećao Paštrovićima da će dati traženu municiju, ako Turci napadnu Crnu Goru.¹⁶⁴ Osjećajući da su prijeteće Mahmud-paše ozbiljne, Ibrahim-paša Parmaković je našao saveznika u Crnogorcima i u znak savezništva im poslao „*četiri konja natovarena gotovim ubojnim metcima*“, i obećao da „*će im poslati još, ako Mahmud-paša odista krene na njih*“.¹⁶⁵

Nakon uklanjanja paše Parmakovića, Mahmud-paša Bušatlija je namjeravao da napadne Katunsku nahiju.¹⁶⁶ Stanovništvo Katunske nahije, a i stanovnici ostalih nahija su znali kakva im opasnost prijeteći od skadarskog vezira koji je sticao sve veću popularnost u svom pašaluku iz razloga što je područje svog pašaluka zatvorio za Portine poreznike. Njegova popularnost je zbog toga rasla i među hrišćanskim stanovništvom koje je živjelo u pašaluku jer je tim njegovim potezom unekoliko bilo pošteđeno raznih zloupotreba onih koji su u sultanovo ime sakupljali razne dažbine.¹⁶⁷

Mahmud-paša je početkom ljeta 1784. godine zatražio od bosanskog vezira da mu ustupi Crnu Goru, Podgoricu i Spuž. Međutim, kada je dobio negativan odgovor, odlučio se da stvar riješi oružanim sukobom. Uviđajući da će centralna vlast biti na njegovoj strani, i spuški kapetan Parmaković se usprotivio Mahmud-paši, izjavljujući da u administrativnom pogledu ostaje u Hercegovačkom vilajetu, što je u stvari značilo da skadarskom veziru baca ratnu rukavicu.¹⁶⁸ Zajednička opasnost pred kojom su se našli Crnogorci i spuški kapetan je učinila da se oni zbliže. Tada su neki crnogorski glavari povelili pregovore sa spuškim kapetanom i zaključili da će se uzajamno pomagati i boriti protiv skadarskog vezira. Crnogorski Zbor sazvan na Cetinju 9. septembra 1784. godine potvrdio je sporazum sa spuškim kapetanom.¹⁶⁹ Dobro obaviješten o ponašanju Mahmud-paše Bušatlije, sultan Abdul Hamid I (1773-1787.) je oktobra 1784. godine objavio jedan ferman kojim je bilo naređeno da se zaštite gradovi i oblasti koje je skadarski vezir želio da stavi pod svoju kontrolu. U tom smislu bilo je naređeno rumelijskom valiji i podgoričkom muteselimu Ibrahim-paši, kao i bosanskom veziru, da posebno zaštite gradove

¹⁶⁴ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd 1912,

¹⁶⁵ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija...*, 37.

¹⁶⁶ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija...*, 32; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 65.

¹⁶⁷ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 90.

¹⁶⁸ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II..., 265.

¹⁶⁹ ICG, 1/3, 421; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II..., 265.

Spuž i Podgoricu od Bušatlijinih pretenzija i eventualnih nasrtaja.¹⁷⁰ Istovremeno je bilo naređeno mutesarifima Delvine i Avlonije, kao i begovima Albanije i zapovjednicima Skadra, Bara, Ulcinja, Žabljaka, Podgorice i Spuža, da se udruže i zajedničkim snagama spriječe Mahmud-pašu u ostvarenju njegovih namjera. Sa Porte je tada upućena pomoć kapetanu u Spužu kao i podgoričkom zapovjedniku.¹⁷¹ Znajući za to Mahmud-paša je dejstva svojih snaga preusmjerio prema Prijepolju pokušavajući da onemogući dolazak novog bosanskog vezira i njegovih vojnih snaga.¹⁷² Početkom aprila 1785. godine na Porti je pokrenut predlog o smjenjivanju Mahmud-paše Bušatlije sa mjesta skadarskog vezira, ali je u tom trenutku na njegovu stranu stao vrlo moćni kapudin-paša, Gazi Hasanpaša, te je skadarski vezir bio pomilovan i zadržan na položaju vezira. Uočavajući da se Porta dvoumi, Mahmud-paša je požurio da se prije napada na Crnu Goru obračuna sa spuškim kapetanom Parmakovićem. Crnogorci su uviđali položaj u kome se našao spuški kapetan, pa su na svom zboru donijeli odluku da mu pruže pomoć u predstojećem sukobu.¹⁷³

Političke podjele među spuškim ajanima, neminovno su se odrazile i na cjelokupno stanovništvo Spuža. U ogorčenu međusobnu borbu spuških aga uvučene su i njihovi čipčije hrišćani. Koristeći podijeljenost i muslimanskog i hrišćanskog stanovništva Alilagići su u više navrata počinili nepravde dijelu Bjelopavlića koji je pristao uz Mećikukiće. Šta više kapetan Parmaković je uspio da progna one Mećikukiće koji su se najviše isticali u borbi protiv centralne vlasti. Mećikukići su se prvo sklonili u Podgoricu, a odatle su prešli u Skadar. Takvo postupanje spuškog kapetana nije se dopalo Mahmud-paši pa je sa svojim vojnim snagama, radi demonstracije sile, krenuo prema Spužu. Zaplašen tim činom Ibrahimpaša se povukao u Bosnu, a na njegovo mjesto Mahmud-paša je postavio kapetana Mećikukića.¹⁷⁴ Za stanovništvo Spuža koje je bilo privrženo centralnoj vlasti i kapetanu Parmakoviću, nastupili su teški dani. Pristalice Mahmud-paše su ih tih dana držale u strahu i pripremale raznovrsne podvale, pokušavajući da ih na razne načine privuku na svoju stranu.

¹⁷⁰ Muniba Spaho, *Skadarski mutesarif Mahmud-paša Bušatlija prema turskim dokumentima*, Istorijski zapisi, 4, Titograd 1963, 671; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 90.

¹⁷¹ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 90.

¹⁷² Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 90.

¹⁷³ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 90-91.

¹⁷⁴ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 24; Bogumil Hrabak, *Stara Raška i odmetanje Kara-Mahmuda Bušatlije*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XIX, Prijepolje 1997, 102.

Početak maja 1785. godine, Mahmud-paša je sa vojskom jačine 18.000 ljudi, među kojima je bilo i Crnogoraca i Brđana, došao u Podgoricu sa ciljem da pripremi udar na Crnu Goru. Pripreme su potrajale oko mjesec dana nakon čega je Bušatlija u junu 1785. godine iz Podgorice krenuo prema Cetinju. Njegova vojska je bez većih problema stigla na Cetinje 23. juna. Po ulasku Bušatlijinih snaga na Cetinje, 300 Katunjana je nastavilo da pruža otpor povremenim oružanim akcijama. Mahmud-paša se na Cetinju zadržao šest dana. Njegove snage su zapalile oko 100 kuća, Cetinjski manastir i uzele oko 80 talaca koji su bili upućeni u Žabljak na Skadarskom jezeru. Od Njeguša je paša tom prilikom uzeo 1.700 dukata globe. Paša se prema Skadru vratio preko Paštrovića, koje je surovo kaznio, a znatan broj njihovih prvaka odveo u ropstvo.

S proljeća 1786. godine crnogorski guvernadur Radonjić je bio u prepisci sa protjeranim Mećikukićima iz Spuža koji su poručivali da još ima vremena za izmirenje sa Mahmud-pašom, koji namjerava da uskoro napadne Boku.¹⁷⁵ Bušatlija se još više osilio maja 1786. godine kada je u Skadar stigao Portin ferman o njegovom pomilovanju koji je svečano pročitan pred okupljenim stanovništvom.¹⁷⁶

Početak 1787. godine Mahmud-paša Bušatlija se pismom obratio guvernaduru Radonjiću i ostalim glavarima pozivajući ih da isplate zaostali harač, ali na njegov poziv nije bilo odgovora. Na Porti su ubrzo uvidjeli da je skadarski vezir prekršio uslove pomilovanja, jer je sa svojim snagama izlazio van granica svog sandžaka, a sve u cilju kako bi bezobzirno nastavio da prisvaja zemlje i gradove koji su bili pod upravom paša lojalnih centralnoj vlasti. Zbog svega toga Porta je bila primorana da u proljeće 1787. godine objelodani da je donijeta odluka o uništavanju Mahmud-paše Bušatlije. Takva vijest i u Spužu je primljena sa oduševljenjem. Za nju je znao i Mahmud-paša, pa je u očekivanju narednih događaja uskoro pojačao posade u gradovima prema Crnoj Gori – Podgorici, Spužu i Žabljaku.¹⁷⁷ Posada u Spužu pojačana je sa 150 vojnika.¹⁷⁸ Bosanski vezir je ubrzo počeo da prikuplja vojsku za borbu protiv Mahmud-paše, a njegovi podčinjeni su mu savjetovali da bi bilo dobro da se za saradnju obrate i Crnogorcima.¹⁷⁹ Jedno pismo takve sadržine uputio je guvernaduru Radonjiću i Ibrahim-paša Parmaković, izražavajući želju da će „s pomoću božjom“ Crnogorci ustati „da se učini jedan boj na Lješkopolje, s dobrom srećom mi odovud a vi otud“, čime bi

¹⁷⁵ ICG, 1/3..., 427.

¹⁷⁶ ICG, 1/3..., 428.

¹⁷⁷ Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore...*, 160.

¹⁷⁸ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 133.

¹⁷⁹ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 108.

vezirove trupe bile poražene.¹⁸⁰ U drugom pismu paša Parmaković je od Radonjića tražio da na dogovor rati operacija protiv Bušatlije doputuju on (guvernador – S. Š.) i serdar Vukale.¹⁸¹ Pismo slične sadržine Ibrahim-paša Parmaković je uputio i pješivačkim starješinama.¹⁸² Guvernador Radonjić je obećavao pomoć, ali kada je se trebalo konkretno angažovati u borbi, ostao je po strani.¹⁸³

Snage Bosanskog vezira Selim Siri-paše (18.000 vojnika) su nakon pridobijanja Nikšića, Pive i Drobnjaka, koji su ranije bili na strani Mahmud-paše, krenuo sa svojim trupama iz Gacka i početkom juna 1787. godine ušao u Nikšić, nakon čega je ubrzo izdao naređenje da se prvo mobilišu Kuči, Piperi i Bjelopavlići, pa tek onda da se napadne Spuž.¹⁸⁴ Znajući da će napad ubrzo uslijediti Mahmud-paša se pripremao za odbranu. Naredio je da se blizu mosta Kod Spuža naprave rovovi sa gredama i da se sa druge strane mosta posiječe sva gora kako bi njegovi vojnici mogli vidjeti što dalje. Na tom mjestu Bušatlija je smjestio pripadnike plemena Mirdita, koji su se zakleli da će mu do kraja biti vjerni i da na tom mjestu, gdje su oni raspoređeni, neće proći ni jedan od vojnika bosanskog namjesnika.¹⁸⁵ Lokalno stanovništvo Spuža, politički izdijeljeno, bilo je tih dana u grču, jer su svi bili svjesni činjenice da će predstojeći vojni sukob biti nemilosrdan. Pojedine porodice su izlaz potražile u napuštanju Spuža. Nekolike porodice Durovića su odselile prema Bosni (njihovih potomaka je do nedavno bilo u Goraždu). U trenutku kada je ocijenio da se ukazala povoljna prilika, bosanski vezir je odlučio da napadne Spuž. Snage Mahmud-paše, koje su branile utvrđeni grad, pružile su žestok otpor. Ipak, nadmoćnije sultanove trupe su u jakim okršajima nanijele težak poraz snagama kojima je zapovijedao kapetan Mećikukić kao eksponent Mahmud-paše Bušatlije. U brojnim požarima, namjernim i nenamjernim, izgorjelo je mnogo kuća, „i hrišćanskih i turskih“. Prema jednoj izjavi dubrovačkih kurira datoj pred Malim vijećem, po njihovom dolasku iz Nikšića u Spuž, grad su zatekli „...opustošen od vojske i vatre. Razoreno je bilo jedno utvrđenje – kula, gdje su bili zatvoreni 30 branilaca, koji su, poslije zauzeća Spuža, živi spaljeni.

¹⁸⁰ Risto Dragičević, *Dokumenti iz arhive crnogorskih guvernadura*, Istorijski zapisi, III, Cetinje 1949, 10-12, 436-437; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 108.

¹⁸¹ Risto Dragičević, *Dokumenti iz arhive crnogorskih guvernadura...*, 438; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 108.

¹⁸² Risto Dragičević, *Dokumenti iz arhive crnogorskih guvernadura...*, 437-439; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 108.

¹⁸³ ICG, 1/3..., 428.

¹⁸⁴ ICG, 1/3..., 429.

¹⁸⁵ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 277.

*Drugi su posječeni. Bosanski paša je ostavio u Spužu nekoliko aga sa vojskom da ga čuvaju. Rečeno nam je da je pri napadu poginulo 60 Spužana i 100 Bosanaca što mrtvih što ranjenih“.*¹⁸⁶ Sa carskim trupama nalazio se i sin kapudin-paše. Prema nekim vijestima u boju je učestvo-
vao i sam Mahmud-paša Bušatlija koji je tom prilikom imao komandu u svojim rukama, mada je prema nekim drugim izvorima bio u Skadru gdje je čekao rasplet događaja zajedno sa 20.000 svojih vojnika.¹⁸⁷ Nakon zauzimanja Spuža i ponovne uspostave vlasti kapetana Parmakovića, sultanove trupe su nastavile prema Podgorici, koja se predala bez borbe. To je sultanovim trupama omogućilo da se odmorene približe Skadru, kako bi preduzele napade na Mahmud-pašu Bušatliju i njegovo najjače uporište. Ovoga puta stanovništvo Skadra je bilo zabrinuto i u panici. Da bi spriječio defetizam, Mahmud-paša je pogubio 60 talaca iz Podgorice, Crmnice, Spuža i Kuča, javno ih vješajući na mostu na Bojani.¹⁸⁸ Krajem avgusta započela je tromjesečna opsada Mahmud-pašinih snaga u skadarskoj tvrđavi. Borbe su bile duge i iscrpljujuće i u trenutku kada je izgledalo da će se nepokorni paša predati, situacija se preokrenula u njegovu korist. Naime, ozlojeđeni lošim i bahatim ponašanjem sultanovih trupa Skadrani su ustali na oružje, 25. novembra 1787. godine. Pred velikom opasnošću, sultanovi vojnici su se počeli panično povlačiti iz Skadra. Njihov komandant jedva se spasao u pratnji 30 najodanijih ljudi. Tim činom Mahmud-paši je omogućeno da i dalje ostane gospodar Skadra i Albanije.

Vijesti o porazu sultanovih trupa pod Skadrom munjevito su odjek-nule u Spužu. Kapetan Ibrahim-paša Parmaković bio je naročito pogođen raspletom događaja u njegovom, ne tako dalekom, susjedstvu. Znajući da će vezir Bušatlija uskoro pokušati da se osveti za poraz koji su njegove snage doživjele pod Spužem, te da će to možda biti pogubno po njegovu porodicu i njega samog, Parmaković je izgleda riješio da se povuče sa mjesta kapetana i prepusti ga nekome od članova kuće Mećikukića koje je podržavao skadarski vezir, ne bi li na taj način iole ublažio njegov gnjev zbog ranijih odnosa sa Spuškom kapetanijom. Kakva je bila njegova dalja sudbina za sada je nemoguće odgovoriti. Prema nekim vijestima Mahmud-paša je ubrzo nakon predaha zbog borbi vođenih 1787. godine, uspio da ponovo uspostavi dobre pozicije u svom pašaluku,

¹⁸⁶ Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 278.

¹⁸⁷ Uporedi: ICG, 1/3..., 429; Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 135; Rastislav V. Petrović, *Pleme Kuči...*, 278; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 109-110.

¹⁸⁸ ICG, 1/3..., 429; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II..., 269; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 111.

što mu je omogućilo da uputi svoje odane ljude koji su Ibrahim-pašu pronašli u Podgorici i pogubili ga.¹⁸⁹ Potpun preokret u korist paše Bušatlije, izazvao je uznemirenost i na Porti čiji su dostojanstvenici pokušavali da isplaniraju novi pohod protiv skadarskog vezira, ali su svoje planove morali odložiti zbog izbijanja novog rata Osmanskog carstva protiv Rusije i Austrije. Te okolnosti su, po svoj prilici, primorale Portu da za novog spuškog kapetana priznaju Selman-agu Mećikukića, koji je bio privrženik Mahmud-paše Bušatlije.

Poštujući sporazum koji su 1782. godine potpisali predstavnici ruskog i austrijskog dvora, Austrija je 1788. godine objavila rat Osman-skom carstvu. U nastojanju da u sukobu pridobiju hrišćansko stanovništvo Balkanskog poluostrva i Austrija i Rusija su nastojale da među njih upute svoje predstavnike kako bi oni poradili na podizanju borbenog raspoloženja. U Crnu Goru je prvi došao ruski izaslanik Sava Mirković, a potom i predstavnici austrijske misije koju je predvodio major Filip Vukasović, pod čijom komandom je bilo i nekoliko stotina vojnika, u prvom redu Ličana, austrijska misija je imala namjeru da za borbu u prvom redu pridobije Crnogorce, a ako bi to bilo moguće i skadarskog vezira Mahmud-pašu Bušatliju.

Nakon dolaska u Crnu Goru juna 1788. godine, major Filip Vukasović je pozivao narod da ustane protiv osmanske vlasti idući sa vladikom Petrom I od mjesta do mjesta, obećavajući da će junacima koji se istaknu u borbama uslijediti nagrade, a narodu nezavisnost od osmanske vlasti. Igumanu ostroškome Petroniju Damjanoviću (1784-1805.), obratio se pismom sljedeće sadržine: "*Sad ili već nikad, oče! Naputi Brđane da sijeku turke: Boža ti vjera biti će za njih bolje, ere prijevara nije. A kako svega, fala Bogu, dosta imam, da se sajedine Crnogorci i Brđani, sav hristijanluk bi k nama okrenuo i sve bismo s pomoći boga učinili. Sade, oče, moreš, posve srećan i čestit tvoje danke učiniti; ere, boža ti vjera, sve što sebi želim to ću tebi učiniti, samo ne upusti ovu zgodu, no, ako moš, utvrdi i jedan dan da upremo na Spuž oli Podgoricu; ako li dade Bog da uzmemo, tebi će biti sto cekinah, a Brđanima veliki dar. Tko mi donese glavu Mećikukića (zabita spuškoga) imat će drugijeh sto cekinah, a tebi i tako dar velik. Učini kako te Bog uči i daj mi odgovor*".¹⁹⁰ Borbeno raspoloženje brzo je zahvatilo stanovništvo Bjelopavlića i okoline. Major Vukasović je preduzeo i korake za uspostavljanje diplomatskih veza sa skadarskim vezirom, kome je austrijski car Josif II uputio

¹⁸⁹ Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države...*, 152.

¹⁹⁰ Grlica, kalendar crnogorski za 1836, 67-68; Petar I Petrović, *Djela (Kratka istorija Crne Gore vladike Petra I Petrovića)*, priredio B. Ostojić..., 815-816; Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 136, 138.

specijalnu poruku. Na inicijative majora Vukasovića, Mahmud-paša je odgovorio krajem marta 1788. godine, pošto je okončao obračune sa protivnicima, među njima i spuškim kapetanom Parmakovićem. Mahmud-paša austrijskom majoru uputio poruku da se sastane sa zapovjednikom Spuža Selman-agom Mećikukićem, koga je on ovlastio da vodi pregovore sa vojnim izaslanicima iz Rusije i Austrije.¹⁹¹ I crnogorski vladika Petar I je pokušao da uspostavi veze sa Mahmud-pašom. U tu svrhu je uputio dva kaluđera na pregovore koji su trebali da se održe u nekom graničnom selu Crmničke nahije. Sudeći prema nekim izvještajima iz tog doba, istoričar Branko Pavićević kaže da bi se dalo zaključiti da je u razgovorima sa Bušatlijinim izaslanikom Mećikukićem, učešća uzeo i sam vladika Petar I, ali da tim misterioznim događajima treba posvetiti još pažnje kako bi se oni rasvijetlili do kraja.¹⁹² Ne čekajući ishode razgovora sa Mahmud-pašom, major Vukasović je ubrzao pripreme za početak oružanih akcija protiv osmanskih vojnih garnizona u pojedinim mjestima. Prvo su napadnuta utvrđenja oko Žabljaka na Skadarskom jezeru, kojima je u pomoć pritekao zapovjednik Bara i primorao napadače da se povuku. Nove oružane akcije preduzete su 17. juna 1788. godine kada su Bjelopavlići sa okolnim plemenima preduzeli oružane akcije protiv vojne posade spuške tvrđave. U tom napadu su pored Bjelopavlića učešća uzeli Crnogorci (2.000 ljudi), Piperi, kao i bataljon austrijskih vojnika (400 ljudi). Napad na Spuž izvršen je pod Vukasovićevom komandom, a započeo je u ranim jutarnjim časovima i potrajao je do dva časa poslije podne. Oružani okršaj napadača i branilaca utvrđenja bio je silovit. Ni jedni ni drugi nijesu štedjeli nepokretnu imovinu, pa je tom prilikom zapaljeno 500 kuća. Znajući da je spuška vojna posada u nezavidnoj situaciji, komandant Podgorice im je uputio pomoć, upućujući na front pod Spužem odred konjice. Ovaj odred napadači su spremno dočekali i odbili ga sa uspjehom pošto su prethodno dobili vijest od jedne žene da od Podgorice ide odred konjice. I pored toga guvernadurov odred umalo je upao u zamku, iz razloga što su osmanske jedinice iz utvrđenja iznenada napale iz pravca odakle se austrijanci nijesu nadali, a crnogorske snage su ih u tom trenutku napustile. Napad konjice je ipak odbijen isto kao što su u nekoliko navrata odbijeni napadi osmanskih vojnika koji su izlazili iz spuške tvrđave.¹⁹³ Prema pisanju istoričara Branka Pavićevića,

¹⁹¹ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 125.

¹⁹² Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 125-126.

¹⁹³ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku...*, 90; Dušan Vuksan, *Vukasovićeve misija u Crnoj Gori i događaji u 1788. i 1789. godini*, Zapis, XXIII, 1-6, Cetinje 1940, 6; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom

vijesti o bici pod Spužem brzo su doprle do Mletaka i Petrograda. U trenutku dok se napadačima činilo da će uspjeti da osvoje spuško utvrđenje i sam grad, skadarski vezir je sa svojim snagama krenuo u pomoć opsjednutim garnizonima u Spužu i Podgorici. Čim su dobili informacije o pokretu Mahmud-pašinih snaga, Crnogorci su donijeli odluku da napadnu Podgoricu. Šanse da zamisli Crnogoraca urode plodom su se smanjile kada su Kuči, čuvši za dolazak vezirovih trupa, okrenuli svoje oružje protiv Brđana, spaljivanjem brojnih sela.¹⁹⁴ Time je napad na Spuž propao, a njegovi stanovnici su izašli iz grča u kome su se našli dok je trajala opsada grada. Major Vukasović je za neuspjeh pod Spužom optuživao crnogorske odrede, pripisujući im čak i pokušaj izdaje i optužujući ih da su više vodili računa o pljački nego o interesima zajedničke operacije.¹⁹⁵ Austrijski izvještač, sveštenik i pjesnik Josip Krmpotić, sav uspjeh borbe pripisuje Ličanima, a za Crnogorce bilježi da su se borili neiskreno, odnosno samo prividno, i da su ih poslije smatrali kao neprijatelje. Na drugoj strani Mahmud-paša je sa svojim pokrenutim snagama napao i popalio Pipere, kojima su u pomoć pritekli Bjelopavlići i Zagarčani, usljed čega je pašina vojska sa *“ne malim stidom proćerana nazad”*. Koliko je pašin sukob sa piperskim odredima bio žestok govori i činjenica da je u boju ranjen vezir Bušatlija.¹⁹⁶ U isto vrijeme kada je napadnut Spuž, Crnogorci i Trebješani su napali Nikšić, ali ga nijesu uspjeli zauzeti.¹⁹⁷

Nadajući se da će pašu Bušatliju angažovati u ratu protiv Austrije i Rusije, Porta mu je ponovo početkom avgusta 1789. godine zvanično oprostila *“odmetanje”* od centralne vlasti. To je Mahmud-pašu još više ojačalo da nastavi sa svojim okrutnim ponašanjem. Prema nekim vijestima 16. oktobra iste godine Mahmud-paša je izvršio jedan upad sa svojim jedinicama iz Skadra, usmjeravajući napad prema Brdima. Međutim, ovaj napad Crnogorci su spremno dočekali i gotovo bez otpora, uspjeli da osvoje sve utvrđene kule koje su držali osmanski vojnici u Brdima, pa čak i tvrđavu Spuž čije su bedeme porušili.¹⁹⁸ U proljeće 1792. godine

II..., 278, Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 133 (obratiti pažnju na napomenu 195).

¹⁹⁴ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija...*, 92-93; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 133-134; Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore...*, 160.

¹⁹⁵ Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija...*, 91; ICG, 1/3..., 439; Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 134.

¹⁹⁶ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 134; Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore...*, 160.

¹⁹⁷ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 151; Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci...*, 24.

¹⁹⁸ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, Podgorica 2002, 211.

počele su se pronositi vijesti o tome da paša Bušatlija u Skadru priprema svoje trupe za novi udar na Crnu Goru i Brda. Znajući za to vladika Petar I je lično pošao u Brda da ohrabri tamošnje stanovništvo, a sa sobom im je kao pomoć uputio 20 konja natovarenih prahom i olovom.¹⁹⁹ Njegova pomoć bila je pravovremena, jer su osmanske jedinice iz Spuža, Podgorice i Žabljaka, u martu 1792. godine napale pogranična plemena, ali su u sukobu sa Crnogorcima bili odbijeni, a na bojištu je stradalo 60 njihovih vojnika.²⁰⁰ Najžešće borbe vođene su tom prilikom na području Bjelopavlića gdje su se pripadnici plemena jako utvrdili u dijelu ulaza na njihovu teritoriju. Bjelopavlići su dubokim rovom spojili tokove Zete i Sušice i na tom mjestu uspjeli da zaustave osmanske snage čija je brojnost iznosila oko 6.000 vojnika kojima je komandovao spuški kapetan.²⁰¹ Početkom jula iste godine jedan odred Bušatlijine vojske napao je Kuče, koji su uz pomoć Pipera i Bjelopavlića uspjeli da odbiju napad. Ozlojeđena ponašanjem skadarskog vezira Porta je ponovo preduzela napad na utvrđeni Skadar. Međutim, u ranu zoru 29. novembra 1793. godine snage pod komandom Mahmud-paše Bušatlije su napale sultanove trupe i nanijele im težak poraz. Uspjeh vojske skadarskog vezira toplo je primljen među Crnogorcima, zbog čega su predstavnici pojedinih plemena došli lično kod Mahmud-paše u Skadar. Paša ih je tom prilikom primio sa pažnjom, darujući ih žitom i drugim poklonima. Za jedno izvjesno vrijeme zavladao je mir na granicama Skadarskog vilajeta. Ipak, iako su živjeli u miru, većina Crnogoraca nije zaboravljala ranije pašine postupke, naročito one iz 1785. godine. Zbog toga je dio Brđana, u prvom redu Piperi i Bjelopavlići, preduzimao niz hajdučkih akcija u kojima su nekoliko puta blokirali karavanski put koji je vodio od Podgorice prema Nikšiću presrećući trgovce koji su se njime kretali. Mahmud-paša Bušatlija na takve postupke nije bio ravnodušan. Odlučio je da zbog takvog postupanja kazni Brđane, u prvom redu Pipere i Bjelopavliće. Ubrzane pripreme Bušatlijine vojske preduzete u Skadru početkom 1796. godine nijesu mogle proći nezapaženo. Vladika Petar I sve češće je dobijao vijesti o tim pripremama, što je lično kod njega i ostalih Crnogoraca izazivalo zabrinutost. Iz tih razloga Petar I se 28. maja 1796. godine obratio paši jednim pismom, tražeći od njega da ga obavijesti o tome na koju strana namjerava da ratuje, koleći ga pri tome da odustane od rata *“da se ne pršti sirotinja”*. Na pismo vladike Petra I, Mahmud-paša je odgovorio: *“Da znaš, primih tvoju knjigu i pročitah sve što pišeš radi Pipera i Bjelopavlića. Ti govoriš i krive njih ne nahodiš, nego su zaher s*

¹⁹⁹ ICG, 1/3..., 447.

²⁰⁰ Branko Pavićević, *Petar I Petrović...*, 148.

²⁰¹ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci...*, 216.

*tvojezijem znanjem ovo zlo činjeli veliko... a što pišeš da ih prihvatim, jai h ne prihvaćam, nego ako Bog da kako ja hoću, ćeraću ih mojom ljutom Arbanijom... I opet ti kažem, i njima ko pomoga, i njega ću š njima ćerati dokle mogu – i više od mene pisma nemaš”.*²⁰² Kao što se vidi Mahmud-paša nije otkrivao svoje namjere i pravce udara njegovih snaga, ali je bilo očigledno da predstoji oštar vojnički sukob između njega i snaga vladike Petra I. Crnogorcima i vladici je bilo sasvim jasno da se Brđanima mora pružiti pomoć ukoliko ih Mahmud-paše napadne, te da se jedino ujedinjeni mogu oduprijeti vojnim snagama pod komandom Mahmud-paše Bušatlije. Obračajući se 26. juna 1796. godine poslanicom „Čestnomu gospodinu protopopu Todoru i proćim sveštenikov, knezovom i ostalim glavarima i starješinam i svijema obište Černičanima (Crnničanima – S. S.)“; vladika Petar I Petrović na jednom mjestu kaže: „A mene zaista nije volja ni na kakvo zlo, nego jesenas pisah i Pipere i Bjelopavliće da uhvate vjeru sa Spužanima; tako i učiniše, no u to Mećikuke (Mećikukići – prim. S. Š.) posjekoše u Spuž preko vjere najboljeg Martinića; iza toga se zađede boj i pogibe jedan Mećikukić. Sad Osman-aga hoće da paša pohara sve Pipere i Bjelopavliće za njegova bratućeda, kako što posijeće na vjeru pedeset Rovčana za njegova strica. A kad pohara Pipere i Bjelopavliće, tada će opet s njima istijema, koji živi ostanu, na nas obratiti. Ja bih tamo doša da se s vama vidim i razgovorim, ali idem đe potreba bude među Crnogorcima, kako smo uglavili...“.²⁰³ Dakle, iz navedenog pisma se jasno vidi da je vladika pokušavao da utiče na obje strane da međusobne razmirice riješe mirnim putem, ali, izgleda da se to nije moglo postići. Odlučan da se suprotstavi Mahmud-paši, vladika mu je uputio pismo u kome je stajalo da su Brđani njegova braća kao i Crnogorci, te da će se zbog toga od njegove „sile i napasti, pomoću Božjom, braniti dokle jedan teče“.²⁰⁴ Na Opštem crnogorskom zboru održanom 1. jula 1796. godine Katunjani su jednoglasno podržali vladiku, dok u ostalim nahijama vladčina nastojanja nijesu naišla na jednoglasan stav.²⁰⁵ Ta odluka Crnogorskog zbora nazvana Stega, kasnije je dobila oblik zakonskog akta od šest članova i često se smatra najstarijim zakonskim aktom crnogorske države.

U boju na Martinićima, 11. jula 1796. godine, Crnogorci su izvojevali prvu veliku pobjedu u XVIII vijeku i to nad snagama čuvenog

²⁰² Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore* (prvo presnimljeno izdanje), Kra-
gujevac 1995, 161; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II..., 288.

²⁰³ Petar I Petrović, *Djela*, priredio Branislav Ostojić, Podgorica 1999, 15.

²⁰⁴ Grlica, 1836, 70-71; Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore...*, 162; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom II..., 288.

²⁰⁵ Žarko Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore...*, 162.

skadarskog vezira Mahmud-paše Bušatlije. Interesantno je napomenuti da je Mahmud-paša u ovoj bici bio ranjen u grudi i da se zbog toga sklonio u Spuž.²⁰⁶ Uskoro poslije bitke, 17. jula, vladika Petar obavijestio je katorskog providura o porazu Mahmud-paše. U pismu je stajalo: „*Njegova vojska iza kako bi do samoga šatora od naše proćerana, sjutri dan ne nađe se na svojem mjestu, nego po noći bezuredno pobježe i rasprši se svak na svoju stranu, izvan nekoliko nevelikog broja samovjernijeh koji se pri njemu (Mahmud-paši – S. Š.) držahu, bježeći s velikijem strahom u Podgoricu, ostavivši zahiru u Spužu, bez svake jakosti i sigurece*“.²⁰⁷

Poslije poraza na Martinićima, Mahmud-paša je brzo pripremio novi napad na Crnogorce. Pred odlučujuću bitku, koja se odigrala na Krusima u Lješkopolju, 22. septembra 1796. godine, pašina vojska je tri dana putovala iz Skadra i ulogorila se između Spuža i Visočice. U samom boju koji se vodio od osam i po časova ujutro do uveče, učestvovalo je 23.000 vojnika kojima je komandovao Mahmud-paša i 6.950 Crnogoraca kojima su komandovali Petar I Petrović i guvernadur Jovan Radonjić. Osmanska vojska je bila poražena, a na bojnom polju ostao je mrtav neukrotivi i silni Mahmud-paša Bušatlija. Pobjede na Martinićima i Krusima imale su velikog odjeka iz razloga što su bile izvojevane zajedničkom borbom Crnogoraca i Brđana i njima je praktično bilo ostvareno ujedinjenje Bjelopavlića i Pipera sa Crnom Gorom. Time su uveliko bile sužene dotadašnje granice Spuške kapetanije, koja se nakon ove bitke morala prilagođavati novonastalim okolnostima što je u prvom redu podrazumijevalo uspostavljanje novih odnosa sa crnogorskim vladikom i njegovim najbližim saradnicima.

Sait Š. ŠABOTIĆ

IZ PROŠLOSTI SPUŠKE KAPETANIJE OD KARLOVAČKOG MIRA DO 1796. GODINE

Rezime:

Nakon pada pod osmansku vlast polovinom XV vijeka, Spuž je sve do početka XVIII vijeka ostao u ruševinama. Zbog njegovog izvanrednog geografskog, a time i strateškog položaja, za njega su se dugo interesovali

²⁰⁶ Grlica, 1836, 73-74; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 153.

²⁰⁷ Branko Pavićević, *O prvom pohodu Mahmuda Bušatlije na Crnu Goru*, Istorijski časopis, VI, 160; ICG, 1/3..., 450.

Mlečani. Međutim, inicijativama plemenskih prvaka Bjelopavlića i Pipera, on nije postao mletačko vojno uporište.

Poraz Osmanskog carstva od strane Austrije u bici kod Sente 1697. godine, koja je vođena u sklopu dugog Morejskog rata (1683-1699.), bio je kraj nadanjima Porte da će uspjeti da pod svoju vlast vrati teritorije koje je izgubila u tom ratu, odnosno da će uspjeti da zadrži teritorije osvajane gotovo u vijeku i po duge eskspanzije. Bilo je to prvi put da je Osmansko carstvo u svojoj istoriji pristalo da plati cijenu svog poraza priznanjem velikih teritorijalnih gubitaka. Izmjena uloga koja je uslijedila prilikom potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine, primorala je Portu da pristupi reorganizaciji sistema novouspostavljene prve odbrambene linije. U takvim okolnostima donijeta je odluka o podizanju većeg broja utvrđenja na području Bosanskog i Skadarskog pašaluka. Jedno od novopodignutih utvrđenja početkom XVIII vijeka bio je i Spuž. Utvrđenje je podignuto na Glavici koja je dominirala okruženjem. Uz utvrđenje ubrzo je bilo formirano i naselje, koje je postalo administrativno središte područja koje je dobilo status kapetanije. Iako nevelika po prostranstvu koje je zahvatala (graničila se sa Nikšićkom i Kolašinskom kapetanijom, Podgoricom i Starom Crnom Gorom), Spuška kapetanija je imala ogroman vojni, politički, trgovački i kulturni značaj u svom okruženju. Tokom cijelog XVIII vijeka ona je bila čvrsta uporišna tačka i jak bedem odbrane granica Osmanskog carstva u tom dijelu Balkana. Usljed zajedničkog života stanovnika Spuža, vremenom se stvorio jedan vrlo borbeni element sa brojnim ratničkim osobinama. Brojni manji ili veći oružani sukobi koji su se odigrali u okolini Spuža između Spužana i Crnogoraca, ili na nešto udaljenijim prostorima u kojima su učešća uzeli i Spužani, doprinijeli su da Spuž dobije epitet "*ljutog i krvavog krajiškog grada*".

Sve do 1796. godine Spuška kapetanija je uspjela da očuva integritet svoje teritorije. Međutim, nakon bitaka na Martinićima i Krusima iste godine, teritorija Spuške kapetanije je umanjena, jer su Bjelopavlići i Piperi postali sastavni dio Crne Gore. Ipak, i u tako burnim vremenima Spuška kapetanija je uspijevala da odoli mnogim iskušenjima i ostane značajan faktor osmanske vlasti sve do 1878. godine, kada je Spuž postao sastavni dio Crne Gore.

Ključne riječi: Spuž; Kapetanija; Crna Gora; Granica; Parmakovići, Mećikukići; Oružani sukobi; Politički odnosi;

GRADOVI NA CRNOGORSKOM PRIMORJU POD OSMANSKOM VLAŠĆU

Sažetak

Uspostavom osmanske vlasti, gradovi Bar, Ulcinj, Herceg Novi i Risan počinju svoj novi ekonomski procvat. Težnje osmanskih vlasti su bile da u primorskim gradovima izgrade jake trgovačke centre kako bi što više kontrolisali morsku trgovinu na Jadranu koja je, inače, najvećim dijelom bila u rukama Mletaka. Stoga je u ovom periodu itekako primjetna izgradnja mnogih različitih objekata kako trgovinske tako i obrazovne, vjerske, društvene ili socijalne namjene. U razvoju ovih gradova izuzetan doprinos su dali imućniji muslimani, stanovnici primorskih gradova. I danas na crnogorskom primorju mogu se susresti neki od spomenika iz perioda osmanske vladavine.

Ključne riječi: *Crna Gora, Osmanlije, crnogorsko primorje, gradovi.*

Prva osvajanja na teritoriji današnje Crne Gore Osmanlije su započele polovinom 15. stoljeća kada su osvojeni Brskovo, Budimlje, Bihor, Trgovište (današnje Rožaje), Medun, Podgorica, Pljevlja i Onogošt. Gradove na primorju su počeli osvajati u drugoj polovini istoga stoljeća. Grad Risan¹ je osvojen 1481. godine, a Herceg Novi² godinu dana kasnije, 1482. godine.³ Osvajanja na crnogorskom primorju okončana su zauzećem Ulcinja i Bara 1571. godine.⁴ Kako na crnogorskom primorju nije došlo do uspostave nekog novog sandžaka, osvojeni gradovi pripajani su već postojećim, susjednim sandžacima, Risan i Novi hercegovačkom, a Ulcinj i Bar skadarskom.

¹ Risan je pod osmanskom vlašću bio do 1684. godine. Mlečani su ga kratko osvojili 1538. godine, ali je naredne, 1539., ponovo došao pod osmansku vlast.

² Osmanlije su Novi držali do 1687. godine, s kratkim prekidom od 1538. do 1539. godine kada su ga bili osvojili Španci.

³ Milan Vasić, Gradovi pod turskom vlašću, *Istorija Crne Gore*, Knjiga treća, Tom I, Titograd, 1975, 526.

⁴ Gradovi Ulcinj i Bar su do 1879. godine bili pod osmanskom vlašću.

Kao što su Osmanlije uobičavale da nakon zauzeća nekoga mjesta u njemu upućuju službenike sa osnovnom zadaćom popisa osvojenoga teritorija i teritorijalne podjele tako su i u Novi uputili subašu Skendera i kadiju.⁵ Nakon teritorijalne podjele Novi je, prvo, postao sjedište nahije, a od početka 1485. godine i sjedište kadiluka.⁶ Na osnovu historijskih izvora imamo preglednost u teritorijalni obim Novskog kadiluka. Na osnovu ove građe može se zasigurno utvrditi da su ovom kadiluku bile pripojene nahije Novi, Risan i Dračevica, a prema nekim drugim izvorima još nahije Trebinje, Popovo, Zubci, Riđani, Donji Vlasi, Ljubomir, Klobuk ili Vrm, Rudine, Onogošt, Nikšić, Donja Morača, Gornja Morača, Bjelopavlići i Rovci.⁷

Bar i Ulcinj su nakon zauzeća postali sjedišta kadiluka. U njima su, pored kadija, kao predstavnika sudske vlasti, postavljeni i subaše, kao predstavnici upravne vlasti.⁸

Ahdnama gradu Baru

Značaj grada Bara u vrijeme osmanske vladavine uočava se odmah nakon njegovog zauzeća. Kao nagradu za dragovoljnu predaju Sultan Selim II, osvajač grada, je stanovnicima grada Bara izdao ahdnamu.⁹ Ahdname su i ranije davane kršćanskom stanovništvu. Najpoznatija ahdnama je, svakako, ahdnama koju je Sultan Mehmed Fatih izdao kršćanima nakon osvojenja Konstantinopolja, 1453. godine. Ovaj izuzetni vladar je izdao ahdnamu i kršćanima u Bosni, nakon što je osvojio kraljevinu Bosnu 1463. godine.

Privilegija koje je Sultan Selim dao gradu Baru, a to isto potvrdio i njegov nasljednik Murat III, su od izuzetne važnosti. Zahvaljujući datim privilegijama stanovništvo Bara je ostalo živjeti u gradu slobodno prihvatajući novu vlast. Poznato je da se u vrijeme sukoba Mletaka sa Osmanlijama veliki broj Barana iseljavao u Mletke. Nakon osmanskoga zauzeća

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 166.

⁶ Milan Vasić, *Gradovi*, 527.

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 167.

⁸ Milan Vasić, *Gradovi*, 527.

⁹ Ahdname je arapsko-persijska kovanica. *Ahd* je arapska riječ u značenju riječi, obećanja, a *name* persijska u značenju pismo. *Ahdname* su izdavane od strane sultana u vidu njegovih obećanja datih stanovništvu jedne oblasti ili grada. Ujedno, ahdnama je značila i sporazum koji bi osmanska država potpisivala sa nekom drugom državom, ili sporazum između dvije države. To su najčešće bili sporazumi radi uspostave mira, sigurnosti, trgovine i slično. Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, MEB, İstanbul, 1993, 29.

grada iseljavanje iz Bara se svelo isključivo na pojedinačne primjere.¹⁰ Što je svakako bilo uzrokovano davanjem privilegija barskom stanovništvu i činjenicom da su sa prestajanjem sukoba stanovnici Bara bili sigurni i zaštićeni od nove, osmanske vlasti, koja je, itekako, vodila računa o njihovom zadržavanju i podsticanju na učešće u razvitku svoga grada.

Ahdnamom Sultana Selima II je Baranima bila zaštićena sva imovina: „*da se ne smiju uzurpirati pokretna i nepokretna dobra (esbab ü emval) onih koji su u gradu po svojoj volji*“.¹¹ Ovako jasno ukazane naredbe su se imale poštivati, jer zbog neposluha se strogo kažnjavalo, s obzirom da je grad Bar bio sultanov has. Sultan je od grada imao prihod u iznosu od 28.412 akči, a s prihodima od sela Sozina i još dva druga imao je ukupan prihod od 38.642 akče.¹²

Na osnovu ahdname stanovnici Bara i okoline su bili oslobođeni mnogih nameta i obaveza. Tako u ahdnami stoji: „*da se ne uzimaju djeca za janjičare od onih koji su unutar i van grada, i neka budu oprošteni i oslobođeni od divanskih nameta i običajnih tereta*“.¹³

Privilegije nisu date samo onim stanovnicima koji su bili tu u vrijeme zauzeća grada, već i onim stanovnicima koji u grad budu kasnije dragovoljno dolazili živjeti: „*da se njima i onima koji bi kasnije dobrovoljno došli niko ne pravi smetnje*“.¹⁴

Ahdnamom su stanovnicima grada date olakšice u vezi sa davanjem poreza. Tako se ahdnamom navodi da: „*oni koji imaju baštine, vinograde i bašte da plaćaju po dva zlatnika (sikke filuri) na svaku kuću, a oni koji se bave zemljoradnjom, a ne posjeduju baštine, vinograde, bašte i ništa drugo od takvih ne treba uzimati ništa*“.¹⁵

Kako je osmanska vlast davala veliku važnost obnavljanju i jačanju trgova i gradova njihov razvoj je podsticala na razne načine. S tim u vezi treba napomenuti da su davanjem ekonomskih i društvenih povlastica stanovnicima gradova pospješivali izgradnju raznih kulturnih, obrazovnih, duhovnih, zdravstvenih, humanitarnih i drugih objekata. U izgradnji ovih objekata isticali su se kako službenici, tako i bogati trgovci i zanatlije, koji su izgradnjom doprinosili razvitku svojih gradova.

¹⁰ Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima, povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb, 2006, 51.

¹¹ Milan Vasić, *Gradovi*, 550.

¹² Isto, 527.

¹³ Isto, 551.

¹⁴ Isto, 551.

¹⁵ Tekst kanunname vidjeti u radu koji je objavio Hamdija Šarkinović u Almanahu.

O izgradnji vjerskih objekata

Proces prihvatanja islama (islamizacija) od strane domicilnog stanovništva je tekao umjereno.¹⁶ Historijski izvori ne pokazuju da je bilo prisilnog nametanja nove vjere.¹⁷ Prvi muslimani na crnogorskom primorju su bili službenici osmanske države i posadnici u tvrđavama. Otuda su i prve džamije građene unutar samih tvrđava ili uz same tvrđave, a to pokazuju i razni dokumenti osmanske provenijencije. Džamije nisu uvijek građene, nekada je neki izgrađeni objekat preuređivanjem pretvaran u džamiju. Nakon što bi se u nekom gradu brojnost muslimanskoga stanovništva znatno uvećala pravljene su i druge džamije. Neke od crkava su u tom slučaju pretvarane u džamije, a to je bilo iz razloga što su stanovnici svoju staru bogomolju pretvarali u bogomolju svoje nove vjere. U osmanskoj državi je bila praksa da skoro svaka muslimanska mahala ima svoju džamiju ili mesdžid. Mahale su često dobijale imena po džamijama i mesdžidima. Kao graditelji džamija i mesdžida u gradovima na crnogorskom primorju u vremenu širenja Islama najčešće se javljaju domaći ljudi, što saznajemo na osnovu imena tih džamija.¹⁸

Evlijin opis gradova

Obilazeći 1662. i 1664. godine neke od gradova na crnogorskom primorju znameniti turski putopisac Evlija Čelebi je u svom poznatom djelu *Seyahatname*¹⁹ dao dragocjene podatke o njima. Na osnovu njegovih opisa danas se ima uvid u jedan značajan dio historije ovih gradova pod osmanskom vlašću. Mada ne uvijek precizni, podaci koje navodi Čelebi imaju višestruki značaj, osobito kada se govori o građevinama iz osmanskoga perioda kojih, zbog njihova uništenja, danas skoro da nema.

¹⁶ Osmanska država se nije miješala u vjerski život svojih podanika. Predstavnicima kršćanske crkve, osobito mitropolitima i franjevcima, davala je berate kojima su mogli sakupljati dažbine. Jasmina Đorđević, *Dračevica i Ridani*, 50.

¹⁷ O islamizaciji u nahijama Dračevica i Ridani vidjeti izuzetno vrijedan rad mlade crnogorske znanstvenice Jasmine Đorđević. Isto, 47-52.

¹⁸ Opširnu studiju o džamijama u Crnoj Gori dao je službenik Islamske zajednice u Crnoj Gori Bajro Agović. Zahvaljujući toj studiji ima se uvid i u one džamije koje danas ne postoje, odnosno koje su vremenom porušene. Na osnovu imena graditelja uočava se da su džamije koje su bile izgrađene u gradovima na crnogorskom primorju najčešće bile građene od strane domaćih ljudi. Agović, *Džamije*, 137-253.

¹⁹ Vidjeti bosanski prevod ovoga djela: Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.

Gradove koje je Evlija posjetio na crnogorskom primorju su Bar, Ulcinj (1662), Herceg Novi, Kumbor i Risan (1664). Pored ovih gradova posjetio je i neke gradove u njihovom susjedstvu, kao što su Kotor, Budva, Perast.

Prvi od ovih gradova koji je Evlija posjetio i opisao je grad Bar. Na početku opisa Evlija pogrešno navodi da je Bar osvojio Mehmed II Fatih još 1478. godine. To isto je kazao i za Ulcinj.²⁰ Opisujući Bar Evlija kaže da je on „sagrađen od kamena u obliku četvorougona i predstavlja vrlo vješto izgrađenu tvrđavu“.²¹ U opisu posadnika kaže da grad ima dizdara i naoružanu posadu koju čine „arnautski junaci, koji sa svojim fregatama neprestano napadaju vilajet Pulju, obale Klore, buntovne mletačke gradove i crnogorske i klimentske hajduke“. Opisujući kuće u tvrđavi kaže da su to „vojničke kuće pokrivene ćeremitom i kamenim pločama“, ali da one „uopće nemaju bašča“.²² Od građevina koje se nalaze u gradu spominje: „jedna džamija, sultana Ahmeda“²³, mekteb, medresa, jedan mesdžid, žitni ambar, skladište municije, cisterne, impozantni topovi, jedna gradska kapija, gradska muzika i jedan opkop“.²⁴

Nakon Bara Evlija je posjetio grad Ulcinj. Za razliku od opisa Bara Ulcinj je mnogo ljepše i više opisao. U njegovu opisu kaže da „gradska tvrđava nalazi se na obali Jadranskog mora. Zidana je od klesanog kamena, a ima oblik šestougona. To je tvrd grad. Njegove puškarnice, bastioni i prsobrani su jaki“, zatim kaže da je grad „okružen opkopima i snabdjevan svim ratnim potrebama i materijalom“.²⁵ Kaže da je to lijep grad u čijoj unutrašnjosti „nalazi se Mehmed hanova džamija“.²⁶ Za kuće

²⁰ Evlija Čelebi, *Putopis*, 336.

²¹ Isto, 336.

²² Isto, 336.

²³ Bajro Agović u popisu džamija u Baru bilježi džamiju Sultana Ahmeta III, izgrađenu za vrijeme vladavine ovoga sultana od 1703 do 1730. godine. S obzirom da je Evlija posjetio Bar u toku 1662. godine nije moguće da je džamija koju on spominje ista sa onom o kojoj piše Bajro Agović u svom djelu. Vidi: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001, 195. Vjerovatnije je da se radi o džamiji sultana Ahmeta I koji je vladao od 1603. do 1617. godine i koji je u tom periodu mogao izgraditi džamiju u Baru koju spominje Evlija Čelebi prilikom svog posjeta ovom gradu.

²⁴ Evlija Čelebi, *Putopis*, 336.

²⁵ Isto, 337.

²⁶ Nije jasno o kom je Mehmed hanu ovdje riječ. Ukoliko je Evlija Čelebi mislio na Sutlana Mehmeda Fatiha pogrešno je naveo njegovo ime uz džamiju u Ulcinju, s obzirom da je Ulcinj osvojen skoro jedan vijek nakon njegove vladavine. Moguće je da je jedan od naredna dva sultana po imenu Mehmed mogao izgraditi ovu džamiju koju spominje Čelebi, jer su oni vladali u periodu od zauzeća Ulcinja

kaže da „sve kuće gradske posade pokrivena su kamenim pločama i sve su malene“. Zatim da se unutar tvrđave „dalje nalaze ambari za žito, magazini municije i cisterne“.²⁷

U opisu Ulcinja Evlija se posebno osvrnuo na njegove branitelje „sedam stotina arnautskih boraca“ za koje veli „svi su vrijedni, hrabri, odvažni i junačni momci“. Naglašava da su svi oni „fregatadžije“, koji skupa sa „arnautskim momcima iz drugih kasaba“ sijedaju u svoje fregate i „plijene, pljačkaju i pustoše neprijateljsku obalu“. O poduhvatima ovih momaka kaže da je, dok je još on bio u gradu i posmatrao ga, došlo iz „đaurške Pulje sedam fregata sa ratnim plijenom“. U tih sedam fregata je bilo toliko plijena da je zapovjedniku Ulcinja Jusufbegoviću na ime desetka pripalo „dvadeset i jedna hiljada groša carskoga desetka i sedamnaest robova“. Kako naglašava sam Evlija, zahvaljujući tom ratnom plijenu Jusufbegović je isplatio dug koji je dugovao Melek Ahmed Paši.²⁸

U opisu Novoga, koji je posjetio dvije godine nakon posjete Bara i Ulcinja, posebno opisuje Gornji grad, a posebno Donji, što je i razumljivo, jer je Novi imao dvije tvrđave, dva dizdara i dvije vojne posade. Opisujući Gornji grad Evlija uočava da on, u odnosu na Donji, nije velik i da je nepristupačan. Za tvrđavu veli da je „okrugloga oblika, građena tvrdo kao da ju je zidao Šedad“.²⁹ U daljem opisu Novog kaže da grad „ima jednu veliku dvostruku demir kapiju i velike kule“.³⁰ Opisujući unutrašnjost utvrde kaže da „u unuštašnosti tvrđave nalazi se oko 130 kuća pokrivenih ćeramitom i kamenim pločama. Tu ima džamija Osvajača,³¹ žitni ambari, cisterne, skladište za municiju i kula za vojnu mu-

do Čelebinog posjeta, Sultan Mehmed III u vremenu od 1595. do 1603. godine, a Sultan Mehmed IV od 1648. do 1687. godine. Bajro Agović uopšte ne pominje džamiju Mehmeda hana. Bajro Agović, *Džamije*, 139-172.

²⁷ Evlija Čelebi, *Putopis*, 337.

²⁸ O Melek Ahmed Paši vidjeti bibliografiju koju je dao Hazim Šabanović. Isto, 103, bilješka 50.

²⁹ Po Čelebiji Šedad je čuveni jermenski kralj Seddad iz dinastije Himjerida, koji se proslavio velikim i tvrdim građevinama. Jedna od najčuvenijih građevina ovoga kralja je divni vrt *Irem*. Isto, 80, bilješka 71.

³⁰ Isto, 431.

³¹ Hazim Šabanović je mišljenja da Evlija Čelebi pogrešno navodi da je džamija u Gornjem gradu džamija Sultana Mehmeda Fatiha (Osvajača). Vasić je mišljenja da se vjerovatnije radi o džamiji Sultana Bajezida II, sina i nasljednika Mehmeda II Fatiha, koji je u znak zauzeća tog strateški bitnog grada dao izgraditi džamiju. Milan Vasić, *Gradovi*, 594. Bajro Agović, za razliku od njih, smatra da je prvu džamiju u Novom dao sagraditi Sultan Mehmed Fatih prije zauzeća Novog 1481. godine. Bajro Agović, *Džamije*, 242.

ziku. Ali nema čaršije, bazara, bezistana, hana, ni drugih građevina“.³² U opisu Donjeg grada kaže: „To je vrlo visok i divan grad. Ima tri kapije. Velika kapija okrenuta je u jugozapadnom pravcu. Ona se otvara prema jednoj livadi i zelenilom obraslom mjestu koje se zove Sutorina. Vrlo je prostrana i čvrsta...Izvan ove kapije na obali rijeke nalazi se velika varoš, vrlo razvijena, sa vinogradima i baštama...“ U daljnjem opisu Donjega grada Evlija spominje da: „Dolje u velikom naselju ima pet razvijenih i dobro naseljenih mahala. Najpoznatije su Sultan Bajezidova mahala, Mahkeme mahala i Donja mahala“. Govoreći o kućama kaže: „Njihove kuće prostiru se po bregovima...i nalaze se u dobrom stanju“. A o brojnosti kuća u gradu i izvan tvrđave kaže: „U varoši izvan tvrđave, u gornjoj tvrđavi i donjem gradu nalazi se u svemu tri hiljade i osamdeset divnih i velikih kuća, prizemnih i na sprat“.³³ Kao i ostale kuće u gradovima na primorju i kuće u Novom su bile pokrivena ćeramikom i kamenim pločama, a zidane su tvrdim materijalom. U svom opisu Novoga Evlija spominje i neke poznate kuće: „Najpoznatije su Omer agina kuća, zgrada sudnice na Crnom potoku i kuća Hadži Sulejmana Ramovića“.

Zanimljiv je Evlijin podatak o broju džamija u Novom, gdje spominje da se u Novom nalazilo 46 džamija, što je svakako pretjerano. Ovaj broj možemo uzeti uslovno ako se govori o broju džamija u novskom kadiluku. I broj mesdžida je dat u pretjeranom broju, 44, osim ako se ne radi i o mesdžidima u okolini grada. Od mesdžida su spomenuti mesdžid Hadži Abdullah agin i mesdžid Sulejman age Ramovića. Za ovaj drugi se kaže da je podignut u vrijeme Sultana Murata IV.³⁴ U opisu Novoga Evlija govori i o drugim znamenitim građevinama. Tako spominje da se u Novom nalaze dvije medrese koje nemaju visoke kupole, što znači da su bile skromne. Postojanje dvije medrese u Novom je od izuzetnog značaja za obrazovanje u ovom gradu. A kako navodi Evlija, Novi je bio grad „otmjernih i dostojanstvenih ljudi, koji su bili moćni i razboriti“. Pored dvije medrese u Novom se nalazilo i sedam osnovnih škola (mekteba). Vakufi ovih škola (mekteba) su, prema navodima Evlijinim, bili siromašni.³⁵

Novi je bio lijep grad, a njegovu ljepotu je krasilo i pet česama u gradu. Izgradnja česama u gradovima je bila od višestrukog značaja, s obzirom da su one bile glavni snabdjevači pitke vode u gradovima, ali i vode koja se koristila radi čistoće. Pored zdravstvene i humane značajnosti

³² Evlija Čelebi, *Putopis*, 431.

³³ Isto, 432.

³⁴ Isto, 433.

³⁵ Isto, 433.

česme su bile i mjesta malih kulturnih dešavanja u gradovima. Poznato je da su se pored česama odvijale i male mahalske sjedeljke omladine, osobito u večernjim satima. Izgradnjom jednog hamama građani Novog su dobili izuzetno dragocjenu građevinu, jer su hamami bili veoma značajni zdravstveni i higijenski objekti u gradovima. U njima se redovito odlazilo radi održavanja tjelesne čistoće, odnosno kupanja. U gradovima u kojima je postojao samo jedan hamam u sedmici bi bio određen dan kada bi ga samo žene koristile. Sam odlazak u hamam predstavljao je izuzetan događaj za svaku obitelj u gradu. Postoji opravdana sumnja da su i hamam u Novom u određenom danu u sedmici koristile žene. Prema Evlijinim navodima hamam se nalazio pored Donje džamije³⁶ i bio je spojen sa jednom od česama.

Sljedeće što Evlija Čelebi spomenje je han koji se nalazio u blizini tekije Hadži Sulejmana Ramovića. Zahvaljujući ovako značajnim podacima dobija se uvid u raznolikost objekata u Novom koji su bili izgrađeni u vrijeme Osmanlija. Ujedno se na osnovu Evlijinih kazivanja može uočiti da su istaknuti građani imali značajnu ulogu u podizanju ogromnog broja objekata. Jedan od njih je, svakako, bio i Hadži Sulejman Ramović, koji je bio jedan od značajnijih *vakifa* (zadužbinara) u Novom. Evlija je, vjerovatno, samo neke od njegovih građevina naveo, među koje su mesdžid i tekija, ali je, zasigurno, ovaj znameniti građanin Novog i vakif imao još objekata koje je izgradio i uvakufio za dobrobit svojih sugrađana. Kako je njegovu kuću Evlija ubrojio u najpoznatije kuće Novoga to bi mogao biti odličan pokazatelj njegove izuzetne građevinske djelatnosti u svom gradu.³⁷

Na osnovu Evlijinog opisa saznaje se da je Novi bilo izrazito razvijeno trgovačko mjesto. S obzirom da „*u čaršiji ima tri stotine dućana i u njima svih vrsta robe*“³⁸ vjerovatno su ga posjećivali razni trgovci, jer se nalazio na moru, gdje su se završavale kopnene saobraćajnice, a započinjale morske.

Za razliku od Novog Risan je bio mnogo manje razvijen grad. Nalazio se na jednom uzvišenju i sa svih strana je bio okružen provalijama. Evlija navodi: „*u unutrašnjosti grada nalazi se sto pedeset malih kuća*“³⁹, zatim dodaje: „*u tvrđavi se nalazi jedna džamija, skladište municije, žitni*

³⁶ Vjerovatno se radi o Bajezid Velijinoj džamiji.

³⁷ O kulturno-historijskim spomenicima iz osmanskoga perioda Herceg Novog i okoline objavljen je vrijedan rad u časopisu Almanah. Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u H. Novom i okolini*, Almanah, br. 3-4, Podgorica, 1995, 79-94.

³⁸ Evlija Čelebi, *Putopis*, 433.

³⁹ Isto, 443.

ambar i više cisterni za vodu“. Prema Evlijinom opisu grad Risan po veličini i brojnosti stanovnika nije bio velik: „*dolje u varoši i u tvrđavi nalazi se oko dvije hiljade ljudi*“, a u tvrđavi je bilo „*dvije stotine hrabrih regularnih vojnika posade*“.⁴⁰

Zahvaljujući gore datom opisu gradova na crnogorskom primorju ima se uvid u dio kulturno-historijskih spomenika koje su Osmanlije izgradile u vrijeme svoje vladavine. Nažalost, danas mnogi od pomenutih spomenika nisu očuvani, jer su nakon pada nemilosrdno uništavani, osobito u gradovima Herceg Novi i Risan, u kojima je mletačka vlast porušila, pored džamija, i mnoge druge značajne objekte.

Na osnovu nekih historijskih podataka u Novom je neposredno prije pada živjelo preko 2.500 hiljade muslimana. Svi oni su protjerani iz grada, tako da u Novom nakon mletačkog zauzeća nije zabilježeno prisustvo muslimanskog življa sve do kraja XIX stoljeća.⁴¹ Historijska znanost u nas se nije mnogo bavila problemom protjerivanja muslimana, ali činjenica da nove vlasti nisu ništa uradile da ih zadrže dovoljno govori o tome da su oni protjerivani.

Zaključak

Značajna osvajanja na Balkanu Osmanlije su ostvarile u vremenu razjedinjenja balkanskih naroda. S druge strane, vojno dobro organizovana osmanska država je postepenim osvajanjima na Balkanu učvršćivala svoju vlast dobro organizovanom upravom, koja joj je omogućila da osvojena mjesta dugo drži pod svojom kontrolom. Sa osmanskim zauzećem počeo je nov razvitak gradova na crnogorskom primorju. Svojim podanicima osmanska država je sistemom zaštite omogućila sigurniji i bezbjedniji život. Naročito su bili zaštićeni seljaci, obrađivači zemlje i glavni nosioci razvoja u osmanskoj državi. Posebne privilegije su dobijali i stanovnici u gradovima, osobito poreskim olakšicama ili oslobođenjem od raznih nameta. Od gradova na crnogorskom primorju najznačajniju privilegiju je dobio grad Bar od strane sultana Selima II, koja je potvrđena i ahdnamom sultana Murata III.

Kako je u gradovima na crnogorskom primorju ležala odbrana granica od spoljnog neprijatelja i borba za osmansku dominaciju na Jadranskom moru, Osmanlije su učinile mnogo da ekonomski i vojno ojačaju ove gradove. Sa učešćem lokalnog muslimanskog stanovništva razvoj gradova je još primjetniji. Bogatije lokalno muslimansko stanovništvo je u svojim gradovima izgradilo mnogo objekata poput džamija, mesdžida,

⁴⁰ Isto, 443.

⁴¹ Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture*, 93.

medresa, mekteba, hamama, hanova, karvansaraja, hanova, sahat-kula, tekija, mostova, česama i drugih. Značajan dio tih objekata je i danas očuvan. Veći dio, nažalost, zauvijek je nestao rušenjem.

DEMOGRAFSKA DEOSMANIZACIJA BALKANA I ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA 1878. GODINE

“Samo su od starih muhadžira nesrećniji novi muhadžiri”
Husein Bašić

Balkan je veliko civilizacijsko raskršće, kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. To je polje napetosti i nedovršene historije, “etničkih koktela” (Z. Bžežinski) i “nesavršenih političkih granica” (S. Huntington). Razumijevanje historije naroda i života na Balkanu, primarno je vezano za znanje o geografskoj prirodi ovog dijela Evrope. Čovjek sa Zapada doživljavao je Balkan dugo sa nelagodnom, kao “nešto drugo” što nije, i pored svega, sastavni dio Evrope. Zapadnjaci su dugo balkanske zemlje, shodno jednostavnim klišeima, tretirali neistraženom, egzotičnom zonom koja odvaja superiornu evropsku civilizaciju od mističnog Orijenta, u kojoj su, uz odsustvo duhovnih vrijednosti, bili markirani surovi vitalitet i stalni nemiri.¹ Stvoreni su stereotipi o Balkanu kao središtu zla, “imaginarnom vrtlogu, koji u sebi guta, ili poništava sve evropske i svjetske ideje”, gdje se iskompleksirani narodi boje slabijih a prijete jačim. Zapadni pisci su pod pojmom “balkansko” smatrali nešto prije svega surovo i neuglačeno. Među njima se “vanevropski” karakter Balkana prihvatao kao nešto samopodrazumijevajuće. Brojni savremeni naučnici ukazuju da su stereotipi o Balkanu, kao civilizacijski nerazvijenom području, pa i cijeli balkanistički diskurs - svojevrsni kolonijalni “uvoz” sa Zapada.² Robert Kaplan, autor knjige *Duhovi Balkana (Balkan Ghosts)* čak ustvrđuje kako je Hitler na Balkanu naučio da mrzi “onako zarazno”, te da “nacizam ima balkansko porijeklo”. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija,

* viši naučni saradnik na Institutu za istoriju u Sarajevu

¹ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2000, 11.

² Lj. Mitrović, *Položaj manjina i identitarni sukobi na Balkanu*, u: *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001, 48-49; opšir. S. Bandžović, *Balkan i historioografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

bile višestruko imune na kontraargumente koji su izvirali iz suprotnih iskustava i saznanja. Zlo u prošlosti Balkana nije bilo manje u odnosu na ono počinjeno u drugim dijelovima Evrope u njenoj historiji. U zapadnom svijetu djeluju mnogo opasnije sile zla, nego što su to opskurni balkanski nacionalizmi.³ Pravo da se moralne vrijednosti uvode u politiku, a da se pritom prećutno prelazi preko sopstvenog nemorala, oduvijek je pripadalo samo velikim silama. Moderna civilizacija ima itekako mrlja na svojoj savjesti. Nisu rijetki istraživači koji smatraju da su nesreće Balkana rezultat politike velikih sila, a ne unutarnjih mržnji i atavizama.⁴ Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i samo postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost. Balkan je imao tri velike "vanjske" prestonice: Istanbul, Beč i Pariz, koje su zračile širom poluostrva. Ova tri centra međusobno su se smjenjivala do određene mjere, ali su se, također, umnogome i preklapala. U "balkansko bure baruta" i Evropa je neosporno postavila "*veliki dio eksploziva*" (R. Ristelherber). Pojedini izvještaji (Franc fon Jesen) su ga još početkom XX stoljeća doživljavali kao "sitan novac koji velike sile upotrebljavaju u svojim transakcijama". Za neke istraživače (Hans Štark) Balkan je izvorište "iredentizma i sjemenište dijaspora, koje su kolonijalne i imperijalne sile ovdje rasprostirale". Evropa je nerijetko pogrešno doživljavala Balkan, tretirajući ga više kao "nepoznanicu", gdje je budućnost blokirana prošlošću, ali i svojevrsnu laboratoriju za političke pokuse i prekomponiranja njegove političke konfiguracije.

Balkan je bio potreban i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa i zabranjenih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u tom kontekstu kao boljeg: "*Više no jednom*", pisao je Bernard Lewis, "*mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje*". Civilizacija je, ponajprije, dolazila sa Istoka. Odbrana Evrope je bila izjednačavana sa odbranom i ekspanzijom hrišćanstva. Evropski identitet je nastao kao suprotnost Istoku. Zapad je, stvarajući vlastiti mit, pripisao sebi sve pozitivne osobine. Brojni evropski pisci, ali i obični ljudi, bili su opterećeni predrasudama zbog kojih su ponekad zalazili u pojedno-

³ R. Kaplan smatra kako je na Balkanu, izoliranim siromaštvom i etničkim rivalstvom, čovjek osuđen na mržnju: "ovdje je politika svedena na nivo blizak anarhiji koja se, s vremena na vrijeme, izlivala preko Dunava u srednju Evropu"; upor. A. Hastings, *Južni Slaveni*, Forum Bosnae, br. 1-2, Sarajevo 1998, 34; S. Balić, *Zaboravljeni islam*, Wien 2000, 155; I. Janković, *Sindrom palanačke inferiornosti (II)*, "Helsinška povelja", br. 46, Beograd novembar 2001, 19.

⁴ Upor. S. Reljić, *Kraljeubice s istoka*, "NIN", br. 2634, Beograd 21. jun 2001; L. Perović, *Između patrijahalnosti i modernosti*, "Danas", Beograd 10-11. jun 2000.

stavljanja i uopštavanja, te selektivno ili iskrivljeno shvatali i tumačili šta su uočili na svom putovanju kroz misteriozne balkanske zemlje.⁵

U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je prije odlučivala politika nego geografija. Pitanje granica Balkana i naroda koje on obuhvata je predmet dugih, brojnih polemika i razmatranja. Opće suglasnosti nema. Brojni putopisci su u XVIII i XIX stoljeću nalazili da Istok počinje upravo u Beogradu. U vremenu kada su Balkanom dominirala dva velika carstva, Osmansko i Habsburško, čije su granice smatrane tačkom razgraničenja između Istoka i Zapada, na Zapadu su taj dio svijeta, sve do Prvog svjetskog rata, smatrali "parčedom Azije u Evropi", odnosno Bliskim istokom ("*Proche Orient*"; "*Near East*"). Termin "*Orijentalci*" je bio veoma raširen u naučnoj literaturi i publicistici. U suvremenom engleskom jeziku se za ono što se danas naziva Bliski istok koristi termin "*Middle East*" - Srednji istok.⁶ Miša Gleni ustvrđuje da se pod jezgrom

⁵ B. Jezernik citira izjavu jednog ranjenog britanskog vojnika, u toku Prvog svjetskog rata, koji se hvalisao da sve zna o Albaniji: "Tamo žive Albini, ljudi koji imaju bijelu kosu i ružičaste oči, i koji se žene crnogorskim rođacima, koji su crnci, a njihova djeca se zovu Dalmatinci, jer imaju crne i bijele biljege"; opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Sarajevo 2000; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001. Najtrajnija definicija riječi Balkan potiče iz 1914., navodi M. Gleni. Džon Ganter, američki novinar, je 1940. napisao, sa neskrivenim potcjenjivanjem, u knjizi *U Evropi: "Nedopustiv je napad na ljudsku prirodu i na politiku što te bedne i nesrećne zemlje na Balkanskom poluostrvu mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svjetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog jednog događaja 1914. godine u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko režanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na Zapadu, još uvijek je presudno za mir u Evropi, a možda i u svijetu"*. Gleni dodaje: "Zakoračivši u najboljem slučaju samo jednom nogom preko praga civilizovane Evrope, balkanski narodi išli su različitim putevima razvoja na kojima su im krvoproliće i osveta bili omiljeni oblici političkog diskursa".

⁶ "Londonski magazin" piše treće decenije XIX stoljeća: "Cijeli onaj široki pojas koji se proteže duž Save i Dunava i sjeverno od velikog planinskog lanca Hamus putnici malo posjećuju i njegova topografija još nije u potpunosti utvrđena. To je područje s imenima koja varvarski zvuče, naseljeno poluvarvarskim narodima koji žive pod još varvarskom vladom. O zemljama kao što su Bosna, Hrvatska, Bugarska i Srbija mi znamo zapravo tek toliko da ih možemo poimenice nabrojati". Villiam Miler 1892. piše: "Ukratko Balkansko poluostrvo je široko, uzevši, regija velikih protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo, poput domaćeg stanovništva, počinje praviti razliku između onog što se radi 'na Balkanu i onog u 'Evropi'" - cit. prema: S. Kostić-Ž. Bajić, *Sve je upravo suprotno*, "Nedjelja", br. 105, Sarajevo 23. februar 1992.

balkanskog regiona podrazumijevaju kopnena Grčka, Srbija, Hrvatska, Rumunija (mada je uloga Transilvanije sekundarna), Osmansko carstvo i Turska, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Albanija. "*Balkanizaciju*" su kao termin prvobitno koristili novinari i političari, ne da bi opisali političku isparceliziranost Balkana, već pojavu nekoliko novih državica koje će zamijeniti carstva Habsburga i Romanovih: "ovaj proces bi podjednako tačno bilo nazvati istočnom evropeizacijom ili čak pobaltičenjem Evrope". Problem određivanja granica Balkana nije samo geografsko pitanje, već je u odgovoru na njega moguće identificirati ovisnost opisane predstave od osobe-promatrača i njegovog kulturološkog miljea. Za Stevana Pavlovića je, pak, Balkan oblast koja se prostire od istočnih Alpa do Egejskog i Crnog mora i od Dnjestra do Jadrana - preko zemalja koje naseljavaju Rumuni, Južni Slaveni, Albanci i Grci. Balkan treba sagledavati kao cjelinu, jer se može objektivnije shvatiti historija malih naroda i različitih oblasti samo u okviru šireg geografsko-historijskog konteksta koji ih obuhvata.

Balkanska ideologija je krajnje nehistorijski mitologizirala ideju naroda. Mitologizirana historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Konflikti i sukobi su moćni generatori predrasuda i stereotipa. Etničko nasilje je uvjetovano i neravnomjernom raspodjelom "ethnohistorije". Geografija i historija se prožimaju spajajući različite oblasti. "Svijetle" stranice u historiji jednih, čine "tamne" stranice u historiji drugih naroda. U kulturama na Balkanu upadljivi su simboli patnje, tragedije, osamljenosti, borbi, neopravdane neshvaćenosti, osjećanja vječitog neprijateljstva "drugog", narcisoidnosti, na šta se nadovezuju retorike o izabranosti, uzvišenosti, naročite "duhovnosti", samodovoljnosti. Historijsko pamćenje svake zajednice se razlikuje po prirodi, dubini i bogatstvu. Problem nije u balkanskom "višku historije", već u pristupu prošlosti i njenom tumačenju, u ubjeđenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija mnoge narode učinila malim. Frustracije se javljaju zbog malih historija koje se nasilno i naknadno, preko mitoloških matrica, žele iskazati kao velike. Male historije dovode do trauma, inferiornosti ili kompleksa. To se nastoji nadoknaditi agresivnošću, grandomanijom i odbijanjem prihvatanja historije na nivou činjenica. Historijski marginalizirana društva nastojala su da "nadoknade" propušteno. Nacije su se na Balkanu, razvijale, bivale nametnute, odbacivane, ukidane, nestajale ili bile obnavljane. Kako ih je teško bilo odrediti, njihovi narodi su poduzeli sve da ih učine što konkretnijim. Pribjegavali su kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, protjerivanju ili ubijanju. Pri tome su im bili neophodni korjeni, pa su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje teritorija koje su držali, sukobljavali historijska prava sa pravom na samoopredjeljenje.

Odnos prema tradiciji je kompliciran. Sve izmišljene tradicije koriste historiju kao ono što daje legitimitet akciji i cementira grupnu koheziju.⁷ Svijest ili vjera o superiornosti u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni čovjeka da počne da vjeruje da ima veća prava nego drugi. Grupna narcisoidnost je jedan od najvažnijih izvora ljudske agresije, ona unapređuje solidarnost i koheziju grupe, te olakšava manipulaciju, apelirajući na narcisoidne predrasude.⁸ Nacionalno obojen pogled markira vlastitu historiju kao specifičnu i jedinstvenu, veliku i neponovljivu, ali ne u smislu događanja, već pobuda za događanje. Svijet će još dugo zazirati od Balkana, njegovih mračnih “krčmi nasred druma”, krajeva u kojim se “brzo smrkavalo”, metafora da tu nacionalni pokreti počinju kao uspavane ljepotice a završavaju kao Frankeštajnova čudovišta, ubjeđenja da se Istok i Zapad ne mogu razumijeti.⁹

Evidentno odsustvo međusobnog poznavanja je bitan faktor nestabilnosti Balkana. Dugi periodi mira su u nauci marginalizirani u odnosu na vremena ratova. Skučene nacionalne historiografije na Balkanu, nerijetko pod uticajem politike i potreba svojih društava, imaju relativno provincijalni ton uz nedovoljno poznavanje historije susjeda. Po ocjeni Marije Todorove moderne balkanske historiografije formirane su u vijeku nacionalne ideje, pod snažnim uticajem romantizma i pozitivizma. Historiografski stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog naroda, da se lakše okrive drugi, da se opravda neprijateljstvo i mržnja. Velika nevolja sa nacionalnim stereotipima je njihova statičnost. Oni čine osnovni element ispoljavanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije.¹⁰ Historija, prožeta mitologijom, bila je u funkciji politike i stvaranja stereotipa. Većina balkanskih historičara ne poznaje dovoljno historiju susjednih oblasti, država i nacija. Takvi historičari, koje su slijedili i inozemni naučnici, težili su da proučavaju skoro isključivo sopstvene, nacionalne historije, da im daju neophodni primat i legitimitet. Uz značajne izuzetke, ono što postoji od balkanske historije čini isparceliziranu, *podijeljenu historiju*. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, shvataju historiju Balkana sa nacio-

⁷ Upor. A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998, 252; E. Hobsbom, *Uvod: Kako se tradicija izmišlja*, u: *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 22.

⁸ D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 139; M. Nuhić, *Riječ-slika i zločin*, Sarajevo 1995, 55.

⁹ H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Mostar 1913, 195.

¹⁰ Upor. O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 9; D. Popadić-M. Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 98.

nalnih polazišta, ignorizirajući dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava kojima su nekada pripadali.

Prvi kamen u temeljima fobije je razlika u religiji. One su moćna vododjelnica velikih ljudskih kolektiva.¹¹ Religijska pitanja su u biti i politička. Bez mira između religija nema ni mira među narodima. Zbog pokušaja uspostavljanja uniformnog jedinstva došlo je do sukoba između istočnog i zapadnog hrišćanstva. Kao primjer nasilja među hrišćanima treba pomenuti IV krstaški rat tokom koga su zapadni hrišćani 1204. zauzeli Carigrad i besprimjerno opljačkali ovaj, tada najveći i najbogatiji evropski grad. Osvajanje i pljačkanje ovog grada bila je ostala do danas “užasna trauma za bizantske kršćane i za sve kršćane koji nisu samo deklarativno, nego stvarno kršćani” (Mile Babić).¹²

Islam je jedina civilizacija koja je dovela u pitanje opstanak Zapada, i to nekoliko puta.¹³ Napadi na islam su intezivno otpočeli još u doba krstaških ratova, kada je prema Volteru “bilo više vizantijskih kaluđera koji su pisali protiv islama nego janjičara u osmanskoj vojsci”, razvijajući mržnju protiv islama, prikazujući ga najcrnjom pojavom u povijesti, vjerom krvi i mržnje. Korijene netrpeljivosti prema muslimanima treba tražiti u izvorima hrišćanstva i usponu islama.¹⁴ Islam se protivio tvrdnjama o pravu hrišćanstva na posjedovanje univerzalnosti. Bio je više tolerantan prema hrišćanstvu, nego što je ono bilo prema njemu.¹⁵ Historija islama svjedoči o njegovom brzom i dinamičnom razvoju, nastanku moćnih država i sultanata, procvatu bogate i raznovrsne islamske civilizacije. Evropski kolonijalizam je grubo zaustavio taj proces.¹⁶ To

¹¹ J. Burkhart, *Razmatranja o svetskoj istoriji*, Beograd 1996, 47; D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, 184.

¹² M. Babić, dekan i profesor Franjevačke teologije u Sarajevu, dalje ističe kako je u XVI i XVII stoljeću došlo do užasnih vjerskih ratova između katolika i protestanata. Potiranje razlika među hrišćanima proizvelo je još veće i više razlike; opšir. vidi: “Oslobođenje”, Sarajevo, 30. decembar 2007, 28.

¹³ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 260.

¹⁴ Progoni muslimana su bili uslovljeni prethodnom hrišćanskom netrpeljivošću patarena koji nisu vjerovali u Christa kao božanstvo, niti u svetog Duha, nisu obožavali slike i priznavali krst, kao ni ustanovu krštenja, osuđivali su alkohol i bili skloni asketskom životu, opšir. R. Muminović, *Zarobljeni um*, Tuzla 2000, 37.

¹⁵ Upor. H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, I, 168; T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, Beograd 1990, 394; D. Tanasković, *Ka razumevanju “srpsko-muslimanskog sukoba”*, Letopis Matice srpske, sv. 1-2, Novi Sad 2001, 68; Đ. Šušnjić, *Religija*, II, Beograd 1998, 359.

¹⁶ Dž. Esposito, *Islam danas*, u: *Oksfordska istorija islama*, Beograd 2002, 696.

što su zapadnjaci u XVI stoljeću pošli u osvajanja, koja je blagosiljala Crkva, bilo je jednako toliko za Boga koliko i za zlato.¹⁷

Evropa se određivala i kao vjerski pojam. Odbrana Evrope je bila izjednačena sa odbranom i ekspanzijom hrišćanstva. Strah od širenja islama izazvao je evropsku homogenizaciju i ideološko ujedinjavanje. Zapad je dugo tražio hrišćanski svijet mržnjom prema islamu. Na taj stav su ponajviše uticala osmanska osvajanja i evropska propaganda koja ih je predstavila u najcrnjem svjetlu “iako su osmanska osvajanja donijela Evropi, a posebno Balkanu, civilizaciju koju nije mogao apsorbirati balkanski primitivizam s izuzetkom naroda tih prostora koji je prihvatio islam”.¹⁸ Slika islama koju su stvorili hrišćanski učenjaci u srednjem vijeku omogućila je drugim hrišćanima da vode borbu protiv muslimana, kao borbu svjetla protiv mraka.¹⁹ Islam je smatran za fatalističku religiju koja je protiv napretka, a Osmanlije “zlim tuđinskim uljezom”. Islam se pokazao kao pogodno oruđe u polemičnim raspravama među hrišćanima kao simbol opasnosti i antihrista. Tipično objašnjenje da Bog silovitom osmanskom ekspanzijom kažnjava hrišćanstvo koje nije poštivalo njegove zakone bilo je zapravo identično sa tumačenjem prirodnih nepogoda i kataklizmi.²⁰ Pretežno negativne predstave o islamu, o muslimanima, svojstvene su historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu svih hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope.²¹ Antimuslimanski naboj je, sa više ili manje inteziteta, imao trajan karakter. Stari strahovi su donijeli transformirani u kulturološke predrasude.²² Evropa se nikada nije pot-

¹⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 93; R. Nešković, *Pretpostavke za razgovor o istoriji i budućnosti hrišćanstva*, u: *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, Niš 2001, 13.

¹⁸ Jovan Hadži Vasiljević smatra da se osmanskoj upravi mora priznati da je u “verskom samoopredeljenju svojih podanika bila vazda liberalna, i da visoka državna uprava nije nikada ništa direktno činila, da se njeni hrišćani poturče”; opšir. J. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u južnoj Srbiji*, Beograd 1924, 55.

¹⁹ Upor. K. Armstrong, *Istorija Boga*, Beograd 1995, 398; D. Pajin, *Vrednost neopipljivog: Susret Istoka i Zapada*, Gornji Milanovac 1990, 14..

²⁰ Po Montgomery Wattu “mrak koji pripisujemo našim neprijateljima (je) projekcija mraka u nama samima, koji nećemo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopačenu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog čovjeka” – prema: O. Zirojević, *Uticao islama u Srednjoj Evropi*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002, 305; opšir. M. Watt, *The Influence of Islam on medieval Europe*, Edinburgh 1972.

²¹ Upor. H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 168; N. Cigar, *Genocid u Bosni: Politika "etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998, 35.

²² Opšir. D. Quartaert, *The Ottoman Empire 1700-1912*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

puno oslobodila straha od "islamske opasnosti" i dominacije negativnih stereotipa o muslimanima. Pitanje legitimnosti islama na Balkanu i u Evropi ostalo je, i sa evropske strane, pod dojmom povijesnog straha od njega, otvoreno. Svi narodi imaju različite datume u svojoj memoriji.

Historija Osmanskog carstva, koje se zvanično nazivalo *Devlet-i Osmaniye - Osmanska država*, je nerijetko interpretirana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom predrasuda, sa potcjenjivačkim i olahkim zaključcima, u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja. Širenje ovog carstva doživljavano je u prošlosti, kao i u starijoj historijskoj nauci, kao sukob islama i hrišćanstva, sukob dvije civilizacije, "dva svijeta".²³ Nazivanjem ovog carstva "turskim" podvlačio se usko nacionalni a negirao njegov univerzalni karakter. Ako je Osmansko carstvo do grčkog ustanka 1821. bilo "terra incognita", znanja o njemu više se zasnivalo na "pričama iz 1001 noći", nego na historijskim faktima.²⁴ Termin "Tursko carstvo" je baština balkanske nenaučne historiografije i publicistike XIX i XX stoljeća, opterećenih stereotipima i predrasudama o Osmanlijama i Osmanskom carstvu kao sveopštim krivcima za sve nevolje u historiji tih naroda od početka XV do kraja XIX stoljeća.²⁵ Sva relevantna evropska literatura od XV stoljeća koristila je mahom izraz Osmansko carstvo. Zijo Gekalp, turski sociolog, kazao je da je Osmansko carstvo bilo "sazviježđe sastavljeno od pozajmica i usvojenica raznih karaktera i susjednih kultura". Osmanlije nisu bili nacija, već "mnoštvo naroda, jedna carska porodica i jedan sistem".²⁶ Oni su, u svojoj ekspanziji, obično pribjegavali vojnoj sili tek onda kada bi otkazala sva druga raspoloživa rješenja, kao što je pozivanje na predaju, vojna pomoć, pustošenje zemlje, ucjena, lukavstvo i dr.²⁷ Osmanska civilizacija je bila transnacionalna i transreligijska. Nakon zauzimanja Carigrada Osmanlije su se prema svojim hrišćanskim podanicima ponašali sa upadljivom velikodušnošću. U XV stoljeću bili su daleko popustljiviji prema

²³ G. Omerbašić, *Muhammed a.s. i džihad*, "Republika", br. 276-277, Beograd 1-31. januar 2002.

²⁴ V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1955, 49; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6.

²⁵ N. Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918" Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 40, Sarajevo 1990, 434.

²⁶ H. R. Trevor-Roper, *Kršćanstvo i Turci*, "Glas islama", br. 67, Novi Pazar jun 2002.

²⁷ O. Zirojević, "Brate moj, hane", "Helsinška povelja", br. 63, Beograd april 2003.

hrišćanima nego zapadni hrišćani jedni prema drugima za vrijeme reformacije i u XVII stoljeću.²⁸ Istanbul je u XVII stoljeću bio jedina prijestonica u Evropi u kojoj su svi hrišćani različitih uvjerenja mogli živjeti u razumnoj sigurnosti i ispoljavati svoje različite šizme i uvjerenja.²⁹ U hrišćanskom svijetu to nije bilo moguće. Iznevjeriti toleranciju, značilo bi iznevjeriti jedan od osnovnih islamskih principa.³⁰ Kako je Hegel uvjeravao, religija koja se čovjeku nameće nije njegova vjera, već je njemu nametnuta vjera.

Od XV do XVII stoljeća osmanske snage su izgledale nepobjedive. Države na Balkanu koje su pale pod osmansku vlast nisu osvajane kao zemlje neprijateljskih naroda, već kao suprotne vjerske zajednice, pa je njihovo zauzimanje tretirano kao pobjeda islama u ime koga je i održavana vlast. Nikada nije došlo do nekog radikalnog pokušaja asimilacije balkanskih hrišćanskih naroda sa osmanskim običajima i islamom. Makedonija je, primjerice, bila dva milenija "odlagalište" raznih naroda koji su tu napravili pravi "etnografski muzej". Fleksibilna osmanska politika nailazila je na dobar prijem hrišćana. Osmanski osvajači Bosne, pisao je dr. Čiro Truhelka "nisu bili onaki divljački zatornici kako nam ih crta školska povijest. Oni nisu u osvojenim zemljama razarali domaćih institucija ni proganjali pojedina vlasteoska plemena".³¹ Neki su naučnici smatrali da se nije samo radilo o osmanskoj vojničkoj premoći, već, prije svega, o moralnoj. Osmanska politika vođena krilaticom "živi i pusti druge da žive" bila je u oštroj suprotnosti sa zaostalošću tadašnjih hrišćanskih država. Balkanski seljaci su u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha govorili: "*Bolje turski turban nego papska kruna*". Primanje islama nije bila avantura ni nosilaca nove vlasti ni onih koji su tu vjeru prihvatili.³²

²⁸ T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, 394; V. Dedijer, *Književnost i istorija*, Beograd 1985, 103.

²⁹ Opšir. B. Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, New York 1993.

³⁰ Mustafa Busuladžić 1944. piše: "da smo mi gajili agresivne namjere bilo prema komu, mi smo ga mogli kroz pet stoljeća likvidirati da mu se danas ni za trag ne zna"; vidi: M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, Sarajevo 1997.

³¹ Jedno od stereotipnih razmišljanja iznosi i dr. V. Jerotić koji smatra da među historičarima preovlađuje mišljenje kako je "dragovoljno potručivanje bilo više nego nasilno"; opšir. V. Jerotić, *Otkud prevera u balkanskih naroda*, Književnost, br. 11-12, Beograd 1996, 1406; R. Ljušić, *Suze sultana Sulejmana Drugog*, "Politika", Beograd 6. februar 1993.

³² Dr. Olga Zirojević smatra da su se Osmanlije zadržali na Balkanu više od 500 godina, ne zbog slabosti onih koje su osvojili, niti su te narode držali pod

Projekti o uništavanju Osmanskog carstva i njegovoj diobi, na papiru i u mašti hrišćanskih ritera, vladara i ideologa nastajali su još od XV stoljeća.³³ Nakon velikih geografskih otkrića, Zapad je prije sustigao i prestigao Istok. Osmanski poraz kod Lepanta 1571. i uspješna odbrana Beča 1683. potvrdili su premještanje moć na revitaliziranu i samouvjerenu Evropu. Osmanski prijeteći "*bič hrišćanstva*" uskoro će postati hronični "*bolesnik na Bosforu*". U "Velikom ratu" za Osmansko carstvo najkatastrofalnija godina bila je 1683. kada su osmanske snage, nakon neuspješne opsade Beča, odbijene i potučene od austrijske i poljske vojske koju je u pomoć (uz novčanu naknadu) doveo poljski kralj Jan Sobjeski.³⁴ Hiljade osmanskih vojnika nastradalo je pod zidinama Beča, kao i u povlačenju. Austrijanci su 1684.-1687. u snažnoj kontraofanzivi potpuno "očistili" cijelu Ugarsku od muslimana. Samo na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove, oko 1680. bilo je oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata-katolika, 33.000 Srba i 2.000 Mađara.³⁵ Muhadžiri iz Ugarske i Like preplavile su Bosnu. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među kojima i mnogi Bošnjaci, napustilo je te krajeve. Juna 1686. pao je Budim, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava. Sa preživjelim muslimanima iz Budima povukli su se i Jevreji sefardi, koji su mahom došli u Sarajevo. Iste godine Habsburgovci su osvojili Pečuh i Segedin.³⁶ Muslimani koji su pali u ruke hrišćana bili su ubijani, prodati kao robovi ili su pokršteni. Aleksandar Popović je iznio zastrašujuće izvještaje očevidaca o onome što se zbilo sa muslimanskim civilnim stanovništvom nakon ugarskog

okupacijom "jer okupacija ne traje petsto godina, već zbog njihove pragmatičnosti, a pragmatičari nisu netolerantni" – prema: "Novi Pančevac", br. 35, Pančevo 26. avgust 1993; upor. H. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, 55; N. Filipović, *Diskusija na Naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 559-560; Dž. Espozito, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 51-52; E. Redžić, *Historijski pogledi na nacionalne i vjerske odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004, 25-26.

³³ Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, I, Novi Sad 1989, 201.

³⁴ J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 116.

³⁵ Opšir. S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 47, Zagreb 1953; Isti, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 41, Zagreb 1962.

³⁶ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 23; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 279.

osvajanja svakog grada.³⁷ Porta i Austrija su, nakon dugih pregovora, zaključili ugovor o miru 16. januara 1699. u Sremskim Karlovcima.

Od Bečkog rata započinje proces demografske deosmanizacije Balkana, "vreme opštih progona muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva".³⁸ Val prisilnih migracija zahvatio je tokom historije i muslimane južnoslavenskog porijekla nakon udara kojim je bilo izloženo Osmansko carstvo. Nakon više od dva stoljeća koliko je naseljavalo prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, određene dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih krajeva, bošnjačko-muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo represalijama praćenim masovnim progonima, sve u skladu s tada vladajućim zapadnim principom "*Cuius regio, eius religio*". Nije se zapravo moglo ni zamisliti da vladar tolerira ni drugu varijantu kršćanstva, a kamoli islam. Radilo se zapravo o temeljitim etničko-vjerskim čišćenjima.³⁹ One muslimanske porodice koje su ostale po Ugarskoj i Slavoniji bile su pokrštene. Sličnu sudbinu su imali i muslimani u Lici, Krbavi i Dalmaciji.⁴⁰ Katolički sve-

³⁷ Opšir. A. Petrović, *L' Islam Balkanique: Les Muslimans de Sud-Est European dans la periode Post-Ottomane*, Berlin 1986; M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, "Islamska misao", br. 141, Sarajevo septembar 1990. U oktobru 1697. austrijska vojska, pod komandom Eugena Savojskog, prodrila je u Bosnu, i došla do Visokog, odakle je 23. oktobra krenuo ka Sarajevu. Ovaj grad je opljačkan i popaljen. Cijela čaršija je izgorjela, porušena je većina džamija, mnogi stanovnici pobijeni, tako da nakon Savojskog "Sarajevo za vrijeme Turaka, nikada nije više moglo dostići svoju moć, značaj i ugled koji je imalo"; upor. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, 113-114; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993, 53; A. Hadžihasanović, *Sarajevo: istine i mitovi*, Sarajevo 2001, 76-77; N. Košćević, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo 1995, 59-60.

³⁸ E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 67.

³⁹ Dr. Safvet-beg Bašagić o tome piše: "Naglih pomračenjem polumjeseca nad zemljama ugarske krune, Bosna je više izgubila, nego sva Turska. Velika lenska i feudalna imanja bosanskih i hercegovačkih begova propadoše za uvijek. Mnogobrojne naše naseobine po većim gradovima i palankama, koje su otišle iz Bosne za Sokolovića vremena i poslije, izgubiše se za uvijek. Hiljade bosanskih porodica ostalo je u Ungjurovini. Veoma mali broj se vratio u domovinu" - opšir. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od 1463. - 1850.)*, Sarajevo 1900, fototipsko izdanje, Istanbul 1994.

⁴⁰ E. Pelidija, *O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 119-131.

ćenik Karlo Mesić iz Brinje, sa grupom svojih fanatičnih pristalica, vršio je u Lici nasilna pokršćavanja. Muslimani koji bi odbili da se pokrste bili su ubijani.⁴¹ Pokršćavanje će dugo biti prisutno, kao dio plana nestanka muslimana sa južnoslavenskog prostora. Pokršćavanje je za prave pripadnike islama bio genocid nad smislom njihovog života.⁴² Husein Alić će 1941. ukazivati da je u Lici “preživjelo” mnogo muslimanskih prezimena.⁴³ Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova u jesen 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Samo iz Herceg Novog otišlo je 2.200 stanovnika.⁴⁴ Oni muslimani koji su ostali su bili pokršćavani.⁴⁵ Papa Benedikt XIV izdao je encikliku biskupima, na čijoj je teritoriji bilo dvovjerstva, kojom je naredio da se katolicima zabrani uzimanje muslimanskih imena.⁴⁶

Osim iz zemalja srednje Evrope i Balkana, progon muslimana je zahvatio i Rusiju, gdje su još od XVIII stoljeća vršeni pogromi i pokršćavanja ovog stanovništva. Carica Katarina II je težila da protjera Osmanlije iz Evrope. Prostor Osmanskog carstva se vremenom sve više sužavao i postajao pribježište muhadžira različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa izgubljenih teritorija. Ukoliko postoji “zakon” u “migriranju”, onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok.⁴⁷

Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje, još uvijek u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad,

⁴¹ A. Zulfikarpašić, *Sudbina muslimana u Hrvatskoj i Srbiji*, u: *Bosanski pogledi 1960-1967*, London 1984, 10.

⁴² R. Muminović, *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, Ankara 1995, 79.

⁴³ Alić dalje dodaje kako “Ličani istinski štuju svoje “Turke”, znaju da su im to jednokrvna braća i mnogi otvoreno priznaju da su njihovi stari bili muslimani” – nav. prema: Kalendar: “*Narodna uzdanica*”, Sarajevo 1941, 97; O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, Podgorica 2001, 46, nap. 222.

⁴⁴ Tada je u Herceg Novom i okolini bilo oko 45 džamija i preko 40 mesdžida; opšir. R. Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo 1996, 42.

⁴⁵ Fra Donat Jelić iz Napulja je pisao kako je učinio mnogo za spas duša jer je preobratio mnoge “Turke” u kršćansku vjeru. Makarski biskup Nikola Bjanković krstio je 1707. “*mnoge turske porodice u Hercegovini*”. Car Karlo VI je, preko svoga pisma krišćanima u Bosni, poručio i muslimanima da svi oni “koji htjednu prihvatiti kršćansku vjeru mogu slobodno ostati u posjedu svojega imanja. A oni koji ne htjednu, nek se sele kud im se sviđi”; opšir. M. Nedić, *Stanje redodržave Bosne Srebrne*, Đakovo 1884, 76-77.

⁴⁶ O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, 11, nap. 13.

⁴⁷ Prema: S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 246.

nego nešto između.⁴⁸ Porta je u prvoj polovini XIX putem reformi pokušavala da osnaži državnu upravu i prebrodi krizu u kojoj se nalazila, ali je sve to, uslijed niza otežavajućih okolnosti, išlo veoma sporo. Da bi vratila inostrane zajmove i ogromne kamate ona je bila prisiljena da povećava unutarnje poreze i takse. To je najviše pogađalo njene balkanske provincije koje su spadale u najrazvijenije dijelove ogromnog carstva.⁴⁹ Stare imperije, poput osmanske države, nisu bile nacionalne. Strukture, zakoni vladajuće klase vezani su za islam, ali je tek krajem XIX stoljeća, prilikom slabljenja moći, osmanski režim postao netolerantan, braneći se od ne manje netolerantnih hrišćanskih država.

Osmansko carstvo su iznutra razarale i rasparčavale probuđene nacije, a spolja velike sile. Stvaranje država na Balkanu nije značilo samo diskontinuitet sa političkom prošlošću, "nego i odbacivanje te prošlosti". Nacionalna država je smatrana neprevaziđenim oblikom organiziranja, ključnim faktorom u međunarodnim odnosima i najboljim faktorom političke stabilnosti.⁵⁰ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje novih balkanskih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.⁵¹ Trend ka "demografskoj deosmanizaciji" prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država tokom XIX stoljeća. One pojedinačno nisu mogle pobijediti Osmansko carstvo, ali su bile na strani onih koji su pobjeđivali. Svaki veliki proces na Balkanu je započinjao uz izrazitu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja. Napori hrišćanskih naroda ka osamostaljivanju, praćeni progonima muslimana, ne bi bili dovoljni bez pomoći velikih sila, prije svega Rusije.⁵² Rusija je još 1774. odredbama mira u Kučuk-Kainardžu,

⁴⁸ E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134; S. Đurović, *Problemi modernizacije Balkana u 20. veku*, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, 276; Z. Mirdita, *U povodu knjige Noela Malcolma "Kosovo. A Short History"*, Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 1999, 557-558.

⁴⁹ M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3, Beograd 1964, 27.

⁵⁰ Upor. M. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191-1205; K. Čavoški, *Uvod u pravo*, I, Beograd 1995, 168; V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa svojim građanima*, Reč, br. 43, Beograd 1998, 187.

⁵¹ M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja"... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, god. IV, Beograd 1997, 95.

⁵² V. Čorović, *Stvaranje nezavisnih država na Balkanu*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 209; M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, 35.

stekla status samostalnog zaštitnika interesa pravoslavnih hrišćana u Osmanskom carstvu. "Pravo intervencije u korist hrišćana" ona je obilato koristila tokom borbe tih naroda za stvaranje samostalnih država.⁵³ Rusija je nakon uskraćivanja mogućnosti da preko vjerskog protektorata širi svoj uticaj na Balkanu, počela da pomaže pokrete hrišćanskih naroda. Historijske osnove ruskog "*mesijanizma*" se u stanovitoj mjeri mogu protumačiti "*specifičnim otporom*" drevne Rusije azijskoj stepi – otporom agresiji azijskih naroda. Geografski položaj između evropskog Zapada i azijskog Istoka, Rusiji je nametnuo ulogu zaštitnice Evrope, što je ona shvatila mesijanski.⁵⁴

Osmansko carstvo je dugo imalo ulogu "hladnjaka" koji je čuvao balkanske nacionalizme u "čvrstom" stanju. Sa procesom raspadanja ovog carstva u XIX stoljeću, balkanski integristički nacionalizmi su se, uz ratne trube evropskih sila i nekontrolisanu silu, trgli iz uspavanosti.⁵⁵ Snažna osporavanja osmanske države došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na Zapadu koji su kasnije učestvovali u antiosmanskim ustancima. Za balkanske hrišćanske intelektualce nacionalna prava su bila ujedno i historijska prava.⁵⁶ Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti na kojima su živjeli.⁵⁷ Na Balkanu se nacionalizam prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima. Grci su, primjerice, pod osmanskom upravom neosporno imali mogućnosti da postignu dobru, pa čak i sjajnu karijeru.⁵⁸ Oni su u prvim decenijama XIX stoljeća zarazili Balkan virusom nacionalizma koji se razvijao unutar nehrišćanskog, osmanskog političkog sistema.

⁵³ M. Stojković, *Rusija i Balkan u prošlosti i danas*, Međunarodna politika, br. 1076, Beograd 1999, 5; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 99. Rusija je, između XVII i XIX stoljeća, protiv Osmanskog carstva, sama ili zajedno sa drugim državama, vodila 12 ratova, u nastojanju da proširi granice svoje teritorije.

⁵⁴ *Istorija novog veka*, knj. II, Beograd 1949, 203; *Istorija sveta*, knj. 4, Beograd 1979, 210; V. Fjodorov, *Mesijanizam i sveta Rusija*, "Republika", br. 200, Beograd 1-15. novembar 1998.

⁵⁵ *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, 14.

⁵⁶ S. Balić, *Tradicija i suvremenost*, "Muallim", god. II, br. 5, Sarajevo 26. mart 2001.

⁵⁷ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83.

⁵⁸ H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121. A. H. Kober piše da je osmanska vladavina bila idealna za školovanje balkanskih naroda, nije naturala nikakvu određenu formu ni politička gledanja na svijet; opšir. A. H. Kober, *Balkan i Evropa*, u: *Knjiga o Balkanu*, II, Beograd 1937, 18.

Njegovo je širenje imalo razarajuće posljedice.⁵⁹ Grci su još krajem XVIII stoljeća bili predmet “Grčkog projekta” ruske carice Katarine, za prekrajanjem Osmanskog i stvaranjem Grčkog carstva. Značajan broj Grka obavljao je posao ruskih konzula. Helenizam je bio vodeći balkanski nacionalizam. Zanosio se obnovom “*treće civilizacije*”, koja bi nastavila onu klasičnu i vizantijsku.⁶⁰ Multietnički kolorit Balkana pokazivao se, po M. Todorovoj kao najveći problem, jer je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama, uzimajući u obzir i složeni sukob između osmanske demografske zaostavštine i historijskih prava na teritorije koje su polagale novostvorene države.

Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli. Pojam jednonacionalne države postao je kob Balkana. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo recept za nasilje.⁶¹ Protuosmanski ustanci u XIX stoljeću u Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj, smatra dr. Ivo Banac, bili su po definiciji i vjerski i nacionalni: “u tome leže korijeni uvriježena straha od vjerske i nacionalne raznolikosti”. Etnički nacionalizam nije bio zagovornik višenacionalne države. Balkanske “*revolucije*” – stvaranje neovisnih nacionalnih država jeste pripovi-

⁵⁹ Paul Roux smatra da je sva tiranija, kako lingvistička, tako i vjerska na prostoru Osmanskog carstva dolazila od Grka: “Njihov stari prestiž, njihova dobra organizacija, privilegije koje su im Osmanlije daju učinivši njihovog patrijarha najvišom vlašću Pravoslavlja, trgovačko i pomorsko bogatstvo koje oni ubrzo stiču, podstiču ih da postanu prave vođe drugih kršćanskih naroda. To je nepogrešiv zakon unutrašnjeg života Osmanlijskog carstva: manjine se međusobno proganjaju, a za to smo stalno optuživali Turke”; opšir. vidi: R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Europa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18; И. Ортајли, *Идеолошкото историско наследство на Балканот*, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 209.

⁶⁰ F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28. Samo u toku grčkog ustanka na Peloponezu u proljeće 1821. bilo je pobijeno preko 20.000 muslimana – uključujući žene i djecu. Svi muslimani koji su se sklonili po osmanskim tvrđavama, po njihovom padu u grčke ruke, takođe su bili pobijeni, bez obzira na pol i starosnu dob. Stanovnicima Navarina je bio obećan slobodan prolaz prema Africi ukoliko prestanu sa otporom. Nakon ulaska u ovaj grad Grci su pobili 3.000 njegovih žitelja – opšir. W. St. Clair, *That Greece might still be free: The Philhellenes in the War of Independence*, London 1972.

⁶¹ Upor. T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

jest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i istrebljenje muslimana. Naviknutost na mitska razmišljanja rezultirala je stereotipima o muslimanima kao zlu koje je trebalo do kraja uništiti.⁶² Sastavni dio integracione ideologije su mitovi i predstave o srednjovjekovnoj historiji. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi srednjeg vijeka.⁶³

Tradicionalna i pisana književnost načinila je od Turaka "*bič božji*", neku vrstu strašila, koja se mogla predstaviti samo mračnim i krvavim bojama.⁶⁴ Antiorijentalizam je bio značajan rastegljivi ideološki okvir izmišljanja prošlosti, a graničarstvo njen misionarski segment. Sve do okončanja balkanskih ratova bila je to odbrambena ideologija slavenskih hrišćanskih naroda protiv Osmanskog carstva. "Turci" su dugo bili kostur balkanskih "oslobodilačkih mitova" i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na historiografiju. Pamćenje djeluje na naučno proučavanje prošlosti, ne samo kao istraživački prioritet, nego i kao pozadina osjećajnih mjesta sjećanja. Izmišljena monolitna prošlost je nadvladavala diferencirane i višeslojne historijske slike.⁶⁵ Muslimani su nerijetko tretirani kao "*ostaci okupatora*", ili, pak, nedržavotvorni element, nehistorijska skupina koja treba da nestane ili asimilira u "priznate nacije". Massien de Clerval (1820.-1896.) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima kako je "velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja".⁶⁶ U XIX stoljeću tri mita - prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave - činili su temelj nove vjerske ideologije, "*hristoslavizma*", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase.⁶⁷ Mit o vjersko-nacionalnim konverzijama kao otpadništvu u svijesti

⁶² M. Popović, *Vidovdan i Časni krst*, Beograd 1998, 166; I. Banac, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002, 45.

⁶³ S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

⁶⁴ L. Marković, *Polemika ili dijalog s islamom?*, Livno 1995, 130-132; H. Kung-J. Van Ess, *Kršćanstvo i svjetske religije; Islam*, Livno 1995, 41-43; F. Šistek, *Češke predstave i stereotipi Turaka*, Almanah, br. 21-22, Podgorica 2003, 295-296.

⁶⁵ T. Kuljić, *Mit i istorija na "tržištu"*, "Helsinška povelja", br. 85-86, Beograd jul-avgust 2005, 32.

⁶⁶ M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

⁶⁷ M. Sells, *Iznevjereni most: Religija i genocid u Bosni*, feljton, "Jutarnje novine", Sarajevo 26. jun 2002; "Naši dani", br. 265, Sarajevo 12. jul 2002. (intervju: M. A. Sells).

balkanskih hrišćana je toliko snažan da se njime simbolički dočarava i savremeni ateizam ili anti-nacionalizam. Doktrina o destruktivnom ponašanju konvertita kao ispoljavanju osjećaja krivice, koja ima korijen, prije svega, u narodnom predanju, nije nikada dokazana, ali se ustalila u književnosti i nauci. Uprošćena historiografska tumačenja potiču iz metodološke postavke u kojoj se fenomeni vezani za nacionalnu prošlost, pa i za vjerske konverzije, prikazuju teleološki, u kontekstu borbe za samoodržanje, i pruženog, raznolikog otpora.⁶⁸

Svaka balkanska nacija je u XIX stoljeću težila da se identificira sa određenom teritorijom, kao i da okupi stanovništvo u homogenu cjelinu, stvarajući nacionalnu državu. Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva.⁶⁹ Nacionalni identitet balkanskih država temeljio se prevashodno na religijskoj, a tek onda na lingvističkoj i historijskoj osnovi. Pravoslavlje nije podnosilo islam, premda je i samo stiglo sa istoka, potiskujući staroslavenski paganizam svojim monoteizmom.⁷⁰ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: “jedna nacija - jedna država”. Etnička čišćenja se na Balkanu javljaju kao dio nacionalnih programa. Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona “nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Oni su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Kada nacionalno-osvajačka ili nacionalno-osvetnička raspoloženja zavladaju kod bilo kojeg naroda, tada se na površini pojavljuju najgrozniji antipodi ljudskoj kulturi i ljudskom duhu.⁷¹

⁶⁸ B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 143-150; Isti, *Poturica gori od Turčina: srpski historičari o verskim preobraćenjima*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 234-235; opšir. S. Bandžović, “*Sintetičke nacije*” u “*krugu turske magije*”: *deterministički splet antibošnjačkih stereotipa*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo 2003, 106-131.

⁶⁹ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745.

⁷⁰ Upor. R. Muminović, *Povijesno događanje i politika*, Sopoćanska viđenja, br. 9, Novi Pazar 1990, 69.

⁷¹ J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, Jugoslovenski historijski časopis, br. 3-4, Beograd 1975, 7. Dr. Milorad Emečić 1988. izjavljuje u jednom intervjuu: “Nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u

Historija balkanskog prostora se ne može potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimanskog stanovništva. Tradicionalna historija Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta. Njihov kontekst je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave.⁷² U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prećutkivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁷³ Pritisak historije je djelovao na balkanske hrišćane kao valjak na putu: “u slijepoj mržnji prema osmanskom dobu, uništavane su i ljepote koje su bile stvorene”. Prostore koje su Osmanlije tretirali kao svete, njihova svetišta skrnavili su i profanirali, naročito u XIX stoljeću, ljudi koji su svojedobno bili njihovi podanici. Bilo je to naknadno, orvelovsko ispravljanje historije, praćeno uništavanjem historijskih spomenika koji su dokazivali suprotno od njihovih propagandističkih teza. Niko se nije brinuo, primjerice za iseljavanje muslimana iz Beograda, ili rekao bilo što u njihovu korist. Na simpatije Evrope nisu mogli da računaju iz jednostavnog razloga: Srbi su bili hrišćani, a muslimani nisu.

Osmansko carstvo je u XIX stoljeću, pod unutarnjim i kontinuiranim, ponižavajućim spoljnim udarcima, prepušteno pohlepi velikih sila, nagrizano bujanjem raznih unutrašnjih nacionalizama, vjetrom razdora i brojnih ustanaka, upadalo iz krize u krizu, prepuštajući se vrtlozima tzv. “Istočnog pitanja”. Velike evropske sile nisu djelovale odlučno da Carstvo izvuku iz nevolje. Historijska rečenica koju je ruski car Nikolaj I uputio 1852. ser Hamiltonu Sejmuru, britanskom ambasadoru, bila je jasno dvosmislena: “Na rukama nam je veoma bolestan čovjek: bila bi velika nesreća, otvoreno vam to kažem, ako bi nam ovih dana preminuo,

ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam” - prema: “Književne novine”, Beograd 1. decembar 1988; O. Milosavljević, *Jugoslavija kao zablude*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 60. Još su Atinjani, kako je on jednom citirao, poručivali nekom malom susjedu da “jake države rade što mogu, a da slabe pate ono što moraju” - prema: M. Ekmečić, *O jedinstvu srpskog naroda*, Književnost, br. 7-8-9, Beograd 1994, 833.

⁷² F. Karčić, *Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana*, “Preporod”, br. 18/715, Sarajevo 15. septembar 2001; opšir. S. Bandžović, *Popullata myslimane e pashallëkut të Beogradit në kohën e Karagjorgjit dhe Milosh Obrenoviqit*, Drita e Jetës, Reviste për filozofi, religjion, shkencë dhe kulturë, Numër 1-2, OJQ “Dritagjilan”, Gjilan 2007, 286-306.

⁷³ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

pogotovo prije nego što bi sve potrebne mjere bile preuzete”.⁷⁴ “Istočno pitanje” se kao problem opstanka osmanske države u Evropi, postavljalo sa dvije strane: od balkanskih hrišćanskih naroda i od evropskih sila sa njihovim ekspanzionističkim pretenzijama.⁷⁵ Pritisak “civilizatorskih” sila, kao i previranja unutar osmanskog društva imali su udjela u orijentaciji Carstva nakon 1839. godine. Čuvena “*Povelja od Gilhane*” sultana Abdulmedžida (1839.-1861.) označila je veliki preokret u historiji Carstva. Ona je polazna tačka za širok program reformi koji će u periodu od nekoliko decenija preokrenuti institucionalni, ekonomski i socijalni izgled zemlje. Kulminacija ovog pokreta biće osmanski ustav iz 1876. godine. Donošenje ovog ustava 1876. po kome su se svi podanici zvali Osmanlijama “ma kojoj vjeri pripadali”, predstavljalo je veliki politički iskorak ali nije moglo zaustaviti dalje razaranje države.⁷⁶ Posljednjih decenija XIX stoljeća Osmansko carstvo se nalazilo pred egzistencijalnim pitanjem kako da se odbrani od pretenzija agresivnih balkanskih država i velikih sila, očuva i konsolidira preostale teritorije.⁷⁷

Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovicu stanovništva Balkana. Ratovi osamdesetih godina XIX stoljeća najviše su doprinijeli drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. Migracioni pokreti stanovništva tokom XIX stoljeća uglavnom su posljedica vojno-političkih događaja, i to prije svega nastanka nacionalnih država. Progoni muslimana sa teritorija koje su oduzete od osmanske vlasti bili su u skladu sa dotadašnjom evropskom praksom. Uz velika stradanja, znatan dio muslimana je 1870.-1890. prognan u Anadoliju.⁷⁸

⁷⁴ Ono što se u historiografiji nazivalo “Istočnim pitanjem” dugo je tretirano samo sa zapadnjačkog stanovišta, posebno sa antiosmanskog polazišta, u kontekstu raspada Osmanskog carstva. Rober Mantran, pod “Istočnim pitanjem” podrazumijeva skup događaja od Kučuckajnardžijskog mira 1774. do Lozanskog ugovora 1923. godine, čije su glavne karakteristike postepeno komadanje Carstva i rivalstvo velikih sila koje su imale za cilj uspostavljanje kontrole ili uticaja u balkanskim zemljama Evrope i priobalnim zemljama istočnog Sredozemlja; opšir. S. Bandžović, *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, prevela sa francuskog Ema Miljković-Bojanić, Beograd 2002, - Beharistan, br. 10-11, Sarajevo proljeće-ljeto 2003, 222-236 (prikaz knjige).

⁷⁵ J. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 81.

⁷⁶ U teškom stanju za Osmansko carstvo Ustav je u februaru 1878. suspendiran; o njegovim odredbama opšir. vidi: Dž. Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2005, 191.

⁷⁷ Б. Јелавич, *Историја на Балканот*, II, Скопје 1999, 92.

⁷⁸ R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-9,

Dugo je važno načelo - što manje muslimana veća sloboda i sigurniji put nastanka i zaokruživanja hrišćanskih balkanskih država širenih nasiljem. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije bila dozvoljena niti tolerirana.⁷⁹

Rusija je nakon Krimskog rata nastojala da ostvari "izlazak u toplu mora" preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, zbog čega je i nastojala stvoriti "veliku Bugarsku", kao svoje centralno polazište ka Istanbulu, koji je zamišljen kao budući "slobodan grad narodnog slovenskog saveza". Rusi će iskoristiti pobunu Bugara 1876. da krenu ka tom cilju. Ustanak u aprilu/maju 1876. prouzrokovao je pokolj stotine muslimana i zauzimanje glavnih osmanskih tvrđava u obližnjim balkanskim klancima. Uslijedili su pokolji i odmazde između muslimanskih i hrišćanskih sela, dok su osmanske regularne snage nastojale uspostaviti red i sigurnost za sve. Mada je bilo ubijeno oko 4.000 hrišćana, a znatno više muslimana, britanska štampa je pisala o "*bugarskim užasima*", tvrdeći da je pobijeno na hiljade bespomoćnih hrišćana.⁸⁰ Alarmantni izvještaji uzburkali su ne samo Britance i Francuze, nego i mnjenje u Srbiji. Ruska intervencija je u takvoj klimi bila sasvim očekivana, uzimajući u obzir i njene šire pretenzije.⁸¹ Prva meta, ruske politike, po dr. S. Rizaju, nisu bili Austro-Ugarska i istočna Evropa, nego Osmansko carstvo i Balkan, a prva žrtva ruskog panslavizma, bili su muslimani na Balkanu.⁸² Velika istočna kriza bila je prilika za značajniji prodor na Balkan Austro-Ugarske i zauzimanje BiH.

Sarajevo 1996, 397; prema: K. H. Karpat, *Ottoman population 1830. - 1914. Demographics and social characteristics*, Medison 1985.

⁷⁹ M. Ekmečić, *Revolucija i romantizam*, Letopis Matice srpske, knj. 474, sv. 5, Novi Sad 2004, 654.

⁸⁰ H. Halid ističe kako je britanski političar Gladston za "Turke" upotrebljavao izraz "*Anti-humanum specimen od humanity*", smatrajući da je "*svaki Turčin u ljudskom obliku nečovječna životinja*" – prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 17.

⁸¹ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, knj. III, 445-446. U *Manifestu* ruskog cara Aleksandra II od 12/24. aprila 1877. o objavi rata Porti je istaknuto: "Naši verni podanici znaju, kako smo vazda živo saučestvovali prema Hrišćanima ugnjetenim u Turskoj. Našu želju, da popravimo njihovo bedno stanje, delio je i celi ruski narod, koji je i sada gotov, da prinese nove žrtve za olakšanje stanja hrišćana na Balkanu. Život i imanja naših vernih podanika uvek su nam dragoceni bili".

⁸² Opšir. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, knj. II, ANU BiH, posebna izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 186-197.

Austro-Ugarska je od 1871. pripremala i potpomagala i srpske ustanke 1875. u Bosni. Ovi ustanci su se pretvorili u jedan od najvećih gerilskih ratova novije evropske historije, sa nasiljem na obe strane. Do njihovog okončanja izgubljeno je oko 150.000 života, a oko 200.000 lica potražilo je utočište na austrougarskoj teritoriji.⁸³ *Rajhštatskim sporazumom* iz 1876. i *Budimpeštanskom konvencijom* 1877. Austro-Ugarska je, za neutralnost u rusko-osmanskom ratu, dobila pristanak Rusije za okupaciju BiH u pogodnom momentu, što je docnije i zvanično potvrđeno na Berlinskom kongresu, čime je “pokupila glavne zgoditke”.⁸⁴

Ruski car Aleksandar II je proklamacijom 12/24 aprila 1877. objavio rat Porti. Ruske snage početne jačine od 185.000 vojnika, forsirale su Dunav kod Svištova i nakon žestokih borbi zauzele ovaj grad. Iz Svištova je ruska armija krenula u tri pravca, ka istoku, zapadu i jugu. Istočno krilo je od 70.000 vojnika trebalo je da prikuje osmanske snage u tvrđavi Ruščuk (Ruse). Zapadno krilo od 35.000 vojnika trebalo je da zauzme strateški veoma značajnu raskrscopicu i tvrđavu Plevnu. Glavni zadatak je trebao da ostvari centar ruske vojske koji je trebao da prodre u Trakiju, do Plovdiva i Jedrena. Utvrđena Plevna je dugo bila nesavladiva. Ruska opsada Plevne je bila dugotrajna, uprkos pristizanja novih pojačanja iz Rusije i 28.000 Rumuna. Rusi su tri puta pokušavali na juriš da je zauzmu, ali bez uspjeha. U tim napadima izgubili su oko 32.000 vojnika. Tada je ruski general Gurko odlučio da grad podvrgne dugoj i iscrpljujućoj opsadi, što je, konačno, rezultiralo i njegovom predajom.⁸⁵ Nakon pada Plevne (10. decembra 1877.), koju je pet mjeseci uspješno branio Osman-paša – “lav od Plevne”, došlo je do masovnog pokreta muslimana sa područja Bugarske. Zauzimanjem Plevne Rusima se otvorio širok prostor za nove prodore. Ruska armija je početkom decembra 1877. raspolagala u sjevernoj Bugarskoj sa 314.000 vojnika i 1943 topa naspram osmanskih 183.000 vojnika i 411 topova. U novim napadima u januaru 1878. zauzeta je Sofija. Sredinom januara 1878. južno od planine Balkan nalazila se ruska armija od 160.000 vojnika, dvostruko jača od osmanske koja se u rasulu povlačila ka Plovdivu. Masovnim dezerterstvom ova

⁸³ Opšir. H. Hadžibegić, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni 1875.*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, I, Sarajevo 1950, 88-90.

⁸⁴ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, 25; M. Vojvodić, *Stojan Novaković o Berlinskom kongresu*, Istorijski časopis, knj. XLIX (2002), Beograd 2003, 191.

⁸⁵ E. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII Cilt, Ankara 1995, 49-50; M. Perović, *Velika istočna kriza i oslobodilački ratovi Srbije, Crne Gore, Rusije i Rumunije protiv Osmanskog Carstva (Turske) od 1875. do 1878. godine*, Beograd 1995, 32-33.

vojska je svedena na oko 20.000 gladnih i golih vojnika. Zbog mogućeg opkoljavanja Osmanlije su bez borbi napustile Plovdiv. Nakon trodnevnih borbi južno od ovog grada Rusi su ušli u Jedrene 20. januara 1878. godine. Putevi prema Istanbulu su bili "zakrčeni razbijenim vojskom i izbeglicama". Ruska vojska prodrla je preko Balkan-Planine u dolinu Marice, Jedrena i Istanbula. Pojava ruskih snaga pred vratima Istanbula zabrinula je ne samo njemačku, nego i francusku, britansku i drugu zapadno-evropsku javnost zbog mogućnosti da balkanske državnice postanu ruske kolonije. Tim povodom je Wilhelm Liebknecht, jedan od lidera Socijaldemokratske partije Njemačke objavio brošuru u kojoj je postavio pitanje da li Evropa treba da postane kozačka.⁸⁶ Ohrabrena Srbija je, nakon pada Plevne, objavila rat Porti.⁸⁷ Odluku Srbije da uđe u rat, britanski ambasador u Istanbulu, sir Henri Lajard je protumačio kao "najkukavičkiji i nitkovski čin koji je počinjen od naroda koji je bio tretiran sa nečuvenom dobrotom i darežljivošću od strane Turaka". Kraljica Viktorija je bila mišljenja da su "tzv. hrišćani u kneževinama gori od muslimana".⁸⁸ Srpska vojska je zauzela Pirot (Šarkeš), Niš i počela prodirati prema Sofiji i Kosovu. Crnogorci su osvojili Nikšić, Bar i Ulcinj, a Rumuni Vidin.⁸⁹ Dio muslimana će u Bosnu doći i iz krajeva koji su 1877.-1878. pripali Crnoj Gori, posebno iz Nikšića i Kolašina.⁹⁰

Zauzećem Ak-Palanke i Pirot srpska vojska je presjekla vezu između Niša i Sofije i time ispunila zadatak koji joj je povjerila ruska vrhovna komanda.⁹¹ Polovinom decembra 1877. oko 100 muslimanskih

⁸⁶ K. Milutinović, *Socijalisti o uloji Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 106.

⁸⁷ S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856-1903)*, Beograd 1992, 203.

⁸⁸ A. Rastović, *Odnosi Srbije i Velike Britanije 1878-1886*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998, 236; D. Živojinović, *Politika britanske vlade prema Srbiji 1878. godine*, u: *Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878. godine*, II, Beograd 1980, 79.

⁸⁹ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996, 238, 277.

⁹⁰ M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 491-493; opšir. o iseljavanju muslimana iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori vidi: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

⁹¹ O zauzimanju Bele Palanke Andra S. Knićanin zapisuje: "Kad dođoh do ćuprije, siđoh s kola. Užas! Koža mi se naježi, puna obala, a i ispred i ispod ćuprije u samoj reci bregovi mrtvih, nagi goli Turaka; mnogi je još brekćao u vodi, a krv je potokom tekla. Rekoše mi da tu ima više od polutina ranjenih koji su sami Turci u vodu pobacali, da samo ne padnu Srbima živi u ruke. Odatle prešav ćupriju pa drumom do Ak-Palanke ne vidoh levo i desno ništa drugo do mrtvih turskih lešina" - prema: *Memoarska proza XVIII i XIX veka*, II, Beograd 1989, 27.

porodica krenulo je iz Niša ka Leskovcu. Srbi su ih u tome spriječili, pa su se morali smjestiti u niškoj tvrđavi, a drugi, “pošto nisu mogli da se smjeste u kuće, raspoređivani su po dućanima, mejtefima i medresama”.⁹² Nakon ogorčenih borbi 10. januara 1878. pao je Niš, pošto nije više bilo nikakvog izgleda za pomoć. Pali su svi okolni gradovi oko njega - sve do Prištine i Plovdiva, pa i sama Sofija. Niš je imao jake položaje i dosta artiljerije, ali brojčano slabu posadu u jačini od svega 5.000 boraca. Osmanska vojska se povukla, nakon predaje oružja, prema Prištini.⁹³ Pad Vranja 31. januara 1878. i povlačenje osmanske vojske i civila ka Kumanovu izazvalo je pravu pometnju u ovom kraju. Muslimansko stanovništvo je brzo napustilo svoje domove, u strahu od nadiruće srpske vojske, i uputilo se ka Skoplju.

Brojne “turske” porodice su iz Niša, Leskovca, Vranja i Prokuplja izbjegle su, preko Vranja i Skoplja, u unutrašnjost Osmanskog carstva. Muslimani su panično napustili Leskovac 20. decembra 1877. u strahu od srpske vojske. Iz njega je izbjeglo oko 5.000 “turaka” na čelu sa kajmakom.⁹⁴ Grad je pao u srpske ruke bez borbe. Kolone izbjeglica su išle

⁹² S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka* (dalje: *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*), Vranjski zbornik, knj. VIII, Vranje 1972, 95-96.

⁹³ P. Opačić-S. Skoko, *Srpsko-turski ratovi 1876-1878*, Beograd 1981, 220-223; S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom IV, deo I, Beograd 1990, 377; Z. R. Popović, *Pred Kosovom. Beleške iz doba 1874-1878. godine*, reprint iz 1899, Gornji Milanovac-Priština 1991, 84-85.

⁹⁴ Leskovački učitelj Josif H. Kostić je o tome zapisao: “Bilo je mnogo Turaka, koji su goli, bos, po najvećoj decembarskoj zimi, peške bežali po snegu, ostavljajući u Leskovcu svoje pune kuće. Te noći su mnoga deca u kolima ili na majčinim ramenima u kolevkama pomrla od velike hladnoće, dok su turske porodice bežale uz dolinu reke Južne Morave, po najvećoj zimi. Pored puta kroz Grdeličku klisuru do Vranja i Kumanova, kuda su se povlačile turske porodice, videla su se bačena mrtva deca i ukočeni starci. Povlačenje je bilo tragično. Bivoli i volovi sporo su vukli kola po snegu, a saonica je bilo malo. Zato je povlačenje uz Grdeličku klisuru bilo sporo” – prema: N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije*, 121. Sreten Popović bilježi slične detalje: “Od naših vojnika koji su begajući Turke, posle poraza njihovog na Grdelici, Pirotu i Vranju vijali, slušao sam pripovedati da su nalazili na turske zbegove u najžalosnijem stanju. I oni što su sa sobom od imanja poneli da spasu, svim su putem bacali da samo lakše begaju. Mnoga stoka, od umora i gladi nađena je svim putem lipsana ili od leda i klizavice porašćepljena. Deca pobacana, izgubljena ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime ili polumrtvi od umora i gladi. Neki su bili otečeni naduti kao mešine. Neki su ispustili dušu onda kad su ih naši zapojili ili kad su hranu u sebe uzimali” – prema: S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878. i 1880)*, Beograd 1950, 345; upor. V. Nikolić-Stojančević,

preko Grdeličke klisure ka Skoplju i Solunu. Srpska vojska je bila zaustavljena kod Samokova – “druge Plevne”, kako su je muslimani nazvali, čime je bilo onemogućeno da ona zauzme Kosovo.

Bugarski pokret za neovisnost (1876.-1878.) završen je progonom blizu pola miliona muslimana. Osmanska vojska nije uspjela da zaustavi ofanzivu ruske vojske u Bugarskoj. Stotine hiljada uspaničenih ljudi je nakon ruskog prelaza Dunava i pokreta prema Jedrenu i Istanbulu, rušenja, pljačkanja, ubijanja i protjerivanja, ostavilo sav imetak i krenulo u izbjeglištvo, poglavito ka Trakiji, Makedoniji i Maloj Aziji: “po drumovima su se kretale čitave kolone izbjeglica, jedne koje idu u Makedoniju, i druge u Tursku, a drugi koji se vraćaju”, umirući na tom putu. Francuski novinari su početkom jula 1877. izvještavali o nedjelima nad muslimanima, o emigriranju oko 10.000 porodica iz Eskidžuma i Osman-pazara. Strani dopisnici su također javljali o zločinima nad stanovništvom Razgrada, Tirnava, Drenove i Glena. Dopisnik londonskog lista “Daily Telegraph” sredinom jula 1877. je pisao da su Bugari, pojavom ruske vojske, izvršili strašna barbarstva nad muslimanima. Stotine lica je ubijeno u selima između Zištova, Bitolja i Tirnave. Strane diplomate su procjenjivale da je u septembru 1877. bilo oko 150.000 izbjeglih muslimana sa područja Plevne, Selve i Lovce. Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja im je bila javno rasprodana, mezarja prekopana. Nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.⁹⁵ Čim je među Bugare, kazivao je Josif Rajh, “ubačena riječ sloboda, shvatili su da biti slobodan znači da se može nekažnjeno zauzimati tuđe dobro i oslobađati susjeda koji smeta”.⁹⁶ F. Engels piše kako tzv. autonomija Bugarske nije značila ništa drugo do protjerivanje muslimana i izlaganje Istanbula opasnosti od ruske invazije.⁹⁷

Migracijska kretanja zahvatila su 1877.-1878. znatan dio muslimana na Balkanu. Ovo stanovništvo je mahom iseljavano ka Istanbulu i drugim krajevima Male Azije, Sirije, Kipra i Arabije, dok je manji dio ostao na području Balkana, na području Kosovskog i Skadarskog vilajeta.⁹⁸ Dok

Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878, Leskovac 1975, 57-84; N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd 1977, 120.

⁹⁵ E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 174-175. Također vid. V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, II izdanje, Sarajevo 1990, XIX.

⁹⁶ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, u: *Sabrana dela*, knj. II, Beograd 1987, 492.

⁹⁷ K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 41, Beograd 1979, 210-211.

⁹⁸ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 102-123.

su protjerani muslimani iz istočne Bugarske odlazili put Jedrenskog vilajeta i Makedonije, u Bugarsku je, s druge strane, pristizalo bugarsko stanovništvo iz Jedrenskog vilajeta kao i makedonski hrišćani. U Makedoniji je pojava na hiljade muhadžira, koji su ostali bez ikakvih sredstava za život, uticala na rast tenzija i pogoršanje ekonomskog stanja.⁹⁹ Britanski ambasador u Istanbulu, izvještavao je prvih dana januara 1878. o teškom položaju muhadžira iz Sofije. Hiljade iseljenika je umiralo ispod snijega, a u samoj Sofiji je bilo oko 8.000 ranjenih i bolesnih. Po istom izvoru, od 19. januara 1878. svi su "*muslimani pobegli ispred Rusa*", kao i da je oko 100.000 žena i djece umiralo na otvorenom polju od gladi i hladnoće. Prava katastrofa zadesila je izbjeglice iz sjeverne Bugarske i Rumelije u blizini Jedrena u januaru 1878. kada su ih, onako uspaničene i nezaštićene, sustigle ruske trupe i potom otvorile nemilosrdnu topovsku vatru. Oni koji su preživjeli ovaj pokolj raspršili su se preko snjegom pokrivenih planina, najviše u pravcu Egejskog primorja. Razmatrajući ponašanje ruske vojske u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da se čovjek ne može oteći utisku da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosedelaca".¹⁰⁰ Iz Bugarske je tada iseljeno oko 100.000 Čerkeza, kao i veliki broj Turaka, Tatara i Pomaka.¹⁰¹ Dr. Milorad Ekmečić će, svojedobno, ustvrditi da su muslimanske migracije bile dinamizirane posljedicama ratnih operacija, ali, i "*običajima*" osmanskih generala da u povlačenju svoje vojske povedu i muslimane zajedno sa sobom u "sultanovu zemlju".¹⁰² "Svjetska nauka" je, po "naknadnom" mišljenju ovog historičara, odavno zauzela stanovište da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se "*muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju*" mora zaštititi.¹⁰³

⁹⁹ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 31-32.

¹⁰⁰ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 538.

¹⁰¹ Nakon sukoba sa Rusima na Kavkazu Čerkezi (koji sami sebe nazivaju *Adige*) počeli su se 1864. iseljavati u osmansku državu. Vlasti su ih, radi obezbjeđivanja pograničnih oblasti, naseljavali naročito po Vardarskoj Makedoniji, Bugarskoj, Kosovu, Metohiji i Srbiji (sve do Niša i Prokuplja). Računa se da je tada na put bez povratka krenulo 400.000 do 500.000 duša; upor. M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, 24; O. Zirojević, *Čerkezi više ne žive u Čerkeskoj mahali*, "Has", br. 60, Novi Pazar 2. septembar 1998.

¹⁰² *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1981, 523.

¹⁰³ M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banjaluka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po

Masovni priliv stanovništva otvorio je Porti brojne probleme koji će se morati rješavati godinama, probleme prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite stotina hiljada ljudi što su posebno nagrnuli u velike gradove.¹⁰⁴ U januaru 1878. u Istanbulu je formiran Internacionalni komitet za pomoć muhadžirima. U posljednjih deset dana januara u ovaj grad pristiglo je 80.000 muhadžira. Tifus i kolera uzimali su velike žrtve. Svakodnevno je umiralo od 300 do 500 muhadžira.¹⁰⁵ Tražena je hitna pomoć od Evrope i Amerike da se ovo stanovništvo spasi od gladi i umiranja. Samo u džamiji Aja Sofiji umiralo je 25-30 muhadžira dnevno.¹⁰⁶ Na Jedrenskoj konferenciji, kako navode izvori, Rusi su pored zahtjeva da se spriječi povratak izbjeglih muslimana koji su napustili Bugarsku, tražili da se isele i oni koji su tu ostali. Oni su bili planirali da protjeraju i muslimane iz Istanbula. Kod Rusa je pojam Istanbula, koga je još Napoleon nazvao "*carstvom svijeta*", bio vezan za lanac historijskih neostvarenih nada od vremena stvaranja ideje o Moskvi kao "*trećem Rimu*".¹⁰⁷ Rat je okončan Sanstefanskim ugovorom. Ruske diplomate su pred zaključenje ovog ugovora 1878. izvještavale: "Opšte je poznato da se naša politika prema južnoslovenskim narodima na Balkanu kreće u okvirima odbrane naših interesa u istočnom pitanju. Oslobođenje neoslobođenih južnoslovenskih naroda od turskog ropstva uvek treba da bude prilagođeno našoj politici u tom delu sveta".¹⁰⁸

njegovom sudu, to pravdao "*prirodom islamskih ratova*" koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na "*oslobođenoj strani*" moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na "*turskoj strani*". Po "tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres" – piše 2004. ovaj historičar, "kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje" – nav. prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

¹⁰⁴ K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio E. Ihsanoglu, Sarajevo 2004, 122.

¹⁰⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, I, A Turkish exodus 1877-1878* (dalje: *Turkish Emigrations from the Balkans*), Ankara 1989, 406-407.

¹⁰⁶ Halil Halid piše o sudbini muhadžira u Istanbulu: "Nije potrebno kazivati, koliko na Evropljane djeluje tužno stanje i golotinja ovih bijednih iseljenika, kad ih u Carigradu vide. Jest, gospodo, jest: mizerno stanje muslimana ne može ganuti Evropejaca; oni naprosto njihovo prekidanje baštinjenih veza sa dragom im i svetom domovinom pripisuju 'glupom' vjerskom čuvstvu, što ga nazivaju 'muslimanskim fanatizmom'" - cit. prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 188-189.

¹⁰⁷ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973, 33.

¹⁰⁸ D. Taškovski, *O makedonskoj naciji*, Sarajevo 1975, 80, nap. 1; M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 26-27; V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996, 189-190.

Sanstefanskim ugovorom otkriveno je imperijalno lice Rusije u težnji za podjelom Balkana na interesne sfere. San-Stefanska konferencija je bila eklatantan izraz ruske slavenofilske koncepcije rješavanja Istočnog pitanja. Rusi su vršili pritisak na Srbe da Bugarima daju Niš, a da oni, zauzvrat, dobiju Novi Pazar i da odatle “isteraju Turke, ako oni ne odu sami”. Jedan od ruskih diplomata upozoravao je srpskog predstavnika da iza ruskih interesa idu bugarski, pa tek onda srpski.¹⁰⁹ Sanstefanskom projekcijom Velike Bugarske muslimanima nisu bila predviđena nikakva prava, niti položaj posebne etničke zajednice.¹¹⁰ Pod pritiskom ruskih bajoneta Porta je pristala na sve ruske zahtjeve. U martu 1878. kada je potpisan San-Stefanski mir, koji je zapravo izdiktirao Ignjatijev, vođa ruske delegacije, nekoliko stotina hiljada iscrpljenih muhadžira se našlo sa druge strane, tada uspostavljene demarkacione linije. Između 600.000 do 1.000.000 muhadžira našlo se na teritoriji koja je ostala u sastavu Osmanskog carstva.¹¹¹ Stanovništvo u Istanbulu je udvostručeno zbog priliva muhadžira. Oni nisu krili mržnju prema sultanu koji je popustio pred neprijateljima, tražeći da se nastavi borba sa Rusima. Grupa izbjeglica je u maju 1878. pokušala da izvrši udar, zauzme sultanov dvor i osujeti Sanstefanski ugovor. Međutim, većina njih je bila pobijena.¹¹²

Sanstefanskim preliminarnim ugovorom nije niko bio zadovoljan sem Rusa i Bugara. Sanstefanski mir je predstavljao trijumf ruske politike i panslavizma na Balkanu. Rusija je obavezala Portu da joj ustupi sve teritorije u Evropi sem jednog uskog dijela zemlje oko Istanbula i moreuza. Nacrtane su i granice Velike Bugarske “kao predstraže prema Turskoj” sa teritorijom od 172.000 kvadratnih kilometara i Velike Crne Gore sa teritorijom od 15.700 kvadratnih kilometara. Porta je bila ogorčena ovim ugovorom jer je bila primorana da se saglasi sa stvaranjem velike bugarske države u svom neposrednom okruženju, tretirajući ga kao jednu etapu koja je vodila ka nestanku Osmanskog carstva.¹¹³ Najveće nezadovoljstvo zbog odluka u San Stefanu su pokazivale Velika Britanija

¹⁰⁹ S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom IV, deo I, 387; V. Stojančević, *Srbija i Bugarska od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa*, Beograd 1986; M. Skakun, *Balkan i velike sile*, Zemun 1986, 27-28.

¹¹⁰ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu(1877-1879)*, 191; opšir. D. Taškovski, *Sanstefanska fiksija i "Sanstefansko slavlje"*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 190-191.

¹¹¹ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 96; M. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881*, Скопје 1993, 108-109.

¹¹² J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 471.

¹¹³ K. Битоски, *Македонија во времето на големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1982, 137.

i Austro-Ugarska. Promjene na Balkanu značajno su odstupale od onoga što je bilo prethodno bilo dogovoreno 1876.-1877. između Rusije i Austro-Ugarske u Rajhštatu i Budimpešti.¹¹⁴ Velike sile su prihvatile prijedlog Beča o sazivanju međunarodne konferencije radi razmatranja rusko-osmanskog ugovora o miru "o pitanjima koje imaju evropski karakter". To je bila rezultat procjene da su prema odredbama mira nametnutog Porti bile značajno ojačane pozicije Rusije na jugoistoku Evrope. Ruski pokušaji da se izbjegne sazivanje međunarodne konferencije bili su bezuspješni.¹¹⁵

Revizija odluka iz San Stefana izvršena je na Berlinskom kongresu koji je zasijedao od 13. juna do 13. jula 1878. godine: "Glavni poslovi svršavali su se na privatnim sastancima i dogovorima, na sednicama kongresa iznošene su samo formalne stvari i javno potvrđivali već stvoreni zaključci i sporazumi".¹¹⁶ On je polomio "odredbe San Stefanskog rusko-turskog mira kao trulu vrbovinu" (S. Novaković). U Berlinu je obnovljeno načelo, prihvaćeno na Pariskom kongresu 1856. i potvrđeno Londonskom konferencijom 1871. godine, prema kome je za svako narušavanje cjelovitosti i nezavisnosti Osmanskog carstva bila potrebna saglasnost velikih država.¹¹⁷ Izaslanici "*balkanske raje*" mogli su svoje pismene zahtjeve samo da unesu u salu zasjedanja, ali prije sjednice, kada tamo nije bilo nikoga, i da ih stave na mjestu za zelenim stolom, gdje su sjedili pojedini opunomoćenici velesila.¹¹⁸ Predstavnici Srbije i Crne Gore nisu udostojeni ni pažnjom da budu saslušani prije rasprava o ovim državama i njihovim zahtjevima. Animizitet i nipodaštavanje nisu skrivali naročito predstavnici britanske i njemačke vlade.¹¹⁹ Njemački kancelar Bizmark koji je predsjedavao kongresom, zastupajući interese svoje zemlje, uspio je da za diplomatskim stolom očuva stabilnost Evrope, uprkos burama koje su pratile slabljenje Osmanskog carstva: "*Cijelo istočno pitanje*" rekao je on "*za nas ne vrijedi kostiju ni jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije*", s prezirom gledajući na balkanske narode kao na "*kradljivce ovaca*". Bizmark je vjerovao da može da se pojavi u ulozi

¹¹⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 1876-1918, prired. M. Stojković, Beograd 1998, 46-47, 58-62.

¹¹⁵ С. А. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва 1984, 77-79; opšir. А. Ф. Ротштейн, *Международные отношения в конце XIX века*, Москва 1960; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII начало XX в.)*, Москва 1978.

¹¹⁶ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 242, 257-258.

¹¹⁷ F. I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Beograd-Podgorica 2003, 179.

¹¹⁸ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 269.

¹¹⁹ "Politika", Beograd 10. septembar 1998.

sudije Evrope, osjećajući i sam koliko je opasan taj zadatak, nazivajući pritom sebe skromno “poštenim senzalom”.¹²⁰

Pod ruskom devizom “oslobođenja hrišćanske braće” - posebno slavenske na Balkanu, vođen je dugi spor Rusije s jedne, i Austro-Ugarske i Velike Britanije s druge strane, oko podjele osmanske “zaostavštine” na Balkanu. Balkanski kongres razmatrajući interese balkanskih naroda, nije uzimao u obzir albanske zahtjeve za autonomijom. Činjenice da su Albanci bili mahom muslimani, da su u ratovima bili lojalni osmanskim vlastima, samo su se uklapale u važeće evropsko političko shvatanje da su oni zapravo “Turci”.¹²¹ Srpska vlada je bila uporna u nastojanju, i pored britanskih pritisaka, da se ne dozvoli povratak protjeranog albanskog stanovništva u krajeve koje je zauzela srpska vojska. Knez Milan, vođen načelom s početka XIX stoljeća “što manje muslimana, utoliko slobodnija Srbija”, na čijem je temelju i nastala srpska država, nije želio da unutar Srbije živi muslimanski živalj koji joj je mogao zadati poteškoće u slučaju novog rata sa Osmanskim carstvom.¹²²

Berlinskom kongresu bilo je od 21. juna do 11. jula 1878. upućeno 145 peticija predstavnika muslimana iz Janjine, Bitolja, Skoplja, Bara, Niša, Prokuplja, Kuršumlije, Debra, Prištine, Novog Pazara, Bosne, Podgorice, Spuža, Gruda, Hota i drugih mjesta, kojima je bio izražen protest protiv podjela njihovih predjela, tražeći zaštitu velikih sila, uz zahtjev da ostanu u okviru Osmanskog carstva, kao i da im se nadoknadi načinjena šteta.¹²³ Stav Albanaca koji su zahtijevali autonomiju unutar Carstva Berlinski kongres je odbio, prihvatajući srpsku interpretaciju da Albanci nisu nacija nego zbir rasutih plemena.¹²⁴ Sredinom jula 1878. jedna evropska komisija, na osnovu odluke Berlinskog kongresa da ispita položaj izbjeglica, zajedno sa ambasadorima Francuske i Velike Britanije u Istanbulu, je na području Rodopa ustanovila čak 150.000 izbjeglica “koje su htjeli da likvidiraju Rusi i Bugari. Iseljenici su bili gladni, a njih 70% bile su udovice i djeca”. Samo za dva dana u Plovdivskom sandžaku 12 sela je bilo spaljeno.¹²⁵ Sredinom 1878. u Grčkoj je bilo nekoliko desetina hiljada muhadžira sa područja vilajeta Janjine, Tesalije i Epira, koji su tražili da se vrate.

¹²⁰ K. Kersten, *Bizmark i njegovo doba*, Beograd 1991, 293-294.

¹²¹ P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

¹²² M. Jagodić, *Upadi Albanaca u Srbiju 1879. godine*, Istorijski časopis, knj. LI, Beograd 2004, 96.

¹²³ S. Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe Qendresa shqiptare (1844-1990)*, Tirane 1991, 47-49.

¹²⁴ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 476.

¹²⁵ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 96.

Peticije su slate i nakon Kongresa predstavnicima pojedinih evropskih zemalja.¹²⁶

Periodizacija u historiji do i poslije Berlinskog kongresa učinila je ovaj skup višestrukim međašem.¹²⁷ Predstavljao je klasični model diobe interesnih sfera. Vodeće sile su u Berlinu pronašle tek niz kratkoročnih rješenja i time dugoročno doprinijele splitanju balkanskih tokova u čvorište nemira i međunarodne uzbune. Svojim odlukama dalekosežno su odredili politički razvoj Balkana u XX stoljeću. Balkanski kongres je stvorio nacionalne države na Balkanu, ali i “kvasac” za buduće ratove.¹²⁸ On je prekrojio mapu Balkana i ujedno onemogućio Rusiju da stekne kontrolu nad Bosforom, pa i nad Crnim Morem i Mediteranom. Administrativna služba Berlinskog kongresa nije ni imala tačne podatke o površini koja se dijelila. Osmanski predstavnici su u Berlin bili pozvani samo iz jednog razloga - da daju velike teritorije onim državama koje su velike sile smatrale pogodnim.¹²⁹ Berlinski kongres je bio apotekarski izlog diplomatije kao zanata. On će osnažiti diplomatski modalitet sporazumijevanja velesila, što će omogućiti da se opasnost opšteg evropskog rata, ili velikih ratova, izbjegne u nekoliko narednih decenija.¹³⁰ Bizmark je u završnom obraćanju učesnicima skupa izrazio je nadu da će sloga u Evropi biti trajna i da će “osobni i srdačni odnosi koje smo uspostavili međusobno tokom našeg zajedničkog rada učvrstiti i ojačati dobre odnose među našim vladama”. Rješenja koja su evropske sile, da bi zaštitile

¹²⁶ Iseljenici iz Kraja su 7. oktobra 1878. poslali peticiju britanskom konzulu u Skadru, predočavajući da je njihov položaj težak i da žele da se vrate u svoja mjesta. Stanje je zbog velikog broja muhadžira bilo alarmantno i u drugim dijelovima Osmanskog carstva odakle su upućivani pozivi za pomoć i zbrinjavanje; opšir. B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, II, 135-136.

¹²⁷ E. Z. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995, 74-76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 322-326.

¹²⁸ K. Karpat, *The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality*, Islamic Studies, Vol. 36, Number 2-3, Islamic Research Institute, Islamabad 1997, 330-331.

¹²⁹ Upor. A. Mitrović, *Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 138; M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 78; J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 147; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 152.

¹³⁰ To je njen najveći trijumf, piše dr. M. Ekmečić, možda u “celoj istoriji”, jer nikada se nije desilo da je bez ratovanja “Austro-Ugarska dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju iza 1882, Francuska Tunis” – prema: M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 402-403.

sebe, donijele tada, osvetila su se na Balkanu na kraju XX stoljeća.¹³¹ Historijski razvoj se ipak ne može isplanirati u epruvetama politike velesila.

Po odlukama Berlinskog kongresa Osmansko carstvo je moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Za ovo carstvo to je bio strašan poraz, jer je izgubilo zemlje, ljude i sredstva, te onima koji su ostali nije bilo lahko nastaviti život. Osmansko carstvo je nakon 1878. praktično prestalo igrati ulogu značajne evropske sile. Nakon 1878. ono što je ostalo od osmanske Evrope bila je "traka zemlje" rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Berlinski kongres je Osmanskom carstvu dao "još jednu generaciju života" jer je još uvijek bila evropska potreba.¹³² Osmanski poredak se urušio ne zato što je pocivao na multietnicnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva.¹³³

Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877.-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva.¹³⁴ Sve teritorije,

¹³¹ Upor. J. Udovički, *Spone i sukobi*, "Republika", br. 188, Beograd 1-15. maj 1998; S. Lapenda, *Berlinski kongres i Dejtonski sporazum*, Sarajevo 1999, 9-15.

¹³² J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 474; *Istorija novog veka*, II, 204; A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 188.

¹³³ Fransoa Žoržon navodi da je na prelazu u XX stoljeće Carstvo je već bilo polukolonija. Ono što je spriječilo da doživi još goru sudbinu, bile su suprostavljene ambicije velikih sila, ali i činjenica da se u okviru države održala centralistička vlast i birokracija kojom je vladao duh otpora neskrivenim evropskim pretenzijama. Politička struktura Carstva je uspjela, pored svih svojih slabosti, da sačuva autonomiju. Iako se pritisak sa Zapada nije završio političkom dominacijom, on nije bio bez posljedica po razvoj osmanskog društva. Pokušaji osmanski vlasti da ukinu ili ograniče efekte *kapitulacija* - sporazuma o međusobnim trgovinskim olakšicama i pravima stranih trgovaca u Osmanskom carstvu, nailazili su na nepokolebljivu volju velikih sila da očuvaju svoje privilegije u ovom carstvu. Sistem je postao toliko ustaljen da je 1907. plan razmjene ambasadora između Japana i osmanske države propao, jer je Japan tražio da mu budu priznate privilegije kapitulacija.

¹³⁴ Opšir. C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977, 115-117, J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 147; J. McCarthy, *Deat and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996; A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkanique en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul 1995, 28-47; S. Bandžović, *Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)*, Almanah, br. 29-30, Podgorica 2005, 187-234, Isti, *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti*

osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je ovo carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj bio radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja, shodno doktrini da izuzimanje od osmanske vlasti, postizanje etničko-vjerske homogenosti nacionalnih država, podrazumijeva i eliminiranje muslimana.¹³⁵ U BiH je zaveden, kako piše Č. Mitrinović, režim koji je u prvom redu favorizirao pravoslavne i katolike: “muslimani su proganjani; to svakako radi toga da bi okupator mogao da dokaže, kako se pridržava mandata koji mu je dao Berlinski Kongres”.¹³⁶ Iseljavanje, kao radikalni odgovor novoj vlasti, biće kontinuiran proces za sve vrijeme austro-ugarske uprave i obuhvatiće sve slojeve ovog stanovništva, bez obzira što su vlasti u BiH u povjerljivim spisima siromaštvo navodili kao najčešći uzrok emigracije.¹³⁷ Muhadžirske pokrete su pojačavali i vladini agenti koji su išli po BiH i govorili da će sultan pokloniti doseljenicima novac i imanja u Aziji. Tek kada su ove migracije odjeknule Evropom i zaprijetile prestižu Austro-Ugarske, ona ih je počela stišavati.¹³⁸ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani u Bosni i na Balkanu osjećali su se ostavljenim i opkoljenim. Dok su mnogi imami i hatibi zastupali mišljenje da treba napustiti BiH jer je Bošnjacima ugrožena vjera, život, dostojanstvo, čast, imetak, pojedini intelektualci i ugledniji alimi su, pak, pokušavali odvratiti narod od iseljavanja.¹³⁹ U

krajem XIX stoljeća, Istraživanja, br. 2, Mostar 2007, 293-313.

¹³⁵ M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 43; opšir. M. Dogo, *Neka zapažanja o osmanlijskom nasleđu i seobama muslimana*, “Književne novine”, br. 908, Beograd 15. maj 1995; S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004, 85-101.

¹³⁶ Č. Mitrinović, *Naši Muslimani*, Beograd 1926, 48.

¹³⁷ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44.

¹³⁸ Upor. V. Bogičević, “*Džulusi – humajun hazreti šerifi*”, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969, 320; Đ. Mikić, *Uticao austro-ugarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, Istorijski zbornik, br. 4, Banjaluka 1983, 86-87; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 265-268.

¹³⁹ M. Kapetanović Ljubušak, *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1893, 25; O. Lavić, *Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 129. Hafiz Muhammed ef. Hadžijahić je 1884. objavio seriju članaka protiv iseljavanja u osmansko-bosanskom listu “Vatan”; opšir. I. Kemura, *Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije*, Glasnik, VIS, br. 9-10,

cjelini gledano tadašnje bošnjačko rukovodstvo nije se zauzelo "izrazito i otvoreno u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu".¹⁴⁰ Veliki broj tadašnjih bosansko-muslimanskih autora pitanje iseljavanja iz BiH razmatrao je pozivajući u pomoć islam na način vjere. U BiH iseljavanje u preostale oblasti Osmanskog carstva nije primarno sagledavano kao političko, socijalno ili ekonomsko pitanje, već kao vjersko, odnosno islamsko pitanje. Rasprave su o ovim pitanjima davale različite odgovore.¹⁴¹ Opadanje procenta Bošnjaka u ukupnom stanovništvu BiH, započeto još sredinom XVII stoljeća, bilo je nastavljeno sve do kraja druge decenije XX stoljeća.¹⁴² Iseljavanjem muslimana sa prostora Nikšića, Kolašina, Žabljaka, Spuža, Zete, Podgorice, Bara, Mrkojevića, Zabojske i Krajine, koji su pripali Crnoj Gori, nakon "*Veljeg rata*" (1876.-1878.) broj ove populacije se, prema nekim podacima, sa 43.000 smanjio na svega oko 12.000. Gavro Vuković je pisao da "*bježe muhamedanske kuće*". Pravci iseljavanja su išli mahom prema Sandžaku i Albaniji.¹⁴³ Na razne načine će Crnogorci uspjeti da muhadžirska imanja najvećim dijelom ekspropiriraju. Bez obzira na preuzete obaveze, imovina muhadžira je faktički oduzeta, pošto je Crna Gora ograničavala svojinu nad posjedima, a posebice pravo slobodne prodaje i pravedne nadoknade.¹⁴⁴

Britanski konzul Kirby Green je 12. oktobra 1878. iz Skadra izvještavao svog ambasadora A. H. Layarda u Istanbulu o molbama koje je dobio iz Bara i drugih krajeva sa zahtjevom iseljenika da im se omogući

Sarajevo 1970, 1-8; F. Karčić-M. Jahić, *Jedna važna fatva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave*, Prilozi, XXV, br. 27, Sarajevo 1991, 41.

¹⁴⁰ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 370.

¹⁴¹ E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2004, 172; također vidi: D. Novaković, *Položaj Islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave*, Tokovi istorije, br. 3-4, Beograd 2002, 19-23.

¹⁴² I. Bošnjović, *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2003, 81; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2006, 322-343.

¹⁴³ M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 682-683; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje 1994, 183; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore 1878. godine*, Mak, br. 24, Novi Pazar 1998, 79-80.

¹⁴⁴ Upor. N. Ražnatović, *Crna Gora na Berlinskom kongresu*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1973, 336-337.

povratak.¹⁴⁵ Peticije nisu mnogo pomogle. Stotine hiljade ljudi je zauvijek napustilo svoja ognjišta, odlazeći u nepoznato i neizvjesno. Jovan Cvijić je to nazvao "*muhadžirskim lutanjem*". Na tom dugom putu muhadžiri su napadani, ubijani i pljačkani. U oktobru 1878. na željezničkoj pruzi Solun-Mitrovica, u Makedoniji gladovalo je 60.000 iseljeničkih porodica. Izvori su navodili da "u staroj Srbiji i Makedoniji nije bilo gotovo nijedne varoši, a da u njoj nije bilo muhadžera i muhadžirske mahale".¹⁴⁶ U Makedoniju su pristigle hiljade muhadžirskih porodica Čerkeza, Arapa, Tatara, muhadžira iz Srbije, Crne Gore, Bugarske, Bosne i Hercegovine. Marija Pandevska naglašava kako je zajednički imenitelj za sve muhadžire - raznorodne izbjeglice bio determiniran pripadnošću islamu, bez obzira na sve njihove međusobne razlike.¹⁴⁷ Neprilagođenost novoj geografskoj sredini, uz loše higijenske prilike poražavajuće su djelovale naročito na opstanak Čerkeza. Kosile su ih nemilice bolesti ("*čerkeske bolesti*"). Puteve ovih muhadžira obilježavala su čerkeska groblja.¹⁴⁸

Početak juna 1879. samo na području sandžaka Drame nalazilo se 82.000 muhadžira. Ovom broju je bilo pridodato i oko 20.000 muhadžira Albanaca koji su pobjegli sa teritorija koje su ušle u sastav Srbije i Crne Gore. Drugi izvori su svjedočili početkom septembra 1879. o 200.000 muhadžira na području vilajeta Soluna, Kosova i Bitolja, od čega 61.735 u sandžacima Solun (20. 538), Serez (24.612) i Drama (16.585).¹⁴⁹ U septembru 1879. izbjeglice su slale brojne peticije francuskom predstavniku u Evropskoj komisiji tražeći da im se nadokandi šteta zbog

¹⁴⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 640-641.

¹⁴⁶ U Makedoniji je 1910. živjelo 1,100.000 makedonskih Slavena, 500.000 Turaka, 250.000 Grka, 120.000 Albanaca, 75.000 Jevreja i 10.000 Cigana - prema M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 126-127. Prema J. Trifunovskom, po popisu iz 1953. u Makedoniji je bilo 203.936, po popisu iz 1961. godine 131.481, a po popisu iz 1971. godine 108.552 Turaka - nav. prema: J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 136.

¹⁴⁷ Opšir. J. Trifunovski, *Arapska groblja u bitoljskom kraju*, Glasnik Etnografskog instituta, sv. XXV, Beograd 1976, 31-34; Isti, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, 134-135. Osmanske vlasti su od 1863. naseljavale Čerkeze sa Kavkaza po Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj, kao i duž srpske granice, sve do Kosova i Albanije. Naseljavanjem je bilo obuhvaćeno oko 200.000 Čerkeza.

¹⁴⁸ O. Zirojević, *Izbegličke reke teku*, "Republika", br. 208-209, Beograd 1-31.3.1999.

¹⁴⁹ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 194-195.

izgubljene imovine. Izbjeglice iz leskovačkog kraja, smještene u Skoplju i Kumanovu, predočavale su u svojim žalbama kako Srbi i Bugari, koji su u leskovačkom kraju zauzeli njihovu imovinu, nju rasprodaju po veoma niskim cijenama, kao i to da izbjeglice dvije ili tri godine nemaju nikakvog prihoda. Oni su također izvještavali da su mnogi među njima, shodno odredbama Berlinskog ugovora, otišli da vide šta im je sa imovinom, ili da je rasprodaju. Mnogi se nisu vratili, a oni koji bi i uspjeli da je rasprodaju bili su u povratku napadani i opljačkani.¹⁵⁰ Izbjeglice iz Loveca, grada u sjevernoj Bugarskoj, smještene u kumanovskom kraju, ukazivale su kako su njihove kuće popaljene i razorene, a imovina opljačkana, da ne smiju da se vrate u svoj rodni kraj zbog opšte nesigurnosti i vijesti da Bugari ubijaju muslimane i dalje. Oni su zahtjevali od Evropske komisije da im pomogne da se vrate svojim kućama, pošto su ostali bez sredstava za život u izbjeglištvu, naglašavajući da u njihovom kraju nije bilo borbi i da su svi izbjegli pred naletom Rusa.¹⁵¹ Brojne peticije su britanskom ambasadoru u Istanbulu slali muhadžiri protjerani iz krajeva koje je zauzela Srbija.¹⁵² Balkanski muhadžiri naseljavani su u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Siriji, na Kipru, Arabiji.¹⁵³ Nakon 1878. muhadžiri su dobili pravo da se naseljavaju po urbanim zonama. Oko centralnih anadolskih gradova izrastaju muhadžirski kvartovi koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je bio i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881-1892. godine. Balkanski muhadžiri donosili su znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je bio značajan i na intelektualnom planu.¹⁵⁴

Odlukama Berlinskog kongresa u velikoj mjeri su legalizirana izvršena etnička čišćenja od muslimanskog stanovništva različitog etničkog porijekla.¹⁵⁵ Stotine hiljade muslimana različitog etničkog porijekla je zauvijek napustilo svoje domove, odlazeći u neizvjesnost. Muslimansko stanovništvo iz izgubljenih osmanskih provincija 1877.-1878. mahom se kretalo prema centru osmanske države "čija je privlačnost i važnost rasla u proporciji sa slabošću periferije" sljedujući "nepoznatim odredbama

¹⁵⁰ Љ. Лапе, *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, књ. II, Скопје 1976, 243-244.

¹⁵¹ Љ. Лапе, *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, књ. II, 244.

¹⁵² B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, III, 64-65.

¹⁵³ S. Rizaј, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 191-195.

¹⁵⁴ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, 657-658.

¹⁵⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents*, II, CLXXXII.

sudbine". Pristizanje muhadžira sa Krima, Kavkaza i Balkana uticalo je da Anadolija promijeni svoj etnički i vjerski karakter. Osmansko carstvo je nakon 1878. postalo većim dijelom muslimansko. Taj će proces biti zaključen sa balkanskim ratovima 1912.-1913. godine.¹⁵⁶ Ukupan broj stanovništva koje se uselilo u Osmansko carstvo 1860.-1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se ukupno stanovništvo države povećalo za oko 40 odsto u periodu 1860.-1878. i za oko 10 odsto krajem XIX stoljeća.¹⁵⁷ Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu hrišćana u osmanskom dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom udesu. Zbog takvog odnosa, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena.¹⁵⁸ Sve žrtve nisu bile jednake u svojim stradanjima. O onima koje su doživljene kao zlo nije se mislilo niti govorilo.¹⁵⁹ Biti iskorjenjen, napisala je Hana Arent, značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali i jamčili.¹⁶⁰ Historija je višeznačan proces. Ona nije samo historija pobjednika, već uključuje i poražene. Treba se suočiti sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Kod onih koji vrše etnička čišćenja postoji prirodna potreba da svoje nedjelo svedu u podnošljive numeričke granice. "Naučnom" numeričkom redukcijom osigurava se tzv. konfor za savjest dželata-egzekutora, svojevrsne dijalektike cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih, pokrštenih, prevjerenih.¹⁶¹ Evropske sile su se užasavale zločina nad muslimanima, ali su redovito legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. One nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile

¹⁵⁶ D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 110.

¹⁵⁷ Simon Vejl je u studiji *Potreba za korenima* pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ona kaže da su potrebe duše, njena prava, neodvojivi od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona navodi: "Imati korjene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše".

¹⁵⁸ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, Glasnik, 744; također vidi: A. Matkovski, *Исламот во очите на немуслиманите од Балканскиот полуостров*, Скопје 1975.

¹⁵⁹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495.

¹⁶⁰ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484.

¹⁶¹ D. Marinković, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, "Književna reč", br. 500, Beograd januar 1998, 54-55.

moćnost države, već samo vjerske opstojnosti. Islam je društveno-politička, kulturne i religiozna, zaokružena cjelina. I sami muslimanski narodi kao da su, barem prećutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da nisu i da ne mogu biti državotvorni i nacionalnotvorni element.¹⁶² Nastala “*turska ostrva*” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana i prodora hrišćanskog stanovništva.¹⁶³ Prema službenim osmanskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan 1878.-1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.¹⁶⁴

Nakon 1878. nastao je čitav splet malih balkanskih hrišćanskih država koje su, zbog lošeg međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Berlinski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezao sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama. U pogledu manjinske zaštite rukovodio se zato vjerskim principima. Zaštita prava nacionalnih manjina nije ulazila u sadržaje njegovih odredbi. Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina nije do Prvog svjetskog rata predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.¹⁶⁵ “Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.¹⁶⁶ Državna pitanja su uvijek bila pitanja teritorija i granica. U Prvom balkanskom ratu je do svireposti aktueliziran termin - osveta.¹⁶⁷ Balkanski ratovi spadaju među najreprezentativnije ilustracije eksploatacije neznanja, predrasuda, fatalizma,

¹⁶² E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

¹⁶³ Upor. S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12; T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, 180; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 186, 196-197.

¹⁶⁴ K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. 1, Madison 1985, 4.

¹⁶⁵ Upor. C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166; V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, Pregled, br. 10, Sarajevo oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425.

¹⁶⁶ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

¹⁶⁷ “Monitor”, br. 403, Podgorica 10. juli 1998.

političke zaostalosti nerazvijenih društava.¹⁶⁸ Proliferacija etničkih sukoba, koja za svoj ekstremni primjer ima "etnička čišćenja", nije sasvim slučajna. Najčešće je i najgrublja među etničkim grupama koje pripadaju različitim civilizacijama.¹⁶⁹ Balkan je postao simbol žalosne sudbine sekularnog islama u Evropi.¹⁷⁰ Protjerivanja i egzodusi čitavih populacija doživjeli su svoj vrhunac u balkanskim ratovima (1912.-1913.). Muslimansko stanovništvo u krajevima zahvaćenim ratnim požarom, biće izloženo nedaćama i progonima koji će, nakon osmanskog uzmicanja, dovesti do novih iseljeničkih talasa. Oni će, tek nakratko, biti zaustavljeni izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹⁷¹ Vlade pobjedničkih balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je ostavljalo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.¹⁷²

Čim je Osmansko carstvo silom potisnuto sa Balkana, evropeizacija je dobila širok zamah. Balkanski duh je brutalno protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Stanovnici Balkana su postajali Evropljani time što su uništavali imperijalna nasljeđa i prihvatili oblik nacionalnih država.¹⁷³ Uništavanjem osmansko-islamskih simbola Balkan je postajao neuvjerljiva "kopija ili karikatura" (F. Karčić) zapadne Evrope.¹⁷⁴ Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj (vidljivoj i javnoj) sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u

¹⁶⁸ S. Fišer-Galati, *Posledice balkanskih ratova na istočna i srednjoevropske društva*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 123.

¹⁶⁹ S. Huntington, *Sukob civilizacija*, u: *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Beograd 1997, 337-338.

¹⁷⁰ *Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, 130; opšir. A. L. Macfie, *The End of Ottoman Empire*, Longman, London-New York 1998.

¹⁷¹ Opšir. S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912.-1913.)*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin 2003, 51-102; Isti, *Uzroci muhadžirskog pokreta iz novopripojenih krajeva Crne Gore (1912-1914)*, Rožajski zbornik, br. 12, Rožaje 2005, 19-57; Isti, *Birinci Balkan Harbi Sonrası Sirbistan Ve Karadağ'a Birakılan Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Türkiye'ye Göçü*, u: *Muhacirlerin Izinde – Boşnaklar'ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Lotus Yayınevi, Ankara 2003, 49-71.

¹⁷² Opšir. B. Ортаковски, *Малцинства на Балканот*, Скопје 1998, 203; С. Кислиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје 2004, 67; K. Karpat, *Грађанска права muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 117; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, 160.

¹⁷³ Upor. K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82-83; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495-496.

¹⁷⁴ "Preporod", br. 22/695, Sarajevo 15. novembar 2000.

opštem izgledu gradova, arhitekturi, odijevanju. Novonastale balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla. Bilingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile direktno uključene u život Osmanskog carstva. Pri prestruktuiranju kulturne slike Balkana, došlo je i do nestanka tolerancije prema razlikama. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog ubrzanog procesa. Balkan se "*balkanizirao*" time što je odbacio svoj stari, autentični izgled i zamijenio ga sa izgledom loše kopije. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogome su bili nadmašili ono što ih je docnije zamijenilo.¹⁷⁵ Ta kultura se može analizirati tek uspostavljanjem nužne distance od nacionalističkih kategorija. "Moderni" balkanski gradovi bili su obične kopije evropskih gradova sa mahanama koje su evropski putnici brzo pronalazili svuda. Jedina preostala džamija u Beogradu bila je tek "patetična predstava civilizacije koja se povlači". Beograd je početkom XX stoljeća izgledao kao počišćeni "*ruski grad*". U Sofiji su, prilikom uređenja ulica krajem XIX stoljeća mnoge džamije bile porušene. Bugari su, prema K. Jiričeku, "*sa iskrenom slašću*" uništavali ove objekte islamske arhitekture. Cijena modernizacije bila je visoka. Sa novim vanjskim izgledom gradovi su izgubili svoj duh, a time i svoju historiju. Evropa se doimala kao potpuni kontrast Osmanskom carstvu, obdarena svim mogućim pozitivnim atributima. Balkan je samo spolja "*evropeiziran*". Proces "*evropeizacije*" nije dopirao svuda podjednako. U svojim srcima, smatraju neki autori, navodeći, između ostalog, primjer "*rituala*" tradicionalno dugog ispijanja kahve, balkanski ljudi su cijenili običaje koje su imali korijena u starim osmanskim vremenima.

"Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, najprije je moralo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.¹⁷⁶ U historiji islama XIX i XX stoljeće su zabilježeni kao periodi velikih promjena. Bilo je to doba poniženja i potčinjenosti, sticanja neovisnosti i revolucija, revitalizacije vjere i reformi. Muslimanski svijet, tokom historije, napadan sa

¹⁷⁵ Upor. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 329-330, F. Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Beograd 2002, 432; *Istorija Osmanskog carstva*, 10-11.

¹⁷⁶ M. Ekmečić, *Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1977, 55. U tom smislu on citira i Strossmayera za koga navodi da je mislio da islam ima samo jednu univerzalnu poruku "da vlada i da tiraniše, da uživa u punoj lijenosti i spokojstvu, da bude odan svim svojim neprirodnim porocima, uvijek i uopšte".

više strana, okretao se sebi, postajući preosjetljiv, defanzivan. Modernizam se činio stranim.¹⁷⁷ U neuspjehu svih nastojanja razvijanja političkih modela u kojima se napredovalo ka demokratizaciji, postojao je dio zapadne odgovornosti. Prvi pokušaji razvijanja konstitucionalnih iskustava u XIX stoljeću, u arapskim provincijama Tunisa, Egipta, ili sa reformama unutar Osmanskog carstva, bili su sabotirani od Francuske i Velike Britanije. Momenat vezan za evropsku kolonijalnu ekspanziju u XIX i XX stoljeću biće tumačen kao evropeizacija svijeta, proizvedeći duboko osjećanje kulturne etnocentričnosti. Civilizatorska misija pod kojom se opravdavala dominacija, degradacija i istrebljenje pokorenog stanovništva, težiće da obavije barbarstva koja je Evropa počinila van granica etičkim vrijednostima.¹⁷⁸

Osmansko carstvo je u XX stoljeću nestalo, ali je zadržalo svoje mjesto u historiji Staroga svijeta, gdje je stoljećima bilo prva sila, čime se mogu objasniti ljubomora, zavist, osvetnički pokreti, destabilizacija, odsustvo i stalno uvjetovanje evropske pomoći, pa i destrukcija kojoj je bilo izloženo. Mada je veliki dio razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se smatra Evropom, ono se nije smatralo članom evropskog međunarodnog sistema.¹⁷⁹ Historija Evrope i Sredozemlja bi bila nepotpuna ako bi se iz nje izostavilo ovo carstvo, koje je tokom svog dugog postojanja izgradilo moćnu kulturu. Njegova veličina je bila ishod tri stoljeća “učestalih napora, dugih borbi i čuda”. Historija ovog carstva je i historija svih naroda koji su je činili, bez obzira na vjerske, društvene, profesionalne i druge podjele.¹⁸⁰ Ona je nerijetko interpretirana sa mnoštvom predrasuda i stereotipa. Tendenciozno iskari-kiran osmanski svijet, optuživan je za dekadenciju, za sve nedostatke i nečasna djela, svijet koji je tretiran kao “*bolesnik na Bosforu*”, koga su brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izliječe. Po dr. Halilu Inaldžiku nastup prema historiji Balkana treba revidirati. Osmansko carstvo je bilo zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i tamošnji

¹⁷⁷ Upor. Dž. Espozito, *Islam danas*, 696; Isti, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, 57; S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 260; A. Maalouf, *Križari u očima Arapa*, Sarajevo 1999, 398.

¹⁷⁸ Akt iz Berlina iz 1885., kojim su Evropljani podijelili afrički kontinent, ukazivao je da su evropske sile morale “podučavati domoroce i učiniti da onih shvate i cijene prednosti civilizacije”. Prema tome, kada ovi postanu “tvrdoglavi”, nastojeći očuvati svoju zemlju ili status, biće “opravdano” kažnjeni i desetkovani; opšir. G. Martin Muñoz, *Odnosi između muslimanskog svijeta i Zapada – više politika nego kultura*, u: *Budućnost je već počela*, Sarajevo 2002, 37-42.

¹⁷⁹ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 73.

¹⁸⁰ T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, 393-394.

svijet. Kako bi se drugačije moglo objasniti to što se više od tri stoljeća u “pax otomanica” živjelo miroljubivo, s toliko različitih naroda i vjera.¹⁸¹

Trend “demografske deosmanizacije” karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, se između 1912. i 1923. uliva u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide bilo opasnost za sigurnost, bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno i drugo.¹⁸² Muslimanske grupe Balkana u postosmanskom periodu bile su lojalne balkanskim nacionalnim državama u okviru kojih su egzistirale. Muslimani su bili lojalni, jer su bili suniti, koji su tokom osmanske uprave razvili tradiciju pokoravanja vlasti.¹⁸³ Bili su, i pored iskazane lojalnosti, tretirani na isti način kao i njihovi preci stotinama godina ranije. Njihova sudbina nije bila određena time šta su oni sami mislili o sebi, već i onim šta “drugi” misle o njima. Partikularizam kod muslimana je, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i iskazivanje solidarnosti u vremenima kada je to trebalo.

Granice balkanskih država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva često će biti osporavane, dokazujući da dioba ovog carstva nije samo po sebi vodila u mir i stabilnost. Turci su u poređenju sa Balkanom bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam. Na Balkanu je došla do punog izražaja doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji je neizbježno prate: upotrebom i zloupotrebom moći, neprestanim rivalitetom, žustrim i nemilosrdnim konfliktima. Sve u službi diktata krvi, sadržanog u težnji da svaki etnikum živi u jednoj državi i sve u službi diktata tla. Krv je bilo previše, a tla premalo da bi nacionalne aspiracije svima mogle biti ispunjene.¹⁸⁴ Kraha komunizma doveo je do finalizacije procesa koji je započeo

¹⁸¹ “Naša borba”, Beograd 15. decembar 1997. Po grčkom historičaru Dimitri Kicikisu ovo carstvo je postojanjem od skoro sedam stoljeća dokazalo da je dugo poštivalo principe n tolerancije, te da je ono bilo jedno od najvećih neokolonijalnih carstava i civilizacija drugog milenija nove ere – prema: “Republika”, br. 216-217, Beograd 1-31. jul 1999; upor. *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, prir. C. Jelavich-B. Jelavich, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1963; A. Purivatra, *Muslimani su svoji na svome*, “Islamska misao”, br. 146, Sarajevo februar 1991.

¹⁸² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

¹⁸³ F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, 30-32.

¹⁸⁴ R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd 1996, 11.

raspadom Osmanskog i Habsburškog carstva.¹⁸⁵ Krajem XIX i početkom XX stoljeća evropske sile podržavale su razaranje multietničkih i multikulturalnih državnih zajednica na Balkanu, da bi se tom modelu društva, kao faktoru očuvanja balkanske stabilnosti, ponovo pokušavale vratiti početkom XXI stoljeća.

Historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Ona se i ne može objasniti bez poznavanja prošlosti, u kojoj su miješaju historijska zbilja i mitska realnost, kao trajno stanje duha (Miodrag Popović). Suština osnovne i najmarkantnije funkcije mita je mentalno preustrojavanje ljudske svijesti. Potreba za prošlošću je dominantna u društvima u kojima je izražena kriza identiteta. U njima se konstituira svijest po kojoj je neizvodljiva izmjena stvarnosti, bez utemeljenja njenog identiteta u prošlosti. Bez znanja o prošlosti nema historijskog mišljenja. Postoji tek svijest ispunjena nataloženim mitovima. “Poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Raskid sa epskom prošlošću je dug proces. Kričička historiografija razlikuje nauku od historijske priče, ograničene vidicima i basnoslovnosću nacionalne historije. Zadatak historičara je više da postavlja pitanja nego da pruža odgovore.¹⁸⁶ Strasti sadašnjice porađaju izmijenjene historijske interpretacije. Još je Gizo ukazivao da ima stotinu načina kako da se napiše historija. Isti se događaji mogu prikazivati na više načina sa suprotnim efektima.¹⁸⁷ U historiji istina označava moralnu kategoriju u sukobu sa nacionalističkom mitologijom. Nacionalni mitovi u suštini nisu originalni. Brojni pojmovi, kada se oslobode specifičnih imena, mogu da se primjene na svaki nacionalni mit. Zaprečavanjem puta ka istini, potpomognuto impulsima legendi i epskim duhom, trasira se novi put ka mitomaniji i rekonstrukciji historije prema mitskim normama. Jedino zrele kulture su u stanju kritički preispitivati svoju prošlost, razlikovati mit od historijskog mišljenja.

Suočavanje sa istinom traži znanje o sebi ali i o drugima, preispitivanje sopstvenih “stavova o drugima”. Nova saznanja i iskustva modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene

¹⁸⁵ Upor. S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 489-490; M. Ekmečić, *Predgovor*, u: A. del Val, *Islamizam i Sjedinjene Države: alijansa protiv Evrope*, Beograd 1998, 8-13; Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, “Republika”, br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹⁸⁶ S. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd 2004, 8.

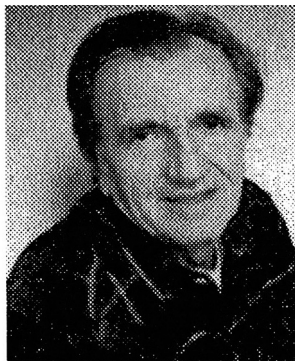
¹⁸⁷ Г. Марков, *Збогум на балканизацијата*, u: *Балканот во новиот милениум*, 301.

sadržaje.¹⁸⁸ Izbor činjenica neminovno ostaje subjektivan i pored nastojanja da historija ostane čista nauka. Postizanje potpune objektivnosti u suštini je iluzija, ali je borba za nju obaveza, kao i težnja za neideologiziranim pogledima na historijske tokove koji su odredili sudbinu balkanskog prostora.¹⁸⁹ Historiju Balkana je neophodno kritički reinterpretirati, osloboditi je pseudomitskih i raširenih pseudohistorijskih mreža, brojnih stereotipa i jednostranih, opterećujućih historijskih predstava. Treba omogućavati stvarno saznanje. Permanentno, multiperspektivno propitivanje vremena, čuvajući se zamki akademskog trivijalizma i historijskog voajerizma, razbija stereotipne i dogmatske historiografske radove prezasićene faktografijom ali siromašne duhom. Velika, metodološka “čistka” u historiografiji je neminovnost. Samo iz sveukupnih studija koje razmatraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti.

¹⁸⁸ V. Ilić, *(Re) interpretacija prošlosti*, “Helsinška povelja”, br. 24, Beograd januar 2000.

¹⁸⁹ Upor. Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica 2000, 51-52.

BESALET POJATIĆ
(1931)

Besalet Pojatić, slikar, rođen je u Pljevljima 1931. godine, gdje je završio osnovnu školu. Srednju umjetničku školu završio je u Herceg-Novom, u generaciji koja je dala znatan broj likovnih pedagoga i stvaralaca, kojoj pripada i Pojatić. Potom je završio Pedagošku akademiju u Sarajevu.

Radni vijek proveo je u Pljevljima, kao nastavnik likovnog vaspitanja. Dao je značajan doprinos razvoju likovne kulture u Pljevljima. Na mnogim jugoslovenskim i međunarodnim manifestacijama njegovi učenici postizali su zapažene rezultate, osvajali nagrade i priznanja. Mnogi od njih su danas vrsni slikari.

Od rane mladosti imao je sklonost prema slikarstvu, koju je, kako kaže, naslijedio od majke. Njegove slike predstavljaju život koji vječno traje. U njima preovladava svjetlost – kao simbol vječnog trajanja. Uradio je na stotine djela: platna, grafike, akvareli.

Imao je nekoliko samostalnih i više kolektivnih izložbi, a prvu izložbu je imao kao učenik u Herceg Novom.

Njegova djela nalaze se u mnogim institucijama i privatnim zbirkama, naročito ona koja predstavljaju pljevaljsku čaršiju, Jaliju, istorijske i kulturne znamenitosti ovog kraja.

Dao je značajan doprinos radu pozorišta, kao aranžer ili scenograf. Pravio je scenografije za velike javne priredbe i programe, naročito preko Međurepubličke zajednice.

Šezdesetih godina, kao član *Volode*, svirao je trubu u Zabavnom orkestru, a jedno vrijeme bio je i koreograf folklornog ansambla.

Dobitnik je druge nagrade *Pivo Karamatijević* za slikarstvo 1972. godine, a posjeduje i znatan broj priznanja iz oblasti pedagoškog rada.

Član je Udruženja LU Crne Gore i LK *Risto Pejatović*.

Živi u Pljevljima.

(Njegova supruga Binasa bila je aktivni član u Amaterskom pozorištu KUD *Volođa*.)

Nadira AVDIĆ VLLASI

PRVI ULAZAK U BOSNU NAKON RATA / MAJ 1996

Presrećna zbog neočekivane vijesti da je uvedena autobuska linija Zagreb-Sarajevo uletjela sam, pred sam polazak, tog utorka u 19 sati, u moderni autobus Sarajevskog “Centrotransa”. Nije bilo mnogo vremena, žurili smo nazad na Kosovo zbog čega odlučih da dvije noći provedem putujući, a jednu prespavam u Sarajevu kako bi imali dva dana da vidimo grad, familiju, prijatelje...

Krenula sam s osjećanjem da poslije pune četiri godine izlazim iz mračnog bunara na svijetlo dana i putujem kući.

Vozimo se kroz Hrvatsku. Razgledam ljude oko sebe. Htjela bih da ih pitam, ko su, odakle, gdje su bili u ratu? Mora da vole Bosnu kao ja, pomislih, pa su mi zato nekako dragi i poznati, moji... Htjela bih da čujem njihove priče. No, svako sanja svoj san. Čutimo.

Neću vidjeti kuda prolazimo kada padne noć. Neka, po svjetlu bi još više boljeli tragovi rata. Normalno je moje uzbuđenje, emocije, želja da svima govorim koliko volim svoju jadnu napaćenu novu/staru otadžbinu, domovinu sa lijepim imenom Bosna ili onim otegnutim Bosna i Hercegovina.

U razrušenom dijelu Hrvatske već su obnovljene gostionice. Restoran sa aktuelnim imenom “Oluja”. Skoro sve kuće uništene i prazne. Na jednom od tih skeleta visi neoštećena tabla sa napisom: “Servis za popravku uredske opreme”!

Brzo smo stigli na granicu između Hrvatske i Bosne. Hrvatski policajac nas pažljivo zagleda, udari pečate u putovnice i strogo upita imamo li što god za carinu. Krećemo dalje....

Nedostajao je samo jedan minut do 22 sata u trenutku kada sam ugleдалa, za mene najljepši na svijetu – grb, sa ljiljanima! Konačno sam i to dočekala. Na pograničnoj tabli piše: Bosna i Hercegovina.

Prvi put pišem o Bosni! Ne o Kosovu kako sam to godinama činila, već o svojoj Bosni. Kao i svi novinari plašim se emocija kada pišem, ali ovo je nešto posebno. Nisam samo novinar. Onim Bosancima koje je rat zatekao negdje daleko, ne treba zamjeriti zbog obožavanja svega što nosi naziv Bosna. Nekakav zanos izaziva u meni dugo potiskivana, preskakana riječ Bosna! Bošnjaci, bosanski, bošnjački... meni je svejedno. Sve

mi te riječi čarobno zvuče. Negirana, potcjenjivana, ismijavana, bosanska pripadnost u meni, sada kada sam je pronašla, može me, ne daj Bože, ugušiti. Kao da začuh svoju Nenu u Bijeljini, u dvorištu, ispred prizemne kuće: “Saberu se Cura moja draga! Sabur! Ma ne valja kod nas ni u čemu pretjerivati!”

Bosanski način po kojem u svemu, u radosti i u žalosti, treba paziti da ne povrijediš druge, u svemu treba imati mjeru... Uputstva moje rahmetli Nene ostavila su duboki pečat pretočivši se u onu običnu, svakidašnju bosansku dobrotu. Jesmo li zbog nje stradali? Može li dobrota biti zaštita od zla? Ili bolje rečeno, nismo im namjere znali, nismo se znali zaštititi od drugih!?

Briga me za druge! Ovog trenutka, kao da se svađam tiho sa Nenom. Briga me za obzire, vaspitanje... Jer sve što kažem i napišem, malo je. Premalo za zaustavljene rijeke suza, zapaljene vatre, gejzire, orkane, oluje moje ljubavi prema Bosni i Hercegovini. Cijeloj, jednoj, jedinoj, jednistvenoj, nedjeljivoj! Eto!

Ipak, podsmjehujem se pomalo i rugam sebi što mi naš, bosanski policajac, na granici izgleda nekako ljepše od onog na hrvatskoj! Blag, skoro nježan sa osmjehom se obraća putnicima. Kao da žali što neke od njih mora probuditi.

Heej, nije to običan, već bosanski policajac!

“Otvorite pasoše tamo gdje je slika” – reče nakon pozdrava i prođe kroz autobus. Uzgred, zaustavi se kod djevojke na sjedištu ispred mene i tiho joj reče: “Produžite pasoš, Amra. Istekao vam!”

Nije bilo uobičajne kontrole ni upozorenja, pa ni one stvarne ili odglumljene policijske službene strogosti. Sve je prošlo kao na nekoj od europskih granica.

Krenuli smo dalje!

Na bosanskoj strani granice bijele montažne kućice sa napisima “Una-Sana”, “Sarajevo DD”, “BH osiguranje”, “Kamelija osiguranje DB Bihać”!

Zapravo, prvi put sam stupila na tlo Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države! Moja otadžbina! Ponavljam to, bez glasa, sa strahopoštovanjem!

Čini mi se, volim je zaštitnički kao bespomoćno novorođenče koje su mi pokušali oteti. Napuštamo osvjetljenu Hrvatsku. Na bosanskoj strani nema struje.

Ulazimo u Bosnu sa njene zapadne strane i prolazimo kroz krajeve u kojim, iako sam rođena u Banja Luci, ali odrasla u Bijeljini, nikada nisam bila.

Nedavno, sanjala sam kako se budim pod ruševinama neke srednjevjekovne tvrđave i ispod gledam rijeku i prugu pored nje. Možda je to

bila Una ili Bosna? Možda je taj grad bio ovaj Kulen Vakuf?! Poslije tog sna moja prijateljica Drita čija je majka bila iz ovih krajeva, mi je govorila da takva tvrđava iz mog sna postoji iznad tog gradića! Ili su to bili Zavidovići? Ili neki drugi bosanski gradić! Ko zna šta sve u snovima možemo vidjeti!

Ovih ratnih godina slušala sam toliko o opkoljenom Bihaću, o slavnom V korpusu i Atifu Dudakoviću i nadala se da će stići do Bijeljine. Svađala sam se sa svima kad su stali! Plakala! Pitala ih kako su mogli?

- Ko vam može zabraniti da oslobodite svoju okupiranu domovinu? Ko vam to može zabraniti? Zašto ste pristali? Zašto ste se uplašili? Eh, pa zar bi Bošnjake nakon svega, neko smio i mogao bombardovati? Amerika? Hoolbruck blefirao! Sram ga bilo! Eh, Bosno moja poharana... Zar niste znali za značaj javnog mnjenja u SAD i to pred izbore? Pa šta i ako su prijetili? I ako bi to uradili dušmani? Niste smjeli stati! Ko vam je dozvolio da se predate? Da svoju Bijeljinu od zločinaca ne oslobodite? Suze, suze... što su takvo herojstvo i tolike žrtve pregazili potpisom u Daytonu! Hajde što su to učinili oni koji pokušashe da Bosna nestane, hajde de, vođe agresora! Susjednih država! Šta ce sad pa oni u Daytonu da o Bosni odlučuju? Ali zar mi?! Bošnjački čelnici? Kako je to moguće?

Sjetih se kada je jednom, možda 1987, u Peći o "Agrokomercu" iz Velike Kladuše sa ushićenjem govorio Hamdija Pozderac. Šta li bi rekao da vidi na kojoj mu je strani bio Abdić ili kako "Agrokomercove" hladnjače i kamioni za srpsku vojsku prevoze Bošnjake iz Zavidovića u logor na Manjači?

Ulazila sam često u Bosnu preko Save i Drine, putovala pored Neretve, ali čudesnu Unu znam samo sa slika i možda iz nezaboravljenog sna.

Noć! Pri punom mjesecu stravično izgledaju obrisi ruševina, zločinački tragovi koji, kako je to znao Njegoš govoriti "smrde nečovještvom"! Čiji tragovi? Crnogorski! Srpski!

Svijetla šlepera sa kojima se mimoilazimo rasturaju mrak pored puta. Po svježije okrečenim kućama i žmirkavoj svjetlosti lampi na gas vidi se da se život vraća u ova sela. Valjda zbog svog emotivnog stanja osjećam u zraku miris napaćene, pitome, bosanske duše. Bol zbog odsustva i teških ratnih godina obavija se oko srca i guši me. Ni suze ne donose olakšanje.

Srećom, autobus se zaustavlja pred restoranom "Bosna" i čujem tužnu, sjetnu, sevdalinku. Ljudi zamišljeni, šutljivi, sjede za dva-tri stola. Ne mogu ih se nagledati. Bošnjaci su, samo im ovaj njihov ambijent pristaje. Gdje god sam ih sretala u svijetu, na zapadu, u Americi, nesrećni, nezgrapni, na licu im se vidjelo da tu ne pripadaju...

Ulazimo u Bihać sat prije ponoći. Zbog restrikcije na ulicama nema svijetla.

Una svjetluca. Uskoro ću se vratiti da je vidim danju, da zaronim u hladnu, zelenkastu vodu, da me ponesu njeni brzaci. Hoću da upoznam svaki djelić Bosne.

Moram makar sa zakašnjenjem znati zemlju koju volim.

Trebalo je da vidim pola svijeta, da se dogodi rat pa da shvatim da mi redosljed u životu, po mnogo čemu, bio naopak.

Moram upoznati zemlju kojoj pripadam po porijeklu, imenu, djetinjstvu, gdje god bila.

Prolazimo tablu sa natpisom “Gorjevac“, pa “Bosanski Petrovac” i ponovo stajemo u mjestu Vinac kod Donjeg Vakufa.

Tek tada saznajem da treba preći desetak kilometara pod srpskom kontrolom. Zatvaram oči. Prisjećam se otmica u Sandžaku iz voza na pruzi Beograd – Bar kod Štrpca, iz autobusa...

Nikada ih se nisam plašila! Osjećala sam uvijek da sam jača od njih.

I kada je moj suprug Azem bio u zatvoru, i kada su nam prije i poslije toga prijetili. Znam, mogu ubiti još ponekog. Pa šta? Svakim zločinom su slabiji. I sve su bliži kraju. Ne može biti njihova ni stopa zemlje koju ne vole, koju su ubijali, rušili, čije ime neće ni da izgovore, mrze ga, htjeli bi ga zabraniti, izbrisati....

Bosna je moja, meni pripada, svima onima koji je vole! Muslimani, katolici, pravoslavni... samo onima koji je vole! Bosna ima samo jednu cijenu: ljubav!

Travnik, Zenica, Visoko... Prespavala sam iscrpljena ovaj dio puta.

Svanulo je. Sarajevo! Izlazim iz autobusa.

Zurim zgranuta, ovog praskozorja, u skelet strijeljanog grada kojeg su maloumni banditi okovali, napravili od njega metu....

Bože moj, Bože, zar je to Sarajevo ?!!!

Izmučene, granatama bezbroj puta izbušene zgrade, zlostavljane, paljene kao da ljudska bića, na koja se sručio četnički, zločinački gnjev...

Prijekorno su me posmatrale. Gdje si bila kad su mi ovo radili? Stresam se. Stežem srce! Mnoge zgrade vidjela sam i na TV ekranu, ali drugo je to.

Treba doći, pokloniti se Sarajevu da bi saznali kakva je bitka vođena, kakav je to rat bio. To je jedino hodočašće koje svaki Bosanac, Bošnjak gdje god da bio, gdje god živio, mora učiniti. Mora saznati kakve su posljedice bitke između primitivizma i civilizacije, mržnje i dobrote. Strašne!

Mathauzen, Auschwitz, mjesta određena za logor, svijet s razlogom još plače za njihovim žrtvama, snima filmove.... prošlo je pola stoljeća i to je bilo neko drugo vrijeme užasa. Ali taj isti svijet je dozvolio da od divnog grada na Miljacki jedan novi Hitler, napravi logor i da taj pakao traje godinama... Krivica civiliziranog svijeta je upravo u tom trajanju. Hoće li kazniti krivce? Kako će kazniti sebe ?

Zašto li im to ne bijaše stalo do onih koje je trebalo spašavati od srpskih fašista? Zasto su smislili opravdanje u vidu konfuzije radi li se o agrasiji ili o građanskom ratu?! Kakva dilema! Nehotice stežem pesnice.

Kada bih nekako mogla skupiti samo u jedno, sva ta lica međunarodnih dužnosnika iz zapadnih evropskih zemalja, osobite onih iz Francuske, Engleske, izaslanike, posrednike i druge moćnike, pa kad bih mogla to lice raspaliti svom snagom! Sve njih tako tolerantne prema nasilju! Da li bi mi bilo malo lakše?

U ovakvom Sarajevu, koje sam zatekla ovog proljeća 1996. godine, najteže je savladati taj osjećaj gađenja prema svijetu u kojem se mora i dalje živjeti, saradivati, razgovarati bez obzira što je takav i toliko nepravedan.

Tu u Sarajevu se pitam jesu li mnogo bolji od Miloševića i Karadžića oni što su ih natjerali da pomjere teško oružje oko Sarajeva tek kada je ono uništeno, razrušeno, ovakvo.... Zar to nisu mogli učiniti ranije? A da je to bio Rim ili Athena ili Pariz nekim slučajem, pa britanska prijestonica London, čiji političari zbog Bosne treba da sagnu glave i pocrvene od stida.

Kroz ruševine čini mi se da mi se cere figure raznih lordova ovena ili mekkenzija i drugih živih i mrtvih međunarodnjaka. Kako se niko ne sjeti da im dodijeli bosanska "priznanja", medalje sa maketom srušene zgrade uz dodatni poklon: album sličica sve ubijene sarajevske djece. Za humana dostignuća hrišćanskog svijeta!

Samo sam 48 sati provela u Sarajevu! I doživjela pravo bosansko čudo zbog kojeg mi se vratila nada i dobro raspoloženje. Taj razrušeni grad koji je odolio opsadi sav iskrivljen i izrešetan postaje sasvim drugačiji kada ulice ožive.

Ljudi, Bosanci, oni koji su preživjeli, stanovnici izrešetanih duša kao i njihov grad, zaustavljaju nas ispred oskrnavljene Vijećnice koju ne mogu od tuge da pogledam. Prepoznaju nas, raspituju se kako je na Kosovu. Jedan stariji Bošnjak prilazi, pokazuje rukom oko sebe: "Vidite li vi kako nam je sada lijepo. Sve je mirno, grad očišćen... Hvala vam što ste došli". Sreli smo i Dina, Edina Dervišalidovića! Raduje ga što nas vidi!

Gledam ih skamenjena. Htjela bih svima njima da se izvinjavam, i poznatim i nepoznatim, prijateljima, rodbini.... Nisam bila tu s vama! Vi ste sve to preživjeli, a ja se udajom "izvukla", pobjegla iz Bosne... Kako sam mogla!?

Ote mi se jecaj koji ne prepoznajem. Da li to ja plačem!?

Ili se, prvi put u životu, molim?

Pitam jednog starca kako je izdržao. Sliježe ramenima: "Dobro je sada. Sve je prošlo. Samo teže mi je od rata i od svega što smo preživjeli, što hoće Bosnu da nam podjele. Ma kakva je to pravda?"

Naš poznanik, pripadnik Armije BiH, odvede nas na most, na mjesto na kojem je ubijena Suada Dilberović, studenkinja IV godine Medicinskog fakulteta.

“Kap moje krvi poteče i Bosna ne presuši” - na tabli zapisano!

Stižemo do Sokolovića kolonije. Izgleda kao da sam na drugoj planeti. Zar je moguće da je u tom užasu neko preživio? U blizini je pista, pa tunel kojim se izlazilo iz Sarajeva.

U centru grada ljudi popravljaju ono što mogu i žure da uklone tragove rata. Tako će ga brže zaboraviti. Baščaršija mi je još ljepša nego što je bila. Susrećemo i Albance-Sarajlije. Pričaju o tome kako su preživjeli. Mnogo je novih kafića sa šarenim suncobranima. Robna kuća “Sarajka” kao skelet.

Jedem ponovo, kao nekad, čevapčice u lepinji na Baščaršiji i radujem se.

Jesam li to zaista u rodnom gradu svog oca gdje sam raspuste provodila? Jesam li to u Sarajevu? Pored, prije rata skoro ispražnjenog mezarja na Koševu, kod Lava, više nema ni jednog drveta, ni malo mjesta... Mezar do mezara...

Nakon povratka, znam da više nisam ista i da sada sve mjerim prema sarajevskoj tragediji. I Kosovo. Čak i svoj život. Kod kuće, sređujući papire pronađoh tekst fax-a koji sam poslala prvom predsjedniku Aliji Izetbegoviću. Napisan 6. aprila 1992. godine, odmah nakon vijesti o međunarodnom priznanju Bosne i Hercegovine.

Nisam još bila svijesna da je Bijeljina bila početak rata.

“Dragi naš predsjedniče”, pisala sam i trenucima ushićenja zbog međunarodnog priznanja! Vjerovala sam da ono znači zaštitu od moguće srpske agresije.

No ipak u toj mojoj čestitki osjetila sam strijepnju. Predosjećanje! I u nastavku:

“Molila sam se, strahovala, vjerovala da će pravda i dobrotu pobjediti silu, ali i naše zablude. Potekli su potoci krvi i ko zna kada će se zaustaviti da bismo pristali da vidimo onoga ko kamenom poseže prema našem srcu!

Hvala vam što ste pomogli da svijet prihvati djelić one naše posebne, duboke ljubavi prema Bosni koju nosimo gdje god da smo i po kojoj se pogledom prepoznajemo. Evropa je konačno pristala na naše postojanje iako su je lažima o nama htjeli pokolebati i zastrašiti. Doživjela sam vijest o međunarodnom priznanju BiH danas, dok se još mučim sa svojom bijeljinskom ranom, kao znak sudbine da ćemo mi preživjeti i opstati i oprostiti im i ovu njihovu sramotu“.

Tako sam pisala nadajući se da okrećemo novu stranicu naše historije i našeg postojanja. Mi Bosanci, Bošnjaci ... prekasno smo shva-

tili da Evropa nije slučajno bila pokolebana i zastrašena, a nisam sigurna ni da je pristala na naše postojanje. Jer, priznanje je bilo znak za početak genocida nad Bošnjacima!

Kada jednog lijepog dana slobodno prošetam Banja Lukom u kojoj sam se rodila i vidim na Ferhadiji ploču na kojoj piše da je ponovo podignuta nakon što su je srpske horde srušile sa zemljom. Zatim u centru Bijeljine, između Omladinskog doma i Suda prođem pored obnovljene džamije koja je bila pod zaštitom države. Prelijepe, sa dva šerefeta na bijelom minaretu, na kojoj je zapisano kako su srpski četnici četiri dana postavljali eksploziv da bi je srušili. Onda putujući prema moru svratim u Bileću, na Planu, odakle su moji preci krenuli u Sarajevo.

Tada ću znati da Bosna jeste slobodna.

Tek tada ću biti sigurna da su Bošnjaci uspjeli nemoguće: sačuvati svoju cijelu, jednu i jedinu, zemlju od zločinaca i rušitelja koji ni njeno ime neće da izgovore.

Vidjela sam ovoga puta Unu. A rijeka pored koje sam rasla, Drina, strpljivo će čekati moj dolazak, naše novo vrijeme. U vazduhu, mirisu, po želji ljudi da grad bude i tako izranjavan ipak lijep, nadam se, hoću da vjerujem da jeste život pobijedio silu i zlo u Sarajevu. Mora pobijediti, akobogda, u cijeloj Bosni, našoj jednoj i jedinjoj domovini.

Stišćem nemoćno pesnice i dođe mi da kažem onima koji misle da smo mi oni isti od prije rata, onima što vjeruju da se nismo promijenili, i nadaju se da će nas opet prevariti – da nisu u pravu.

Jer, ovoga puta nećemo i ne smijemo oprostiti. Ni zaboraviti. Ćutim. Ne treba ništa reći. Oni to znaju.

Drugi ulazak u Bosnu - august 1996

Mi ruševine nosimo u sebi

Krenuli smo rano iz Splita prema južnom ulazu u Bosnu i Hercegovinu. Tek tri mjeseca nakon kratkog dvodnevno proljetnog boravka u Sarajevu. I brzog povratka autobusom u Zagreb odakle smo žurili na Kosovo!

Nakon pet godina ponovno smo na, ovoga puta, skoro potpuno praznoj jadranskoj magistrali. Mnogo je manje vozila nego ljeta 1991-e kada smo tim putem išli prema Hvaru i proveli sa našom djecom, prije njihovog odlaska u SAD, posljednji mirnodopski godišnji odmor. Miris rata se već osjećao u zraku, ali još smo se nadali da će neko nekako zaustaviti luđake - vampire željne krvi svojih susjeda.

Prolazimo divnom makarskom rivijerom, naviru uspomene iz mladosti, iz vremena studentskih ljetovanja kad još nismo znali što nas čeka. Obično je tako.

Ono što prođe, ako ne nestane iz sjećanja vraća se ponekad u snovima u kojima lijepo izgleda ljepše, a ružno zaboravljamo. Nemoguće je izbrisati godinama stvarani osjećaj da je to naša obala, da je to naše more, dio naše zemlje i mog života. Treba tek naučiti putovati po »našem« inozemstvu i prelaziti mnogo novih granica. No, to je najmanje zlo, posljedica kninskih balvana, a prije toga kosovopoljskog »događanja naroda« kojeg mnogi zaboravljaju. Ali ne mi koji živimo pod okupacijom Miloševića.

Kraj je augusta/kolovoza. Nesnosna vrućina u mom malom »Suzuki Maruttiju« na kojem smo morali promijeniti tablice na ulasku u Hrvatsku na granici kad smo prešli iz Srbije kod Županje. Išli smo prvo u Split kod moje sestre Bisere. Pošli smo malim kolima iz praktičnih razloga. U dobrom je stanju i nikad se ne kvari, malo troši goriva. Niko nam ga neće ukrasti. Ali na vrućinu nismo računali. Dobili smo probnu vinkovačku tablicu za koju smo platili 80 DM.

Dogovorili smo se kada pređemo u BiH da vratimo naše prištevačke tablice.

Trenutak prolaska pored granične table na kojoj bi trebalo pisati »Bosna i Hercegovina« nismo doživjeli zato što te table nema. Ustvari na graničnom prelazu, jasno je gdje izlazimo iz Hrvatske, ali umjesto da uđemo u BiH i vidimo zastavu sa ljiljanima, izgledalo nam je kao da smo ponovo ušli u Hrvatsku.

I na hrvatskoj i na bosanskoj strani samo hrvatska zastava. Nigdje nema lijepih ljiljana. Po drskom ponašanju graničara sa šahovnicama na uniformama ipak smo shvatili da smo u tzv. Herceg Bosni kako piše na graničnom prelazu. I po tome što nas kažnjavaju iako smo imali međunarodnu vozačku dozvolu, nisam razumjela zbog čega, 10 DM po osobi. Bande samozvanih hercegovačkih Hrvata-graničara nekakve Herceg-Bosne (moraju li u svemu oponašati Srbe?) nadam se, neće još dugo držati pod kontrolom taj južni ulaz u BiH.

Žurimo opet u Sarajevo. Pored puta samo zgarišta, ruševine, cijelim putem do Mostara. Civilizirani Hrvati su pretekli po sistematičnosti Srbe, svoju braću u zločinu prema Bošnjacima. Dobili su takav zadatak iz Zagreba da pomognu Miloševiću »dokazujući« udarcem nožem u leđa svojim saveznicima da se radi o građanskom ratu u BiH, a ne o srpskoj agresiji. Zauzvrat, zna se, komadić BiH na poklon od Miloševića! Iz tog sparušenog pejzaža koji podsjeća na nejasne reljefe dalekih planeta, podignute na visokim letvama štrče ogromne plakate sa slikama tri čl-nika HDZ, stranke "zaslužne" za ovakav izgled predjela kojim prolazimo.

Zavodljivo nas gledaju Zubak, Prlić, Puljić! Uz to adekvatan napis u tom ambijentu: «Mir je naš izbor. Zna se HDŽ!» Stresam se.

Počitelj!!! Pamtim ga iz mladosti. Ne smijem stati da vidim što su zvjeri uradile od ovog bisera, mjesta-muzeja. Moram čuvati zdravlje, pritisak mi je visok i unatoč lijekovima ovo je previše. Brzo prolazimo. Boli me svaki pogled u pravcu ovog dragulja »pod zaštitom države«.

Što je taj civilizacijski talog koji pretendira na nekakvu kulturu, viši nivo učinio od ovog sastajališta umjetnika, pjesnika, slikara, ljudi koji su voljeli povijest. Njihov pohod na ono što je bošnjačko satkan je od predrasuda, primitivizma, zavisti, vjerske zatupljenosti, od zla najviše. Tako su jurišali na ljepotu naroda za koji su kad im je trebalo za monstruozne planove znali govoriti da je »hrvatsko cvijeće!« Postoje li genetski zločinci ili umobolnici čija šizofrenija proradi samo u posebnim okolnostima. Ne smijem ja patiti zbog njihove mržnje, ne smijem srce ispuniti mržnjom jer ću na njih ličiti. Stalno to sebi ponavljam. Moramo se zaštititi nekako od njih! Ne znam kako, ali moramo. Nemam koga pitati kako? Ono naše, treba imati strpljenja, smiriti se, biti ono što jesi, stići će ih kazna... Eh! Mora ih stići, ali šta to vrijedi kada više nema Počitelja? Kada su granatom otkinuli minare na staroj džamiji. Zvjeri!

Prvi put sam ovog trenutka osjetila radost što pripadam svom bošnjačkom narodu, a ne nekom od njihovih. Nismo mi nikakav narod na »višem civilizacijskom nivou« nismo ni »nebeski narod«. Mi smo samo narod koji ovako nešto nikada nikome nije činio. Hvala Allahu što ne pripadam narodu koji ruši bogomolje drugih. I povijesne spomenike, Počitelje... Hvala Allahu što pripadam jednom pitomom, tolerantnom, dobrom narodu.

Pa makar nas ubijali i smijali nam se zbog toga. Stići će ih kazna! Stići će... kad se ne budu nadali. Hoće! Tješim se... I znam da hoće!

Malo niže ugledah tek podignut veliki novi križ pored puta. Tek da se zna ko je srušio Počitelj. Valjda se hvale svojim zlodjelom! Hoće reći da su u ime njihovog Boga to učinili. Misle da bi Isus, u ime čijeg razapinjanja razapinju druge, bio zadovoljan zbog onoga što su nam učinili. Ne vjerujem! Da može i on bi ih se odrekao. Kao što bi se ja odrekla svog naroda kada bi iznjedrio i podržavao takve izrode, zločince, rušitelje, piromane... O, bespomoćne riječi!

- Bio je jedan dan kada je na Mostar palo sa hrvatske strane trinaest tisuća (13.000) granata. Potpuno isti recept koji su četnici primijenili u rušenju Vukovara, Sarajeva... Reklo bi se Hrvati su to radili na višoj civilizacijskoj razini, sa više reda i discipline. Tek da se zna da su oni zapadni, a ne istočni susjed Bosne i Hercegovine.

Prva mostarska žrtva bio je Albanac.

Moj Suzuki sa prištinskom registracijom izaziva pozornost, jer poslije rata prvi put vide tu registraciju u Mostaru. Parkiramo ga u ulici

koja vodi do skoro uništene stare Karabegdžozove džamije. Ispred mezarja, svježe humke, novi bijeli nišani, mnogo isklesanih ljljana uz imena desetina, desetina dvadesetogodišnjaka. Stojimo kao skamenjeni.

Prepoznaju nas i Mostarci. Prilazi i smješi nam se jedna žena, pita nas: «Oprostite, jeste li to vi? Zovem se Nerimana. A jeste li vi Azeme, jeste li vi oni od prije? Ne mogu vjerovati da vas vidim ovdje.»

Kažemo da smo to mi, oni od prije, a ona usplahirano poziva: «Molim vas, dođite sa mnom. Moj muž je Albanac, imamo poslastičarnicu »ABC« tu u blizini, u centru. Biće presrećan da vas vidi.» Pošli smo. Usput Nerimana priča, prisjeća se nekog sleta za 25. maj, Azemove bitke za kosovsku autonomiju koju, kako naglašava, mi Bosanci izgleda nismo razumjeli.

Od obitelji Ajvazi, dok pijemo kafu, saznajemo da Mostar nije podijeljen Neretvom kako sam mislila na istočni i zapadni, hrvatski i bošnjački.

»Jedan je Mostar, a oni što su ga htjeli uništiti srećom nisu stigli do Neretve iako su nastojali svom silom« - objašnjava Nerimana, a Avdi dodaje da je za deset mjeseci sto četrdeset tisuća (140.000) granata palo na Mostar. On kaže da su mnogi Albanci pobjegli nakon prvog četničkog divljanja kada je u jednom naletu ubijeno 13 Albanaca. Uz to dodaje: «Pekara Albanca, prve mostarske žrtve, zapaljena je granatom koju je ispalila JNA.»

Mogu li se uništiti sve slike, kalendari, knjige, poster, prospekti, sve fotografije i umjetničke slike na kojima je most po kojem je ovaj grad dobio ime. Mostar! Pa i kada bi neki moćni prekrojitelji povijesti pokušali da to učine on će zajedno sa svojim rušiteljima ostati u pamćenju, u pričama koje će se prenositi s koljena na koljeno.

Slikar Ekrem Handžić je među prvima osposobio svoju malu galeriju u ruševinama Starog grada i stavio ispred nje jedan kamen sa natpisom: «Don't forget.» Nastavio je da radi. Akvarel, grafika, ulje, kamen, na svima isti motiv: mostarski Most. Svojim rukama ga stalno ponovo stvara, stotinama puta preslikava ga iz svog pamćenja. Kaže nam: «Gledam Neretvu i plačem. Pa zovem svoje prijatelje Hrvate: Haj'te na kafu. Dođite bolan da sjedimo i zajedno se sjećamo Starog mosta.»

Iza galerije u dvorištu svoje kuće, slikar je napravio malu oazu mira, života, praznik za oči. Zelenilo, cvijeće, drveni sto, šedervan sa vodoskokom... ljepota što prkosi ruševinama.

- Često ovdje dođu razni međunarodni dužnosnici, radoznalci, humanitarci, novinari. Dođu i Srbi i Hrvati – priča Handžić i osmjehujući se sjeto, uz dozu bosanskog humora objašnjava aktualnu političku situaciju.

- Ukratko, Srbi neće da žive sa Bošnjacima. Hrvati neće da žive sa Bošnjacima, a Bošnjaci tako nešto nikada ne bi nikome ni pomislili,

a kamoli rekli, već uporno ponavljaju: Mi ne možemo živjeti bez vas! Mi hoćemo s vama!

Nije isključeno da će to jednog dana dosaditi i jednim i drugima! Ma biće im neugodno stalno to slušati i možda će jednostavno odmagliti iz BiH u one "svoje" države koje su ovo od Mostara napravile. Osim toga, nije im lahko gledati šta su njihovi sunarodnjaci u njihovo ime napravili od našeg, ali i njihovog grada.

Našalih se podsjećajući slikara da će prvi otići oni njegovi prijatelji Hrvati što ih svako jutro zove na kafu da sjede i gledaju mjesto gdje je bio most.

I da se sjećaju!

»Bilo je strašno kad je srušen most - nastavlja Handžić, narod je danima obilazio to mjesto, ljudi su plakali, gledali u Neretvu. Bila je to tužna povorka i najveća dženaza na svijetu.«

Opraštamo se od našeg domaćina i usput mi pade na pamet da će Stari most sigurno ponovo biti sazidan. Kamen na kamen. Nestaće i ruševine starog grada, ali uspomene na ovo što se desilo, mezari, imena ubijenih šehida, djece, žena, njihovi životi gdje su? Ko ih je i zašto oduzeo?

Ne možete otići iz Mostara dok ne vidite park koji ovdje od davnina zovu Šehitluk - opominje nas Nerimana. Koračam kao robot za njom, čini mi se da ću pasti, ošamutila me tuga za Mostarom. Ne odustajem, dolazim do parka sa neobičnim cvijećem i u bunilu gledam mezar do mezara, čitam imena mladića: Kasumović Edin (1976-1993), Zekić Elvedin (1973-1993), Fosić Izudin (1977-1993)...

Vraćamo se prema kolima. Iznemogla od tuge i mostarske vrućine gledam zgranuta prema brdu odakle su fašistički zločinci-bojovnici ubijali djecu i mladost Mostara. I tamo su podigli novi veliki križ! Opet da se zna u čije su ime ubijali?

To im je novo svetište!? Sramota! U ime kakve civiliziranosti?

Ne želim da idem u onaj drugi nerazrušeni dio Mostara. Gade mi se njihove netaknute zgrade, prepune kafane, ljudi koje bih susretala, jer bih mislila da su to oni koji su ubili most, i Edina, Izudina, Elvedina....

Pored Suzukija stoje dva čovjeka. »Mire dita« pozdravljaju nas na albanskom jeziku. »Željni smo vijesti sa Kosova. Prvi put poslije rata vidimo prištinsku registraciju, pa smo vas čekali...«

Pitaju kako je kod nas. Šta da im kažem? Mi ruševine nosimo u sebi, a oni će mostarske popraviti. Ne zna se šta je teže?

Rane su suvise duboke

Kao da želimo putovanjem dokazati da vjerujemo u nedjeljivost Bosne odlučili smo da krenemo u povratku iz Sarajeva preko Tuzle i Županje nazad, najkraćim putem za Beograd i Prištinu. Zanimarujemo upozorenja da se svašta može dogoditi ako nas zaustavi policija na onih 20-tak kilometara puta pod srpskom kontrolom. Toliko je svih ovih godina bilo opasnosti jos od onih kosovopoljskih mitinga na kojima su Srbi tražili oružje i Azemovu smrt (»Ubićemo Vllasija«) da smo stekli nekakav unutrašnji imunitet, oguglali kako se to kod nas kaže. Ne razgovaramo o tome i prešutno izazivamo sudbinu uvjereni da nas naša srećna zvijezda nije još napustila.

Put Sarajevo-Tuzla uglavnom je u normalnom, predratnom stanju. Stajemo kod prve pumpe i uzimamo benzin. Prodavac nas prepoznaje, razgovaramo s njim i sa još tri muškarca koji su u međuvremenu stigli sa »Ladom« i izašli iz kola. Jedan od njih nam kaže da je Srbin iz Zenice i da je u svojoj kući proveo rat. »Trideset godina živim u Bosni. Čuvale su me komšije i nisam ni u čemu oskudijevao« dodaje zadovoljno. Pozdravljamo se, u tmurnom raspoloženju zbog razrušene Bosne promrmljam kroz zube kako mi je jako drago što on, Srbin, nije imao problema u Zenici. Plaćamo benzin u dinarima sa ljliljanima. U međuvremenu pored benzinske pumpe brzo prolazi jedan auto, pa onda ispred okuke naglo zaokreće na cesti i vraća se natrag. Prema nama! Izlaze mladi, u uniformama, bosanski čuvari reda, ljubazno nam nude pomoć ako nam nešto zatreba. Pitamo ih o onih 20 kilometara pod srpskom kontrolom i šalimo se kako su nam u Sarajevu pričali da je sve u redu izuzev što njihove srpske kolege s vremena na vrijeme nekog pretuku ili nekog čak »pojede mrak.« Objasniše nam da sa prolaskom kroz tu kako kažu »Daytonsku republiku srpsku« sada uglavnom nema problema. Čuj, srpska! A gdje su druga dva konstitutivna naroda? Bošnjaci, Hrvati...Bilo ih je 46 posto? Srpska!

Čudni kompromisi nakon tolikog bošnjačkog stradanja! Kako je moguće Karadžića kao ratnog zločinca tražiti da odgovara u Haag-u, a izabрати njegovog prvog saradnika Krajišnika za člana Predsjedništva? I to u cilju očuvanja međunarodno priznatih granica Bosne i Hercegovine! Kakva nelogičnost! Može li neko pomisliti da je nakon II svjetskog rata Hitler bio poslat u Nürnberg, a Himler da je izabran za predsjednika Njemačke? Problem je ne dozvoliti zločincima da postignu svoje ciljeve da ne bi i drugi posezali za zločinima, a ne osuditi manji dio zločinaca, a veći ostaviti da ostvare svoj cilj.

Prolazimo pored sela čije su kuće u šarama »leopardove kože« naizmjenično čitave i razrušene. Ubrzo shvatamo o čemu se radi. Kuće u

normalnom stanju, u nekima ljudi žive to su srpske kuće i Srbi su u njima. One razrušene, popaljene su pripadale Bošnjacima kojih tu više nema. Ako su živi onda su negdje po bijelom svijetu gdje su ih protjerali ovi njihovi susjedi koje gledamo kako sjeku drva, šetaju po dvorištima...

»Sabur, sabur«, rekla bi moja rahmetli Nena.

Prolazimo kroz područja koja su donedavno držali Karadžićevi četnici, granatirali i uništavali cijela sela ako su bošnjačka ili bošnjačke kuće u etnički izmiješanim selima. Kad je došla Armija BiH sve je ostalo tako. Ostali su i neki Srbi da mirno žive u svojim kućama. Treba ljudi da sačuvaju svoju imovinu. Gledamo dvije obitelji što napolju pripremaju zimnicu. Lijepa scena! Slažu drva. Ne pada im na pamet gdje su im susjedi iz razrušenih kuća oko njihove. Ma kakvi, ništa oni nisu krivi. Tama posla! Da li su oni ili njihovi gosti klali, vodili u logore, protjerali Bošnjake iz susjednih kuća? To nije važno. Međunarodni faktori moraju sada da zaštite imovinu i prava Srba. Pa naravno ako su to radili iz zajedničkih interesa. Treba ljude "razumjeti". Njihova imovina koja je netaknuta je važna. Ona bošnjačka, nema veze. Pa nema tu više šta da se čuva. Ona je uništena, opljačkana, zapaljena. Gotovo je to.

Crkve najvećim dijelom netaknute, srpske kuće isto tako, »Republika srpska« isto tako. Džamije srušene, i bošnjačke kuće izuzev onih oteatih u Republici Srpskoj. A pošto je ta Republika Srpska, u bošnjačkim kućama žive (što je normalno u nečemu što je srpsko), Srbi.

»Tuđe ne damo, svoje hoćemo« i šta ko tu ima da se miješa? Odmah će biti prijavljen humanitarnim međunarodnim organizacijama koje će optužiti BiH da nije demokratska zemlja. Ako je demokratska treba svi zajedno da zaštite Srbe, treba im vratiti imovinu i ne treba od njih tražiti da oni vrate Bošnjacima njihovu. Nema smisla. I tako se boriti za njihova prava dok ponovo ne krenu u novu ofanzivu. Ali ima vremena! Prvo je na redu Kosovo, a i Sandžak im je dosadio, pa ko zna kada će Bosna ponovo doći na red!

Nešto se tu ipak ne slaže. Mislim po civilizacijskim, demokratskim, moralnim normama i običajima ljudskog roda. Nešto tu nije u redu.

Stižemo u Olovo do punkta IFOR-a. Nailazimo na metalne »ležeće policajce« tenk, oklopna vozila. Ispred nas je kolona vozila sa oznakama Crvenog križa. Radnici popravljaju put. Prolazimo pored hotela »Bosna« u Kladnju i ispred parkirana kola različitih registracija od sarajevske, tuzlanske, ima i stranih. Gradić je očuvan. Na izlazu tabla: «Dođite nam opet.» Približavamo se Živinicama, sve je više vozila sa oznakama US-ARMY.

Nekako se lakše diše kad znam da su Amerikanci tu. Njima je najlakše da shvate da na jednom prostoru ljudi različitih boja, religija, nacija mogu živjeti zajedno. Bosanska tragedija se mogla dogoditi bilo gdje u

Americi da je jedna etnička grupa šćepala oružje i navalila na sve druge zato što neće da žive u etnički čistoj »Republici Srpskoj.« Nek mole Boga da im se ne pojavi neki Milošević ili neki psihijatar kao Karadžić.

Kada mi neko kaže da se to njima ne može dogoditi! Eh! Kad je moglo nama, može svakome! Sjetim se kako smo baš tako mi često govorili. Još su neki nabrajali: stoljetna tradicija, miješani brakovi, isti jezik, ljubav prema Bosni...

Čija ljubav? Bosanska, bošnjačka ljubav prema Bosni, jer oni samo nju imaju. Ovi drugi bi da je komadaju. Da nose u miraz svojim matičnim državama.

Mogu ići, srećan im put, ali bez miraza!

Živjeli su bosanski katolici i bosanski pravoslavci sa bosanskim muslimanima. Kada bi se sreli »mi Bosanci« negdje, nije nam ni na pamet padalo da ističemo svoju vjeru u prvi plan. A onda su iz Beograda plasirali priču o Srbima kao »nebeskom narodu«, pa su prošetali mošti cara Lazara Bosnom da objasne pravoslavcima kako oni imaju posebnu misiju i da oni nisu nikakvi Bosanci, već Srbijanci, Srbi, a da Bosna i ne postoji već samo nešto što je sada "Srpska", a treba da se pretvori u Srbiju. Kad dođe vrijeme.

Intelektualci novo-srpski su počeli da se muče sa sopstvenim jezikom pa su neki u kasnim godinama preko noći prešli uz mnogo primjetnih grešaka na »ekavicu«. U paketu sa svim tim pripremama »memorandumskim«, reaktivirana je mržnja prema Turcima što, uzgred rečeno, ne bi njih mnogo sjekiralo. Mislim da bi to Turci nekako otrpili... Ali se u Beogradu dosjetiše, obzirom da su im Turci daleko, da Bošnjake i Albance, sve one koji su islamske vjeroispovjesti, proglase Turcima i počnu, uz pomoć pravoslavne crkve, krstaški rat protiv njih.

Srpski ratnici iz epskih pjesama klali su civile, snajperom obarali djecu, žene, starce pod komandom Beograda. Sretala sam na Kosovu tzv. vikend-zločince, dobrovoljce koji su odlazili na ratišta i vraćali se sa plijenom. Njihove žene među kojima i od nekih novinara kasnije su se kindurile opljačkanim, okrvavljenim tuđim nakitom skinutim sa ubijenih, silovanih, mučenih bošnjačkih žena...

I tako su obični ljudi, mladići koje smo sretali, moji susjedi iz ulaza što bi se ljubazno pozdravljali, postajali zločinci, ubojice, dresirani za dalje "patriotske" zadatke uz primanje blagoslova krvoločnih sveštenika!

Prolazimo pored tuzlanskih termoelektrana, ali ovoga puta nemamo vremena da svratimo u Tuzlu. Žurimo da nas ne uhvati noć. Treba preći skelu kod Orašja, stići na hrvatsku stranu. Rekli su nam da se ponekad satima čeka. Ugledah tablu na kojoj piše da je Bijeljina udaljena samo 78 km. Dva kilometra više je do Županje. Kako bi bilo lijepo otići kući. Ali, kome? Nemam više nikoga tamo. Svi su protjerani. Ne smijem sad misliti

o tome. Moram sačuvati svoju dušu, zdravlje od gnjeva, bijesa, od mržnje što na trenutke proključa u meni. Neko reče da im ne može oprostiti što su ga natjerali da mrzi. Proći će.

Ali ne onako kako je moj dedo zaboravio. Nikada nam nije pričao o bratu kome su Srbi na srbijanskoj strani otkinuli glavu. Konj se sa čezama vratio sam kući sa njegovim tijelom. Ni o drugom bratu Abdulahu koga su objesili o kravatu četnici što su upadali preko Drine. Ništa nismo znali.

Samo jednom kada sam bila već u IV razredu Gimnazije i upitala ga o njima tiho je rekao: «Ne znate vi.» Jadni naši seljaci. Upadali su u muslimanska sela i četnici i partizani, pljačkali, otimali, ubijali. Oni nebranjani, zastrašeni... Mislím, pa ovo je bilo ko zna koje klanje po redu... I više nikad ne smijemo zaboraviti!

Sve je manje vozila na putu. Stigli smo na teritoriju koju kontroliraju paljanski Srbi. Srećemo sada kola sa ćirilicom registracijom kakvu nema ni Srbija, najčešće sa bijeljinskim tablicama BN! Tablice sada sa srpskim ocilima, krstom u sredini koja me podsjeti na fašističku svastiku.

Ne, ne... braním se. Jos dugo neću moći pisati o Bijeljini, o gradu moje mladosti koji su unakazili i oskrnavili. Ne znam hoću li ikad moći. Rane su suviše duboke. Mama i očuh su umrli od tuge za Bijeljinom nakon što su protjerani. Moj jedini dajidža Avdo sa porodicom otišao u Ameriku. Umro je Husref, moj rođak. Nema više ni školskih drugova ni prijatelja, građana u gradu Bijeljini.

Četiri dana su, pričala mi mama Sifa, rušili prelijepu staru džamiju sa dva minareta u centru grada. Prije toga istakli četničku zastavu sa mrtvačkom glavom na nju. Svoj vampirski znak!

Za Bajram. Arkan, Biljana Plavšić, Fikret Abdić... čudno društvo se prošetaló bijeljinskim ulicama pronoseći smrt. Iza njih su se slivali potoci bošnjačke i albanske krvi u Bijeljini. Odněkud se pojavi lik Abdurahmana, Albanca iz Gostivara. Tog ljeta sjedili smo u njegovoj poslastičarnici «Kod dva brata» i pričali. Azem ga je pitao: «Što ne ideš Abdurahmane u Makedoniju? Uzmi porodicu i idi! Zar ne vidiš da je SDS pobijedio u Bijeljini.»

- Tako ti je to. Bošnjaci glasali za komuniste, za reformiste i za SDA, a Srbi za svoje, za SDS – sliježe ramenima Abdurahman.

- Ne igráj se. Nemaš ti ovdje više šta tražiti. Prvo će nasrnuti na Albance – upozoravao ga je moj Azem. A naivni Abdurahman objašnjavao da se ništa nije promijenilo, da su ljudi i dalje ljubazni, dolaze, kupuju kod njega, da je tek kupio kuću pored poslastičarnice....

Prvog dana za Bajram Arkan i njegova banda zaklali su ga u podrumu te kuće zbog koje je ostao. Zajedno sa bratom, ženom, susjedom mesarom i još desetak Albanaca koje su pokupili po gradu. Svuda u Bosni

prvo bi pobili Albance opljačkali ih zato što su smatrali da kao vlasnici burekdžinica, pekara, poslastičarnica, picerija, imaju deviza. Kao Hitler Jevreje pred II svjetski rat.

Pored puta neobičan napis na kafani! Koliko god mrzili Amerikance ipak znaju šta je interes prije svega. Uvlače se pod kožu strancima. Neki Srbin se dosjetio da ćirilicom napiše ime kafane »Arizona«. Em Arizona, em ćirilica!

Amerikanci bez obzira što osiguravaju ovu zonu vjerujem da teško čitaju ćirilicu, ali vlasnik Srbin da njih odobrovolji. Može im i ta »Arizona« zatrebati. Ko zna!

Vozimo tik iza jednog šlepera koji nas štiti od pogleda policijskih patrola što dolaze u susret. Prelazimo u poznato trgovinsko područje, to je neka vrsta »bescarinske zone«. Tu je raskrsnica prema Brčkom, Orašju, Županji... uz mnoštvo automobila sa raznim registracijama: bijeljijske, beogradske, mostarske, tuzlanske... Ljiljani, šahovnice, ocila, kamioni, šleperi, kola, traktori...

Pored puta žene nude cigarete. Trgovina savladava sve prepreke u ratu i miru, a najbolje se prilagođava ovom vremenu između rata i mira.

Trguje se pod budnim okom američkih vojnika. Crnih i bijelih, njima je svejedno. Njima zone razdvajanja, srećom, nisu potrebne.

Stižemo u Orašje. Čekamo dva sata u koloni. Skelom prelazimo Savu i gledam malo dalje još jedan srušen most. Izlazimo iz Bosne...

Ni na sjevernom graničnom prelazu nema zastave sa ljiljanima. Samo se vijori hrvatska šahovnica s jedne i s druge strane granice.

Ne razumijem zašto se toliko plaše lijepe bosanske zastave, i Srbi i Hrvati.

Zbog ljiljana, cvijeta koji ih progoni u snovima? Možda ih ljiljani podsjećaju na nevine duše, na nevine bošnjačke živote koje su oduzeli!

RASELJAVANJE I DEPORTACIJA BOŠNJAKA OD 1992. DO 1995. GODINE KAO ELEMENAT GENOCIDA¹

Prema međunarodnim zakonima o ljudskim pravima, međunarodnim humanitarnim pravom i članu 2. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, raseljavanje i prisilno premještanje nacionalnih, etničkih, rasnih i vjerskih skupina spada u genocidno djelo. Velikosrpskom agresijom na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine deportirano je i raseljeno mnogo lica, kao što to ističe prof. dr. Smail Čekić: “Oko 2.200.000 osoba (1.170.000 su izbjeglice i oko 1.030.000 raseljena lica), što čini više od jedne polovine ukupnog stanovništva Republike Bosne i Hercegovine po popisu stanovništva iz 1991. godine.”² Od toga je samo u SR Njemačkoj u tom periodu bilo primljeno i smješteno cca 350.000-400.000 njenih stanovnika nesrpske nacionalnosti, koji su više od 90% bili Bošnjaci koji su protjerani, deportirani i raseljeni iz svojih domova i svoje države, što je dobilo epilog najvećeg etničkog čišćenja koje se dogodilo poslije Drugog svjetskog rata. Tome su prethodila masovna ubistva bošnjačkog stanovništva, posebno poznatijih i uglednijih Bošnjaka, te razne vrste zastrašivanja, pljačke, silovanja i ucjena, koje su pratila masovna uništenja materijalnih dobara, kako privatnih, tako i onih od nacionalnog, kulturnog i vjerskog značaja za Bošnjake. Naime, neki koji su uspjeli pobjeći imali su sreću da ne budu mučeni i ubijeni. Za druge su vlasti bosanskih Srba, i u manjoj mjeri vlasti paradržavne zajednice Herceg-Bosne same organizirale njihovu deportaciju i njihovo “dobrovoljno raseljavanje”, oduzimajući im prije toga novac, zlato i ostalu pokretnu

* Preuzeto sa „Bošnjak.net“, objavljeno 02. 04. 2008.

¹ Ovaj je rad autor izložio na Međunarodnoj asocijaciji istraživača genocida (LAGS) Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu na VII BIJENALNOJ KONFERENCIJI, pod nazivom: *Pravovremeno reagiranje na genocid: istraživanje genocida i njegova prevencija*, održanoj u Sarajevu 09-13. jula 2007. godine.

² Prof. dr. Smail Čekić, *Genocid u Bosni i Hercegovini na kraju dvadesetog stoljeća*, uvodni referat na VII bijenalnoj konferenciji *Pravovremeno reagovanje na genocid: istraživanje genocida i njegova prevencija*, Sarajevo, 9-13. jula 2007., str. 7.

imovinu i tjerajući ih da potpišu razne vidove izjava ili ugovora o dobrovoljnoj predaji ukupne nepokretne imovine i imanja političkim vlastima, odnosno novoformiranoj srpskoj državi u Bosni i Hercegovini. O tome je CIA u julu 1995. godine u jednom svom izvještaju navela slijedeće: “Do 90% nesrba koji su živjeli na 65% prostora Bosne i Hercegovine koji sada kontrolišu Srbi bilo je prisiljeno da pobjegne, ili je zatvarano i ubijeno.”³

Naime, “raseljenim licima nazivaju se pojedinci ili grupe pojedinaca koji su prisiljeni ili obavezivani da beže ili da napuste svoje domove ili prebivališta, naročito usled, odnosno da izbegnu posledice, oružanog konflikta, situacije opšteg nasilja, povrede ljudskih prava...”⁴

U povijesti genocida i etničkog čišćenja nad mnogim narodima, poznato je da su često takve radnje temeljno planirane i pripremane od vlasti i država koje su takve radnje poduzimale. Tako su, naprimjer, mnoga raseljavanja i iseljavanja Bošnjaka u Tursku poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine bila također brižljivo planirana, kako od te države, tako i kasnije za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, za šta su vlasti ovih država za svakog iseljenog Bošnjaka u Tursku dobijale novčane nadoknade, a Bošnjaci koji su se iseljavali prodavali su budzašto svoju imovinu, a neki su je napuštali bez ikakve nadoknade. U tom smislu su poznati i planovi raseljavanja i drugih naroda s prostora Balkana, kao što su oni Vase Čubrilovića u Kraljevini Jugoslaviji, tridesetih godina, o iseljavanju Albanaca s Kosova u Albaniju. Iako ne postoje savim tačni podaci o raseljavanju i iseljavanju u Bošnjaka krajem XIX i u toku XX stoljeća, od mnogih autora, povjesničara i istraživača dokazano je da su Bošnjaci samo u iseljavanjima u Tursku od dolaska Austro-Ugarske 1878. godine pa do pred Drugi svjetski rat u tim iseljavanjima izgubili više od polovine svoga stanovništva, iako se austrougarski, jugoslovenski i turski podaci o tome međusobno razlikuju. U leksikonu država izdatom u SR Njemačkoj piše da je: “...između 1878. i 1935. godine iz BiH u Tursku iseljeno oko 400.000. Bošnjaka čija su imanja i zemlju preuzeli Srbi i Hrvati.”⁵

Iz nedavne i daleke prošlosti poznato je da su mnogi narodi bili predmet raznih vidova deportacije i prisilnog ili dobrovoljnog preseljavanja, što je dobijalo epilog tzv. “etničkog čišćenja” (kod prisilnog) ili

³ CIA (CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY), CIA RAPORT: “ETNICCLEANSING” ANDATROCITIES IN BOSNIA, JULY 1995, UNCLASSIFIED.

⁴ *Vodeći principi o internoj raseljenosti*, Fokusna grupa za jugoistočnu Evropu Evropskog saveta za izbeglice i prognanike.

⁵ *Lexikon der Staaten, Städte und Landschaften*, Verlag Das Beste, Stuttgart und Zürich, Wien, 1994., str. 103.

“humanog” (kod dogovorenog) preseljavanja. Kada je riječ o tzv. humanitarnim preseljavanjima ili zamjeni teritorije, poznat je slučaj Indije, Pakistana, dok kod prisilnog preseljavanja ima više primjera, počev od najstarijih jevrejskih seljenja i deportacija, još iz starog Egipta, starog Rima, do holokausta u Njemačkoj prije i u toku II svjetskog rata, pa sve do današnjih dana, seljenjem Jevreja u Izrael iz evropskih zemalja i Rusije. Također je poznat, još uvijek nedovoljno razjašnjen, slučaj deportacije i raseljavanja Jermena iz Turske, o čemu će se tek voditi odgovarajuće rasprave, prije nego što Turska uđe u Evropsku uniju. Najnovije primjere takvih radnji i postupaka s narodima imamo na prostorima bivše Jugoslavije, gdje su najtragičnije radnje učinjene prema Bošnjacima u Bosni i Hercegovini. Mnogi su mišljenja da se radi, ne samo o Bošnjacima, o smišljenim i unaprijed planiranim i dogovorenim radnjama, prije svega između srpskog i hrvatskog rukovodstva u Beogradu i u Zagrebu uz svesrdnu pomoć njihovih satelita, vlasti bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, kako bi se za sva vremena riješili srpsko-hrvatski nesporazumi i razgraničenja, a što je neminovno moralo ići na štetu Bošnjaka. O tome prof. dr. Zdravko Tomac piše: “Već duže vremena i ratne operacije i seobe naroda zapravo se odvijaju po nekom fantomskom planu čiji je cilj da se kombinacijom rata i “humanog” preseljenja potpuno promijeni etnička slika Bosne i Hercegovine.. Treba napomenuti da bez rata i genocida i tzv. humanog preseljenja Bosnu nije bilo moguće podijeliti, jer je raspored stanovništva bio takav da su Srbi činili većinu daleko od Srbije, na Zapadu, a muslimani upravo uz Srbiju, na istoku Bosne, dok su Hrvati bili na sjeveru, jugu i u srednjoj Bosni.”⁶

Kako to praktično izgleda na terenu, govori nam i slijedeći slučaj iz razgovora koji je vođen između gradonačelnika Zenice Besima Spahića i gradonačelnika Banje Luke Voje Kuprešanina već u maju 1992. godine, o čemu Spahić kaže slijedeće: “Kuprešanin mi je preko telefona rekao da su muslimani na području Kozarca (Prijedora) u teškoj situaciji, sabijeni na malom prostoru (u logorima Manjača, Keraterm, Omarska, pr. A. D.). Ponudio mi je da vozovima organiziramo etničku razmjenu stanovništva. Kuprešanin je predložio da vozovima iz Prijedora preko Doboja do Zenice budu dovezeni muslimani iz Kozarca, a da, zauzvrat, iz Zenice vozovima ođu Srbi. Odgovorio sam da je to fašizam na koji zeničke vlasti ne pristaju.”⁷

⁶ Zdravko Tomac, *Prije ženevskih pregovora Hrvatska je ponudila Srbima Bosansku Posavinu u zamjenu za Grahovo, Glamoč, Drvar i Popovo polje*, Globus, Zagreb, 15. 9. 1995. god.

⁷ Besim Spahić, *Zenica na kraju stoljeća*, ZE Media, Zenica, septembar 1997., str. 63.

Da se tu zaista radilo o velikim i obimnim planovima deportacije i prisilnog raseljavanja i preseljavanja bošnjačkog stanovništva od vlasti bosanskih Srba, govori i knjiga Normana Cigara u kojoj on o tome piše: “Neoborivi dokazi u Bosni i Hercegovini pokazuju, međutim, da je proces (etničkog čišćenja, pr. A.D.) bio organizovan s vrha, pri čemu su vlasti bosanskih Srba igrale odlučujuću ulogu u načinu postupanja s muslimanskom populacijom. Bio je to sistematski i brižljivo pripremljen način na koji su Srbi sprovodili upustva o etničkom čišćenju. Tako je šef kriznog štaba Banje Luke najavio na lokalnoj televiziji politiku po kojoj će biti dozvoljeno da svega hiljadu muslimana ostane u gradu (od preko 28.000). Svi drugi trebaju ići “na jedan ili drugi način”, kazao je. Zvaničnici Republike Srpske u Bijeljini odredili su kvotu muslimana koji mogu nastaviti živjeti u gradu, koja je iznosila pet procenata od njihovog predratnog broja... Službenik zadužen za ubrzavanje iseljavanja nesrba iz Banje Luke, eufemistično nazvan ‘direktor za izbjeglice’, izjavio je da su muslimani moljeli da idu. Kazao je: ‘Ono što ih ovdje čeka jeste zima, bez grijanja, hrane, i, za mnoge, bez mjesta za život. Jedini spas za te ljude jeste da neka druga zemlja preuzme brigu o njima.’ Na kraju 1993. godine, od 350.000 muslimana, koji su živjeli u Banjalučkoj regiji prije rata, ostalo je svega 40.000.”⁸

Nasilno raseljavanje i deportacija Bošnjaka potvrđeni su na suđenjima u Hagu

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju donio je pod brojem IT-00-39-I izmijenjenu i dopunjenu optužnicu protiv Momčila Krajišnika, bivšeg predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine i jednog od čelnika Srpske demokratske stranke iz tog vremena, te jednog od najbližih saradnika ratnog zločinca Radovana Karadžića, kao i protiv drugih prijeraćnih, ratnih i poslijeratnih političkih i vojnih vođa bosanskih Srba, odgovornih za planiranje, organiziranje, realizaciju i rukovođenje u realizaciji planova i programa rukovodstva SDS-a i ratnog srpskog rukovodstva u okupiranom dijelu Bosne i Hercegovine za okupaciju bosanskih gradova, ubijanju, mučenja u logorima, silovanja i raseljavanja nesrpskog stanovništva. Prema ovom dokumentu koji je potpisala glavna tužiteljica Carla Del Ponte, Momčilo Krajišnik tereti se za genocid, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja rata i teške povrede ženevskih konvencija. Tako se u ovoj optužnici navodi, između ostalog, slijedeće: “Između prvog jula 1991. i 30. decembra 1992. Momčilo Krajišnik je,

⁸ Norman Cigar, *Genocid u Bosni*, BKC, Sarajevo, 1998., str. 65.

djelujući sam ili u saradnji s Radovanom Karadžićem i drugima, učestvo-
vao u krivičnim djelima kako bi se osigurala kontrola nad onim pod-
ručjima Bosne i Hercegovine koja su proglašena dijelovima 'Srpske
republike Bosne i Hercegovine'. Ta područja uključuju općine: Banja
Luka, Bijeljina, Bileća, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Petro-
vac, Bosanski Šamac, Bratunac, Brčko, Čajniče, Čelinac, Doboј, Donji
Vakuf, Foča, Gacko, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Jajce, Ključ, Kalinovik, Ko-
tor-Varoš, Nevesinje, Novi Grad, Novo Sarajevo, Pale, Prijedor, Prnja-
vor, Rogatica, Rudo, Sanski Most, Šekovići, Šipovo, Sokolac, Teslić,
Trnovo, Višegrad, Vlasenica, Vogošća, Zavidovići i Zvornik. Da bi postig-
lo taj cilj, vođstvo bosanskih Srba, uključujući Krajišnika i Karadžića,
potaklo je i sprovelo stvaranje nemogućih uvjeta za život, uključujući
taktiku progona i terora čiji je efekat trebao biti da podstakne nestrane
odlazak iz tih područja, deportaciju onih koji nisu bili voljni otići i
likvidaciju drugih. Takav način ponašanja je do 31. decembra 1992. imao
za rezultat smrt ili prisilni odlazak značajnog dijela bosanskih muslimana,
bosanskih Hrvata i drugih nesrpskih grupa iz tih općina. Počevši
od kraja marta 1992, snage bosanskih Srba preuzele su fizičku kontrolu
nad ovim općinama, često putem silovitih napada. Ti napadi i preuzi-
manje vlasti dešavali su se na koordinisani i planirani način. Organizaciju
i rukovođenje u preuzimanju vlasti i događajima koji su uslijedili osigurali
su SDS, vojno i policijsko vođstvo i rukovodeći organi srpskih
općina, uključujući krizne štabove, ratna predsjedništva i ratna povje-
renstvo.”⁹

Za ista i slična krivična djela su od ovoga suda i drugih sudova u
Bosni i Hercegovini, kao i u Republici Srbiji osuđeni i drugi politički i
vojni dužnosnici bosanskih Srba, a posebno Radovan Karadžić, General
Ratko Mladić i Biljana Plavšić, koja je nagodbom sa Sudom priznala
svoje zločine za koje izdržava zatvorsku kaznu u Švedskoj, a koja je na
17. sjednici Skupštine Republike Srpske, održanoj od 24. do 26. jula
1992., izjavila da je 70% teritorije Bosne i Hercegovine osvojeno. Rado-
van Karadžić je na 34. zasjedanju Skupštine Republike Srpske, održanom
od 27. augusta do 1. oktobra 1993., izjavio: “A sačuvali smo 250.000
mјesta životnog prostora gdje su muslimani živjeli”, a Slobodan Miloše-
vić je 15. aprila 1994., na sjednici Vrhovnog savjeta odbrane Savezne
Republike Jugoslavije, pored ostalog, istakao: “...naše snage kontrolišu
72% teritorije Bosne i Hercegovine”¹⁰, a također je u jednoj drugoj prilici
izjavio da svojim najvećim uspjehom smatra to što je je on formiranjem i

⁹ Optužnica haškog tribunala Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugosla-
viju protiv Momčila Krajišnika.

¹⁰ Prof. dr. Smail Čekić: Isto kao pod br. 1, str. 4.

legaliziranjem (uz pomoć zločina i genocida, pr. A. D.) Republike Srpske za sva vremena riješio srpsko pitanje s one strane rijeke Drine, ne ističući da je u tu svrhu, a u dogovoru sa predsjednikom Republike Hrvatske dr. Franjom Tuđmanom, dogovorio i realizirao zamjenu srpskih teritorija u Hrvatskoj za bosanskohercegovačke teritorije gdje su u većini živjeli bosanski Hrvati, kao što je Bosanska Posavina, iz koje je u Hrvatsku preseljeno i protjerano cca 200.000. Hrvata, koji se nikada tamo više nisu vratili, niti se vodeća hrvatska politička stranka bosanskih Hrvata Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), poštujući dogovor o zamjeni stanovništva i teritorije, ikada u poslijeratnom periodu na tim prostorima pojavila sa svojim listama na izborima. Isti je slučaj i s iseljenim Srbima iz srpskih krajeva u Hrvatskoj (Kninska Krajina, Banija, Kordun, zapadna Slavonija i druga mjesta), koji su preseljeni, kako na prostore Bosne i Hercegovine na kojima su prije rata živjeli, tako i u Srbiju, koji su na taj način prihvatili do kraja realiziran plan i politiku zamjene teritorija i stanovništva koje su dogovorili Tuđman i Milošević. Doduše, neuvjerljivom i neiskrenom politikom povratka ništa se bitno nije promijenilo, jer hiljadu povratnika na jednoj ili na drugoj strani ništa ne znači, a to, prije svega, služi za zamagljivanje očiju, kako Međunarodnoj zajednici, od koje se izvlače velike sume novca za navodno održivi povratak, tako i samim akterima preseljavanja s jedne i s druge strane. Također, iako suđenje Slobodanu Miloševiću zbog smrti nije privedeno kraju, na zahtjev prijatelja Suda (*amicus curiae*) od 3. marta 2004. godine, koji je podnesen u ime Slobodana Miloševića da se preispita optužnica protiv Miloševića i donese oslobađajuća presuda, Sud je ipak o tome odlučivao. “Međutim, ICTY (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju) je 16. juna 2004. donio ODLUKU PO TOM PRIJEDLOGU, odnosno, MEĐUPRESUDU. Tom je odlukom Raspravno sudsko vijeće Miloševiću potvrdilo genocidnu namjeru i postojanje genocidnog plana da se unište Bošnjaci kao nacionalna grupa, te zaključilo da “postoji dovoljno dokaza da je u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom izvršen genocid” (paragraf 246, 288-289 i 323. Raspravno vijeće razmotrilo je genocid samo na području navedenih općina) i da je Milošević “bio saučesnik u udruženom zločinačkom poduhvatu koji je uključivao i rukovodstvo bosanskih Srba, čiji su cilj i namjera bili da se delomično unište bosanske muslimane kao grupu.” (paragraf 289 i 323)¹¹

¹¹ Prof. dr. Smail Čekić, u knjizi: *Miloševiću dokazan genocid – međupresuda haškog tribunala od 16. juna 2004. god.*, poglavlje Riječ izdavača, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, 2007., str. 7-8.

O ovome, u Predgovoru iste knjige stoji i slijedeće: “Odluka ICTIY-a od 16. juna 2004. važna je, prije svega, radi zaključaka koje su donijele sudije, ali je čak i značajnija u svijetlu prezentiranja dokaza koje je naveo tročlani panel sudija u održavanju optužbi navedenih u optužnici djelomično ili u cijelosti. Za čitaoca koji nije navikao čitati odluke tribunala, pravni se argumenti mogu učiniti donekle nejasnim i skrivenim, ali oni u stvarnosti odražavaju brigu sudija i njihovu objektivnost pri radu s različitim statutima i praktičnim slučajevima u toku donošenja odluke da se genocid zaista dogodio u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Sudije su dokaze prezentirale objektivno i sistematično, pokazujući time da su činjenice koje je tužilaštvo iznijelo bile u stanju ispuniti potrebne uvjete koje međunarodno pravo zahtijeva, a koje ukazuju da su Milošević i nacionalisti iz redova bosanskih Srba počinili genocid i ostale zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava.” (u šta spada i prisilno preseeljavanje i deportacija stanovništva, pr. A. D.)¹²

Još 1993. godine Amnesty International i Helsinski Watch iz Zagreba imali su pouzdane podatke o razmjerama rata u BiH, te su u pogledu etničkog čišćenja i prisilnog raseljavanja Bošnjaka i Hrvata konstatovale slijedeće: “Pošto srpske snage okupiraju neko područje, često slijedi politika i praksa ‘etničkog čišćenja’. Takvoj politici cilj je da iz okupiranog područja ukloni sve nesrbe stvarajući time etnički homogenu regiju kojom bi upravljale srpske vlasti. Politika ‘etničkog čišćenja’ znači sprovođenje sistematskih pogubljenja, zatvaranja, deportacije i raseljavanja nesrba s područja koja kontroliraju Srbi Bosne i Hercegovine. U nekim slučajevima muslimani i Hrvati su zatočeni u selima koja se pretvaraju u geta za nesrbe. Hiljade osoba bile su žrtve prakse ‘etničkog čišćenja’ u BiH... Zbog rata u BiH i Hrvatskoj raseljeno je više od 2,3 miliona ljudi. Bosanski rat je bez doma ostavio jednu trećinu stanovništva. Mnogi su izbjegli u Hrvatsku, dok su drugi pobjegli u druge bivše jugoslovenske republike i u Zapadnu Evropu. Helsinki Watch je intervjuirao mnoge izbjeglice iz Bosne i Hercegovine čije preseljenje nije bilo rezultat borbe, nego je do toga došlo zbog prisilnog deportiranja ili protjerivanja, za što su odgovorne srpske snage, s ciljem da istjeraju muslimane i Hrvate s područja koja su okupirali.”¹³

Dakle, pored ubijanja, silovanja, mučenja i maltretiranja nesrpskog stanovništva, prisilnog oduzimanja njihove imovine, posebno Bošnjaka, značajno mjesto zauzima i njihova prisilna deportacija i raseljavanje unu-

¹² Prof. dr. Robert J. Donia, *Miloševiću dokazan genocid – međupresuda haškog tribunala od 16. juna 2004.*, poglavlje Predgovor, str. 14.

¹³ Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, *Izveštaj Amnesty Internationala i Helsinski Watcha od početka rata u BiH do rujna 1993.*, Zagreb, 1993., 16 i 18.

tar i van Bosne i Hercegovine, što se ponekad od izvršilaca takvog djela naziva “humanim preseljavanjem naroda”, a ustvari najadekvatniji naziv takvim genocidnim radnjama jeste onaj koji se u savremenoj teoriji zločina i genocida najviše koristi, a to je etničko čišćenje. U tom smislu su, kada je riječ o temi ovog izlaganja, tipičan primjer općine: Zvornik, Višegrad, Banja Luka, Bosanski Novi i Prijedor, koje također spadaju u spomenute općine u Bosni i Hercegovini iz Krajišnikove optužnice, gdje se, pored ostalog, Krajišnik optužuje i za “prisilno deportiranje i raseljavanje nesrpskog stanovništva” koje ćemo ovdje tretirati kao dokaze takvim zločinačkim i genocidnim radnjama srpskih političkih, vojnih i policijskih snaga u ratu u Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995. godine.

Primjeri Zvornika, Prijedora, Banje Luke i drugih općina u BiH za ovakve genocidne radnje

Općina Zvornik je, prema popisu iz 1991. godine, imala 81.111 stanovnika, od čega je bilo 59,4% Bošnjaka, od toga ih je u gradu bilo 61%, te 38% Srba, a u gradu 29,2%, ostatak su činili ostali (Jugosloveni, Hrvati, Romi i drugi). Nakon što je već 10. aprila formirana “Privremena vlada” tzv. “Srpske opštine Zvornik”, koji je prije toga već 8. aprila napadnut od jedinica JNA i paravojnih formacija, veliki dio nesrpskog stanovništva izbjegao je u druga mjesta BiH ili u granična područja sa Srbijom. Nove opštinske vlasti su poslije toga zabranile izlaske iz kuća u noćnom vremenu, a već izbjeglo stanovništvo pozvalo da se vrate u svoje prijašnje stanove i kuće, kako bi svako, najkasnije “do 15. maja registrirao svoje lično vlasništvo kod opštinske policije, u protivnom svaki posjed bi pripao “Srpskoj opštini Zvornik”, piše u svom istraživanju Štefan Miler (Stephan Müller), a ono se zasniva na ispitivanju i izjavama očevidaca i učesnika u tim događajima koje je on iznio na Kongresu o genocidu u BiH u Bonu krajem augusta i početkom septembra 1995. godine, gdje on kaže: “Ovaj poziv za povratak – s ne uvijek istovjetnim doslovnim tekstom – u vremenu od oko dvije sedmice svakodnevno je emitovan na Radio-Zvorniku, Radio-Loznici i TV Beograd. Više od polovine stanovnika koji su kasnije o tome pitani objasnilo je da su se oni prije njihovog konačnog bijega još jednom vratili u grad. Na otvoreno pitanje o “razlogu za povratak” cca 62% njih je kao razlog navelo da je “proglas srpske strane” bio odlučujuć, odnosno suodlučujuć... Povratak je za muslimansko stanovništvo imao ozbiljne posljedice. Tek tada je “etničko čišćenje” moglo biti sistematski izvedeno... Korak je vodio ka konačnoj deportaciji uhapšenih, bio je prisilni prijenos imanja na drugog.

Bošnjaci su mogli “regularno” napustiti grad još samo pod uslovom da su se odrekli svog vlasništva i da su ga prenijeli na ‘Srpsku opštinu Zvornik’. Ovaj prisilni prijenos imanja vršila je ‘Srpaka opština Zvornik’ u saradnji s policijom i srpskim dobrovoljcima... Dalje, stvorena je ‘Agencija za zamjenu kuća’ na čije ime su Bošnjaci trebali da prepisu svoje kuće. Zauzvrat, Bošnjacima su obećane kuće bosanskih Srba (npr. u Tuzli) koji, navodno, isto treba da svoje kuće oporučno ostave Agenciji... da bi se grad mogao napustiti bili su potrebni slijedeći dokumenti:

- potvrda da se odobrava slobodno kretanje na teritoriji ‘Srpske opštine Zvornik’;

- dokument o ‘promjeni mjesta stanovanja’;

- lična propusnica u koju je bio unesen datum objave adrese stana.

...od kraja maja do početka jula 1992. godine, muslimansko stanovništvo cijelog grada i okolnih sela bilo je deportirano, pri čemu su postojale razlike između grada Zvornika i seoskih područja. Na pitanje: ‘Kako ste konačno napustili vaše mjesto stanovanja?’, 50,4% stanovništva je odgovorilo da je svoje izbjeglištvo samo organiziralo, 47,1% da je deportovano u organizovanom masovnom transportu. Kad su stanovnici grada Zvornika pitani, njih 62,9% odgovorilo je da je svoje izbjeglištvo samo organiziralo, a oni iz manjih mjesta (sela i naselja) odgovorili su pretežno da su deportovani u organizovanom transportu. Takav odgovor dalo je 88,4% upitanih iz Karakaja, 80,6% iz Kozluka i 67,7% iz Gornjeg Šepka. Ove deportacije vršene su najvećim dijelom vozilima firme ‘Drinatrans’ u Mali Zvornik (Srbija), a ostale preko Loznice u Suboticu ili na linije fronta na bosanskoj teritoriji oko Tuzle. Sa sobom su ljudi smjeli ponijeti samo sitne lične stvari. Na kontrolnim punktovima su nerijetko i te stvari oduzimali. Vrhovnu kontrolu za vrijeme okupacije vršila je JNA, a bila je u rukama dvojice oficira: Pejića i Pavlovića. Za Marka Pavlovića postoje indikacije da je ‘Pavlović’ samo sinonim jednog saradnika srpske tajne službe.”¹⁴

Sličnu i još goru sudbinu doživjeli su i ostali gradovi, posebno oni u istočnoj Bosni, gdje se za Višegrad može uzeti kao primjer tekst Roja Gatmana, koji Tilman Cilh (Zülch) donosi u svojoj knjizi: *Etničko čišćenje – genocid za veliku Srbiju*: “Prema navodima bosanske vlade,

¹⁴ Stefan Miler (Stephan Müller), *Prisilna deportacija nesrpskih stanovnika grada Zvornika u sjevernoistočnoj Bosni, Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. Zbornik radova s Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, Bon, 31. august – 4. septembar 1995., izdavači: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Gesellschaft für bedrochte Völker – International, Göttingen i Human rights Group for Bosnia, Kuala Lumpur, 1997. god., str. 137-141.

Višegrad, s oko 30.000 stanovnika, je jedan od niza gradova u kojima su protekle dvije sedmice srpske snage sprovele 'etničko čišćenje' nad Bošnjacima... Protiv svoje volje, 280 ljudi je prebačeno u Makedoniju, državu koja se također odvojila od Jugoslavije. U konvoju od pet autobusa voženi su preko čitave Srbije, glavne države u novoj Jugoslaviji. Prešli su oko 440 kilometara. Srpski Crveni krst dao im je hranu i odjeću, ali je insistirao na tome da potpišu dokumente u kojima izjavljuju da se prema njima dobro postupalo te da žele otići u Makedoniju... koja je već bila primila više od 30.000 izbjeglica iz Bosne."¹⁵ Navedene radnje potvrđuju i drugi izvori, kao što govori i slijedeći primjer: "Četvrta metoda stvaranja etničke čiste tzv. Republike srpske (pored likvidacija na licu mjesta, stalnog bombardiranja većih gradova s većinskim nesrpskim stanovništvom te spaljivanja muslimanskih i hrvatskih sela i namjernog izgladnjivanja stanovništva i onemogućavanja dostavljanja elementarne medicinske i humanitarne pomoći) podrazumijevala je nasilnu deportaciju muslimana iz Srbije u susjedne zemlje. Veliki broj muslimana iz istočne Bosne bio je prisiljen pobjeći u Srbiju, gdje su odmah po nalogu vlade iz Beograda bili prebačeni u tzv. prihvatni logor u Subotici, gdje su im po kratkom postupku izdavane putne isprave (pasoši), a zatim su, kada bi im bile oduzete sve vrednije stvari i novac, bili deportirani u Mađarsku. Ovo je potvrdila i mađarska vlada, koja je dala zvaničnu izjavu o deportiranju velikog broja izbjeglica iz istočne Bosne u Mađarsku."¹⁶

Takva je bila sudbina Bošnjaka u navedena dva grada, gdje su oni bili uvjerljiva većina, a slična, i još gora, situacija bila je i s Bošnjacima iz Krajine, kao naprimjer u općini Prijedor, u kojoj je prije posljednjeg rata živjelo cca 67.000 Bošnjaka, gdje ih je tamo u toku rata ostalo samo nešto oko 3.000, dok su ostali odvedeni u više logora, gdje su mučeni i ubijani, a najveći dio njih prisilno je protjeran.

Isti je slučaj i s ostalim krajiškim općinama: Sanskim Mostom, Bosanskim Petrovcem, Bošanskim Novim, Banjom Lukom, te Dobojem, Modričom, Bosanskim Šamcem, Brčkom, Bjeljnom i drugim. Zbog ograničenosti vremena ovdje želimo navesti samo primjere Banje Luke i Bosanskog Novog. Naime, Roj Gatman u istom listu navodi potresnu sudbinu Bošnjaka u Banjoj Luci i u Bosanskom Petrovcu, koji, prema izjavama očevidaca, piše: "Mogli ste vidjeti samo ruke kako vire kroz

¹⁵ Tilman Cilh, *Etničko čišćenje – genocid za veliku Srbiju*, (Roj Gatman, *Masakr u Višegradu*, skraćeno iz "Njusdeja", 3. jula 1992.). Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu i Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996. god., str. 120.

¹⁶ Dr. Nedžad Bašić, *Rat u Bosni*, NIGP Matica Muslimana, Nezavisni sandžački univerzitet, Novi Pazar, 1994., str. 88-90.

male rupe za ventilaciju', priča jedan član muslimanske političke stranke SDA iz Banje Luke koji je vidio prva dva voza. 'No nije nam bilo dopušteno da se približimo vagonima. Izgledalo je poput deportacije Jevreja u Aušvic.' Danas, prema podacima predstavnika muslimanske zajednice, više nema Bošnjaka niti u jednom većem gradu sjeverozapadne Bosne. Tamo su ranije Bošnjaci činili više od 90% stanovništva. 'Pobrinuli smo se da svi Bošnjaci koji žele da emigriraju, dobiju 'siguran transport', kaže Stojan Župljanin, šef policije u Banjoj Luci, drugom po veličini gradu u BiH, i sada glavnom uporištu Srba. Njegova izjava je ipak previše neinventivan opis deportacije.

Svjedoci, koji su sredinom juna vidjeli kad su prva dva transporta s oko 4.000 ljudi iz Kozarca prošla kroz Banju Luku pričaju da je samo malo njih moglo biti u putničkim vagonima. Većina je bila u pretrpanim vagonima za stoku. 'Štaviše, ljudi u putničkim vagonima izgledali su iscrpljeni i izbezumljeni. Straže nisu dozvolile nikome da s njima razgovara', priča predstavnik poznate muslimanske humanitarne organizacije 'Merhamet' iz Banje Luke... Mjesna policija i paravojne formacije satje-rale bi sve nesrpske stanovnike te ih kamionima i autobusima transportovale na sportske stadione, u škole i fiskulturne dvorane i na kraju ih prisilile da se popnu u željezničke teretne vagone. Šef policije Župljanin potvrdio je da su u junu dva teretna voza s prognanicima prošla kroz Banju Luku, ali je tvrdio da se ne sjeća ni jednog drugog takvog transporta, međutim zna se za 'evakuaciju' iz Bosanskog Novog i Prijedora. Prema podacima 'Merhameta' i SDA, kroz Banju Luku prošlo je najmanje deset vozova s ukupno oko 100 vagona. Na ovaj način moralo je biti deportovano do 20.000 ljudi."¹⁷

U nekim drugim gradovima Bosne i Hercegovine, kao što je sarajevska prigradska općina Vogošća, gotovo svi nesrbi koji nisu pobijeni jednostavno su protjerani. Iz Vogošće je "od 6.448 Bošnjaka, koliko ih je po popisu iz 1991. godine živjelo na okupiranim dijelovima Vogošće (Mjesna zajednica Gora, Semizovac, Svrake, Vogošća I, Vogošća II i Blagovac), poslije rata zatečen neznatan broj, svega stotinjak, što govori o obimu 'etničkog čišćenja' kao najmasovnije praktikovane genocidne radnje koju su učinili velikosrpski agresori i njihovi srpski kolaboracionisti iz Bosne i Hercegovine."¹⁸

Isti je slučaj i s općinom Bratunac, iz koje su – "od 21.564 Bošnjaka (64,2% po popisu iz 91. godine) 3.154 je poubijano ili nestalo, što čini

¹⁷ Tilman Cilh, isto kao pod brojem 4, str. 130-132.

¹⁸ Eset Muračević, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu i Udruženje građana "Porodice nestalih Općine Vogošća", Sarajevo, 2001., str. 55.

14,6% ukupnog bošnjačkog stanovništva, od čega su 7,8% bila djeca – svi protjerani izuzev nekoliko ljudi koji su imali mješovite brakove, od čega ih je 4.500-5.000 našlo utočište van BiH.”¹⁹

Najtragičniji slučaj desio se s bošnjačkim stanovništvom u zaštićenoj zoni UN-a Srebrenici, gdje je, pored cca 10.000 pobijenih, također, “već do večeri 11. jula 95. oko 25.000 deportovano u holandsku bazu u Potočare, odakle su njih 23.000 Srbi za samo trideset sati, doslovno samo žene i decu, deportovali od Potočara do Kladnja, u relativnu sigurnost. Srbi su u Bratunac odveli 1.700 muškaraca. Njihova sudbina je sasvim drugačija.”²⁰

Također, nakon okupacije i porobljavanja Srebrenice i Žepe u julu i augustu 1995. vlasti bosanskih Srba “deportovale su više od 2.500 Bošnjaka muškaraca u logore u Srbiju, gdje ih je na tisuće pobijeno, a samo je manji dio rasut po logorima u Bosni: Batkovićima, Sušici, Šošarima, Milićima, Kravici, Zvorniku...”²¹

Prisilnog preseljavanja i deportacije iz Srebrenice i Konjević-Polja bilo je i prije masovnog zločina i genocida u Srebrenici, jula 1995. godine, i to još u martu 1993., o čemu nam govori jedan od brojnih sličnih slučajeva, kada je “37 osoba na kamionima, većinom žene i djeca protjerano u Tuzlu, tj. u ‘malu Tursku’, kako su Srbi zvali Tuzlu.”²²

Sve te radnje srpskih vlasti, pored zatvaranja u logore, mučenja, ubijanja i silovanja, deportacije i prisilnog raseljavanja bile su sistematski planirane, što nam, pored navedenih optužnica optuženih ratnih zločinaca dokazanih na Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu, svjedoče i nalazi, dokumenti i izvještaji Rezolucije S-1/1-1992. poljskog političara i diplomate Tadeuša Mazovjeckog, koji je bio u specijalnoj misiji na području bivše Jugoslavije u periodu od 12. do 22. oktobra 1992. i koji je sa svojim suradnicima podnio izvještaj Komisiji za ljudska prava UN-a, a koji je predan Općoj skupštini OUN-a, u kojoj stoji: “1. etničko čišćenje koje se sprovodi od srpskih vojnih i plitičkih vlasti, ubijanjem, maltretiranjem, silovanjem, uništavanjem imovine... jeste glavni cilj, a ne posljedica rata u BiH; 2. glavna žrtva ovakve srpske politike jesu muslimani u BiH, kojima se prijeti istrebljenjem; 3. rat koji

¹⁹ Mustafa Salihović, *Pokidani pupoljci Podrinja*, Istraživačkodokumentacioni centar, Sarajevo, 2005., str. 59.

²⁰ Jan Vilem Honig i Norbert Bot, *Srebrenica – svedočanstvo o jednom ratnom zločinu*, Penguin Books, London, 1996., prijevod i izdanje Radio B 92, Beograd, 1997., str. 46. i 62.

²¹ K. Mulalić: *Zarobljene vode u Srbiju*, Večernje novine, 24. juli 1995.

²² Ratni zločini u Bosni i Hercegovini: “Izvještaj Amnesty Internationala i Hel-sinski Watcha od početka rata u BiH do rujna 1993.”, Zagreb, 1993., str. 269 i 272.

se vodi u BiH nije vjerski rat. ...masovno ubijanje i protjerivanje sprovodi se i nad onim dijelom muslimanskog stanovništva koje je iskazalo lojalnost lokalnoj srpskoj vlasti, zatim organiziranim protjerivanjem i iseljavanjem muslimanskog stanovništva pod prijetnjom smrću od lokalnih organa srpske vlasti i tzv. 'emigrantske agencije' iz Banje Luke, koja za svako 'evakuiranje' uzima 300 DM po osobi."²³

Zločinački i genocidni postupak Republike Crne Gore i njenog rukovodstva

Nisu samo vlasti bosanskih Srba i Republike Srbije učestvovala u ovim nečasnim, zločinačkim i genocidnim radnjama, već su to radile i zvanične političke i državne vlasti Crne Gore. Nakon što je veliki broj bošnjačkih izbjeglica utočište našao u susjednoj Crnoj Gori kod svojih rođaka i prijatelja, tadašnje crnogorske vlasti, koje su u pogledu agresije na Bosnu i Hercegovinu dijelile isto mišljenje sa zvaničnim vlastima u Srbiji i Republici Srpskoj, većinu tih izbjeglica, koje su mogle pohvatati, vraćale su u Bosnu i Hercegovinu i predavale ih na milost i nemilost vlastima bosanskih Srba. Za većinu njih se ni danas ništa ne zna, a crnogorski sudovi su već donijeli nekoliko sudskih rješenja o odšteti članovima familija za neke od tih izbjeglica za koje postoje podaci i svjedoci šta se s njima dogodilo. O tome u Epilogu svoje knjige iscrpno piše crnogorski novinar Šeki Radončić:

"Prema zvaničnim dokumentima, odgovoru na poslaničko pitanje ministra policije Nikole Pejakovića – na teritoriji Crne Gore s proljeća 1992. godine uhapšene su i deportovane 83 izbjeglice iz Bosne i Hercegovine (48 Bošnjaka, 33 Srbina i dvojica Hrvata).

Autor ove knjige je, na osnovu višegodišnjeg istraživanja, došao do drugog podatka: s teritorije Crne Gore odvedena su 143 Bosanca (105 Bošnjaka, 33 Srbina i peterica Hrvata). Usto, na crnogorskoj teritoriji ubijene su i dvije tročlane porodice: Klapuh i Avdagić, iz Foče.

Hapšenje, deportaciju i golgotu srpskih logora preživjelo je desetero deportovanih Bošnjaka i šesnaest vojnika iz crnogorskih garnizona.

Trinaest godina nakon zločina, pronađeni su i identifikovani posmrtni ostaci osmerice deportovanih izbjeglica, a 73 se vode kao nestali. Šanse da je iko od njih preživio ravne su nuli. Dakle, 81 Bošnjak odveden s crnogorske teritorije nije preživio.

Nema podataka da su neko od deportovanih bosanskih Srba ili Hrvata ubili predstavnici Karadžićeve vlasti.

²³ Dr. Nedžad Bašić: *Rat u Bosni*, isto kao pod br. 11, str. 92.

Za počinjeni zločin nad bosanskohercegovačkm izbjeglicama niko do sada nije odgovarao.

U vrijeme hapšenja, zlostavljanja i deportovanja bh. izbjeglica predsjednik Crne Gore bio je Momir Bulatović. Za sve zasluge Radovan Karadžić ga je, na svečanoj sjednici Skupštine Republike Srpske, održanoj 9. januara 1994. godine, odlikovao Ordenom Nemanjića, a Novaka Kilibardu Njegoševim ordenom.

Slobodan Milošević imenuje Momira Bulatovića za predsjednika Vlade SR Jugoslavije. Nakon pada dedinjskog diktatora, i Momir Bulatović je zbrisan s političke scene. Ne bavi se politikom, član je Odbora za odbranu Slobodana Miloševića u Hagu.

Milo Đukanović, crnogorski premijer u vrijeme hapšenja i deportovanja izbjeglica, i danas je na toj funkciji. U međuvremenu je obavljao i dužnost predsjednika Crne Gore. Postao je veliki zagovornik crnogorske suverenosti.²⁴

Politiku tzv. "humanog" preseljavanja stanovništva sprovodile su i vlasti bosanskih Hrvata u takozvanoj paradržavi Herceg-Bosni, sve do potpisivanja Vašingtonskog sporazuma i stvaranja bošnjačko-hrvatske federacije Bosne i Hercegovine. Te radnje su vršene na osnovu uputa iz Zagreba i Tuđmanovih povijesnih apetita za granicama tzv. Hrvatske banovine u Bosni i Hercegovine, što je, pored stvaranja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, a u šta se, pored ostalog "uključivala i mogućnost tzv. (Tuđmanovog) "humanog preseljenja" stanovništva, detaljno razrađeno u knjizi Ante Valente još 1991. godine.²⁵

Da su i to bile najzobiljnije i sistematske planske radnje od hrvatskih zvaničnih vlasti Republike Hrvatske i njihovih poslušnika, vlasti bosanskih Hrvata u tzv. paradržavici Herceg-Bosni, govore nam mnogi slučajevi, pored ostalih vidova zločina i genocida (logori, mučenja, ubistva, izglednjivanja bošnjačkog stanovništva i sl.) prisilnog preseljavanja i deportacije Bošnjaka iz mnogih mjesta pod kontrolom bosanskih Hrvata, o čemu, zbog ograničenog prostora, ne možemo detaljno raspravljati.

To je samo mali dio primjera i dokaza planskog, sistematskog i organiziranog pristupa ratu Srbije i srpskih snaga u Bosni i Hercegovini, a djelomično i Hrvatske i hrvatskih snaga u BiH, protiv ove države i njenog, prije svega, bošnjačkog stanovništva, koji su takve radnje pripremali i zajedno realizirali, i time počinili ratni zločin i genocid.

Sarajevo, marta, 2008. god.

²⁴ Šeki Radončić: *Kobna sloboda – deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2005., str. 145-146.

²⁵ Ante Valenta: *Podjela Bosne i borba za cjelovitost*, HKD "Napredak", Vitez, 1991. god.

SLUČAJ BUKOVICA

IZVJEŠTAJ I

19. februar 2008.

TEME IZVJEŠTAJA

1. Tok istrage u Višem sudu u Bijelom Polju
2. Aktivnosti Višeg tužilaštva

Prethodne informacije

Više tužilaštvo u Bijelom Polju u decembru 2007.god. pokrenulo je istragu protiv sedam lica zbog sumnje da su izvršili masovni zločin u pljevaljskoj Bukovici '92. i '93. god. gdje je osam osoba izgubilo život, stotinu kuća popaljeno, a nekoliko stotina Bošnjaka protjerano.

Početak istrage proglašen je službenom tajnom, a osumnjičeni su crnogorski državljani, nekadašnji rezervni pripadnici crnogorske policije i Jugoslovenske narodne armije.

Istraga je povjerena sudiji Višeg suda Milanu Smoloviću. On je i istražni sudija u slučaju Kaluđerski Laz, koji je pokrenut u februaru 2007. i koji još uvijek nije rezultirao tužbom Tužilaštva, a u kome je za ratni zločin počinjen nad dvadeset kosovskih civila osumnjičeno dvanaest pripadnika Vojske Jugoslavije, uglavnom beranskih rezervista.

Glavne ocjene

Dvije istrage za ratne zločine koje vodi isti sudija preveliko su opterećenje i pored visokih profesionalnih referenci sudije Smolovića koga u stručnoj javnosti prepoznaju kao jednog od najefikasnijih i najobjektivnijih sudija.

Zaštiti svjedoke i naći način da se lista optuženih proširi na adekvatnu brojku i na suštinske krivce, što nije učinjeno i predstavlja glavnu manjkavost početka istražnog procesa. U tom smislu niko iz komandnog kadra vojske i policije nije za sada obuhvaćen istragom.

Osobe obuhvaćene istragom su uglavnom nižeg društvenog statusa, što može ukazivati da su najodgovorniji, ipak, zaštićeni od ruke pravde nekom moćnom političkom rukom koja bi mogla imati uticaj na Tužilaštvo, a posredstvom njega i na Sud.

Nijednom od osumnjičenih pri tome nije određen pritvor, što je postala praksa koja je primijenjena i u slučaju Kaluđerski Laz, u ostalim slučajevima kada su vođene istrage za ratne zločine u Crnoj Gori, a što može uticati na svjedoke na više načina.

Većina svjedoka, žrtava iz Bukovice, naime, saslušava se u bjelopoljskom Višem sudu i sada je nastanjena u Bosni i Hercegovini. Tek njih desetak odazvalo se do sada pozivu istražnog sudije, dok ih još toliko pozvanih iz raznih razloga nijesu došli da daju svoj iskaz. Neki od njih su u međuvremenu i umrli.

Samo davanje iskaza proteklo je bez ikakvih pritisaka na svjedoke, ali je sasvim moguć i vjerovatan određen stepen njihove opreznosti zbog boravka u Crnoj Gori, naročito pri pominjanju konkretnih imena ljudi, upravo zbog toga što niko od potencijalnih krivaca nije u pritvoru.

Veliki protok vremena od petnaest godina, takođe, uticao je da su se zaboravili pojedini detalji, ali i da su nestali materijalni dokazi za pojedine slučajeve. Iskazi svjedoka u velikom stepenu potvrđuju istinitost sumnji tužilaštva.

Iskazi osumnjičenih i njihova štura odbacivanja krivice, koja ne upućuju na druge izvršioce, a što oni takođe objašnjavaju velikim protokom vremena, nedovoljni su za objektivno ocjenjivanje jer im nedostaju upravo svjedočenja najodgovornijih ljudi, odnosno komandnog kadra i vojske i policije, kao ključnih svjedoka zločina, pored žrtava.

Medijska kampanja koja se pri tome od dijela sredstava informisanja vodi u pravcu da se prestraše žrtve, tako što se u novinskim tekstovima, ali i za skupštinskom govornicom, neki od tih ljudi koji su žrtve proglašavaju potencijalnim krivcima za druge zločine, činjene nad Srbima u Republici Srpskoj, još je jedan od vidova pritisaka na svjedoke, koji često i javno govore da se zbog toga osjećaju ugroženim u okruženju u kome žive, pogotovo one osobe nastanjene u Pljevljima.

To ima indirektan uticaj i na one nastanjene van Crne Gore, jer se negativna slika javnosti djelimično okreće na način da se od žrtava medijski prave krivci, relativizujući bukovičke zločine, tako da kod nekih vlada mišljenje da bi bilo bolje da istražni proces nije ni započinjao. To je i razlog što neki sa nepovjerenjem prihvataju dolazak na svjedočenje.

To obeshrabruje žrtve, a čini spokojnim potencijalne počiniocce, pogotovo kada se zna da je u Crnoj Gori godinama «na čekanju» rješavanje slučajeva deportacija Bošnjaka iz Bosne koji su u proljeće '92.

pokušali naći spas u Crnoj Gori, slučaja Kaluđerski Laz i logora Morinj, a da je tek za jedan slučaj, otmicu i ubistvo dvadeset putnika iz voza u stanici Štrbci od 1993.god. na petnaestogodišnju robiju osuđen tek jedan čovjek, inače sasvim marginalna ličnost tog, takođe velikog zločina.

Positivna strana procesa za Bukovicu je odlična saradnja crnogorskog i bosanskohercegovačkog tužilaštva, što je omogućilo relativno brzo nalaženje adresa ljudi koji će svjedočiti u slučaju Bukovica. Tu spada i najavljena spremnost da se neka saslušanja obave u Sarajevu, što se do sada nije desilo.

Iako je proces proglašen službenom tajnom, što ne doprinosi njegovoj efikasnosti, dobro je to što se u sudskim spisima bilježe detaljna i opsežna svjedočenja, tako da bi se, ako bude postojala istinska volja za to, onoga momenta kada optužnica bude proširena i pokrenuta od tačke istrage, moglo raspolagati sa više ubjedljivih činjenica.

Monitoring međunarodnih organizacija, takođe, mogao bi biti od suštinske važnosti, jer je teško verbalnu spremnost iskazanu više puta ne pretočiti u praksu bez objašnjenja, što je do sada bio slučaj.

U tom pravcu važno je i pozitivno što je gospođa Vesna Medenica, predsjednica Vrhovnog suda Crne Gore, naložila da se do aprila ove godine mora završiti faza istrage u svim procesima za ratne zločine koji su pokrenuti u Crnoj Gori.

Gospođa Medenica je, inače, što nije previše važno za proces, ali je indikativno u smislu pozitivnog pritiska javnosti koji jeste postojao, praktično odlazeći sa funkcije Vrhovnog državnog tužioca, i pokrenula istražni proces za slučaj Bukovica.

PREPORUKE

1) Skinuti obilježje službene tajne sa istrage i osloboditi istražnog sudiju drugih obaveza.

2) Ispitati komandnu odgovornost u vojsci i policiji i istragu dodatno usmjeriti i u tom pravcu.

3) Dodatno intenzivirati istragu ispitivanjem svih svjedoka, pa saslušanja obaviti i u Sarajevu gdje mnoge žrtve trenutno žive.

4) Ispitati spekulacije o navodnim zločinima koje su počinile žrtve i iznijeti ih u javnost. Za eventualne zloupotrebe, pokrenuti postupak odgovornosti

5) Pritvoriti osobe za koje postoji osnovana sumnja da su učestvovali u bukovičkim zločinima

6) Lokalna samouprava treba da počne sa najavljivanim investicijama u infrastrukturu u Bukovici.

Nansen dijalog centar Crne Gore je angažovan u regionu Sandžaka od 2003. godine, a tokom nekoliko zadnjih godina fokusirali smo naše aktivnosti na Opštinu Pljevlja. U kontekstu brojnih i različitih akcija, NDC je 2007. godine producirao dokumentarni film "Praznina", posvećen zločinima koji su se desili u regionu Bukovice 1992/93. Tokom 2008. godine, NDC će sprovesti, na kvartalnom nivou, watch dog toka istrage u Višem sudu u Bijelom Polju i aktivnosti Višeg tužilaštva u ovom slučaju

FORMIRANJE BOŠNJAČKOG VIJEĆA U CRNOJ GORI

I pored nedopustivog kašnjenja koje je, uslijed spleta različitih okolnosti za čije bi objašnjenje trebalo dosta prostora, trajalo gotovo deceniju, usvojen je Zakon o manjinskim pravima i slobodama. Poznato je da su, nedugo nakon njegovog usvajanja, juna 2006. godine, odlukom Ustavnog suda oborena dva člana ovog zakona koja se odnose na autentičnu zastupljenost, odnosno političko predstavljanje manjinskih naroda u parlamentu. Dinamična politička aktivnost, održavanje izbora kao i donošenje novog Ustava, u drugi plan stavili su implementaciju ovog zakona i u ostalim njegovim segmentima. Više od godinu i po bilo je potrebno da se krene u konstituisanje najznačajnijih institucija koje treba da služe unaprijeđenju manjinskih prava svih nacionalnih i etničkih zajednica u Crnoj Gori. Tako je, odlukom Skupštine Crne Gore, 12.02.osnovan Fond za manjine čija je uloga obezbjeđivanje sredstava koje služe kao podrška aktivnostima usmjerenim na očuvanje i razvoj nacionalnih, odnosno etničkih posebnosti manjina i njihovih pripadnika u oblasti nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta. Drugim riječima, Fondu je namijenjena uloga servisa kojim se obezbjeđuje finansijska potpora instiucijama manjinskih zajednica.

Krajem 2007. godine započelo je konstituisanje nacionalnih savjeta manjina, kao najznačajnijih, odnosno »krovnih« institucija manjinskih zajednica.

U skladu sa komparativnim iskustvima iz okruženja te uz uvažavanje specifičnosti Crne Gore, Zakon je precizno odredio ulogu nacionalnih savjeta.

Savjet:

- predstavlja i zastupa manjinu;
- podnosi predlog državnim organima, organima lokalne uprave i javnim službama za unaprijeđenje i razvoj prava manjina i njihovih pripadnika;
- podnosi inicijativu Predsjedniku države da zakon kojim se narušavaju prava manjina i njihovih pripadnika ne proglasi;
- učestvuje u planiranju i osnivanju vaspitno-obrazovnih institucija;

- daje mišljenja na prdmetne programe koji izražaju posebnost manjina;
- predlaže upis određenog broja studenata na Univerzitet Crne Gore;
- pokreće inicijativu za izmjenu propisa i drugih akata kojima se uređuju prava pripadnika manjina i
- vrši druge poslove u skladu sa ovim Zakonom.

Takođe, o svim važnim pitanjima o kojima raspravljaju organi državne vlasti i javne službe, a tiču se prava manjina i njihovih pripadnika, potrebno je ostvariti saradnju sa Savjetom radi izgradnje međusobnog povjerenja.

S obzirom na date ingerencije Savjeti predstavljaju svojevrsan vid manjinske samouprave i postaju glavna spona na relaciji država – manjinske zajednice.

Posebno značajna uloga Savjeta jeste u očuvanju nacionalnog identiteta i kulture manjina. Područja u koja se to posebno može ostvariti jesu obrazovanje, kulturna baština i nasljeđe, upotreba jezika i pisma, vjerske posebnosti, saradnja sa sunarodnicima van granica Crne Gore i u dijaspori... Uloga Savjeta, odnosno njegova djelatnost može se i proširiti time što bi država mogla prenijeti i neka ovlašćenja na ovu instituciju, prije svega funkcije samouprave i sl.

Zakon je precizirao i na koji način se biraju članovi nacionalnih savjeta. Naime, članovi Savjeta mogu biti oni koji se biraju neposredno na elektorskoj skupštini, dok »druga grupacija« članova Savjeta postaje po funkciji koju obavljaju. Tako je članom 33 (stav 5) Zakona o manjinskim pravima i slobodama navedeno da su članovi na osnovu funkcije: «poslanici sa manjinske liste, članovi Vlade koje predlažu predstavnici te manjinske liste, predsjednici opština u kojima manjina čini većinu i drugi poslanici i članovi vlade, kao i predsjednici opština iz odnosne manjine, koji to žele, predsjednici manjinskih parlamentarnih stranaka, kao i predsjednici odborčkih klubova manjinskih stranaka«. Ministarstvo je donijelo i posebna Pravila za izbore Savjeta i Uputstvo o jedinstvenim obrascima za sprovođenje izbora članova Savjeta. Važno je istaći da su ova pravila za prve izbore Savjeta, a samim Savjetima je ostavljena mogućnost da regulišu način izbora budućih Savjeta.

U Podgorici je 17. marta 2008. godine održana Prva elektorska skupština za izbor članova Bošnjačkog savjeta u Crnoj Gori. Shodno odredbama Zakona o manjinskim pravima i slobodama i Pravilima za prve izbore Savjeta, Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava je

verifikovalo kandidature i uputilo pozive za 48 elektora, od kojih je Elektorskoj skupštini prisustvovalo 45 elektora.

U demokratskoj atmosferi, a na osnovu Pravila i Poslovnika o radu koji je usvojen na Skupštini, elektori su izabrali 19 članova budućeg Bošnjačkog savjeta u Crnoj Gori.

Izabrani članovi Bošnjačkog savjeta na Elektorskoj skupštini su: Adem Fetić, Alija Matović, Edina Bulić, Ervin Ibrahimović, Ervin Spahić, Kadrija Agović, Mirsad Džudžević, Mirsad Rastoder, Omer Šahmanović, Osman Nurković, Safet Kurtagić, Samedin Agović, Samir Agović, Sefer Međedović, Suljo Mustafić, Šerbo Rastoder, Šukrija Cikotić, Velija Murić i Zenaida Dacić.

Ranije je, svojim izjavama, 16 članova potvrdilo spremnost da participira u Bošnjačkom savjetu, čime su ostvarili svoje pravo da po funkciji budu članovi tog Savjeta. To su: Kemal Purišić, Amer Halilović, Rafet Husović, Fahrudin Hadrović, Hajran Kalač, Husnija Šabović, Rifat Rastoder, Džavid Šabović, Hidajeta Bajramspahić, Avdo Gorčević, Erdžan Fetahović, Senad Dlakić, Sabro Kalač, Sadrija Balić, Nedžad Drešević i Redžep Kurbadović.

U Podgorici je, 25. aprila, održana konstitutivna sjednica Bošnjačkog savjeta, gdje su verifikovani mandati članova i formirana radna grupa koja je radila na pripremi Statuta ove institucije i koordinirala dalji rad do izbora njegovih rukovodnih tijela. U petočlanom koordinacionom odboru nalazili su se Velija Murić, Osman Nurković, Suljo Mustafić, Erdžan Fetahović i Samir Agović.

Na sjednici Bošnjačkog savjeta koja je održana u Rožajama, 7. juna 2008. godine, usvojen je Statut kojim je, pored ostalog, utvrđeno da se osim naziva Bošnjački savjet u Crnoj Gori, kao službeni koristi i naziv na bosanskom jeziku-Bošnjačko vijeće u Crnoj Gori. Statutom je predviđeno da sjedište vijeća bude u Rožajama, a kancelarija vijeća u Podgorici. Na ovoj sjednici podnešene su i kandidature za predsjednika Vijeća. Predloženi su prof dr. Šerbo Rastoder i Alija Matović

Na sjednici koja je održana 14. juna, u Rožajama, tajnim glasanjem izabran je prof. dr Šerbo Rastoder za predsjednika prvog Bošnjačkog vijeća u Crnoj Gori. Za potpredsjednike su izabrani dr Nedžad Drešević, Ervin Spahić i Samir Agović. Za predsjednika Izvršnog odbora Vijeća izabran je Osman Nurković. Polaganjem svečane zakletve novoizabrano rukovodstvo započelo je svoj mandat koji će, kako je Statutom predviđeno, trajati narednih četiri godine. Na ovoj sjednici, izabran je član Upravnog odbora Fonda za manjine Šukrija Cikotić, kojeg delegira Bošnjačko vijeće.

Time je zaokružen proces izbora rukovodstva Bošnjačkog vijeća u Crnoj Gori.

Bošnjački narod u Crnoj Gori, nije do sada imao izgrađenih institucija. Iako golemog duhovnog blaga - jezičkog, folklornog, književnog, muzičkog i arhitektonskog nasljeđa, Bošnjaci, nažalost, nijesu uspjeli da organizovano, sistematski i utemeljeno čuvaju svoje bogatstvo.

Pojedinačni iskoraci, na tom polju, kao što je Udruženje »Almanah«, i još neka, počivali su na entuzijazmu manjeg broja ljudi i dobroj volji pojedinaca, koji su svojim priložima i donacijama pomagali ovakve poduhvate. Država, odnosno njene institucije su nedovoljno pomagale ove više institucije, tako da je njihov opstanak veoma često bio doveden u pitanje. Isto tako, unatoč potencijalu bošnjačke populacije, ni političke organizacije, koje bi na adekvatan način artikulisale i institucionalno reprezentovale potrebe ovog naroda nijesu uspjele da, u punoj mjeri, zažive i djeluju, da se omasove, već su periodično nastajale i opstajale dosta skromne snage i uticaja. Sve to vrijeme, ni država nije iskazivala posebnu želju da pomogne institucije manjinskih naroda, već je vješto manipulirala njihovim emocijama, pretvarajući brojnost njihovih glasova u energiju namijenjenu održavanju vlasti. No, reafirmacijom crnogorske državnosti, pa donošenjem novog Ustava u kome su svi autohtoni narodi svojim imenom i nazivom svoga jezika našli svoje mjesto i, posebno, težnjom da se standardi Evropske unije, dostignu i na polju zaštite manjinskih naroda – država, doista, stvara uslove za utemeljenje nacionalnih institucija manjinskih naroda.

U tom smislu, konstituisanje Bošnjačkog nacionalnog vijeća, kao i njegov rad, nagovještava početak drugačijeg, vjerujemo, partnerskog odnosa države i njenih manjinskih naroda. Upravo, ovo vijeće treba da bude spona između državnih institucija i objektivnih potreba bošnjačkog naroda, odnosno da se projekti od interesa za bošnjački narod realizuju sredstvima koje obezbjeđuje država. Sastav Vijeća, pokazuje, da se u njemu nalazi respektabilan broj ljudi koji su, i do sada, dosta radili na tom planu. Sada, zajedno na okupu, udruženim snagama i energijom, trebalo bi da urade mnogo više, posebno zbog toga što postoji značajna pomoć državnih fondova, a smatramo da će ona biti i sve veća u narednom periodu.

Dakle, kao ključna institucija za bošnjački narod –Vijeće, kroz svoja tijela, trebalo bi da uradi dosta na zaštiti ogromnog do sada rasutog duhovnog nasljeđa Bošnjaka, te na njegovom proučavanju i prezentaciji. Takođe, trebalo bi da uradi puno toga na edukaciji, školovanju i usavršavanju mladih ljudi. Treba da unaprijedi postojeće školske programe, sadržajima iz nacionalne književnosti, kulture, jezika, folkloru i tradicije Bošnjaka. Treba da na kvalitetniji način obezbijedi informisanje svog naroda kroz elektronske i štampane medije, da poveže i, putem projekata,

sarađuje sa brojnim nacionalnim institucijama i organizacijama u Crnoj Gori i van nje, u BiH i u dijaspori. Zapravo, da okuplja zdravomisleće i slobodoumne ljude oko realnih projekata, a ne da ih uči poslušnosti ili servilnosti. Vijeće treba da artikuliše potrebe Bošnjaka, da ih i kroz institucije društva, kroz pravni i politički sistem integriše, ali ne da ih asimiluje.

To su, uz još mnogo drugih, zadaci koje bi Vijeće trebalo rješavati u narednom periodu. To je dug i mukotrpan period, ali važno ga je početi. Ko nije krenuo, nije ni stigao na cilj. Bošnjaci u Crnoj Gori su zrelo promišljali i pametno odlučivali svaki put do sada kada je trebalo pomoći svojoj državi. Sada je na redu da, uz pomoć države kojoj su svojom nepodijeljenom podrškom dali odlučujući doprinos u povratku nezavisnosti-grade svoje institucije.

Vjerujem da će Vijeće biti prva i najvažnija građevina na tom polju. Jer, zbilja – vakat je.

FORMIRANJE MUSLIMANSKOG SAVJETA U CRNOJ GORI

Da su projektovane podjele obrazac funkcionisanja ovdašnjeg društvenog miljea najbolji primjer je slučaj Bošnjaka i Muslimana u Crnoj Gori. Podjela koja je nastala poslije popisa 2003. godine zahvaljujući pojedincima i njihovim uskostranačkim interesima očigledno ide do institucionilizacije, koja postaje besmislena. Iako se formalni osnov za ovu besmislenu podjelu nalazi u rezultatima popisa iz 2003. godine na kojem se slobodnom voljom od 141.105 stanovnika islamske vjere ili (20,98%) dio njih se nacionalno izjasnio kao Bošnjaci, Muslimani, Albanci ili Crnogorci. Ukupni rezultati popisa pokazali su očekivanu podijeljenost u načinu iskaza nacionalnog imena. Tezu po kojoj su Bošnjaci u Crnoj Gori, dio istog naroda sa onim sa prostora bivše SFRJ, koji su se na popisu 1991. godine nacionalno iskazali kao "Muslimani" prihvatilo je 63.272 ili 9,4% ukupne populacije u Crnoj Gori, ili 68,78% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije u Crnoj Gori. Važno je naglasiti, zbog prisutnih manipulacija da se ne radi o nekakvom "novom" narodu, već o onom istom koji se do sada nacionalno iskazivao konfesionalnim imenom "Musliman". Samo se radi o prihvatanju i povratku tradicionalnog nacionalnog imena, koje su prihvatili svi "bivši Muslimani", sa prostora bivše SFRJ. Matica tog naroda živi u Bosni (koja je država Bošnjaka, Srba i Hrvata), dok je Crna Gora matična država ovdašnjih Bošnjaka/Muslimana. S druge strane, konfesionalnu odrednicu "Musliman" kao svoje nacionalno ime je zadržalo 28.714 ili 4,27%, odnosno nešto manje od 1/3 ili 31,22% od ukupne bošnjačko/muslimanske populacije u Crnoj Gori. Na taj način se desio paradoks da samo u Crnoj Gori ima onih koji su zadržali konfesionalno kao nacionalno ime i da jedino Muslimani u Crnoj Gori nemaju sunarodnike na prostoru bivše SFRJ, odnosno da jedino u Crnoj Gori formiraju svoj nacionalni savjet. Uz to, treba imati na umu da su svi oni koji su na popisu u nacionalnu rubriku upisali Muslimani-Bošnjaci u statistici su iskazani kao "Muslimani" i da takvih nije mali broj, a posebno na činjenicu da je uoči popisa obećano da različito nacionalno samoodređenje u imenu "Bošnjak" ili "Musliman" neće biti tretirano kao imena navodno dva naroda, već kao jedinstven entitet i da će statistički iskaz poslužiti samo kao orijentir za unutrašnji diskurs i traženje modusa u postizanju konsen-

zusa oko imena. Međutim, upravo je ova činjenica nekome poslužila da veoma perfidno projektuje podjelu i od jednog naroda pokuša napraviti dva. Dodatni infatelizam političke elite su ispoljile trijumfalnom najavom da su u novi Ustav Crne Gore ušla imena Bošnjak i "Musliman", što je naravno bio još jedan autogol, jer je time vještačka podjela dobila i formalno pravno ustavno pokriće. Pri tome, izgleda da nikog nije zanimala činjenica da je učešće Bošnjaka/Muslimana u stanovništvu Crne Gore u odnosu na 1991. godinu opalo je za 0,89%, odnosno sa 14,57% (1991) na 13,68% (2003). Ako se uzme rast ukupnog stanovništava na nivou Crne Gore od 9,4%, jasno se zaključuje da demografski pad Bošnjaka/Muslimana iznosi preko 10% u odnosu na 1991. godinu. Upravo zbog svega toga, učinjen je i pokušaj da se ovaj pogubni trend promovisan od dijela neodgovornih i nedovoljno ozbiljnih političara pokuša zaustaviti. Organizovan je skup na kojem su se pokušale premostiti razlike koje u stvari i ne postoje i koje služe samo onima koji žele kontrolu i nad onima koji se nacionalno iskazuju kao Bošnjaci, kao i nad onima koji su zadržali vjersko određenje kao nacionalno ime- Musliman.

Svjesni da polemike i prepucavanja posredstvom medija nikuda ne vode i da koriste samo dušmanima Bošnjaka i Muslimana, grupa intelektualaca iz NVO sektora je pokušala da prekine s takvom praksom i da učini nešto kako bi se podjele unutar ove etničke zajednice preduprijedile i krenule u suprotnom smjeru u korist svih. Posredovanjem Husnije Redžepagića, višemjesečni prethodni razgovori rezultirali su održavanjem sastanka predstavnika „Matice Muslimanske“, „Almanaha“ i „Foruma B-M.“ U Baru su se 10. X 2007. sastali predsjednik MM dr Avdul Kurpejović, sekretar MM Sabrija Vulić i potpredsjednik MM Semir Smaković. U razgovorima su učestvovali i urednik „Almanaha“ prof. dr Šerbo Rastoder i predsjednik IO „Foruma BM“ Suljo Mustafić, član Foruma Ćazim Fetahović, kao i gospodin Jusuf Kalamperović, aktuelni ministar unutrašnjih poslova i visoki funkcioner SDP, koji je bio glavni medijator sastanka i osoba koje je svoje bogato političko iskustvo upotrijebila kako bi sastanak donio pozitivan rezultat. Ključno stanovište koje je bilo i uslov zajedničkog sastanka je bilo konstatovanje nesporne činjenice da su Bošnjaci i Muslimani jedan narod koji se na posljednjem popisu samo-identifikovao različitim imenima te da bi svako dalje podvajanje ovoga jedinstvenog entiteta bilo suprotno interesima i onih koji su se samo-identifikovali kao Muslimani, kao i protiv onih koji su se samoidentifikovali kao Bošnjaci. Suština dogovora je bila da učesnici sastanka predstavljaju isključivo sebe i NVO u kojima su angažovani i da potpisani dogovor prevashodno obavezuje njih i eventualno sve one koji bi im se pridružili u naknadnim dogovorima. U veoma konstruktivnoj atmosferi iskazana je obostrana spremnost da se u postojeće NVO koje okupljaju

Bošnjake, odnosno Muslimane uključe i svi oni koji su se na posljednjem popisu samoidentifikovali različitim imenima i da prije svega „Matica Muslimanska“, „Almanah“ i „Kulturni centar BM“ postanu otvoreni za sve pripadnike ovog jedinstvenog entiteta. Tom smislu napravljeno je i zajedničko Saopštenje za javnost...

SAOPŠTENJE ZA JAVNOST

-Polazeći od toga da su Bošnjaci i Muslimani jedinstveni entitet i činjenice da se, na popisu stanovništva iz 2003. godine, taj entitet samoidentifikovao kao Bošnjaci i Muslimani, uvažavaju obje strane kao nespornu činjenicu koju niko ne može negirati

-Pozivamo pripadnike muslimanskog bića Crne Gore bošnjačke i muslimanske nacionalnosti da ubuduće saraduju i zajedno rade na projektima od interesa za ovu etničku zajednicu i dobro države Crne Gore

-Bilo kakvo negiranje ili omalovažavanje prethodnih činjenica ide na štetu i Bošnjaka i Muslimana

-Potpisnici ovom izjavom upućuju poruku Bošnjacima i Muslimanima Crne Gore i svim pripadnicima islamske vjere ispovijesti čestitaju nastupajući ramazanski Bajram

Potpisnici:

1. Jusuf Kalamperović
2. Prof. dr Serbo Rastoder
3. Dr Avdul Kurpejović
4. Husnija Redžepagić
5. Cazim Fetahović
6. Sabrija Vulić
7. Suljo Mustafić
8. Semir Smaković

U Baru, 10.10.2007.g.

Međutim, tek što se sastanak završio, umjesto očekivane podrške inicijatorima i organizatorima skupa, samozvani lideri iz redova bošnjačko – muslimanske nacionalne zajednice su se obrušili na učesnike osporavajući im pravo na takav zaključak, pa čak nekima i na učešće na skupu, radeći na tome da se rezultati sastanka ne oživotvore. Uz to, predstavnici MM su odmah pokušali demantovati sadržaj saopštenja koje su potpisali. Postalo je jasno da cilj nije bio da se dođe do zajedničkog rješenja za opšte dobro, već da se podjele institucionalizuju tako što će se formirati dva Savjeta jednog naroda i, naravno, to se i ostvarilo i sve pod parolom korišćenja "zakonskog i ustavnog prava". Suština nikog više i ne zanima. Saglasno tome, pošto je u Podgorici 15.03.2008. godine, uz prisustvo 48 elektora osnovan Bošnjački savjet koji broji 35 članova, to je dvije nedjelje kasnije 29.03.2008 osnovan i Muslimanski savjet uz učešće 38 elektora a koji saglasno zakonu broji 25 članova. Za članove Savjeta izabrana su 23 člana: Adaleta Bibezić, Avdul Kurpejović, Bajram Bikić, Elvira Pupović, Fahrudin Dervišević, Farisa Kardović, Kadrija

Kurpejović, Lutvo Zaimović, Mahmut Omerhodžić, Mithad Hodžić, Murat Međedović, Mustafa Bektešević, Mustafa Kalamperović, Muzafera Koljenović, Osman Grgurević, Sabrija Vulić, Sabro Pepić, Sadik Katana, Saida Čikić, Salih Dobardžić, Semir Smaković, Suada Begović i Sulejman Šabović. Dva člana su potvrdila spremnost da participiraju u Muslimanskom savjetu po osnovu automatizma predviđenog zakonom s ciljem da se strankama obezbijedi primat i uticaj na rad Savjeta, i to Ministar bez portfelja u Vladi Crne Gore g-din Suad Numanović i poslanik u Skupštini Crne Gore g-din Mevludin Nuhodžić, koji slovi kao siva eminencija MM, bar po izjavama njenih čelnika. Pošto će Savjeti imati veoma važnu ulogu u društvenom i političkom životu ovih nacionalnih zajednica, bilo bi posebno važno i odgovorno raditi na njihovom približavanju i uspostavljanju međusobnog povjerenja i saradnje, kako ne bi više služili za disciplinovanje objavljivanjem saopštenja koja pišu neki treći. Vjerujemo da će tome adekvatan doprinos dati i izabrano rukovodstvo Muslimanskog savjeta na sjednici 21.06. 2008 na kojoj je za predsjednika izabran Sabrija Vulić, dok su potpredsjednici Fahrudin Dervišević iz Plava i Semir Smaković iz Podgorice. Funkciju sekretara Savjeta obavljaće Bajram Bikić iz Bijelog Polja. Na konstitutivnoj sjednici Savjeta izabran je Izvršni odbor, u kome su pored predsjednika i sekretara, Suada Begović, Mithad Hodžić, Mustafa Kalamperović, Suad Katana i Kadrija Kurpejović. Na sjednici usvojen je Statut i Poslovnik o radu Savjeta, koji broji 25 članova. Ne treba ponavljati da su vrata Bošnjačkog savjeta otvorena za sve sunarodnike, pa time naravno i za članove Muslimanskog savjeta.

OSNOVE SRPSKOG EKSPANZIONIZMA*

Ni srpski nacionalni egoizam nije ostajao u sferi doktrinarnih konstrukcija. Bio je u povijesti, i ostao je to i u aktualitetu, jedno od glavnih ideoloških sredstava legitimacijskog opravdavanja teritorijalnog ekspanzionizma kao supstancijalne konstante velikosrpske nacionalnodržavne politike. Otuda, razumijevanje srpskog mesijanizma pretpostavlja da se ono situira u širi kontekst, dakle, unutar prezentacije temeljnih konstanti srpskog nacionalizma.

Srpska velikodržavna ideologija i politika nosi u sebi, bez obzira na historijski kontekst, više ključnih konstanti. Srpski je nacionalizam uvijek bio, i to u supstancijalnom smislu, *teritorijalni nacionalizam*. To znači da *teritorijalni ekspanzionizam* kao osvajačko širenje srpstva u prostoru, i prema balkanskom jugu, prema Makedoniji, do Soluna, prema sjeveru, prema Mađarskoj, prema balkanskom zapadu, preko Bosne, Hrvatske, Sandžaka sve do Slovenije, spada od početka 19. stoljeća, u *konstantna određenja srpske nacionalne ideologije* uopće, i prema Bosni i Hercegovini posebno.

Tu je politiku već formulirao Ilija Garašanin (1844.) u svom *Načertaniju*.¹ U njegovoj percepciji, Kneževina Srbija je „mala“, pa ona „u ovom stanju ostati ne sme“, te Srbija „ne ograničava se na sadašnje granice“², nego „teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružuju.“³ Njegovi sljedbenici će do kraja radikalizirati imperativ srpskog teritorijalnog širenja. Tako će, na primjer, Matija Ban staviti Srbiju pre, navodno, sudbonosni izbor: ili teritorijalno širenje, ili njena smrt. U tom smislu pišaće u 1849. godini:“...

Srbija mora raditi na prostranjenju svojih granica, ili mora pasti. Srbija ili će postati jedna velika država na istoku, ili će za svagda zatrpati

* Referat sa naučnog skupa A BiH, Sarajevo, 24.04.2008. godine

¹ Navodi iz Načertanija biće dati prema tekstu objavljenom u knjizi *Etničko čišćenje, povijesni dokumenti u jednoj srpskoj ideologiji*, priredili: Mirko Grmek, Mare Gjidara i Neven Šimac, „Globus“, Zagreb, 1993.

² I. Garašanin, *Načertanije*, nav. Izd., str. 44.

³ Cit. Djel., str. 44.

budućnost svoju. Sadašnja epoha za nju je epoha rešitelna: živjeti ili umrijeti.“⁴

U kasnijem razvoju velikosrpska nacionalna ideologija preuzeće i do kraja razviti ovu Garašaninovu politiku teritorijalnog ekspanzionizma. Mi ćemo, tek u ilustrativnom smislu, demonstrirati reprezentativne formulacije takve politike na nekoliko paradigmatičnih primjera.

Južnu ekspanzionističku politiku, na primjer, formulira u 1878. godini Đorđe Popović Daničar koji će, po nalogu Jovana Ristića, ministra inostranih djela, definirati granice Velike Srbije u pravcu njene ekspanzije prema teritorijama Makedonije i Grčke. U tom smislu, on će ustvrditi da stara Srbija „na severu graniči (ona) sa Kneževinom Srbijom, dakle dođe do planine Starog Vlaha, koja se između Nove Varoši i Sjenice pruža do reke Lima. Istočno graniči Stara Srbija sa Bugarskom i dalje južno sa rekam Strumom. Na zapadu zahvata, bez određene granice Albaniju; a svakako obuzima Dukadžin sa Plulatima i Didru, a na jugu pruža se stara Srbija do Demirkapije, Bistrice (Indekarasu) i Ohridskog i Prepsanskog jezera“.⁵

No, kao što smo rekli, velikosrpski ekspanzionizam okrenut je i u pravcu Zapada, prema Dalmaciji, Hrvatskoj, a posebno prema teritoriju Bosne i Hercegovine. I ovdje ćemo, u ilustrativnom smislu, navesti nekoliko formulacija u kojima se pledira teritorijalno širenje Srbije prema Bosni i Hercegovini. I ovu dimenziju srpske nacionalne ideologije i politike, u normativnom i programskom značenju, eksplicitno će formulirati Ilija Grašanin. Cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine ima se uključiti u državni teritorij Srbije, jer, kako Garašanin kaže, Bosna i Hercegovina treba da uđe pod „opšte sojedinjenje sviju Srba i provincija u jedno.“⁶ Bosni se, pri tome, odriče pravo na samostalnu političku egzistenciju, pa će u tom smislu Garašanin i pisati: „...ko god dakle ovom narodu dobro želi on ne sme Bošnjacima nasledstveno knjaževsko dostojanstvo preporučivati.“⁷

Ovakva politika teritorijalnog nacionalizma, rekli smo, i kasnije, biće ključna konstanta srpske politike prema Bosni i Hercegovini. Tako će, na primjer, u službenom listu Kraljevskog srpskog ministarstva prosvjete Prosvjetnom glasniku u 1892. godini biti štampana *Etnografska karta srpskih zemalja* u kojoj se vidi da srpska nacionalna državna politike u srpske zemlje ubraja istočnu polovinu Istre, Slavoniju, Srbiju,

⁴ Cit. Prema: Drag. Stranjaković, *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1884-1858. godine*, Beograd, 1936., str. 98.

⁵ Đorđe Popović Daničar, *Stara Srbija*, Beograd, 1878., str.34.

⁶ I. Garašanin, cit. izd., str. 45.

⁷ Cit. izd., str. 50.

Dalmaciju, Makedoniju, Hrvatsku, južnu Ugarsku, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, zapadnu Bugarsku.⁸ I drugi će srpski autori slijediti i braniti srpski teritorijalni nacionalizam, poput dr. Milovana Milovanovića koji će u 1895. godini pisati:

„Otvoreno i bez stezanja da izjavim da nama Srbima zbilja nikad ni na pamet nije došlo da može potrebno dokazivati to da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje. Za nas Srbe to je jedna od onih i onakvih istina koje se uopšte ne dokazuju, koje bi bilo smešno dokazivati, jer blješte svojom jasnoćom. Dokazivati da su Bosna i Hercegovina srpske! Pa zašto onda ne tražite dokaze i da smo mi Šumadinci Srbi, da su Bavarci ili Vitemberžani Nemci, da su Parižani ili Orleansci Francuzi.“⁹

Prihvatiće ovakvu politiku i nacionalistički krugovi unutar Bosne i Hercegovine, pa se, u tom smislu, i može reći: „Kao skoro svi Srbi u to vreme, (Bosanska vila, nap. R.H.) stoji na stanovištu da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja.“¹⁰ I kasnije, srpski znanstveni autorteti, poput Jovan Cvijića, formulirće i braniće ideologiju srpskog teritorijalnog nacionalizma. Pisaće, na primjer, on da su glavne oblasti dinarskih Srba Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Crna Gora, Sandžak i Zapadna Srbija, i da su u ovim oblastima dinarskih Srba „... prvi centri starih i novih srpskih država: Ras kod Novog Pazara, Skadar, Pauni, Prizren, Trebinje, Vrh – Bosna, Jajce, zatim Šumadija i Crna Gora.“¹¹ Moljevićeva *Homogena Srbija, Memorandum* Srpske akademije nauka i umjetnosti, Miloševićev program ratne aneksije, i, na kraju, iznuđena podjela BiH... nema potrebe dalje navoditi formulacije ideologije srpskog teritorijalnog nacionalizma: ilustracije koje su ovdje prezentirani dovoljno argumentiraju da je teritorijalni nacionalizam bitna konstanta srpske nacionalnodržavne politike, i da je on posredovao oficijelnu duhovno – kulturno, znanstvenu, obrazovnu, publicističku i javno – medijsku sferu srpskog društva.

No, srpska velikodržavna, ekspanzionistička nacionalna ideologija i empirijska politika, nastojale su da različitim *doktrinarnim konstrukcijama* „legitimiraju“ to svoje supstancijalno određenje.

Upravo ove konstrukcije uvrštavaju se u bitne konstatne velikosrpske nacionalne ideologije – politike.

Prije svega, srpska nacionalna ideologija operira tzv. *Historijskim pravima i etničkim načelom* kako bi legitimirala svoj teritorijalni nacionalizam.

⁸ Nav. prema: L.V. Sunland, *Južnoslovensko pitanje*, HDZ, podružnica Varaždin, Varaždin, 1990., str. 203.

⁹ Cit. prema: L.V. Sunland, nav. djel., str. 139.

¹⁰ Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u 19.vijeku* „Veselin Masleša“, Sarajevo 1978., str. 318.

¹¹ Jovan Cvijić, *Govori i članci*, Beograd, 1921., str.191.

Ideologija tzv. *historijskih prava* konstituira se iz teritorijalne rasprišenosti srpske države za vrijeme cara Dušana. Gdje god se ta država, u teritorijalnom smislu, protezala, i u historijskom aktualitetu proglašava se taj prostor srpskom zemljom.

Ovakvo „argumentiranje“ već je utemeljio Ilija Garašanin.

Historijsko pravo Srbije na teritorijalno širenje i u njegovoj percepciji prostiče iz historijskog prava na obnovu Dušanovog carstva. Otuda, politika teritorijalne ekspanzije Srbije“.. ima svoj osnov i temelj u carstvu srpskom trinaestog i četrnaestog stoljeća i u bogatoj i slavnoj srpskoj historiji“.¹² U tom smislu, on teritorijalno širenje Srbije shvata „Kao zidanje carstva srpskog“, pa se u toj politici ne vidi ništa drugo nego pravo da Srbi pred cijeli svijet izađu“..kao pravi nasljednici velikih otaca koji ništa nova ne čine no svoju dedovinu ponavljaju.“¹³ Otuda, srpski teritorijalni nacionalizam nije, za Garašanina, ništa revolucionarno prevratničko, jer srpske teritorijalne težnje svoj korijen imaju“... u predašnjem državnom i narodnom životu Srba.“¹⁴

No, historijska prava na teritorijalno širenje izvedena iz moći nekadašnjeg Dušanovog carstva posebno su eksploatirana u „legitimiranju“ ekspanzije prema balkanskom jugu, budući da se srednjovjekovna srpska država nije protezala na balkanski zapad, pa se i nije moglo pozivati na ova historijska prava: ovdje će se forsirati tzv. *etničko načelo*. Pri tome će se, više ili manje, varirati motivacija koju je ustanovio Ilija Garašanin. Dakle, i dalje se varira motiv moći srednjovjekovne srpske države u kojoj se vidi legitimacijska osnova teritorijalnog ekspanzionizma: ta moć sama po sebi opravdava srpske težnje da obnove srpsku državu u okvirima granica nekadašnje srpske srednjovjekovne države.

Ilustrirajmo tu intenciju u verziji Save Dečanca, (Dečanskog) arhimandrita manastira u Visokim Dečanima, koji će pisati kako Prizren i njegova okolina, „... pokazuju da je tu nekada bio i živeo onaj kome niko nije smeo biti ravan na poluostrvu Balkanskom, od kojeg je uistinu drhtao istok, a zapad je sa užasom očekivao ishod izvršne borbe.“¹⁵

Riječ je o prostorima“... odakle srpski vladari na susedna mora i na sve druge strane poluostrvu Balkanskog dostojanstveno zapovedaše“.¹⁶ Nekadašnja *historijska moć srpske države*, tako se, i u aktualitetu uzima

¹² I. Garašanin, cit. Izv., str. 44.

¹³ Cit. Izv., str. 45.

¹⁴ Cit. Izv., str. 45.

¹⁵ Sava Dečanac, *Prizren*, „Bratstvo“, knj. II, Beograd, 1988., cit. prema: *Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852–1912*, Izbor, predgovor i objašnjenja: Dušan T. Bataković, Srpska književna zadruga, Beograd, 1998., str. 107.

¹⁶ Cit. djel., str. 107.

kao „legitimacijski“ izvor srpskih nacionalnodržavnih aspiracija na neprestano teritorijalno širenje.

No, kad ideologija historijskih prava zakaže, jer se teritorijalne pretenzije sudaraju s nesprskim stanovništvom, onda srpska ideologija priziva tzv. *etničko načelo*, koje, u njenoj verziji, ne znači ništa drugo do načelo *pansrbizma*: nesrpsko stanovništvo se jednostavno proglašava etničkim Srbima, i to sa stanovišta njihova, navodnog, povijesno – etničkog porijekla, samo je stvar, što se ono, u spletu historijskih okolnosti, odnarodilo, npr, albaniziralo, muslimaniziralo, hrvatiziralo i sl.

Isticanje tzv. etničkog načela, i to onda kad zakažu tzv. historijsko – državna prava, dolazilo je posebno do izražaja u ideološkim opravdavanjima srpske ekspanzije prema balkanskom jugu. Evo nekoliko ilustracija takvih ideologijskih fikcija. Tako će, na primjer, Todor S. Stanković pisati da su „Arnautashi“ u stvari „...islamizovani srpski živalj koji je zbog snažne etničke najezde Arbanasa s vremenom odnarodilo.“¹⁷ I već će pomenuti Sava Dečanac, u tom smislu, pisati: „... rimokatoličke veroispovesti Albaneza ili, bolje reći, pokatoličeni Srbi, koji su zaboravili i ne znaju svoj jezik, i imaju jednu osnovnu školu...“¹⁸ I Branislav Đ. Nušić će, u istom duhu, pisati: „... Arnauta pravih ima malo a poarnaućeni Srbi su najbrojniji deo stanovništva.“¹⁹ No, nisu samo etnički Albanci, nego i muslimani jesu u ovoj nacionalističkoj optici tek islamizirani Srbi. U tom smislu će već pomenuti Todor P. Stanković pisati da u Vučitrnskom srezu žive uglavnom Srbi pravoslavne vjere“.. a ostalo su Arnautashi i jedan mali deo naseljenika Srba Muhamedanaca iz Hercegovine...“²⁰

Ideologijom etničkog svesrbizma, tako se, vidimo, „legitimira“ srpski nacionalizam kao teritorijalni ekspanzionizam. *Etničko načelo*, odnosno, etnički svesrbizam, i to u kontinuitetu, posebno su dolazili do izražaja u agresivnoj, hegemonističkoj politici prema Bošnjacima. Ono tzv. historijsko pravo, budući da očegledno nije imalo historijske osnove u vladavini Dušanovog carstva nad Bosnom, moralo je u srpskoj državno-nacionalno politici prema Bosni i Hercegovini i prema Bošnjacima biti marginalizirano na račun favoriziranja i tzv. etničkog načela. Sad se, zapravo, teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu opravdavaju, navodo, etnički izvornim, autentičnim srpskim stanovništvom. I ovu

¹⁷ Todor S. Stanković, *Putne beleške po staroj Srbiji 1871-1898. godine*, Beograd,

¹⁸ Sava Dečanac, nav. Izd., str. 117.

¹⁹ Branislav Đ. Nušić, *Kosovo – opis zemlje i naroda*, I-II, Knjige Matice srpske, Novi Sad, 1902-1903., cit. Prema: *Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852-1912.*, nav. Izd., str. 170.

²⁰ Todor P. Stanković, cit. izd., str.231.

pseudologiku u legitimaciji teritorijalnih pretenzija prema BiH ilustrirano sa nekoliko karakterističnih formulacija.

Ideologija eničkog svesrbizma prema Bosni i Hercegovini, svesrbizma, koji je sastavni dio opće velikosrpske medijske halucinacije i nacionalističke pretenzije na teritorijalni ekspanzionizam tvrdi: "Srpski narod označuje već punih pet stoljeća krvlju svoje granice od Senja do Iskra i od Soluna do Pešte"²¹ Nezavisni list „Odjek“, s početka 20. stoljeća pišaće, nošen „logikom“ pansrbizma, da je ne samo Dalmacija nego i Bosna i Hercegovina "...naseljena u većini srpskim stanovništvom i pravoslavne i katoličke vjere"²² Ili, srpski kalendar „Vardar“, kao glasilo Kolazrpskih sestara, objaviće u 1908. godini kartu srpskih zemalja koje uključuju i Bosnu i Hercegovinu na osnovu, navode, činjenice da su njeni stanovnici etnički Srbi. Za srpskog autora Karića, u njegovom *Zemljopisu za niže razrede srednje škole*, Bosna i Hercegovina je zemlja "... u kojoj narod srpski živi od starina, i u većini."²³ A muslimani u BiH nisu ništa drugo do poturčeni Srbi koji „...ne znaju drugog jezika osim srpskog“,²⁴ pa su oni sačuvali „... lepi srpski jezik i mnoge običaje“.²⁵ A za Jovan Cvijića "... dinarski muhamedanci spadaju u najstarije srpsko stanovništvo u ovoj oblasti."²⁶ Kasnije, ovaj etnički svesrbizam neće ostati u doktrinarnoj sferi, naprotiv, postaće osnova empirijske politike ili nacionalne asimilacije ili zločina genocida prema Bošnjacima. Paradigmatičnu formulaciju takve politike i izreći će Milan Skršić, jedan od najrelevantnijih "...predstavnik velikosrpske ideje među radikalnim pristalicama u Bosni i Hercegovini"²⁷, i to u razgovoru sa Ivanom Meštrovićem, pa će reći: „Radi Turkeša (misli na muslimane, nap. R.H.) ja ne mogu u Bosni gledati minareta, oni moraju nestati.“²⁸

No, tu srpsku, odnosno srbijansku politiku etničkog svesrbizma podržavaće i unutarbosanski srpski krugovi, okupljeni, na primjer, oko *Bosanske vile* koja će, u polemici sa listom *Bošnjak*, pisati „da u Bosni i

²¹ Sunland, cit. djel. str. 203.

²² Čarls Jelavić, *Južnoslavenski nacionalizam*, „Globus“, Zagreb, 1992., str.38.

²³ Cit. Djel., str. 146.

²⁴ Simić, Hebrabović, dic. Prema: Č. Jelavić, nav. Djel., str.158.

²⁵ Jović, Putniković, cit. prema: Č. Jelavić, nav. Djel., str.158.

²⁶ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, II, Beograd, 1931., str.70.

²⁷ Raifa Festić, *Bosna i Hercegovina u građanskim političkim strankama između dva rata*, „Godišnjak“, Pravni fakultet Sarajevo, XXIV, 1976., Sarajevo, 1977., str. 275.

²⁸ Ivan Meštrović, *Uspomene na ljude i događaje*, Zagreb, 1969., str.242.

Hercegovini živi jedan narod pocepan u tri vjere, to je narod srpski“.²⁹ Ilustrira *Bosanska vila* da su meritorni reprezentanti srpskog velikodr-
žavlja, s ciljem opravdavanja srpske nacionalnodržavne ekspanzioni-
stičke politike prema BiH, neskriveno zastupali politiku *srpskog etno-*
centrizma, odnosno, etničkog imperijalnog svesrbizma. Tu će politiku
slijediti i u novom povijesnom kontekstu nastalom formiranjem države
Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije nazvanom Kraljevina Jugoslavija. Ali,
biće ta politika konstanta srpskog nacionalizma sve do kraja 20. stoljeća,
posebno u doba i nakon srbijanske agesije na Bosnu i Hercegovinu 1992.
godine, u čiju se ideološku rekonstrukciju ne može ulaziti u našem
tematskom okviru.

Ilustracije koje smo naveli, nedvosmisleno govore da je srpska
nacionalno-državna ideologija i politika, još od doba I. Garašanina pa sve
do kraja 20. stoljeća, koristila ideologiju *etničkog svesrbizma* kao konsti-
tutivni momenat i glavno „legitimacijsko“ načelo u svojoj teritorijalno-
osvajачkoj politici i prema Bosni i Hercegovini.

Tek sada, sa ovim ilustracijama srpskog teritorijalnog nacionalizma,
i s prezentacijom njegove „autolegitimacijske“ osnove u tzv. historijskim
pravima i tzv. etničkom načelu, ocrtan je povijesni i ideološko-doktrin-
narni kontekst u kojem se može razumjeti porijeklo i svrha *srpskog*
nacionalnog mesijanstva kao jednog od vladajućih pseudolegitimacijskih
„sredstava“ srpskog teritorijalnog nacionalizma.

Srpska mesijanska nacionalno-narcistička predstava izražavaće se,
na primjer, u fikciji da je *srpstvo* kroz cijelu povijest *branilo Evropu* od
turske invazije, azijatskog barbarizma i islamskog fundamentalizma i da
je nosilo „baklju slobode“ i *oslobađalo druge južnoslovenske narode* i sl.
Srpska recepcija jugoslavenstva, u stvari, krila je u sebi srpskomesijanski
trijumfalizam i bila forma ozbiljenja njegovih hegemonističkih preten-
zija. Kad je, dakle, zakazivalo tzv. historijsko pravo, ili etničko načelo,
onda se srpski ekspanzionizam pravdao svojom, navodnom, *oslobodi-*
lačko-mesijnaskom ulogom sprama južnoslovenskih naroda.

Kako ovaj opći uvid ne bi ostao na razini apstrakcije, bez svoje
argumentacijske osnove, to ćemo, opet, u ilustrativnom smislu, dakle, bez
iscrpjujuće elaboracije, prezentirati nekoliko paradigmatičnih formula-
cija srpskog mesijanizma, i to onako kako ih saopštavaju sami *autori*
vladajuće velkosrpske nacionalne ideologije i politike.

Kao i u interpretaciji drugih momenata srpske nacionalističke ideo-
logije, i ovdje, kad je riječ o percepcijama srpskog nacionalnog mesija-
nizma, moramo se vratiti Načertaniju Ilije Garašanina budući da će ono, u
osnovi, formulirati ključne aspekte ove srpske ideološke halucinacije.

²⁹ Bosanska vila, br.14., od 30.07.1891.

Prije svega, ovaj se mesijanizam pokazuje kao *etnocentrički mesijanizam*: historijska je misija Srbije, uz teritorijalno širenje“..priljubiti sve narode srpske koji ju okružuju.“³⁰ Ovaj motiv će se permanentno pojavljivati u ideologiji srpskog ekspanzionizma.

On će se reprodukvati i u politici kneza Mihajla, politici u kojoj, po dr. Vladanu Đorđeviću, “... bješe idealom Srba i to jednako u Srbiji kao i u Crnoj Gori a također i idealom njihovih knezova da oslobode sve Srbe bez obzira na vjeru i da ih ujedine u jednoj narodnoj državi. Njihovo *nacionalno poslanje* (pod.R.H.) bijaše i mnogo važnije od udesa narodne dinastije. Za ispunjenje tog narodnog poslanja bijaše Knez Mihajlo spreman da se zarati u sporazumu s knjazom Nikolom Crnogorskim“.³¹

No, u kasnijem razvoju srpskog mesijanizma, ovaj srpsko-etnocentrični, u osnovi hegemonističkih duh, mimikriraće se pod zastavom jugoslavenstva. Sad se ideja srpskog povijesnog mesijanizma transformira u ideju, misao i politiku oslobođenja južnoslavenskih naroda, iz čega će se, kasnije, deducirati ideologija srpskih historijskih prava na hegemonističku vladavinu prostorima eks Jugoslavije.

Ova mesijansko-oslobodilačka uloga srpstva neće biti samo opsesija srpskog nacionalizma – fašizma,³² nego čak, u jednom trenutku, ona postoje fikcija srpskog antifašističkog, partizansko-oslobodilačkog pokreta, na šta će rukovodstvo srpskih komunista u Srbiji upozoriti, neposredno, i Josip Broz Tito. Odbacujući, u konceptualnom smislu, nacionalnu politiku utemeljenu na podjeli naroda na većinske i manjinske, vladajuće i nevladajuće, Tito će posebno odbacivati ideologiju vodećih, misionarskih nacija, pa će sa tog stanovišta biti u prilici da kritizira ideologiju srpskog mesijanizma koja je uhvatila korijena i u vrhovima srpskih komunista. U tom smislu će ih upozoravati: „Vi ste takođe došli do izvjesnih pogrešnih zaključaka u pogledu uloge i značaja Srbije.

³⁰ I. Garašanin, cit., izd., str. 44.

³¹ Cit. prema: Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852 – 1912., nav. Izd., str. XXVII.

³² Njegovi kasniji ideolozi, poput, na primjer, Dimitrija Ljotića, inficiraće se srpskim mesijanizmom još u doba I svjetskog rata. Tako je, u ovom vrmenu, Ljotić „... odbacio Tolstojevu doktrinu nenasilnog hirišćanstva. Počeo je vjerovati da je providenje odredilo srpski narod za 'neku veliku ulogu', što je tema koja se često ponavlja u njegovom pisanju“ (Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat*,

“Ljiljan“, Sarajevo, 1996., str.37.) No, neće srpski mesijanizam ostati tek Ljotićeva literarna tema, nego će biti jedna od bitnih komponenti ideologije i prakse srpskog fašizma u toku II svjetskog rata. Ljotićev slučaj samo demionstrira, na osobnom, ali i na političkom planu, kako postoji duboka veza i permanentni kontinuitet između ideologije srpskog mesijanizma i politike srpskog fašizma.

Vi kažete: 'da se posle Drugog zasjedanja AVNOJ – a težište prenosi baš na narod Srbije' ... i dalje ukazujete, misleći na narod Srbije, 'na njegovu ogromnu naprednu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije'. U čemu je značaj Srbije u posljednje vrijeme, poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a? U tome što se u Srbiji sakupila centralna reakcionarna grupa, povezana sa svim reakcioniranim grupama u Jugoslaviji, pomagana od reakcioniranih krugova iz Engleske i Amerike i od njemačkog okupatora. Iz takvog položaja sasvim je nužno proizilazilo da su svi reakcionari špekulisali na pitanju Srbije. Ali bi bilo nepravilno reći, kao što to vi činite, *da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu* (pod R.H.) u 'rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije'. Što to znači govoreći jezikom prakse? To znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode – Makedonce, Crnogorce itd. To, međutim, nije tačno. I može kod mnogih izazvati pogrešnu predstavu o tome kako srpski narod oslobađanjem drugih naroda istovremeno treba da stekne i neku veću, vodeću ulogu. Pravilno je reći da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije, da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike. U toj borbi on obezbjeđuje svoju nezavisnost i svoju ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije. Tu je stvar trebalo postaviti tako, *a ne pričati o nekoj vodećoj ulozi, misiji i sl.* (pod R.H.) Srbije u Jugoslaviji³³. Stara predodžba velikosrpske nacionalne ideologije o oslobodilačkoj misiji srpskog naroda, prije svega, u odnosu na druge južnoslovenske narode, vidimo, figura i unutar "internacionalističke svijesti" srpskih komunista u toku antifašističke narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. Ni oni nisu imuni od infekcije glavnim opsjenama srpske nacionalističke ideologije u koje ulazi i *fikcija o srpskom oslobodilačkom mesijanstvu*, iza koje se, faktički, krije stara hegmonistička žudnja za vladavinom nad drugim narodima i njihovim životnim prostorima.

I kasnije, sve do doba disolucije socijalističke Jugoslavije i, pogotovo, u „legitimiranju“ agresije na Bosnu i Hercegovinu, velikosrpski nacionalno-državni politički program operiraće se *oslobodilačkom misijom srpstva* i iz nje opravdavati ratnu agresiju i teritorijalno-osvajačku politiku uopće, i prema Bosni i Hercegovini, posebno.

No, onaj imperijalni etnocentrizam, prirodno, mimikriraće se, i to pozivanjem, na *historijsku misiju Srbije* u širem, prije svega, evropsko-

³³ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, 17.09.1943. godine ovaj tekst je kolektivan rad u čijoj su izradi uz J.B. Tita učestovali, najvjerovatnije, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivan Milutinović, Cit. prema: J.B. Tito, *Sabrana djela*, Tom 23., str. 165.

hrišćanskom kontekstu, kao i u kontekstu odnosa između evropskih sila. Garašanin, u tom smislu, i uobražava da velika Srbija, kao "...nova srpska država na jugu podavala bi Evropi sve garancije da će ona biti vrsna i krepka država koja će se moći među Austrijom i Rusijom podržati". Formulira Garašanin ovdje jedan od permanentnih motiva srpskog mesijanizma: on, mada, potvrđuje to povijest, za to nema nikakve racionalne osnove, svoju misiju vidi i u tome da *srpstvo bude presudan faktor ravnoteže između evropskih, danas svjetskih sila*. Potvrdu i potkrijepu takvoj spoljašnjoj, međudržavnoj mesijanskoj ulozi srpske države Garašanin će, nošen nacionalnim uobraziljama i malignim nacionalnim romantizmom, naći i u geopolitičkim i duhovnokarakternim atribucijama srpske narodne egzistencije, pa će u tom smislu i pisati: „Geografičeskoje položenje zemlje je površina zemaljska, bogatstvo na prirodne proizvode i vojni duh žitelja, daje uzvišeno i vatreno čuvstvo narodnosti, jednako poreklo, jedan jezik – sve to pokazuje na njenu (Srbije, nap. R.H.) stalnost i veliku budućnost“.³⁴

No, i srpski mesijanizam, kako je to slučaj i u drugim ideologijama nacionalnog mesijanizma, ne crpi svoju halucinatnu inspiraciju isključivo iz predstava o vlastitoj, rasistički pojmljenoj, unutarnoj etničkoj i vanjskoj superiornosti, niti iz fiktivnih percepcija o ekskluzivnim ulogama u aktualitetu međudržavnih veza i odnosa. On, također, mora da se pozove na bivše, dakle, drevne, navodne, povijesne mesijanske uloge, pa da iz njih crpi i deducira težnju nacije da i u aktualitetu obnovi i izvrši svoje nekadašnju, mada, u aktuelnom kontekstu, dopušta to ova ideologija, i ponešto modificiranu mesijansku ulogu.

Većina ideologa velikosrpske nacionalne politike, kao što je to slučaj, vidjeli smo, i u ideologiji hrvatskog mesijanizma, srpski povijesni mesijanizam vidi, mada za to, nakon poraza na Kosovu, i više stoljetnog prebivanja srpstva pod osmanlijskom vlašću, nema nikakvog faktičnog osnova, prije svega, u *odbrani hrišćanske Evrope pred ekspanzijom azijsko – islamskog duha*. Pisaće, na primjer, u tom duhu, Sima Andrejević Igumanov da je srpski „pačenički“ narod u staroj Srbiji i Makedoniji“ ... vekovima braneći srećno evropsku kulturu i civilizaciju hrišćansku od azijskog vulgarizma, natopio samo krvlju i zasejao svojim kostima celo poluostrvo Balkansko od Egejskog do Jadranskog mora, do Pešte, Ismarice do Istrije i koji je što braneći Evropu i prolevajući krv za svoju otadžbinu i narodnost, boreći se, što ono kažu, na smrt i život za hrišćanstvo i svetsku civilizaciju, dosada stekao stotinu puta pravo na samostalan život...“³⁵ Halucinantna efekcija religijsko-nacionalnim mesijanstvom,

³⁴ Cit., djel., str. 46.

³⁵ Nav. Prema: Branislav Đ. Nušić, cit. djel., str. 106.

naravno, previđa povjesne činjenice, pa i ovdje, srpski mesijanizam iz historijski osvjedočenog poraza na Kosovu, dakle, definitivnog kraha te, navodne, borbe za odbranu civilizacije i hrišćanske Evrope, mitski deducira vlastiti povijesni ekskluzivizam, iz kojeg, onda, hoće, i ideološki i empirijski, opravdati agresivnu, imeprijalnu, hegemonistiku politiku srpskog državonacionalnog širenja balkanskim prostorima.

No, uvid u temeljne ideje srpskog mesijanizma pokazuju da on počiva na kolektivno-tradicionalnom osjećanju nacionalnog narcizma, i da je on njegovo temeljeno socijalno-psihološko izvorište. *Ovaj se narcizam manifestira u masovnoj svijesti da su Srbi kroz povijest bili protagonisti superiorne civilizacije, visoko vrijedne kulture i, posebno, jedne superiorne državno-političke i pravne egzistencije.* Ilustriraćemo prirodu ovog nacionalnog narcizma, kao bitne komponente srpskog nacionalnog mesijanizma, jednim, ali meritornim primjerom. Slijedeći opsesiju srpskim nacionalnim narcizmom, Ivan Ivanić će 1896. god., gotovo u halucinantnim idealizacijama opisivati civilizacijsko-kulturnu, moralno-psihološku i općedržavnu superiornost srpskog naroda iz doba srednjovjekovne srpske države.

Za njega, ona je "... jedna od najuređeniji država", ona je imala "... ekonomsku samostalnost, za koju bi joj i danas i Rusija zavidela".³⁶ Otuda, u ovoj percepciji, "... što je danas kulturni zapad, to je onda bio istok, a srpski narod stajao je u najživljem saobraćaju sa istočnim Englezima i Francuzima. Ali on je bio i zlatna kopča istoka sa zapadom, te jedan istoričar kaže da u Evropi u srednjem srpskog mora".³⁷ Vidimo, i ovdje, kako se srpski povijesni narcizam utemeljuje u falsifikatorskoj percepciji nekadašnjih povijesnih poduhvata i spasonosnih uloga srpstva. I ovdje, kako je to slučaj kod drugih ideologija nacionalnog mesijanstva, ideja *spasenja*, kao izvorna ideja hrišćanske teologije, poprima svjetovno-nacionalne, ali, uz to, i imprijalno-osvajačke dimenzije: iz bivših, navodno, mesijanskih nacionalizma, deducirati takve uloge i u povijesnom aktualitetu.

U retrovizorskoj percepciji, međutim, ideolozi velikosrpskog mesijanizma u bivšim historijskim ulogama, posebno uloji srednjovjekovne srpske države u doba cara Dušana, iz koje deduciraju savremenu srpsku mesijansku svijest, ne vide ništa imperijalno, osvajačko, okrutno. Naprotiv, teritorijalno širenje srpske države pod carom Dušanom nije motivirano profanim interesima nego, obrnuto, uzvišenim, mesijanskim idejama *spasenja čovječanstva*. Srpska je svijest od iskona, navodno, mesijanska,

³⁶ Ivan Ivanić, *Na Kosovu. Sa Šare po Kosovu na Zvečan*, Beograd, 1903., cit. prema: *Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852–1912.*, nav. Izd., str. 226.

³⁷ Ivan Ivanić, cit. izv., str. 227.

a nju, u paradigmatičnom smislu, nosi i objektivira car Dušan. Otuda je Caru "... trebalo Carstvo; no ne Carstvo kao proizvod bolesne i neuravnotežene ambicije, zavojevačko Vizantijsko carstvo, već misionarsko, kao ujedinjena narodna snaga za nošenje jednog velikog ideala rase i pravoverja, koje se kod Dušana identifikovalo sa Srpstvom ...".³⁸ A srpstvo je nosilac vere u Boga, balkanski Srbi su „nosioci i čuvari drevne kulture“³⁹, pa je, opet mesijanski, Car veliko Carstvo "... hteo da potčini svojoj velikoj ideji, da stavi u službu svom velikom cilju – ČUVANJU ISTINE I PRAVDE“.⁴⁰ Car je služio „opštem dobru, čiji je nosilac trebalo da bude Srpska država, njegovo Carstvo“.⁴¹ Kao i u drugim ideologijama nacionalnog mesijanizma, vidimo kako se i ovdje teološkim dogmama prikriva profana okrutnost ratnog imperijalizma. No, prepoznavamo i još jednu opću odluku mesijanske svijesti: mesijanski vođena nacija prevladava svoj sopstveni partikularitet, pa hoće biti u funkciji univerzalnih vrijednosti, općeg dobra, uobraziljama, mesijansko poslanje spasenja čovječanstva.

Vidimo, mit o srpskom povijesnom mesijanstvu i ekspanzionistička politika „legitimiral“ su se, s jedne strane, i mitsko-kolektivnim predstavama o duhovno-kulturnoj i političko-državnoj *superiornosti srpstva* u odnosu na druge narode, superiornosti koja je kao masovni osjećaj, stajala, kao njen konstitutivni dio, iza predstava o srpskom mesijanizmu i povijesnom srpskom nacionalno-kulturnom i državnom ekskuzivizmu.

S druge strane, ovaj se mit hrani halucinantnom predstavom o *drevnosti srpstva*, iz kojeg, onda, proizilaze njegov ekskluzivna, gospodareća prava. Ova ideja o tome da su Srbi najstariji narod na Balkanu, da su oni čak, neslavenski, odnosno, u ovoj verziji, čak indijski narod, također, ulazi u komponente srpskog nacionalnog narcizma, a preko tog osjećaja, i u bitne elemente ideologije srpskog nacionalnog mesijanizma. A, narod, koji je čak indijskog porijekla, svoju mesijansko-civilizacijsku superiornost izvodi, između ostalog, i navodnom, recepcijom predrimske, odnosno starodrevne indijske pravne kulture. Jer, "...se sva načela Dušanovog Zakonodavstva, i javno-pravna i privatno-pravna, nalaze u Vedama i u prastarom arijskom Manuovom Zakonu, koji se pomnje na dosta vekova pre Hrista“.⁴² No, opsesija drevnošću nema granica: ideolozi veliko-srpskog mesijanizma ne lociraju porijeklo Srba na starodrevno indijsko tlo.

³⁸ Ilija M. Živančević, *Budućem pokolenju*, (1934.), cit. prema: Olga Luković-Pjanović, *Srbi ... narod najstariji*, AIZ DOSIJE, Beograd, 1990., str.26.

³⁹ Cit. djel., str. 27 .

⁴⁰ Cit. djel., str. 27.

⁴¹ Cit. djel., str. 27.

⁴² I. M. Živančević, cit. izv., str. 22

Idu i dalje, Srbi, iz kojih su potekli svi Slaveni, kao najstariji narod svijeta, živjeli su osim na tlu Indije i na prostranim teritorijama Kine, koja nekada, tobože, nije bila kineska nego srpska,⁴³ Sibira, baltičkih zemalja, Njemačke, Belgije, Danske, Holandije, Francuske, Španije, Austrije, Italije, Grčke,⁴⁴ čak i Afrike. Sve u svemu, Srbi su ne samo „pranarod Evrope“ nego su i „pranarod svijeta“.⁴⁵ Iz te drevnosti, onda, razumljivo, proizilaze mesijansko poslanje i restauracija srpske imerijalne vladavine Drugim.

Pored ideologije tzv. historijskih prava, etničkog načela kao politike etničke srbizacije nesrpskog stanovništva, narcističkih predstava o srpskom povijesno-oslobodilačkom i odbramenom mesijanstvu, državnoj i kulturnoj superiornosti i povijesnoj drevnosti srpstva, srpski teritorijalni ekspanzionizam, kao supstancijalno određenje srpske nacionalne ideologije, „legitimirao se“ i *srpskim jezičkim hegemonizmom*. On je, također, važna komponenta srpskog teritorijalnog nacionalizma, kao njegovo konstantno korišteno legitimacijsko sredstvo. On je, istovremeno, i dio srpskog nacionalnog narcizma, a preko njega i iluzorne svijesti o srpskom nacionalnom mesijanstvu. Riječ je o Vukovskoj tradiciji⁴⁶ po kojoj nesrpsko stanovništvo, na prostorima prema kojima srpska nacionalna ideologija imperijalno pretendira, govori jednim jedinim jezikom – srpskim jezikom.

I u tome se vidi „legitimacijska osnova“ srpskog nacionalizma kao teritorijalnog nacionalizma, koji je, do kraja agresivno i konzistentno, primjenjivan prema Bošnjacima i jeziku koji oni govore.

No, srpski teritorijalni ekspanzionizam kao supstancijalno određenje srpske nacionalne i državno-političke ideologije i djelatne politike u 19. i

⁴³ Tu besmislicu razrađuje i brani, na primjer, Miloš Milojević (1840-1897), prema: Olga Luković–Pjanović, nav. Djel., str.55.

⁴⁴ Miloš Milojević, prema: Olga Luković – Pjanović, nav. Djel., str.65.

⁴⁵ Iracionalnu popularizaciju kao i dalje razvijanje prezentiranih besmislica srpske mesijanske svijesti poduzima, u novije vrijeme, u navedenom djelu, i Olga Luković – Pjanović. I onda kada je lišena ovih halucinacija, velikosrpska ideologija, i na njoj utemeljena kultura, ostaje opsjednuta srpskim nacionalnim poslanjem. Bez imalo ograda, da navedemo jednu ilustraciju te opsjednutosti, smatraće se da je Petar Kočić, kao pronositelj srpskog mesijanizma, zapravo, adekvata Dostojevskom i njegovoj hiposazi ruske ideje kao mesijanske ideje. O tome u: Milan Budimir, Kičićev mesijanizam, u:Sa balkonskih istočnika, „Srpska književna zadruga“, Beograd 1969.

⁴⁶ Vuk Karadžić je politiku srpskog jezičkog hegomonizma formulirao u članku *Srbi svi i svuda*, koji je prvobitno objavljen u almanahu *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, Jermenski manastir, 1849. Ovdje je korišten ovaj članak onako kao objavljen u knjizi *Etničko čišćenje ...*, nav. Izd., str. 29.

20. stoljeću, uvijek je imao svoju *potporu u srpskoj pravoslavnoj crkvi*. Povijesna uloga Srpske pravoslavne crkve zasnivala se na imanentnim reinperpetacijama hrišćanstva do kojih je unutar srpskog pravoslavlja dolazilo upravo na terenu državno-političkih i nacionalnih aspiracija ove crkve. *Srpska pravoslavna crkva, zapravo, bila je jedan od osnovnih duhovno-sakralnih i svjetovnih legitimacijskih osnova srpskog nacionalizma kao teritorijalnog ekspanzionizma i njegovih doktrinarnih izraza.*⁴⁶

N U R I J A

Živjela je u maloj kući kraj rijeke. Kućica je bila od bukovih direka i ljeskove čatme oblijepljena limskom pržinom i posađena na niskoj podzidi od kamenih ploča. Prozori su bili mali, četvrtasti, i po cijeli dan otvoreni.

Tiha kao užjak, rijeka je dolazila niz boljhansku ravan, provlačila se između rasovskih vrtova i pod Huzovom bašcom ulijevala u Lim.

Ispod prozora čatmaruše bilo je nekoliko širokih jazeva iz kojih su Rasovci odnosili pijesak, sitan kao toz. U tim vodenim trbusima, bosu i golokraka djeca, lovila su ribice.

Nuriya je imala mnogo braće i sestara. Hajriz je bio najstariji. Bila su to lijepa i napredna djeca. Po cijeli dan u maloj kući se ulazilo i izlazilo. U toj košnici sa hajatom prema putu vrio je život. U vrtu iza kuće, nadirale su jedre stabljike kukuruza kao gora, a između snažnih stabljika, šarenjele su se krupne, krastave tikve. Kad pripekne, Nuriyina majka Arifa otkine široki list i njime kao čadorom zakloni tikvu, kao da je od očiju krije.

Arifa je bila krupna i vazda nasmijana. Živjela je bez žurbe. Niste je nigdje mogli sresti bez njenih dugih, sjajnih igala sa crvenim đindusima na krajevima kojima je neprestano hvatala bijelu, beskonačno dugu nit. Spremala se za zimu.

Oca Smaja, u plavom radničkom odijelu, mogli ste sresti svakoga dana sem nedjelje u ulici od Nikoljačkog mosta do pijace. Oko podne spusti kolica ukraj parka, sjedne na klupu pod starim orahom i odmota zavežljaj. I tako svaki dan.

Nuriya je završila osnovnu, dalje nije mogla. Tanak džep uličnog čistača mogao je školovati tek svako treće.

Dešavalo se često, ne znam da li slučajno, da se zajedno uputimo iz grada. I baš jednom, dok smo se tako vraćali širokom rasovskom džandom, ona započe:

– Slušaj, reći ću ti nešto važno – veli mi.

Nenavikao na ovakav ton u njenom glasu, okrenuh se prema gradu kao da me neko otud zovnu, a on, oivičen blještavilom Lima i velikim

kamenim hatulama kao polomljenim vilicama, porumenio pod tek upaljenim svjetlima kao sazrio čir.

– Kad djevojka voli – nastavila je sramežljivo – to je kao da gori lučevina.

Zašto li mi to sada govori, razmišljao sam, dok se iza jedne blage krivine začuše kopite i, ispred sijenom natovarenog konja, izbi čovjek. Ispod dviju ogromnih bala fiktale su noge kao mačuge. Glava koja je jedva virila iz tovara bila je raspolovljena bijelom crtom od sredine čela prema nozdrvama. Čovjek pred konjem mirisaše na polje duhana, a cigaru držaše u ustima pa kao da mu svitac bješe sletio na kraju usni. Sklonili smo se u kraj, ali, iako put bješe širok, nismo uspjeli izbjeći onaj dražesni dodir sasušene trave i opijajući miris planinskih cvjetova.

Rastali smo se na kraju voćnjaka. Ona je otišla u svoju čatmarušu, ja – tetki Fati na gornji sprat kuće, u musafirsku sobu, odakle ću svunoć, pritisnut nesanicom, pogledivati u njene prozore.

Istoga ljeta dogodila se tragedija: jednoga tihog julskog dana, kada je na rasovskoj ravnici ležalo sunce kao ćilim, utopiše se Nurijina sestra Ramija i brat Rafet. Omamljena bjelasastim ribama koje su, ošamućene beranskom celulozom, plutale nizvodno kao ljesa, Ramija se obrela u opasnom vrtlogu.

Vidjevši da se našla u vodenom svrdlu, u koji su joj posljednji zamakli pramenovi duge kose, Rafet je skočio za njom. Osim sitnih staklenastih mjehurića u kojim su izašle njihove duše, ništa se drugo nije vratilo iz dubine. I kada se zeleno platno smirilo, a sitni mjehurići otplovili niz Lim, planula je obala. Ljudi su izbezumljeni dotrčavali do vode i pred tom smrtonosnom branom zastajali kao okamenjeni, bespomoćno gledajući u veliku zelenu plahtu što se lagano gipkala pod vrelim julskim suncem. Dole duboko u svojim kamenim čeljustima, Lim je držao zarobljene brata i sestru.

Vijest se brzo pročula Rasovom, pa, kad je došla do Nurije, ona je prvo zatvorila oči i čvrsto stisnula majku Arifu, tako da je ispod njenih nokata šiknula krv. Preko usana joj se navukao plav obruč, a onda je pobijeljela i pala. Zalivali su je vodom, udarali po obrazima i ona bi dolazila sebi i opet padala.

Od tad, Nurija je mrzjela Lim i sve rijeke na svijetu. Grozila se kao da je njihovim koritima proticala krv. Od tada klela se Ramijinom dušom i rijetko izlazila iz kuće.

Ostatak ljeta prošao je u tuzi za utopljenima. Iz Nurijinih očiju iščezla je radost, a duge crne kose izgubile su sjaj. U malu čatmarušu kraj rijeke uselila se njena patnja i progutala joj osmijeh. Danima je plakala. Sve rjeđe smo se vidali, a i kad bismo se sastali ona je šutjela ili pomi-njala Ramiju. Sve drugo je za nju bilo izgubljeno.

Jedne večeri stajao sam u vrtu iza tetkine kuće i uživao u nepo-novljivoj predstavi rane jesenje noći: žarkocrveni mjesec prosuo se po okolišu, cijedeći svoje zrake kroz orahove grane što su se zabadale u vodu u kojoj su se caklile srebrenkaste pastrmke kao žarovnice. Svojim praskavim glasovima cvrčci su slagali sa svih strana, a gore visoko u vrhovima Vlaha odlijegao je jedan umilan ženski glas. Bila je to Vezirka, koja je imala običaj da otvori prozor i kroz mjesečinu pusti svoju pjesmu.

Nurija izviri napolje i reče:

– Kako lijepo mirišu kadife.

Nisam se pomjerio s mjesta. Želio sam da zaustavim dah i da svu ljepotu i sve mirise ovoga svijeta prepustim njoj.

A onda je poštar Ramo, naš komšija, donio poziv na moje ime. Na njemu je bilo lijepo odštampano, pisaćom mašinom, ime grada, broj vojne pošte 2253/2 i datum javljanja u kasarnu. Sviju nas je u kući obu-zela nekakva tajna radost i, pošto sam bio najstariji od četvoro braće, dotad nepoznat osjećaj ponosa, mada sam kasnije na vodi, zatekao majku kako plače dok se tanak mlaz Rajevače ulijevao u crvenu testiju.

Služio sam u kraju gdje umjesto djevojaka sreću se bivolice, gdje su dani topli, a noći studene, gdje se zemlja rasteže kao žvakaća guma i gdje milicija do kasno u noć juri zaprege zbog saobraćajne nediscipline. Seljaci su bili tvrdoglavi i nisu vješali fenjere ozada, a to je po državnim propisima bila obaveza. Tamo bješe ljubav zabranjena, ali sam opet, u jarugama uz prugu, često zaticao žive kamare. Pruga je vodila kroz široka pšenična polja, kuda sam svaki dan, po zadatku, pješke odlazio u malu varoš, šest kilometara udaljenu od kasarne. Varošica bješe smještena na kraju polja i kada bi smo pogledali sa prozora naših spavaonica, sretali su nas sivi stubovi fabričkih dimnjaka iz kojih su vječito kuljali otrovnožuti oblaci i lijepili se za krovove kuća dajući im žučkastosivu boju.

Zbog toga niko u okolišu nije sadio kupus.

Bilo je oko podne kada sam, vraćajući se iz vojske, stigao u Rasovo. Dan julski, dug i topao kao i onda kad su se utopili Rafet i Ramija. Hitam uskim puteljkom kroz Mahovu bašču i jedva čekam da stignem. Jabuke

obisle na tankim granama kalemaca, pucaju od jedrine. Na onom istom mjestu gdje sam prvi put poljubio Suvad, skotrljala se velika šarka. Zraci se odbijaju od šarenog obruča kao da je staklom presvučena. Opazi me pa se brzo odmota i nestade kroz travu, ostavljajući za sobom još jedino jezivo šuštanje od kojeg se dizala kosa na glavi. Na širokim jazevima ispod čatmaruše, bosa i golokraka djeca hvataju ribice. Prije nego sam zakoračio na drven mostić, napravljen od dvije neuglačene daske, jedna ženska prilika minu stazicom između kukuruznih stabljika i jedva otetura za ćošak Smajove čatmaruše. Bježeći od mog pogleda odnijela je tanak repić napravljen od ostatka neopale kose.

Bika Bisa, koja se upravo spuštala niz vanjske stepenice velike tetkine kuće, raširi staračke ruke sa skorušenom kožom i još jednom ponovi da ne žali što nema sinove kad ima ovakve unuke, sinove njenih kćeri. Slabo je čula pa odveza mahramu i otklri uši. Govorio sam u te žive mikrofone i trudio se da me što bolje razumije.

– Gdje je Maho? – pitam je.

– Otišao je na put. Čak u Irak. Evo mjesec sastavio. Djeca su na Limu. Strah me, dijete moje, Lim je ko vuk. Fata je u mahali, saće, samo što nije. Koliko je to sati?

Kazah joj i smogoh snage da upitam za Nuriju, grleći je tako objema rukama i moleći tako da mi ništa ružno ne kaže o njoj.

Bika Bisa prvo pogleda preda se, pa onda tamo prema čatmaruši i duboko uzdahnu, izvlačeći mi tako i posljednju nadu.

– Nema joj lijeka, sine moj. Otkako se Rafet i Ramija utopiše, svrnu joj pravo naniže. Ne pomažu ni doktor ni hodža, niko. Ili je ubi žalost, ili povučē od nekog, ili je treće... – Stara ugnu ramenima: – Mrav je od nje brži, eto šta ti rekoh, mrav...

Zaspi jedino pomalo u zoru. Dođe ponekad i ovamo. Eto, maločas je bila, pa veli: da idem Biko, sve mi nešto kazuje – neko će vam doći...

Utom jedan putnik zaustavi pretila dorata na prašnjavom putu iznad čatmaruše i majku Arifu upita ima li Nuriji boljitka, a mali žuti oblaci, kao pjege na Nurijinim nogama, krenuše od kopita prema sedlu.

– Biće dobro, ako Bog da – odgovori majka Arifa i, svikla na ovako teška pitanja i ljuta na sudbinu, ne pogledujući u onog čovjeka gore na putu, okrenu u kuću

– Dobra moja Nurija. Nije željela da je vidim – prošaptah, siguran da me moja na uši otvrdla bijača nije čula i svjestan da me otud iz utrobe čatmaruše, kroz zatvoren prozor gledaju dva topla crna oka.

O S V E T A

Na adresu Faruka Zvijuka, koji već nekoliko mjeseci radi na bauštelima po Bavarskoj, prispjelo je pismo. Njegovo ime i adresa bili su ispisani nevještom rukom, štampanim latiničnim slovima. Rukopis mu je bio nepoznat.

Polako je otvarao koverat, kidajući sa dva prsta dio po dio jednu njegovu ivicu, ne sluteći ko mu se to obraća.

"Iznenadićeš se ko ti piše", stajalo je na početku.

"Piše ti tvoja kona Behija, čijem si pismu najmanje mogao da se nadaš.

Slazila sam u prošlu srijedu poslom u čaršiju, te mi poštar dade pismo. Tvoje pismo za onu rospiju, tvoju Halimu, da joj ponesem gredom. Nijesam joj ga dala – zainat.

Nijesam ga ni ja pročitala. Šta ja imam čitat' šta joj pišeš. Uzela sam samo tvoju adresu, koju sam jedva prepisala. Pismo sam bacila u šporet. I neka sam.

Pišem ti o tvojoj Halimi. Hoću namah da ti kažem da ona više nije tvoja, koliko jesam li dosad ja bila tvoja. Ona ti se odmah, nakon mjesec dana pošto si zimus otišao, slizala sa onim mojih pastuhom Haimom, pa su ti po svu noć zajedno u tvojoj kući, na tvojoj postelji.

Ne pišem ti da bih te lagala, da bih šta njoj naudila, onakoj se ne može ni nauditi, Bože sačuvaj!

Jedne noći, kad je kiša lila kao iz kabla, pratila sam Haima, neprijetno, kao mačka. I sve sam vidjela.

Kad je on onako razuzdan ušao u tvoju kuću, kod one rospije, počekala sam malo u mraku, pa sam uzela one velike stube sa sijena, iz tvog kotara, pa sam ih uzaslonila uza zid, pa sam se propela blizu pendžera, koliko da se može provirit'. Svojim sam očima gledala.

Oni goli kao od majke rođeni, valjaju se u klupko po postelji, onako razuzdani, uz kikut, kao da je njihov čitav dunjaluk. A mene srce puca od muke. Umalo sam se stropoštala sa stubama zajedno, da vrat slomim, kad sam sve to vidjela. Jedva sam se dovukla kući od muke. I te sam noći navukla prehladu i kašalj, te sam болоvala nekoliko dana.

Vidjela sam ih nekoliko puta, kao što ti gledaš ovo što ti pišem, i sve to prećutala pred Haimom. Pravila sam se nevješta, kao da niti šta vidim – niti znam. Nijesam smjela da se odam pred njim. Ofutio bi me. Tako sam se punila gorčinom i jadom, trujući svoju lubinu i srce.

Faruke,

Tebi ovo pišem i niko drugi za ovo ne zna, pa ako ti je stalo da sve vidiš, a ti dođi pa se i sam uvjeri svojim očima.

Faruke,

Treba da im se osvetimo za ovo što nam čine, njima oboma. Ja sad iz dna duše mrzim moga muža Haima, kao domuza. Samo mi je stalo da mu se osvetim, što bi i ti trebao da učiniš.

Sve sam ti rekla, kao da si tu bio i sve vidio, pa sad radi šta znaš!

Kod nas je sad proljeće i behar, a ja od neke muke ništa ne vidim".

Behija.

Sve je to stajalo u pismu koje je pročitao dva puta, i oba puta mu se čitav svijet okrenuo oko glave. Neka teška guka skupila mu se u grlu, pa nakratko nije mogao ni da predahne. I u grudima je osjećao neizmjerni teret, kao da mu se navalila čitava planina. Da nije s mukom ustao da uzme čašu vode, činilo mu se, namah bi se ugušio.

Osjećao je neku neizrecivu teskobu, neku čudnu uzrujanost, kao da će tijelo da mu se rasprsne, u bezbroj sitnih komada.

Znao je da tu noć neće prespavati, pa je jedva čekao da ona prođe, da svane.

Umjesto da ode na gradilište, ujutru je prije svih stigao pred vrata «biroa» s namjerom da uzme dopust, da nakon toga ode da sve raščisti zauvijek. Kako? To nije još ni smislio,

Na pitanje upućeno od strane šefa – da nije kakav smrtni slučaj u porodici, Faruk je onako izgubljen progundao: "Gore od toga"!

Šef je na to lakonski izgovorio: "Žao mi je", ni u podsvijesti ne znajući o čemu je riječ. Dao mu je deset dana odmora.

Faruk je iz tih stopa krenuo na stanicu.

Do Zagreba je putovao vozom, a odatle nastavio autobusom. Isplanirao je tako da u svoje selo uđe neprimijećen, u rani akšam.

Nije se uputio prema svojoj kraći, kao da tu istu kuću nije on sam s mukom podizao i kao da nikad i nije bila njegova. Uputio se prema Haimovoj kući. Vezalo ga je ono Behijino pismo. Želio je prvo njih dvoje da vidi. Da vidi Haima. Da mu ona uživo ispriča ono što mu je u pismu napisala. I još više.

Izbjegavao je otvoreni seoski put, idući prečicom, da se ne bi susreo sa nekim ko bi ga prepoznao. Prvi put mu se desilo u životu da

je poželio da ostane neprimijećen, i to nigdje drugo do u svom rodnom selu, kao da je kakav lopov koji je došao da našto krade, a ne čovjek koji je "ukraden".

Tako je stigao do pred vrata Haimove kuće. Podigao je ruku i stisnuo prekidač.

Tišinu noći prekinuo je zvuk zvona.

Dok je čekao pred vratima da ih neko otvori, prisiljavao je sebe da bude smiren, da suzbije jed. Čitavom je dubinom dlana jedne, a potom druge ruke stiskao vrh nosa, trljajući čas na jednu – čas na drugu stranu, da mu je pred očima iskriilo. Činio je to s namjerom da iz sebe istjera sav bijes, razmišljajući pritom: šta ako se na vratima pojavi Haim, hoće li prvo sa njim da se "razjasni", onako bošnjački, ili će imati priliku da Behijinu priču iz pisma čuje uživo, pa da tek onda učini nešto. Znao je samo toliko: nešto treba da učini, zbog toga je i došao. A šta, to još nije znao.

Otvoriše se vrata i na njima se pojavi Behija, sa blagim osmijehom na licu. U očima joj zaiskri radost koja se nije mogla sakriti, te se po tome dalo uočiti da nije bila iznenađena njegovim dolaskom. Naprotiv!

"Uđi... Sama sam", rekla je takvim glasom, kao da je očekivala nekog posebno dragog, do kog joj je u tom času doista stalo.

"Evo, kao što vidiš", započe Behija uz kahvu, "on je tamo". Zastade na trenutak, pa nastavi uz osjetan uzdah:

"Voljela bih da im se osvetimo!... To bih najviše voljela".

Dok je to pričala, Faruk je pronicljivo posmatrao njeno lice, grudi, struk, kao da je došao samo nju da vidi, i da je poželi.

Gledajući to tako lijepo tijelo i ljupko lice mlade Behije, u njegovoj se svijesti rodila suluda ideja, koja je potrla svaku drugu misao. Iz njegovih usta izlete:

- Da, da!... Da im se osvetimo!... Svakako ćemo da im se osvetimo – reče Faruk zadovoljan. – Idemo iz ovih stopa!

Faruk ustade, gledajući Behiju pravo u oči. U tom nepojmljivom djeliću vremena, njemu se učini da je u tim očima vidio svo plavetnilo neba. Obuze ga neka neizreciva, gotovo djetinja radost. Lice mu se ozari.

- A đe ćeš me?... Šta ću ti ja? – upita Behija začuđeno, ustajući i sama.

- Ti mi trebaš, ako hoćeš da im se osvetimo – reče Faruk, objuvivši joj lice dlanovima, i dalje zagledan u to neizmjereno plavetnilo njenih očiju.

Behijino tijelo se na tren ispuni toplinom, koja dotače i Farukove dlanove.

Otišli su noću a da ih niko iz sela nije vidio. Faruk je platio taksi da ih odvede do Zagreba, odatle su nastavili naredne noći. Zora ih je dočekala u Njemačkoj, nasmijane i vesele.

Pri povratku od Halime, Haim je poljubio zaključana vrata svoje kuće. Njegovo dozivanje, da mu Behija otvori vrata, ličilo je na ponoćni pseći lavež.

STARAČKI MUHABETI*

Meta Jahin Koljindar, kažu, doživje sto i trinaest leta. On je rođen u selu Koljina, sad zvano Koljenoviće pokraj Gusinja, krajem osamnaestog vijeka, a preseli na Ahiret početkom dvadesetog. Imao je još dva brata. Najmlađi je ubijen kao momčić od šesnaest-sedamnaest godina od razbojnika i pljačkaša, braneći svoj buljuk ovaca da ne bude opljačkan. Drugi brat Metin Alija, ili naši Alja, doživje duboku starost. Otac im se zvao Jahia; Jaha, a majka im bijaše od bratstva Deduši, iz susjednog sela Vusanja.

Sredinom devetnaestog vijeka Met-Jaha preseli u mjesto imenom Rudine, a to je između Vojnog sela i Višnjeva, blizu Pobodenoga kamena. Razlog njegovog iseljenja je bio sukob sa Ali-begom iz kuće Šabanagića. Šabanagići su od birvaktile bili dizdari, kapetani, i kajmakami Gusinjske nahije. Dvori Šabanagića su ranije bili na Tablji, pa kad ono zaprijeti opasnost od Keljmenda onda sebi izgradiše dvore na sigurnijem mjestu, pored rijeke Vruje, gdje su imali čitfluke. To je na lijevoj obali rijeke Vruje, na jednom brežuljku nedaleko od ćuprije i drumu koji od Gusinja vodi ka Kruševu i Plavu. Kale-tvrđava (i kišla - vojni garnizon) je sagrađena od krša-kamena, pa je narod nazva Kršla.

Mnogo prije toga, neki Metini preci dođoše ili se vratiše, ne zna se tačno kad, u Gusinjsku nahiju. Sagrađiše sebi konake, na jednoj maloju zaravni s lijeve strane Krša Čekića, a poviše čitfluka Šabanagića. To se mjesto isprva zvalo Koljina. Prema svojim stanovnicima, kako je to kod nas adet.. Osim što su se bavili stočarstvom, bili su čuvari drumu koji je od Šalje, kroz Vusanje, iznad Krša Čekića, pa pokraj Vruje vodio u čaršiju gusinjsku. Kako je vrijeme prolazilo pleme Koljindari se uvećavalo, pa tako i naselje, koje se nazva Koljiniće. Jedan dio plemena su radili na begovim posjedima, beglucima. Drugi dio su se nastavili baviti stočarstvom, a pride kiridžijstvom i haznadarstvom, a Metin babo Jahia je bio jedan od njih.

Gusinje je tad bio raskrsnica trgovačkih puteva u više pravaca. Gusinjani su se bavili kiridžijstvom i trgovinom, stizali su na pazare Podgorice, Skadra, Peći, Prizrena, Skoplja i Soluna, a i Novoga Pazara, Sarajeva, Mo-

* Odlomak iz knjige.

stara i Dubrovnika. Gusinjeci su se još tradicionalno bavili gajenjem ovaca, pa su njihovi buljuci stizali do Šumadije, a poslije Kara-Đorđeve bune samo u Bosnu i Hercegovinu. Zahvaljujući tome i liberalnim kanunima tadašnje osmanske vlasti, jedan sloj iz naroda se vrlo brzo bogatio. Ali su vremenom postajali "prst u grlu" lokalnom agalarsko-beglerskom staležu.

U Gusinjsko-plavskoj ljugi važio je jedan kanun, od bir-vaktile, pa do danas važi: "Allah kalabi, svako za sebe grabi, pa onaj što više ugrabi konja jaše, a onaj što ugrabi malo konja mu vodi". Šabanagići, i uz njih još nekoliko familija, su ugrabili vlast i najbolje posjede u ravnici dok se na sablju dobijalo, a sabljom dijelilo. Zato je sad mnogima preostalo da rade na imanjima begova i aga ili da krče šume i tu sebi prave obradivo zemljište. Meta izabra ovo drugo. Kako se mal i buljuci množili, njemu zatreba obradive zemlje pa uze Laze, proplanke u šumi poviše sela, raskrči žbunje, počisti kamenje i napravi livade. Te livade i dan-danas nose ime Metini lazi, koje poslije smrti svoga oca rasproda jedan od Metinih sinova, pa od sveg mala osta samo ime. Mada je tad važilo "ko iskrči šumu, njegova zemlja" Ali-begu se to ne sviđje, jer tudije je napasao svoje ovce i koze. Zato su njegovi čobani nastavili puštati stoku u Laze i tako činili zijan, naški rečeno – harali Metu. Nekoliko puta u Lazima, po nekošenoj travi, Meta je nalazio ovce i koze Ali-begove, pa je opominjao čobane, a bega molio da to više ne čine, „helj druga bi”. Oni to nisu uzimali za ozbiljno nego su nastavljali na čordu i zor da ga haraju.

Jednog dana vide on da su koze i ovce Ali-begove u lazima i da ih čobani napasaju kao da je to begluk, a ne mal Mete Jahina Koljindara. Nagara se ugljievijem po obrazu da ga ne bi prepoznali čobani, pa udari na njih, pomlati ih i potjera sa laza.

Ali-beg je znao ko mu je premlatio čobane pa zato drugi dan posla sa čobanima sejmene i naredi im da odvedu koze u Metine laze. Na to on odgovori istom mjerom, uze hutu i kukuljaču, i kad stiže na laze udari na njih i pomlati ih. Sejmeni, koji su mislili da niko ne smije udarit na begove ljude, ležali su hladu, malo dalje. Kad začuše figanj i pisku čobana jurnuše ka Meti. Vide on da će bit belaja, okrenu hutu ka sejmenima i doviknu im da se ne primiču jer će pucat.

Dok su se sejmeni u trku približavali Meta pomisli, jal' će bježat – jal' će pucat, treće nema. Bježat ne može, jer kad jednom uteče, ka' da je sto puta utekao, a za onim što bježi i bupčad laju. Ako puca i ubije sejmena beg će mu se grdno osvetiti. Dobro je znao da je Ali-begov djed Đulj-beg za po jednu krv, za jednu noć raskući Memiče, a za jedan dan popali, pobi, i otjera bratstvo Bukumire. Memiči su bili gusinjski muslimani, a Bukumire šiptarsko bratstvo pravoslavnog vjeronauka. Šabanagići su imali podjednako oštru sablju za svakoga ko im na put stane. Sve je ovo Meta dobro znao. Opet, živ se neće predat u ruke begovim toja-

gašima, da ga u bukagijama vode po čaršiji, da mu kosti lome i svakakva čaršijska fukara pljuje, u prolazu. Zato je podigao hutu i čekao. Kad su sejmeni došli na pet-šest koraka on opali, pogodi prvog po pasu, i na zemlju obali. Drugog koji je nešto petljao oko kokota (horoza) na huti obori kundakom. Čobani pobjeغوe u Kršlu kod Ali-bega.

Znajući da će ga Ali-begovi sejmeni tražiti, Meta se sakrije u šumu iznad sela. Kako su Ali-begovi dvori, Kršla, bili ispod Laza, na zaravni u domaku sela mogao ih je posmatrat odozgo kao na dlanu. Vidio je deset sejmena kako napuštaju Kršlu i upućuju se sokakom naviše ka njegovoj kuli. Došli su do pred kulu, istjerali mu familiju van. Uto dođe brat Alja, uze mu hanumu i sibijan sa ledine i povede k' sebi. Ubrzo kula planu. Krov od šindre i drugi boj od brvana izgorješe brzo, a prvi boj od kamena osta obavijen crnim dumanom.

Potjera za Metom se nastavi, a on po akšamu ode u selo Vusanje kod svoga daidže i skloni se, da bi imao vremena da razmišlja kako da dohaka Ali-begu. Kad je dobro sve izvagao, shvati da je najbolje da se iseli iz Gusinjske nahije i počne život u nekom drugom kraju. Kako je volio Bosnu, njena pitoma brda i doline, njene merhametli ljude i adete odluči da se preseli tamo. Dukata je imao dosta, mogao je gdje početi iznova, ali je nešto drugo mrsilo njegove račune. Naime, za iseljenje je morao imati izun i muhur skadarskog vezira. Da bi preduhitrio begove habernoše koji će ponijeti haber o ubistvu sejmena iste noći napusti daidžinu kuću i krenu za Skadar. Trebao je stići kod vezira prije dževapa Ali-begova, uzet dozvolu, vratit se u Gusinje, tajno se sastat sa bratom Aljom koji bi mu pripremio familiju za daleki put u Bosnu.

Sabah ga zateče u čuvene Škale šaljske, gdje su uvijek čekali cubovi, drumski razbojnici, i robili putnike i karavane. Kako ih nije mogao izbjeći on pripremi hutu za svaki slučaj. Nije prošao ni sto koraka kada iskočiše cubovi pred njega viknuše:

- Nalju! Kuš je ti! (Stani! Ko si ti?)

Držao je hutu čvrsto sa obje ruke, na gotovs i odgovorio:

- Un' jam' Met-Jaha Koljina! (Ja sam Meta Jahin...!)

Čujući odlučni glas, a budući da su čuli za njega, upitaše:

- Na čiju besu prolaziš, Met-Jaha?

- Na besu ove puške – odgovori podižući hutu, na šta se oni pokolebani skloniše sa džade u stranu i propustiše ga.

Stigao je Meta u Skadar, priča se, oko podne i prijavio se kod vezira. Primio ga je vezir i ovaj mu je objasnio da želi da se preseli u Bosnu, i da mu treba izun od njega. Brzo ćatibi napisашe što mu treba, a muhurdar udari muhur. Daše mu sve što mu je bilo potrebno za preseljenje. Napusti Meta vezirove dvore i iziđe u čaršiju. Htio se je odmorit u nekom hanu, pa će sutra krenut za Gusinje.

Dok je išao čaršijom i tražio han ču da ga neko zove. Bili su to vezirovi sejmeni. Stao je kao ukopan pomišljajući na najgore. Sejmeni mu priđuše bez žurbe i objasniše da ga traži vezir i da treba da pođe s' njima. Stigli su u saraj, pred vezira, kad tamo Ali-begov haberdžija. Praveći se da ga ne vidi prišao je veziru, koji ga je pozvao da mu vrati čage koje mu je dao prije par sahata.

Pomislio je Meta da će bit bačen u zindan. Međutim vezir je bio u čehri ravnodušan. Rekao mu je da zna šta se desilo u Gusinju i pročita mu pismo koje je uputio Ali-beg. Pismo je otprilike glasilo, da mu vezir zabrani iseljenje, da mu ne da da napusti Gusinje, jer ako "Meta ode, ode pola Plava i Gusinja". Popraviće mu kuću koju mu zapališe sejmeni i niko mu više ne smije činit zijana kao ranije.

Meta je pristao da se vrati za Gusinje, ali neće da zivi u komšiluku sa Ali-begom. Ne treba da mu popravlja kulu nego neka mu da jedan od svojih begluka malo dalje, pa će on sam sebi gradit konak po svom ćefu, a da zadrži imanje u Koljiniću.

Vratio se sa preporukama od vezira u Gusinje i sastao se sa Ali-begom u "Kršli". Oni što su vidjeli da Meta ulazi u begove dvore mislili su da će bit kažnjen. Silni Šabanagići su običavali kažnjavat svoje podanike za počinjene greške ponekad i do trideset udaraca tojagom. Ali ovog puta nije bilo tako. Meta je tražio od bega da se naseli u Rudine, koje su pripadale beglucima Šabanagića. I ovaj je pristao. I, umjesto u Bosnu Meta se preseli u drugo selo u Gusinjskoj nahiji.

Mnogo prije nego imade onu "kalamburu" sa Ali-begom, i kad su Plavogusinci zimovali svoje buljuke ovaca u Bosni, krenu Meta prije buljuka i čobana, da obezbijedi za ovce sijeno i konake za čobane. Odnese sa sobom jednu mačku, koja je bila štetočina, u namjeri da ju stopi (izgubi), pa kad stiže u Bosnu na odredište pusti mačku u neko grmlje, ubijeđen da se je otarasio. Kad nađe sijeno i konake, a čobani i buljuci stigoše na odredište, vrati se kući. Tek je sjahao s konja i htjeo da uđe u kuću vide mačku kako se izlježava na pragu. Nije mogao da povjeruje svojim očima, a ukućani mu rekoše da se ona vratila prije nekoliko dana. I tako osta uzrečica ako se neko vrati brzo sa puta: "Ka' Metina mačka iz Bosne".

Meta se preseli u Rudine. To je između Vojnog sela i Višnjeva, blizu Pobodenoga kamena kako zvaše jedan kamen između sela Rudine i Višnjeva. Kažu da je to pola puta između Gusinja i Plava. Meta odabra neke rudine, u podnožju šume zvane Buče, a ispod Krša Kovačeva, koje su bile neobrađene, obrasle divljom travom i čičvarom (žbunjem), kako im i samo ime kaže. Na dnu jedne brinje (strme livade) je htio gradit konak ali dok je kopao temelj pojavio je izvor, pa su radovi prekinuti, a izvor zatrpan jednom ogromnom kamenom pločom. Onda je sagradio brvnaru, kao privremeno rješenje za nastupajuću zimu, malo zapadnije od tog mje-

sta. Očistio je Rudine od čičvara i kamenja, a zatim ih izorao i napravio pretkućnicu i obradivu zemlju. Poviše tog mjesta su bili gajevi u kojima, kažu, imalo je bukve debele i do dva ljudska hvata.

Meta se doselio u Rudine među prvima. Prije su tu bili Haka, iz Keljmenda i Keć-Ljeci iz Rugove. Nedugo zatim doseliše Đevukaj iz Rugove, a nešto kasnije jedna familija iz Šćipnie, Miljuši i iz sela Vusanja, familija Vučetaj. Ne zna se tačno kad, ali Metinim posredstvom sele se u Vojno selo, susjedno selo do Rudina, jedna familija bratstva Deduši iz sela Vusanja, Metini daidže. Zatim iz Vojnog sela prelaze u Rudine.

Meta je poznavao "tarsove" ljude u svom kraju, pa se i dosta od takvih čuvao, da mu ne podvale, obrukaju i opričaju. Njegov ponos mu nije dao da mu se to desi, uvijek je bio na oprezu i malo su mu mogli nauditi. Brat Alja mu je ostao u selu Koljiniću, ali su bili često zajedno pomažući jedan drugom i vodeći mu računa o imanju koje je imao u Koljiniću, kad Meta nije mogao stići. Imao je i svoje pleme za sobom, koje ga je voljelo i cijenilo. A zlih duša je imalo uvijek, pa i onda u ovom kraju, koji uvijek biše spremni da naude svakom naprednom, pa bi upotrebljavali razne smuce i podvale, samo da mu naude.

Tako jednom, mještani Vojnog sela se organizuju da uđu u gajeve Met-Jahine i pokidaju mu šumu. Čim je to dočuo, odmah je poslao jednog od sinova svom bratu i plemenicima, sa porukom da je napadnut. Dok su ostali Koljindari bili na putu da im se pridruže, Alja je već stigao i izišao pred Vojnoseljane sa sabljom u ruci. Kad su vidjeli da će biti krvi oni su se povukli. To je bila prva i posljednja proba, otvoreno, da mu dohakaju. Bilo je podmuklih i skrivenih pokušaja, kao naprimjer da mu ukradu ovcu ili kravu, ali to se uglavnom svodilo na pokušajima, jer je on znao ko to može da uradi. Čim bi mu nestala ovca iz buljuka ili krava iz krda, odmah je znao ko se u selu bavi tim "zanatom". Rekao bi familiji da ne traže više, nego da će taj hajvan sam doći kući, što se i dešavalo poslije njegovog odlaska u selo.

Jednom prilikom, jedna junica nije se vratila sa paše. Familija se uzburnila i pošla da je traži, što je on zabranio, naredivši da idu kući i da će junica dojaviti sama za sahat-dva. Otišao je u selo nedaleko od kuće koja se bavila takvim "zanatom". Dozvaio je baš onog u koga je sumnjao:

- O Barlec! A kad se ovaj odazvao, i rekao mu.

- Oдох u čaršiju, a kat se vrnem ako mi junica ne bi pret konakom, moj i tvoj ukubet će se pričat - Otišao je u čaršiju, ili možda samo do sljedećeg sela gdje su mu bili daidže, a kad se vratio kući junica je bila tu sa konopom oko rogova. I kako god bilo i za to se kaže nekad bilo.

Odrasla djeca Meti, najstariji sin Dulj oženjen od Cecunjana iz sela Bogaiće kod Plava, druga dvojica Muho i Mehmed stasali za ženidbu, kćeri se poudale, a žena mu ostarila. On sedamdeset i kusur godina, al'

po čehri i takatu mu ne bi dao ni pedeset. Htio je da bude češće sa ženom nasamo, što je ona odbijala sa izgovorom da je stara, da imaju snahe i zetove pa će i unučad. Nije se Meta mirio sa tim, nego je probao da dokaže ženi da su djeca za sebe a njih dvoje za sebe, te da je ona njegova žena dok ih motika ne razdvoji. Ali to nije pomagalo. Prvi put od kako se oženio Meta pomisli: Ja! se ženi – ja! se ne ženi, jedno ti klanjane ne fali.

Svakim danom se situacija pogoršavala, Meta je postajao sve ogorčeniji, dok i sinovi nijesu vidjeli da se oni svađaju. Tako najmlađi Mehmed priupita svoju majku zašto se svađa sa babom, i koji im je šejtan sad u stare dane? Ona se mučila kako da objasni sinu, jer ju je bilo ar (stid) kazat u čemu je stvar. Na kraju skupi toliko kuraži (hrabrosti) i reče Mehmedu da je "bona i nije u kuvetu za čeka". Sad su sva djeca znala što im se stari roditelji svađaju, i što je uvijek bilo tmurno i neveselo u njihovoj kući.

Jednoga dana, nisu mogla djeca više podnijet svađu i prepirku. Riješiše da se umiješaju i kažu ocu da im ostavi majku na miru jer je ostarila i bolesna, i da oni to neće tolerisat više. To je Metu razljutilo još više, jer su djeca, po njegovom mišljenju, stala na stranu majke. Mislio je da su protiv njega i probao je da ih urazumi, ako je to njihova majka, ona je njegova zakonita žena. Ako ne bude po njegovom, on će se ženit. S tim je samo izazivao smijeh, što ga je još više ljutilo.

Prolazili su dani, on je bez prestanka nasrtao na nju, a to nasrtanje pravilo još veći jaz između njih dvoje i djece im. Na stranu majke je stao Mehmed koji je bio najmlađi, a i Muho. Najstariji sin Dulj ga je molio da se ne svađaju, a kad je vidio da ne pomaže ostao je po strani. Svađe su učestvale i Meta je postajao sve osioniji, bio je uvijek gotov da fizički nasrne na ženu, a i sinove, ako su mu što protivriječili. Znao je reći da će se ženit i sve istjerat iz kuće, sem Dulja i njegove žene Muljke, koju je cijenio i volio kao svoju kćer.

Razmišljao je dosta Meta kako i šta činiti. U kući je postalo nesnošljivo od čestih svađa. Inat se stvorio između njega i žene, a i Mehmed je tražio taksirat, jer mu se sve češće supostavljao. To je Metu učvrstilo u naumu da se ženi, pa se pazarnim danima u razgovoru sa jaranima propitivao ima li gdje neka hudovica ili raspušćenica. Tako je saznao da u Bećir-Hota, iz Dosuda, ima jedna udovica koja je bila udata negdje u Bihor, pa je sad kod roda sa djetetom. Pričalo se da mu je to kazao neki njegov stari jaran.

Jednog dana, po ićindiji, Meta naredi Mehmedu da mu opremi dva konja i reče mu da će ići za Gusinje. Pošto je snijeg padao Mehmed upita oca, šta će u Gusinju po ovom kijamet. Meta odgovori da ide da se ženi. Mehmed spremi konje i uđe u kuću, pa će braći i majci:

- Naredi mi babo da mu spremim dva konja. Ja ga pitah će će po ovome kijametu, a on mi reče da ide da se ženi. Vallahi, kret je šenuo.

Puče smijeh i hajgara na račun Met-Jahe, njihovog domaćina, oca i muža. Čuo je to on sve, u drugoj sobi dok se spremao. To ga je ljutilo i učvršćivalo u nijetu da ide i traži sebi ženu. Mislio je da će se obrukat kod naroda što se ženi pod stare dane, kod žive žene i odraslih sinova, ali poslije svega nije ga briga što će drugi mislit. Ženit će se pa neka bude kako će.

Spremi se kako je mogao najljepše. Preko čistog čamašira, kao snijeg bijelog, navuče čakšire, pa lanenu košulju, preko nje džamadan. Na glavi bijelu kapu oko koje poveza bijel šal. Na noge obu bijele čarape-vunjenajke, a preko njih nazu kožne opanke. Za pojas zadjenu džeferdar i jedan mali handžar.

Iziđe pred kuću, gdje su konji već čekali spremni, vranac osedlan a dorat osamaren. Ovog zadnjeg priveza za sedlo prvog, pokri samar nekim pokrivačem, da se ne okvasi od snijega koji je padao bez prestanka. Uzjaha vranca i pokri se talaganom. Ču se njegov krupan glas, kad podviknu na konje da krenu. Ukućani ostaše da nagađaju i govore kako je stvarno pošasavio, ali neka ga vratit će se on kući kad ga prođe. Samo je snaha Muljka bila na njegovoj strani, i osjećala da je on u pravu, ali nije smjela ništa reći od djevera i svekrve.

Pošto je morao po ovom nevremenu ići preko Kruševa i Gusinja do Dosuđa, uze mu dobre dva sahata puta dok stiže u selo Dosuđe, pred kuću Bećir-Hota. Po običaju ovog kraja, kad je došao pred avliju, nazvao je glasno domaćina po imenu.

- O, Bećir-Hoti! – našta mu je neko iz kuće odvratio.

- O, hajde bujrum!

To je bilo uobičajeno, jer je uvijek bilo bujruma kod ovih gorštaka za musafira ma ko bio i odakle dolazio. Za musafira vrata su uvijek otvorena. Jedan od muškara iziđe pred avliju i bujrumisa ga, a za njim iziđe još jedan koji prihvati konje i odvede ih u ahare. Kad je došao na ulazna vrata kuće Meta nazva selam.

- Seljam aljejcum i akšam-hajrola! – nazva im Meta, našto su mu domaćin i još jedan muškarac prihvatiše,

- Aljejcumu seljam! Allahrazola! Hajde bujrum, Met-Jaha!

Rukovaše se, prihvatiše mu ćurak, talagan i štap, ozu on opanke i uputi se sobi gdje mu je pokazivao domaćin. Bila je to musafirska soba, kakvu je svaka imućnija kuća imala u ondašnje vrijeme. U sobi je bilo još dva kućna muškara koji stajahu blizu vrata i poselamiše se sa njim.

Pokazaše mu da sjedne kraj odžaka na pustećiju-ugičinu. Sjede on, pa oni svi slijediše njega, jer adet je bio takav. Sjede i domaćin, prekrsti noge pred odžakom i okrenuvši se Meti reče:

- Merhaba i hoşdeden, Met-Jaha. – Dade mu kutiju sa duhanom da savije cigaru, što on uradi, pa vrati kutiju domaćinu i zahvali mu se:

- Beriçatversi! Svakad imao!

Çim je prinio ustima cigaru, jedan od njih već je čekao sa žarom u mašama da mu pripali, dok je držao lijevu ruku na silah, što je znak poštovanja. Domaćin je spremao kahvu na odžaku, a çim je bila gotova nalio je u findžan i stavio pred musafira.

- Bujrum! – A onda je nalio jednu sebi.

Pitali su se i ostali sa Metom za zdravlje, familiju, i nastavili muhabet. Vidjelo se po domaćinu da mu je drago što mu je Meta Jahin Kollindar musafir, a to je bilo vidljivo na svim prisutnim. Muhabetili su o svemu, nafaki, pići za stoku, jer je zima bila prilično teška. Pošto je bio februar mjesec sijeno je bilo pri nestanku za mnoge, pa o tome muhabetiše podosta.

Uđe jedan od muškara sa ibrikom i lječenom u rukama, i peškirom preko ramena. To je bio znak da je večera gotova i da treba umiti ruke. Prišao je Meti koji je pružio ruke nad legenom i posuo vode iz ibrika. Kad je umio ruke Meta je uzeo peškir sa ramena onog što je posipao, obrisao ruke i opet mu prebacio peškiir preko istog ramena, zahvalivši mu se.

- Beriçatversi – Ovaj odgovori sa – nema na çemu.

Zatim je uslužio domaćina i ostale koji su bili stariji od njega. Izišao je iz sobe i ponovo ušao sa sofrom koju je postavio ispred Mete. Još jedan od njih je ustao da mu pomogne, dok su ostali prilazili sofri, ali poslije domaćina i tek onda kada im je on dao išaret (znak) rukom da sjednu.

Ona dvojica su donijeli hljeb, rukatku (lonac sa varivom) i kašike. Kad serviraše sve na sofru, jedan od njih, koji je sjedio, rasporedi ispred svakog po kašiku. Jelo je bilo u jednom velikom vaganu, na sredini sofre. Hljeb kukuruzni je postavljen pred domaćinom, koji odlomi jedno oveće parçe, stavi ga pred Metu i reče:

- Bujrum, Met-Jaha!

- Biriçet imao! – odgovori Meta.

Oni dvojica poslužitelja prije nego sjedoše za sofru doniješe burilo sa vodom i staviše ga pored jednog koji bi najmlađi.

Domaćin odlomi svakom po parçe hljeda i stavi ga pred njih. Ponovo zamoli Metu da počne jesti. Običaj je da se musafir kao malo nečka i usteže za sofrom, a domaćin da ga nutka. Za to vrijeme ostali čekaju i niko ne počinje jesti dok musafir ne uzme prvi zalogaj Tako je bilo i ovog puta. Kad Meta počne jesti i ostali se prihvatiše jela. Jeli su çutke da se mogla çut mušica u sobi. Samo bi domaćin povremeno prekidao tišinu nudeći musafira:

- Dela uzmi! Dela...

Kad je Meta završio sa jelom odloži kašiku i zahvali se:

- Nek ve Allah podari birićetom, domaćine! Da uvek imate, postavljate i u dobru dočekujete.

Na to mu domaćin odgovori:

- Birićet imao i dobro ni došan, Met-Jaha!

Kad večeraše odmakose se od sofre svi sem one dvojice koji ustaše pokupiše i odniješe sa sofre sve. Obrisaše sofru sa nekom malom metlom i odniješe je van. Jedan se vrati sa metlom brezovačom, obrisa trohe što su pale na prostirku, pokupi ih i odnese. Vrati se onaj najmlađi sa ljegeonom i ibrikom, priđe Meti koji umi ruke. Zatim svi redom umiše ruke.

Meta uze svoju kutiju sa duhanom, "bakvanu", koja je bila pred njime i dade je domaćinu, našta on dade njemu svoju. Savili su cigare i zahvalili se jedan drugom sa:

- Tu rit nera – i odgovorili su jedan drugom sa – Ner paè.

Već je kahva bila pred njime, domaćin je spremao i za druge. Meta uze kutiju sa duhanom i baci je svim prisutnim.

- Bujrum! – reče im.

Kako koji je savio cigaru tako je dodavao kutiju sljedećem duhanđžiji, dok ne obiđe sve. Svaki se zahvaljivao blagim naklonom glave, s lijevom rukom na silahu, u znak zahvalnosti i poštovanja. Posljednji vrati kutiju Meti, pa on savi sebi još jednu. Neko je, u međuvremenu, javio u komšiluk da imaju musafira, tako da ubrzo dođoše rođaci i komšije na posijelo, kako je i bio običaj da se sijeli kod onoga što ima musafira. Muhabetilo se do kasno u noć o svemu i svaćemu, a najviše o bojevima, gaziliku i gazijama ovog kraja.

Meta je bio u onom boju na Morači, kad Crnogorci udariše na Mehmed Ali-pašine tabore i nedaše mu proć prema Podgorici. Na Polimskoj vojni i drugim bojištima bi on, gdje se branio vatan. O tome su dosta njih znali, pa su ga radoznalo pripitivali. On sam nije imao adet da priča o ratovima, a ratove nije volio i u njih je išao kad se moralo, kad dušman ne da mira i mora se braniti toprak. Da bi oraspoložio sjedničare i dao im malo gajreta Meta ispriča događaj koji je bio vezan za Boj na Morači.

Kad bi ono boj na Moraču, Moračani zarobe Bajro-Gutu a Gutići Komaračani nekog Baja. Kad se Gusinžani i Plavlžani vratiše iz askera, Gutići umjesto Bajra dovedoše u Komaraču Baja. Preko nekih ljudi iz Brda, što su dolazili na Plavski pazar Gutići doznaju da je Bajro živ i zdrav, pa poruče Moračanima da je Bajo isto živ i zdrav, te da bi trebalo da ih razmijene. Moračani su to jedva dočekali, pa se preko posrednika dogovoriše da se taj i taj dan nađu na prijedo (granicu) i razmijene zarobljenike.

Na rečeni dan dođu Gutići – Komaračani i Moračani na zakazano mjesto. Stanu na udaljenosti od nekih sto koraka i dovikuju se:

- O, Moračani! Puštite ni Bajra, pa da vi puštimo Baja!

- Ne bogomi, no vi prvo puštite Baja, pa ćemo mi Bajra.

Tako su se dugo dogovarali, dok se na jedvite jade dogovoriše da ih odjednom puste obojicu. Bajro jedva dočekaao pa pohita ka svojima, a Bajo krene par koraka, pa stane, ni da kroči.

- Što čekaš, Bajo junače? Odi amo! – zovu ga Moračani.

Bajo se nečka, nikako da krene, a oni viču i mole ga:

- Odi, junače, svi smo te se uželeli! Odi amo, kreni što čekaš!

Sad Bajo riješi da se i on njima javi, pa će na sav glas:

- E, bogomi, i ja se uželio vas, no je amo bolje. Kod turaka u Komaraču se ije i do tri puta na dan, a kod vas u Moraču po jednom il' nijednom

Sjedničari su bili zadovoljni čitavim muhabetom sa musafiirom. Neki od njih su prvi put imali priliku da upoznaju čuvenog ćiradžiju i trgovca Met-Jahu, koji je čak prkosio i Ali-begu. Duhan se pušio i kahva se pila, muhabeta je bilo na pretek, a u neko doba doniješe tepsiju puna jabuka, kruške iz vodnice i ošaf od suhих šljiva. Do kasno u noć sjedničari biše tu u najboljem raspoloženju, a sahat pred ponoć počеше da se razilaze.

Ostaše Meta, domaćin i nekoliko kućnih muškara. Sad je on trebalo reći što ga je put doveo do njih, ali bilo mu je teško početi, jer da je tražio za sina ili nekog drugog, lakše bi mu bilo. Ovako, traži ženu za sebe...

Mislio je kako početi, dok su savijali ko zna po koju cigaru, i to namjerno je savijao polahko i probao kako da počne muhabet. Pomjerao se na mjestu, pa je i domaćin primijetio da nije nešto u redu, kao da smjera nešto reći, pa mu je teško da počne. Odjednom sakupi hrabrosti i reče:

- Beriĉatversi za ihtibar i ljucki muhabet, no što me ne pitaš kojim ti kastom u kuću uoĉih? Na to mu domaćin odgovori:

- O, Met-Jaha, u moj konak je bilo i biće bujruma svakad, a ti nama dobro došan.

Znao je on da Meta ima dva neženjena sina, i drago bi mu bilo da mu on traži jednu od odiva. Ne bi bježao od toga da bude prijatelj sa njime, jer ljudi su gledali skim se prijatelje, a Meta je dobro došao.

- Znam ja da sam dobro došan i da ste vi svakad imalji bujruma, no sam ti kuću uoĉio jednim kastom što se dolazi kod soja – reče Meta. – No, ti me ne pitaš što. – Nije znao kako drugaĉije da počne priĉu.

- Pa, rekoh ti, moj Meta, dobro došan. Ti reĉi, a ja te slušam – odgovori domaćin.

Muĉio se Meta u mislima kako da najljepše postavi pitanje, jer se prvi put u životu našao u ovoj situaciji, da sam sebi traži nevjestu. Da je za nekog drugog lakše bi mu bilo.

- Vallahi, 'sam nakastio da ti ištem tenu udovicu -, i tu zastade kao da mu Bog zaveza usta, nije znao šta drugo da kaže.

Domaćin nije tako nešto očekivao. Imali su oni nekoliko odiva neudatih, a Meta je imao dva neoženjena sina, ali zašto i za koga sad hudovicu traži to se nije mogao dosjetit, pa reče:

- Hairlji bilo Meta! A za kim to?

- Za mnom, Vallahi! Žena mi je bona, a ja, Eljhamduljiljah, kad me žena ostavi šta ću ja sam – govorio je Meta gledajući zamišljeno pred sobom u pustećiju – ugičinu.

Domaćin je bio iznenađen i našao se u neprilici, nije mogao reći ne, a još teže da. Meta je bio u godinama, imao je kod kuće ženu, jednog sina oženjena i dva na ženidbu. A preko toga bio je mnogo-mnogo stariji od njihove odive, pa zar da opet ostane hudovica. Opet, Meta je bio bogat, pa je znao da odiva njihova Altana neće imati loš život, i da joj ništa neće falit dok je on živ.

Poslije dužeg promišljanja obrati se Meti ovim riječima:

- Jako sam domaćin moram zborit s braćom. A i s' odivom i majkom joj. Daćemo ti dževap na pazarni dan.

Meta se našao na mukama. – Povedoh dva konja, pa da se sat vrćem s praznim samarom. Ako se vrnuo mahoručice ne zvao se ja Met-Jaha – pomisli, pa se okrenu domaćinu:

- Teno što ćeš mi rej na pazarni dan reći mi sat. Nisem bećar pa da gradim derendeku i šenluk. Dela, zbor' ses čeljadima i da'mi dževap noćas – završi Meta.

Domaćin zatraži halaluk što ga ostavlja sama, ustvari bio je jedan od muškara tu, ali po adetu domaćin je uvijek prisutan dok ima musafira.

Otišao je u drugi dio kuće i zadržao se oko pola sahata, a pola noći je već prošlo. Meta i onaj muškar su pušili, bacali jedan drugom kutiju i savijali cigare jednu za drugom, samo da im vrijeme brže prođe. Uđe domaćin u sobu i sjedne na isto mjesto gdje je bio ranije, a Meta ga samo ponekad pogleda i čeka šta će mu on reći, pa se našao na mucu da ga pita ili ne.

On savija cigaru, hoće nešto da reče ali mu nikako ne izlazi iz usta. Savi cigaru i on i Meta, mašama mu dade žar, pa obojica zapališe i poslije prvog đima on stavi cigaru pred sebe na pepeljaru. Vidio je Meta da ima nešto da mu kaže i da mu je teško da počne. Meta prvi prekide tišinu:

- Ha, ima lji kak'oga dževapa za mene?

- Ima Meta, kako nema – odgovori domaćin i nastavi. – Ova naša odiva ima iz prvoga doma jedno dite. Ko uzme nju mora uzet i njega i dat' mu hise ka' svome. Ako hoj i dite, ona je tvoja.

Rekao mu je da dijete ide sa njom i to mu je bilo puno važno da obadvoje udomi. Želio je da dijete danas ima sigurnost, a sutra neku budućnost, jer Meta je bio imućan.

Našao se sad Meta u mukama, bi on dijete uzeo, jer su ga njegovi naljutili, ali ne može radi naroda tako, i obrati se domaćinu.

- Dite ću uzet i držat dok oftrkne, pa mu hak, što je radio, platit i nek ide. A mišat ga u hise ses moim sinovima neću.

Domaćinu se to svidje, a šta će do tad bit ko zna, pomisli, i možda će mu i hise dat, i neće odvojiti od sebe. Imao je još jedno važno pitanje što se tiče odive. Kad Meta umre da je njegova djeca ne istjeraju na sokak, pa je to morao s' njim sad utanačit, i reče:

- O, Met-Jaha! Današnja mlađaria ne volji ni svoju majku, a ne maćehu. Ova naša odiva, Altana, je pomlađa pa... Nek si ti nama živ još sto ljeta, alj edželj je bliži no jaka za vratom. Ne zna se šta nosi dan, a šta noj. Na ovome dunjahu život je kratak, alj' taman vakta da se insan može napatit ka' pas. Holj mi dat besu, ako ti umreš prijen nje da ni odiva neće panut na sokak?

- Dok sam na ova' dunjah, nema za što da briži. Ako ja umrem, da-jem ti besu da joj ništa manjkat neće.

Domaćin se diže na noge, sačeka da Meta ustane, pa mu pruži ruku:

- Nek ti je s' hajrom i s' igbalom, od danas pa dok ve motika ne razdvoji.

- S' hajrom i igbalom za obedvije strane, Inšallah! – reče Meta.

- Amin, za obedvije strane! – odgovoriše prisutni u horu.

Popili su još jednu kahvu i popušili po dvije cigare. Ušli su ostali muškari i čestitali Meti, jer im je drago što su se oprijateljili sa Met-Jahom Koljindarom.

Ponudili su mu da ide na počinak. Jedan od muškara namjesti postelju u istoj sobi za Metu. Bilo je skoro tri sahata iza ponoći. Zaželjeli su mu prijatno spavanje svi, i izišli iz sobe. Poslednji domaćin.

Legao je na postelju i pokrio se. San ga nije htio nikako. Bio je uzbuđen i razmišljao je šta će reći narod? Šenuo Met-Jaha, oženi se pod stare dane, preko žive žene. Sjeti se u kakvoj roti je sa ženom poslednje dvije godine, pa i sa sinovima, posebno sa dvoicom mlađih. Nije nikako mogao da im oprost, jer ga niko nije doveo u takav položaj čitav njegov život. Bio je on ponos čitavog plemena, a danas da ga žena zabatali, i sinovi se okrenu na stranu majke i protiv njega, što je radio i mučio se za njih. Inat je nešto najgore za čovjeka, sa inatom čovjek ide u ponor i nikad u dobro, znao je on to.

Zaspao je negdje pred zoru, i to možda jedan sahat ukupno. Probudi se kad ču kokotove izvana. Ustao je i obukao se. Kad domaćin uđe u sobu, nađe Metu kako sjedi kraj odžaka i puši.

- Sabahajrola, Meta! Naspava lj' se ? – upita domaćin.

- Allahrazola! Potaman, a ti?

- Taman, taman. Halalji me za dekiku!

Izide. Brzo se vrati se sa naramkom drva, pa uze jedno drvo i raspreća odžak. Bilo je žara dovoljno od prošle noći i vatra se razgorjela, a on stavi ibrik sa vodom da uvri, a pripremi džezvu i fildžane da napravi jutarnju kahvu. Pili su kahvu i pušili duhan. Meta je imao još jedan posao da obavi sa prijateljima, da im kaže da mu spremne mladu, jer bi želio da je vodi sa sobom. Opet nije znao kako da im to kaže.

Pošto popi kahvu, dajući findžan domaćinu zahvali mu se.

- Per t' mir, svakad imalji – reče Meta i nastavi – Ja bih da mi vi nju spremite da ide ses samnom, Inšallah. A dite nek' ostane još ljiček vakta kod vas, pa ćemo ga uzet potolje.

Ovo puče kao grom iz vedra neba. Domaćin pomisli, sinoć hoće da mu damo dževap, a jutros da ju vodi. Aman Jarabi! Uzdrža se da ne pokaže neprijatnost koja ga zadesi. Razmišljao je i ništa nije govorio. Meta je znao da mu je teško ali je čekao odgovor. Domaćin se nekako ljuljao, pogleda uprtog pred sobom i dugo ćutao. Zatim ustade, pozva jednog muškara da ne bi ostavio Metu sama u sobi, i reče:

- Halalji, moram da zborim s čeljadima – i ode.

Meta savi jednu cigaru i zapali. Duboko u svojim mislima nije ni primijetio jednog od njih u sobi. Šta sad da radi? Čekalo ga je još mnogo posla kojeg treba riješiti i ostati čovjek, u kući, selu i plemenu, pa i čitavom kraju. Krupan je zalogaj zagrizao, da je bećar pa mu može zaprijet. Savio je još jednu cigaru. Sa nestrpljenjem je očekivao povratak domaćina, tako da mu se ovo odužilo vječnost dok se ovaj vratio.

Ušao je u sobu i sjeo kraj odžaka, uzeo kutiju sa duhanom i savio cigaru. Pošto su pušili, Meta i onaj drugi, on pripali na žaru jednog ugarka, okrenu se Meti i reče:

- O, Met-Jaha! Ona je tvoja, pa ju vodi ked goj hoj!

- Beriĉatversi, prijatelju! Nek je hairlji – zahvali se Meta svojim novim prijateljima.

Za nepunih pola sahata po ovom muhabetu, dok su još po jednu cigaru savili uniđe jedna od njihovih žena, sa ljeđenom i ibrikom i posu Meti da se umije, Dade mu peškiri da obriše ruke i obraz, dok je druga donijela sofru i stala, čekajući da svi muškari umiju ruke. Čim se svi umiše ona postavi sofru ispred Mete, postavi jelo i sve što bi potrebno. Svi se primakoše soffri.

- Bujrum! – reče domaćin i dade znak Meti da počne jesti.

Jeo je Meta, završio brzo i izmakao se od sofre.

- Da vi da Bog biriĉet, svakad imalji u dobru postavljalji – reče Meta.

- Zdravo nam bio zete – reče domaćin i dade mu kutiju sa duhanom da savije cigaru.

- Bujrum!

Savio je Meta, opet je stigla kahva, popio je kahvu i zahvalio se sa:

- Per t'mir, u dobro! Birićet u vašem konaku svakad imalji, u dobro dočekivalji, od Allaha igbal imalji. Berićatversi na svemu.

One žene udoše opet i digoše sofru, pospremiše sobu, a domaćin i Meta razmijeniše kutije sa duhanom i saviše još po jednu.

- Ja bih na put, Inšallah – reče glasno. Samo što je to rekao ču se komješanje i glasovi iz drugih prostorija. Domaćin mu dade do znanja da se spremaju i da će bit gotovo ubrzo.

Nedugo zatim ušao je jedan od njih i obavijestio domaćina da su gotovi, našta je domaćin obavijestio Metu da je sve spremno. Ustade on, neko mu donese opanke, nazu ih, neko mu doturi ćurak pa štap i izide pred kuću. Kad tamo na onom konju što je doveo već je bila mlada. Rukovao se sa svima. Bili su tu skoro svi članovi familije, i muško i žensko. Jedan od njih mu pridrža konja, on uzjaha u sedlo. Poselamiše se i krenuše.

V

Išli su, na konjima, Meta naprijed a mlada pozadi dok su došli na ćupriju od Grnčara, ulaz u Gusinje. Tu baš uz rijeku je čuveni gusinjski pazar. Pošto je snijeg padao prvi dan i jedan dio noći, bilo ga je mnogo, i konji su grecali po njemu sa naporom. Meta je pritegao dizgine konju i usporio, tako da mu drugi konj na kojem je bila mlada dođe ubarabar. Htio je pogledat lice mlade koje još nije vidio. Da bi joj skrenuo pažnju on se okrene prema njoj i pita: - Zebeš lji?

Glave pokrivene zarom, ona jedva čujno odgovori da ne zebe.

Nastavili su prtinom do mahale Radončića i tu skrenuli udesno na sokak koji vodi kroz gusinsku čaršiju. Sa obje strane sokaka su se bijelili krovovi, kao bijele šćućrene ptice. Iz odžaka su se izvijali tanki dimovi i utapali u plavo-sivo zimsko nebo. Kroz polu-zamrzle džamove dućana i magaza su se vidjeli dućandžije i haznadari, udobno sakriveni oko toplih tengara. Rijetki prolaznici, pokriveni talaganima, su nemušto koračali kroz tijesnu prtinu, sporo i trapavo, nekim samo njima znanim kastom. Pri kraju tog sokaka okrenuše ulijevo u sporedni, koji prolazi kroz mahalalu Čekića.

Imao je ćeif Meta da joj vidi lice, pa kad su prošli kraj džamije Čekića i krenuli džadom prema Vruji, okrenu se u sedlu i upita opet:

- Zebeš lji?

Podigla je glavu i polovično sklanjajući zar sa lica odgovori:

- Ne zebem – pa opet spusti zar. Gledajući je on sijevnu kao ugarak crnim očima i nasmijehnu se prosijedim mustaćima. Uspravi se u sedlu kao bećar, podbode vranca mamuzama te zapršta kaldrma i led pod kopitima.

Pregaziše ćupriju na Vruji. Prolazili su ispod rodnog mu sela Koljinića i kraj Kršle Šabanagića. Pogleda udesno, uzdahnu i pomisli na Ali-bega što ga zamalo ne raskući, pa u duši osjeti neku grkotu. Svaki put kad bi prošao pokraj Kršle imao je isti osjećaj. Svaki put kad bi prošao kraj Kršle uzdahnuo bi i upućivao kletvu Ali-begu: – Dabogda se na tebe loza završila – jer zbog njega ostavi svoj konak i topak gdje su mu se još djedovi vatanili. Opet, hvala Bogu, ima brata i rođake, evljad i imanje, pun konak i pun hambar. Nije šta je kome rečeno, no šta je kome suđeno.

U tim mislima dođoše uz Pijesak Radončića, duhao je vjetar koji je ledio dah. Priteže dizgine vrancu, primače se konju na kojem je bila mlada, Altana i pita ju: – Zebeš lji? Ona podiže zar sa lica i reče: – Pomalo.

On joj popravi pokrivač koji joj je bio prebačen preko ramena, pogleda je pravo u oči, a ona spusti pogled. Vidio je zelene oči, zelene kao najdublji virovi Vruje. Imala je mladalačko lice, rumenikavih obraza od zdravine i studii, a usana kao tek propupali đulovi. Dok je rukom držala bijeli zar podignut do čela, jedan pramičak kose, boje starih dukata joj je nemirno zaigrao na vjetru. Bila je lijepa lica i stasa.

Kad je pošao da se ženi Meta nije ni pomišljao na to, nego mu je bilo važno da nađe kakvu-takvu domaćicu da mu valja u stare dane, ako pane postelje da mu doda safu vode. Ali sad... Prođoše ga žmarci i osjeti neko uzbuđenje koje nije osjetio odavna. – Eh, što nisam malo mlađi – pomisli.

U isti mah misli mu odletješe do kuće i njegovih, šta će bit, kako će ga dočekat, kako da radi i šta da radi, ako dođe do nepredviđenih reakcija? Znao je da neće bit prihvaćen od žene i djece, alji ga nije bilo briga, mogli su oni bez ovoga.

Pravio je planove za svaki slučaj, sa mladom mora imati svoju sobu, a bile su samo tri u čitavoj kući: Jednu će ostavit sinu sa ženom, jednu sebi. Ovi što dovedoše do ovoga, svi u jednu sobu, žena mu i sinovi Muho i Mehmed.

Već je imao plan, i u tim mislima bio je ispod Višnjeva, nekih kilometar ipo od kuće. Sad ga je stezalo nešto u duši, kao da nije znao šta je, ustvari znao je ali nije htio da zna. Opet je razmišljao ako iskrсну problemi, on će u Koljiniće, na imanje, sebi napraviti kuću i preseliti sa mladom. Ali nikako nije smio sebi dozvoliti da bježi od njih, neka im srce puca a najviše njoj, ženi mu. Što se tiče žene, njoj se sveti sa ovim. Ali su ga morile i druge misli.

Djeca i ako su bili protiv njega i govorili da je šenuo, opet mu ih je bilo žao. Sad je osjećao da je napravio grešku, ne prema ženi nego prema djeci. Pa moraju braniti majku i bit na njenoj strani, majka im je. Znao je da ih mora odijeliti, ali sad su momci, a najstariji je oženjen.

Utom stigoše drumom ispod kuće. Sad je trebalo skrenut desno preko imanja prema kući. Bio je lijep zimski dan, snijeg je napadao do koljena, a prtina je bila već napravljena od kuće prema drumu da bi pojili stoku na Batlak. Tako su se zvali izvori ispod druma.

Pošto je Meta imao jednu kćer udatu u Gusinje, kad su vidjeli kroz prozor da dolazi i da na drugom konju ima neka osoba, pomislili su da im je doveo odivu u rodovanje. Muho i Mehmed su se istrčali da ih sretnu, njega su zaobišli i pojurili prema konju na kome je bila Altana, nijesu ga čak upitali – Jesil' se umorio babo? Žena je stajala u dovratku, dok su Mehmed i Muho prilazili govoreći – Šućur nama, evo ni odive! Kad su prišli na par koraka i vidjeli da nije njihova sestra, nego neko drugi, ustuknuli su kao opareni i vratili se natrag.

Majka im vidje kako joj djeca ustuknuše, pa shvati da joj je došla podruga. Zaljulja se i jeknu poluglasno. Najednom se zgrči u licu, povi se u pasu, iskopni, ostari kao da za tih nekoliko dekika prohujaše nekoliko ljeta. Meta side s' konja, dodade dizgine Mehmedu, priđe drugom konju i pruži ruku Altani da lakše side s konja. Ona je prihvati i side s konja. Vidjela je ženu koja je stajala u dovratku kao smrzla. Znači to mu je žena – pomisli.

Mehmed uze oba konje i povede ih u štalu. Meta dade znak rukom Altani da ga prati i krenu prema ulazu. Zastade pred ženom, koja je stajala kao smrzla gledajući ćutke preda se i reče joj:

- Evo ti podruge koju si tražila.

Prođe pokraj nje. Okrenu se prema Alatani, koja ga je pratila u stopu, nasmjehnu se kao da joj želi dobrodošlicu, našta ona samo spusti pogled i preskačući prag reče poluglasno: – Bismillah! Ušli su u prostoriju gdje se provodio dan i gdje je vatra gorjela. Bilo je vruće. Skinuo je čurak i talagan, objesio ih na čiviluk, a njoj dao znak da sjedne na minder koji je bio sa strane glinene furune, koja je služila za grijanje prostorije i kuhanje.

Sad je Meta osjetio da niko ne ulazi kod njih u sobu, da nema Dulja tu i njegove žene. Gdje su oni, bar je sa njima imao dobre odnose, a nju je volio kao ćerku? Još niko nije ulazio u sobu, kao da potonuše, šta bi sa njima to ga je mučilo?! Ustade. Pošao je prema vratima sobe i produžio hodnikom do ulaza kuće, i našao se na ulaznim vratima. Na istom mjestu što je ostavio ženu bila je u istom položaju kao kip stajala, malo dalje prema štali, bio je Muho i on šokiran, Mehmeda nije vidio, riješio je da ih pozove u kuću, pa glasno pozvao.

- Odmah da ste svi u kuću, imam da pričam sa vama – povratio se i ušao sobi.

Prošlo je možda deset minuta da niko nije ulazio u sobu kod njih, odjednom na vratima sobe pojavi Dulj i reče:

- Jesilj' se umorio, babo!

- Pomalo – odgovori Meta i pomisli, znači bio je tu u sobi i nije htio da izađe da me sretno. Upitao ga:

- Će je snaha?

- Tu je u sobu, sad će doći – odgovorio Dulj.

Niko drugi nije ulazio još neko vrijeme u sobu, a Meta i Dulj nijesu ni jedne progovorili. Odjednom upade u sobu Mehmed, kao da je htio nešto reći ali izgleda nije smio da se usudi, a za njime Muho, a žene mu nema.

- Rekan sam da ste svi, za dekiku, ovođinare – ljutito je viknuo Meta, našta se Muho povratio napolje i za minut bio je u sobi sa majkom. Stajali su svi na nogama i niko nije ni jedne progovorio. Nijesu ni smjeli, jer su osjetili u Metinom glasu da je veoma ljut. Naredio je da sjednu, što su svi uradili sem žene koja je ostala da stoji. Okrenuo se sinovima i rekao:

- Ovo je moja žena, Altana. Ne tražim da ju voljite ka' majku alj hoću da ju poštuju. Ona je tu da živi sa nama ako hoćete, ako nećete i za to ima iljača. Za sad uzimam jednu sobu i to ovu tu – i pokazao je na jednu sobu koja je bila mala ali za njega i njegovu novu ženu dosta da prezime, jer je imao planove za proljeće.

- Vi se krpite u ove dvije sobe kako znate.

Okrenuo se prema ženi koja je još stajala i čutala, i reče joj:

- Ti! S tobom sad pričam! Ovo ti je podruga. Vama dvijema neću da čujem glasa, sve što imate da dijeljite ja ću vi podijelit. ...

- Ja sam Meta Jahin i svaki onaj ko mi prkosi, neće mu proj kako je misljio. Meta nije šenuo, to da vi je jasno, i do sad niko mi to ne reče samo moja familjija. Ona familjija za koju sam radio siktilje cio život, da imate i živite bolje no mlogi u ovome memljećetu. Danas sam doveden od svoje žene i svoga evljada da se obrukam, da se ženim pod stare dane. Gurnuste me na tu putaču, ja ću is po njoj, alj serbes i čistoga obraza?

- Će kokota nema, tu poju kokoške. Dok sam ja živ druge će kajde pojat ovođe.

Pod budnim okom i čvrstom rukom Met-Jahinom u kući je vladao mir, a on je sa njegovom mladom živjeo u slozi i prosto se podmladio. Bio krepak i zdrav, ponašao se kao bećar u svemu, jer je sad imao mladu ženu kraj sebe koja mu je ulivala snagu i želju za životom. Bio je Meta krepak i prije dvije godine samo mu se nije živjelo otkad ga žena zabatali, a djeca staše na njenu stranu. Izgleda kad se neko najede zaboravi na sve, ili kako naš narod reče, "trogne nogom vagan". Djeca Mete Jahina Koljindara zaboraviše da je to sve stvoreno mukotrpnim radom.

Samo što okopni snijeg, Meta napravi od drvenih greda malu kućicu, koju kad bude kuća gotova upotrebljavat će kao štalu. Bila je tu jedna

jedina soba, viša nego obično. Popatosio ju je onako grubim patosom privremeno, i obavijestio djecu da se seli. Njih je odijelio. Njima trojici dao je baš onu staru njivu i staru kuću sa gajevima, sebi je uzeo najbolju zemlju, ustvari najviše, i čitavo imanje u Koljinoviću.

Došlo je proljeće, a Meta je tražio neimare da gradi sebi kuću. Platilo je radnike da mu pripreme kamenje, a u maju mjesecu je počela gradnja. Djeca su vidjela da je nešto počeo, ali ga nisu smjeli pitati šta to radi i zašto. On je radio kao bećar, jer ova prošla zima mu je bila ko ni jedna dosad. Slagao se dobro sa njegovom mladom, a i ona je bila vesela i na ćef jer joj izgleda ničega nije falilo. Starija žena je svakim danom sve više kopnila jer nije mogla to da podnose. Video je to na njoj i osjećao sažaljenje, ali što kaže narod, "svršenome poslu nema mahane". Nije mogao promijeniti ono što je bilo, a i da je mogao ne bi, jer mu je ovako godilo.

Kopani su temelji, i svako je već znao šta radi Meta; da je odijelio djecu i ženu, i da radi sebi novu kuću. Neko je odobravao, više njih su ga korili i kudili što tako uradi, ali on to nije uzimao k' srcu, nego bi govorio: – Ko može zatvoriti rupe na plotu i usta narodu?!

Kad su temelji bili udareni, neimari Dibrani, čuveni u neimarstvu na dugo i široko, klesali su kamen za ćoškovce, ćošnik i kamen za okolo pendžera i vrata. U julu, dva sprata su bila uzidana, a japija za grede, patos i krov je donešena. Novu kuću je podigao malo dalje od one stare, nekih 200 koraka. Sa glavnog sokaka koji je vodio prema staroj kući, baš po sredini bašče, sapleo je plot sa dvije strane i napravio sokak do nove kuće.

Dok su neimari završavali radove na kući, on je obrađivao zemlju sa Altanom koja je bila vrijedna kao jedan dobar momak. Salih, njen sin od prvog doma je bio sad sa njima. Imao je osam godina i čuvao je stoku po Gori Kovačevoj i pomagao im u svemu. Kosio je Meta livade, okopavao kukuruz, navodnjavao, sve sa njegovom mladom. Bilo ga je divota pogledati, jer je sve sa elanom radio. Kad je jesen stigla kuća je bila gotova. Uselio se. Pokupili su nafaku i samo im je sad ostalo da se stoka nahrani i napoji, i da provedu zimu u novoj kući. Ova zima je bila drukčija i ljepša od prošlih. Još kad ga je žena obavijestila da je trudna, njegovoj radosti nije bilo kraja.

Sinovi mu, i svi što biše protiv njegove ženidbe, govorahu da će njegova ženidba biti kratka vijeka, i da će ga ona napustiti brzo "ka babu zub". Posto je Altana sve to čula, kad je rodila prvog sina, Bajrama, rekla je: – Ja se ukopah do koljena – kad je rodila drugog sina, Osmana rekla je: – Ja se ukopah do pasa – a kad je rodila trećeg sina Sulejmana rekla je: – Ja se sad ukopah do grla. Ništa joj nije falilo na ovom dunjaluku. Meta izgledao je puno mlađi, i svako ko mu je bio iskreni prijatelj i dovadžija, divio mu se na krepkosti. Sad mu je sve bilo ravno do Stambola. Radovala su ga mlađa djeca, a sa starijom djecom se ponašao kao

dobar otac, a i kao domaćin. Imao je već nekoliko unučića od Dulja, i među njima svog ljubimca Ganiju, kojega je od milja zvao Ganko.

Njegov dobar glas je podizao nam ne samo njegove familije nego i njegovom plemenu, koje je on mnogo cijenio. Ali neki nisu znali da čuvaju taj nam, kao njegov najmlađi sin Mehmed naprimjer, koji se pomalo zorio i bio na serbesiju.

Jedne prilike, grupa seljana na konjima, išli su na gusinski pazar. Kad su došli ispod dvora Šabanagića, Kršle, znali su da Ali-beg sjedi na čardaku i posmatra, kako prispijevaju na pazar gusinski. Jedan iz grupe, u kojoj je bio Mehmed, reče:

- Imalj' ovođe junaka da vikne Alji-begu merhaba?

Ali-beg nije podnosio da mu nazivaju merhaba s džade. Znao je zato narediti sejmjenima da onome ko mu nazove udare pet degeneka. Ovaj što je to predložio znao je Mehmeda i bio je siguran da će on nazvati begu "merhaba", jer je bio mlad, zelen i držao se na ćodru. A možda je htjeo da Mehmedu napravi ćutek i gleda kako begovi sejmjeni biju sina Mete Jahina Koljindara.

Kad dođoše pod samu Kršlu, vidjevši Ali-bega na čardaku, Mehmed viknu svim glasom tako da ga je mogao čuti ne samo Alji-beg nego i pola sela Koljinića.

- Merhaba Alji-beže!

Ustao je Ali-beg sa stolice, prišao ogradi i viknuo ljutito:

- Ko bi to?

Sejmen koji je bio na zidinama Kršle je javio Ali-begu da je to sin Mete Jahina, Mehmed, našta Ali-beg podviknu na one sejmene koji su bili na putu da ga zapte:

- Nekate ga, nek ide! To je taksirat ka' babo mu, da-Bog-da mu nebio zdravo.

Mehmed je dobio krila. Ali-begu je rekao ono što drugi nisu smjeli, pa se počeo osjećati nadmoćno među drugim ljudima. Kad je čuo, Meti to bi krivo. Ne samo da je to ponašanje mimo ostaloga "halka", nego je s tim "otvarana stara rana", jer je sad Metin sin prkosio Ali-begu. Zato je Meta korio i učio svog sina da to ne vodi k dobru. Eto, tako vam je to bilo.

Sulejman ALIČKOVIĆ

PJESMA

Putuje tabut k mezarju.

Gleda ga stećak, tiho mu zbori:
„I ovome što ispod mene leži
život skratiše.
Ti isti što i tebe k meni
svratiše.

Da li to dragi Bog želi,
ili smo se slučajno sreli?“

Ipak znadi:
bez Njegove volje ništa se ne dešava.
Niti smo rođeni
niti dušu dali
bez Njegova znanja.

Ovo su nam samo tijela vraćena
u prethodna stanja.

Drina ne žubori
nego huči,
hoće da kaže:
„Bošnjjo, nikad ne zaspi više,
da možeš gledati
mjesto gdje ti život skratiše
i gdje su ti oko vrata omču namicali,
mrtve u mene bacali -
evo, iznova se nazad tvoji vratiše.“

Zar su na Balkanu
Bošnjaci mrtve brojke?
Ne, nijesu, živi su Božji robovi:
Faruk su me zvali,
ime mi Sulejman dali,
majka nadjenula Omeru ime,
Idriza po djedu, da ih podsjeti,
Muhamed to časno ime nosio,
Ishak ljepotu donosio.

A Drina k'o Drina, rijeka tajni,
zareče se da ovu neće kriti,
Istinu će na obalu izbacit,
samo kamen u dubini ostaje,
a tijela će za častan pokop vtatiti -
netko rad toga Pravdi cijenu će platiti.

Sulejman Aličković bavi se historijskim istraživanjima Bogumila na ovim prostorima. Knjiga dokumenata koje je autor sakupio priprema se za objavljivanje

Pored toga, Aličković piše i poeziju, ali je nije objavljivao. Iz rukopisa smo izabrali i uredili ovu pjesmu.

(Primjedba: Redžep Nurović)

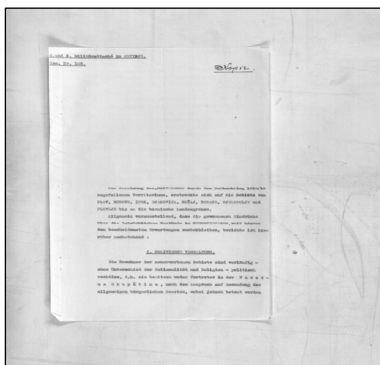
Dokumenti

Šerbo RASTODER

NEKOLIKO DOKUMENATA IZ BEČKIH ARHIVA O POKRŠTAVANJIMA I ISELJAVANJU MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA IZ OBLASTI KOJE JE CRNA GORA OSLOBODILA U BALKANSKIM RATOVIMA 1912/1914

Dokumenta koja objavljujemo čuvaju se u Bečkim arhivima OSTERREICHISCHES STAATSARCHIV. Posebno obavještajni i vojni izvori austrougarskih organa prisutnih na području Crne Gore ili okolnim krajevima, predstavljaju zvaničan pogled na situaciju u Crnoj Gori, u ovom slučaju u novooslobođenim oblastima, odnosno reakciju na aktivnosti Crne Gore na koje carevina nije blagonaklono gledala, niti imala simpatija za tako nešto, što se može vidjeti i iz dokumenata koji se prvi put objavljuju. No i pored toga, ova dokumenta sadrže brojne činjenice, bitne za razumijevanje ove problematike. Kako je Almanah i do sada radio na izučavanju ove problematike, posebno objavljivanjem 110 izvora, uglavnom iz crnogorskih arhiva – Ž. Andrijašević, Z. Stanojević, Pokršćavanje muslimana 1913, Podgorica 2003, 201, to smatramo da će dalje proširivanje heurističke osnove biti od koristi za bolje razumijevanje ove problematike, koja je ostajala izvan interesa oficijelne crnogorske i srpske historiografije. Izvori koje objavljujemo predstavljaju izvještaje austrougarskih vojnih i diplomatskih činovnika i oni su relativno brojni, uglavnom se odnose na stanje u novooslobođenim krajevima, na politiku novih vlasti, pokrštavanje katoličkog i muslimanskog stanovništva, iseljavanju muslimanskog stanovništva i slično. Ovoga puta objavljujemo samo manji broj ovih izvora do kojih smo došli zahvaljujući vanrednom naporu i pomoći doktoranta Bečkog univerziteta, mr Samire Seferović. Prevod dokumenata izvršila je Zdenka Đurović na čemu joj se zahvaljujem, tim prije, što su neki dokumenti pisani kurzivom, zahtijevali vanredni napor i strpljenje u iščitavanju.

1. Izyještaj austrougarskog vojnog atašea sa Cetinja o stanju u oblastima oslobođenim u balkanskom ratu 1912-1913. poslije obilaska PLAVA, RUGOVE, PEĆI, DJAKOVICE, ROŽAJA, BERANA, BIJELOG POLJA i PLJEVALJA 1913. GODINE

C¹. i K². Vojni ataše na Cetinju
br. 103

Obilazak oblasti koje su CRNOJ GORI pripale³ Balkanskim ratom

¹ Carski

² Kraljevski

³ *Prvi balkanski rat* vodile su Crna Gora, Srbija, Bugarska, Grčka protiv Turske, drugi je izazvala Bugarska napadom na Srbiju i Grčku, kojima se odmah pridružila Crna Gora, a kasnije Rumunija i Turska. Balkanski ratovi predstavljaju završnicu procesa potiskivanja Osmanskog carstva iz Evrope koji traje još od 1699. godine. Istovremeno će oni predstavljati i pokušaj balkanskih država (Crne Gore, Srbije, Bugarske, Rumunije i Grčke) da zaokruže državni i nacionalni prostor, saglasno svojim strateškim ciljevima, projektovanim na diobi Osmanskog carstva u raspadanju. To će dovesti i do međusobnog rata i stvaranja još jedne države (Albanije) na jugoistoku Evrope. Tajni pregovori između balkanskih država, na poticaj Rusije započeti su 1911. godine i već do septembra 1912. godine bio je zaokružen savez balkanskih država, vezan međusobnim ugovorima (Crna Gora, Srbija, Bugarska i Grčka) s ciljem oslobođenja Balkana od Turaka. Crna Gora je sa Bugarskom sklopila usmeni sporazum o zajedničkoj vojnoj akciji protiv Turske u septembru, a sa Srbijom, poslije tajnih pregovora u Lucernu, u Švajcarskoj, 6. oktobra 1912. I vojnu konvenciju. Prema dogovoru, Crna Gora je prva objavila rat Turskoj 8. oktobra 1912. godine, da bi potom i ostale balkanske države ušle u rat. Tako je počeo *Prvi balkanski rat* u kojem su se prvi, i jedini put, balkanske države našle združene u ratnom savezu. Svaka od savezničkih zemalja zbog nedostatka zajedničkog plana, djeluje po sopstvenim planovima na bojištima bez čvrste operativne veze. Crna Gora - osnovna ideja je bila da glavnim snagama (Zetski i Primorski odred) djeluje zapadno i istočno od Skadarskog jezera, i brzim naletom zauzmu Skadar, a da pomoćne snage (Istočni odred) djeluje u pravcu Sandžaka i Metohije. Srbija – koncentričnim djelovanjem glavnih snaga (1, 2 i 3. armija) kosovskim, južnomoravskim i krivorečkim pravcem obuhvatiti i tući turske snage, za koje se pretpostavljalo da će biti na Ov-

čjem polju. Pomoćnim snagama (Ibarska i Javorska brigada) obezbijediti bok glavnim snagama. Bugarska - sa glavnim snagama (1, 2 i 3. armija) preduzeti ofanzivu na maričkom vojištu, s tim da 2. armija blokira Jedrene, a 1. i 3. armija da napadnu desni bok u pozadini turskih snaga, prije nego se prikupe između Jedrena i Kirklarelija. Grčka – ofanziva glavnim snagama (7 divizija) iz sjeverne Tesalije, razbiti turske snage na graničnom frontu i produžiti nadiranje ka Solunu. Turska – predviđena ofanziva na vardarskom vojištu protiv Srbije i trakijskom protiv Bugarske. Crnogorska vojska veličine 35.600 vojnika bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva je bio da zauzmu Skadar, dok je Istočni odred upućen prema Sandžaku i Metohiji. Za razliku od pohoda prema Skadru, pohod crnogorske vojske prema Sandžaku i Metohiji bio je munjevit i uspješan. Odmah po prelasku crnogorsko-turske granice oslobođen je Mojkovac (9. oktobra) i do kraja mjeseca crnogorska vojska je ovladala područjem Bijelog Polja (11. oktobra), Berana (16. oktobra), Plava (19. oktobra), Gusinja (20. oktobra), Rožaja (26. oktobra), Pljevalja (28. oktobra), Peći (30. oktobra), da bi 4. novembra ušla u Đakovicu istovremeno sa srpskom vojskom.

Početkom decembra 1912.godine potpisan je protokol o primirju, koji je otkazala Grčka poslije turskog odbijanja da preda Janjinu. Primirje je potpisano između Bugarske, koja je zastupala Srbiju i Crnu Goru s jedne, i Turske s druge strane, i desetak dana kasnije, saglasno potpisanom protokolu, otpočeli su pregovori o miru u Londonu. Potpisivanje primirja Crnu Goru je zateklo u opsadi Skadra i uvjeravanju da će joj biti dodijeljen na mirovnoj konferenciji. Već na prvoj konferenciji ambasadora velikih sila, u Londonu 17. decembra 1912. godine, odlučeno je da se obrazuje autonomna Albanija, što je učinilo besmislenim napore Srbije da preko Albanije izađe na more, i Crne Gore, da joj pripadne Skadar sa okolinom. Takvu mogućnost je energično odbijala Austro-Ugarska, dok je Rusija bila za to, da to pitanje dogovorom riješe Crna Gora i Turska. Kada je Srbija, 20. decembra, najavila spremnost da se povinuje odlukama velikih sila i povuče vojsku iz Albanije, ostalo je da konferencija ambasadora odredi granice nove države, a diplomatskim predstavnicima balkanskih država da pokušaju uvjeriti velike sile u opravdanost svojih zahtjeva. Predstavnici Antante nijesu bili spremni da izazovu evropski rat zbog jednog grada na Balkanu, pa su Britanci brzo ubijedili svoje saveznike, Ruse i Francuze, posebno ove prve, da ne ohrabruju Crnu Goru u njenim teritorijalnim zahtjevima prema Skadru. Ostavši sama, crnogorska vojska je nastavila sa blokadom Skadra. Odbrana grada je konačno popustila i 23. aprila 1913. je potpisan sporazum po kome je svim turskim jedinicama dozvoljeno da sa lakim naoružanjem izađu iz grada. Konačno je 24. aprila uveče Esad-paša Toptani predao ključeve tvrđave prijestolonasljedniku Danilu. Predstavnici velikih sila su 27.aprila crnogorskoj vladi uručili pisani zahtjev da se Skadar u najkraćem roku evakuše i preda velikim silama. Konvencija o predaji Skadra velikim silama potpisana je 9. maja 1913. a pet dana kasnije u Skadar je ušao odred međunarodnih snaga, na čelu sa viceadmiralom Berneom. Izlaskom crnogorskih trupa iz Skadra, 14. maja, prekinuta je blokada crnogorske i albanske obale i time je završen Prvi balkanski rat. U vrijeme potpisivanja

1912/1913 protezao se (odnosio se) na područja od PLAVA, RUGOVE, PEĆI, DJAKOVICE, ROŽAJA, BERANA, BIJELOG POLJA i PLJEVALJA do bosanske granice.

Naročito treba istaći da su utisci koje smo stekli o stvarnom stanju u NOVOJ CRNOJ GORI⁴ daleko ispod najminimalnijih očekivanja i o tome obavještavam kako slijedi:

I - POLITIČKA UPRAVA

Stanovnici novodobijenih (osvojenih) područja su privremeno - bez razlike na nacionalnost i religiju – politički obespravljeni, t.j. nemaju niti predstavnike u Narodnoj Skupštini, niti se prema njima primjenjuju opšti građanski zakoni, pri čemu ipak treba da se naglasi da su provizorna običajna prava i propisi bivše turske uprave većem dijelu stanovništva miliji od iznenadnog (naglog) novog poretka.

Londonskog mirovnog ugovora (30.5. 1913) balkanske države su zadržale one teritorije koje su u ratu osvojile: Bugarska Trakiju do linije Enez-Midije i istočnu Makedoniju; Grčka – južnu Makedoniju sa Solunom i dio Epira; Srbija – centralnu i zapadnu Makedoniju, Sandžak, Kosovo i Metohiju, a Crna Gora dio Sandžaka i Metohije. Pošto je Turska bila potisnuta sa Balkana, ubrzo je izbio novi rat (*Drugi balkanski*) između dojučerašnjih saveznika oko podjele teritorija. Između Srbije i Grčke, s jedne i Bugarske, s druge strane, u junu 1913. godine je izbio rat oko Makedonije i Trakije. U ovaj rat će se kasnije uključiti Rumunija i Turska. Crna Gora je u ovom ratu stala na stranu Srbije i prije izbivanja rata između Srbije i Bugarske, 8. juna, uputila jedan odred od 12.000 ljudi pod komandom serdara Janka Vukotića. Pred napadima srpske i grčke vojske, a ugrožena sa sjevera nadiranjem Rumuna, Bugarska je bila prinudena da zatraži primirje. Precijenivši svoje snage i ne računajući da će u rat ući Rumunija i Turska, Bugarska je bila primorana na prekid ratnih operacija (31. jula 1913), dok je ugovor o miru potpisan u Bukureštu 10.8.1913. Po tom ugovoru Bugarska se odrekla svih spornih teritorija u korist Srbije i Grčke. Mirovne ugovore sa Turskom zaključile su: Bugarska 24. 9.1913. u Carigardu, Grčka 14. 11.1913.godine.

Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore 1*, 73

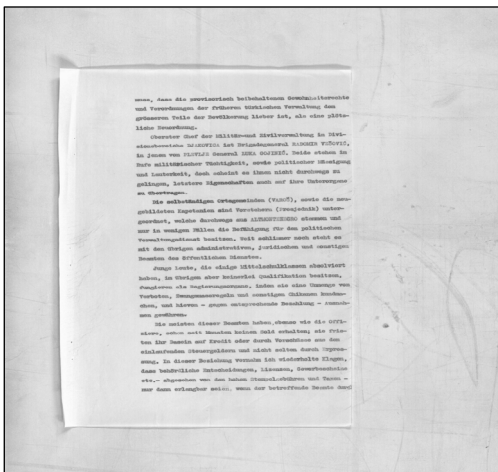
⁴ misli se na područje Crne Gore oslobođeno u balkanskim ratovima.

Vrhovni šef (starješina) vojne i civilne uprave u divizionoj oblasti ĐAKOVICA je brigadni general RADOMIR VEŠOVIĆ⁵, u onoj iz

⁵ Vešović Radomir (25.3/6.4.1871-1938) - brigadir i političar. Rođen je u Lopatama, u Lijevoj Rijeci, gdje je završio osnovnu školu. Nižu gimnaziju je završio na Cetinju, a oficirsku školu u Italiji 1887. Sa činom poručnika (1891) postavljen za ađutanta kolašinske brigade. Sa tog položaja je 1895. premješten za nastavnika u novoosnovanoj podoficirskoj školi u Podgorici (1895-1901). Godine 1905. biran za narodnog poslanika u svom kraju a 1906. je postavljen za komandanta Gornjovasojevičke brigade i političkog pograničnog komesara između Crne Gore i Turske, sa sjedištem u Andrijevi. Tu dužnost obavljao je do jeseni 1912. Godine 1908. premješten i postavljen za načelnika vojnog ministarstva, a potom za šefa štaba II divizije sa sjedištem u Podgorici. U Balkanskim ratovima komanduje Gornjovasojevičkom brigadom sa kojom postiže velike vojne uspjehe u oslobađanju Plava, Gusinja i Metohije. Sa svojom brigadom učestvovao i u borbama oko Skadra i njegovom zauzimanju 1913. Nosilac je medalje Obilica i nazivan *vitez od Brdanjolta*. U Prvom svjetskom ratu komandovao je Starosrbijanskim odredom sa kojim je držao front prema Albaniji. Uprkos protivljenju saveznika, na zahtjev crnogorske vlade, osvaja Skadar juna 1915. U vladi Lazara Mijuškovića, obrazovanoj početkom 1916, izabran za ministra vojnog i na tom položaju ga zatiče kapitulacija Crne Gore. Zajedno sa ministrima M. Radulovićem i Ristom Popovićem, činio je tzv. *krnju vladu* i ostao je u pokorenoj Crnoj Gori. Zbog informacija o pripremi ustanka u toku austrougarske okupacije Crne Gore, generalni guverner donosi odluku o interniranju Vešovića i lica za koje se sumnjalo da stoje s njim u vezi. Prilikom pokušaja interniranja, Vešović u junu 1916., ubija jednog austrougarskog oficira i sa braćom, Pavićem i Novicom, bježi u šumu. Uslijedile su represalije okupatora, hapšenja i interniranja. Pored ostalih, u Kolašinu je obješen Vešovićev brat Vlajko, Savo Stožinić-Radulović, student prava i Mijat Redžić plemenski kapetan, a otac, žena i dvije ćerke su mu bili internirani.

Brigadir Vešović se konačno predao poslije peticije Vasojevića koju su potpisali 11 sveštenika, 13 učitelja i 52 viđena građanina početkom 1918, poslije 17-tomjesečnog komitovanja. Vešović je bio interniran u Grac, odakle je premješten u Peštal, gdje ga je zatekla kapitulacija Austro-Ugarske. Preko Praga i Zagreba, na putu za Crnu Goru, bio je uhapšen i zadržan u Slavonskom Brodu, dok se ne izglašaju odluke na Podgoričkoj skupštini. Kasnije je primljen u čin generala u vojsku KSHS i raspoređen na mjesto komandanta divizije u Skoplju. U junu 1919. je poslije šikaniranja i omalovažavanja, penzionisan. Po dolasku u Peć, marta 1919. spriječen mu je ulazak u Crnu Goru zbog sumnji da stoji u vezi sa pobunjenicima. Kada je u julu 1919. stigao sa familijom u Andrijevicu po odobrenju ministra vojnog KSHS, Nikola Pašić je zahtijevao od tadašnjeg predsjednika vlade, Stojana Protića, da se Vešović ukloni iz Crne Gore, jer se sumnjalo da on ima za sobom *polovinu Vasojevića*. Stavljn je pod policijski nadzor. U septembru 1919. ministar vojni, general Stevan Hadžić, naređuje da se Vešović prinudno sprovede u Beograd, gdje je stigao u pratnji majora Dimitrijevića, početkom oktobra. Već u novembru je bio prebačen u

PLJEVALJA general LUKA GOJNIĆ⁶. Obojicu prati glas da su vrsni u vojnom pogledu, isto tako da su politički suzdržani i poštenu, ipak izgleda da im ne uspijeva da svoje navedene osobine u potpunosti prenesu na niže organe.

Samostalne mjesne opštine (VAROŠ) kao i novoosnovane kape-tanije su potčinjene starješinama (predsjedniku) koji redom potiču iz STARE CRNE GORE i samo mali broj njih je sposoban za poltičku upravnu službu. Daleko lošije je stanje sa ostalim administratvnim prav-nim i drugim činovnicima u javnoj službi.

Mladi ljudi koji su završili nekoliko razreda srednje škole ali inače nemaju nikakvu kvalifikaciju, obavljaju dužnost u organima vlasti tako

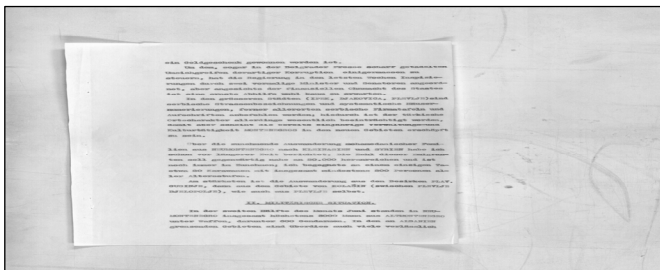
zatvor, u Sremsku Mitrovicu, zajedno sa sinom, poslije pokušaja bjekstva u Rumu-niju, odnosno Rusiju. U istražnom zatvoru proveo 15 mjeseci, da bi na suđenju, održanom u februaru 1921., bio oslobođen kao nevin. Početkom 1921. se vratio u Crnu Goru, gdje se uključio u politički rad Crnogorske stranke, kao član njenog Glavnog odbora i poslanički kandidat. Umro je 1938. i sahranjen u Slavonskom Šamcu, u grobnicu muža svoje kćerke. Njegov sin Dušan odbio je inicijativu Vaso-jevića da se Radomirovi posmrtni ostaci prenesu u rodni kraj, zbog uvreda i poni-ženja koje je doživio njegov otac.

Istorijiski leksikon Crne Gore 5, 1169

⁶ **Gojnić Luka** (Brčeli, Crmnica, 1873 - Kotor, 1953) - divizijar crnogorske vojske. U Prvom balkanskom ratu 1912-1913. komandovao kolonom koja se u opsadi Skadra istakla u napadu na Brdicu. U Prvom svjetskom ratu komandovao je Pljevaljskom divizijom, a 1915. godine Kosovskom, dok je 1916. komandovao Lovčenskim odredom. Poslije kapitulacije crnogorske vojske, primljen je u rusku vojsku u činu generala.

Istorijiski leksikon Crne Gore 3, 645

što donose mnoštvo zabrana, prinudnih mjera i pričinjavaju druge neprijatnosti, dopuštajući izuzetke – uz određenu naknadu.

Većina ovih činovnika, isto kao i oficiri, već mjesecima nijesu dobili platu; oni žive od kredita i pozajmica iz naplaćenog poreza i nerijekto od korupcije. U tom pogledu više puta sam čuo žalbe, da se odluke vlasti, licence, dozvole za rad itd.- ne gledajuće na visoke dažbine i takse- mogu dobiti samo onda ako se određeni službenik pridobije novčanim poklonom.

Da bi se bar donekle spriječilo širenje takve korupcije, što je oštro kritikovano čak i u beogradskoj štampi, Vlada je posljednjih sedmica naredila inspekciju putem dva bivša ministra i senatora, ali s obzirom na finansijsku nemoć države, jedva da se može očekivati ozbiljna promjena.

U većim gradovima (PEĆ, DJAKOVICA, PLJEVLJA) naredeno je označavanje ulica na srpskom i sistematsko numerisanje kuća, nadalje je naredeno da svugdje natpisi firmi i svi drugi natpisi budu na srpskom; time je svakako bitno umanjen turski karakter mjesta, ali time je izgleda iscrpljeno već jednogodišnje upravno i kulturno djelovanje CRNE GORE u novim oblastima.

Već prije dužeg vremena izvijestio sam o masovnijem iseljavanju muslimanskih porodica iz NOVE CRNE GORE u MALU AZIJU i SIRIJU. Broj ovih emigranata nezvanično je trenutno oko 20.000 i još se povećava: jednog jedinog dana sreo sam otpr. 20 karavana sa ukupno najmanje 200 osoba svih starosnih dobi.

Najjače iseljavanje⁷ je iz okruga PLAVA, GUSINJA, zatim sa

⁷ Iseljavanje muslimana sa područja Crne Gore je dugi intenzivan proces. Viševjekovna vladavina Otomanske imperije uzrokovala je značajnu identifikaciju islamiziranog življa s njom, te je samo propadanje ovog Carstva uzrokovalo pojavu da se sa sužavanjem njenih granica iseljava muslimansko stanovništvo sa izgubljenih teritorija. Politika hrišćanskih zemalja bila je krajnje neprijateljska prema ovom življu, smatrajući ga uporištem turske dominacije, tako da je u pojedinim zemljama vođena politika *čišćenja od Turaka*, što je uslovalo nestanak muslimanskog življa sa većeg dijela onih prostora u Evropi koji su bili pod vlašću Turske imperije. Slični

proces, ali sa značajnim razlikama, mogu se pratiti i na području današnje Crne Gore. Prva masovnija iseljavanja nastala su poslije mletačkog zauzimanja Risna (1684) i Novog (1687). Cjelokupno muslimansko stanovništvo iz tih krajeva se vremenom raselilo. Muslimani iz Risna su se raselili u Korjenić. Muslimani Novog se poslije 1687. srijeću u Nikšiću, Podgorici, Baru, Bijelom Polju, a dio njih se iselio prema Bosni. Poslije bitke na Krusima 1796. Lješanska nahija je bila *očišćena od poturčenjaka* koji su se iselili u Podgoricu, Skadar, Bar, Ulcinj, Sandžak, Kosovo i područje današnje Turske. Proces raspadanja Osmanske imperije od Velikog rata (1683-1699), pa do konačnog potiskivanja Turske sa ovih prostora 1912-1913., praćen je seobama muhadžira. Poslije rata 1876-1878. bilježi se masovnije iseljavanje muslimanskog življa iz gradova koji su odlukama Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori. Crnogorski knjaz Nikola je tada bio jedini evropski hrišćanski vladar, koji je proglasima i na drugi način, pozivao muslimane da se ne sele. Od 410 muslimanskih porodica iz Nikšića se 1877. iselilo 391. Nikšićki muslimani su se prvobitno iselili u Bosnu, gdje su učestvovali u pobunama protiv austrougarske vlasti, da bi se dio njih vratio u Nikšić. Najveći dio se potom iselio u Novopazarski sandžak. Jedan dio se iselio preko Bara u Tursku, dio se nastanio u sjevernoj Albaniji, Dubrovniku i drugim zagranničnim mjestima. Muslimani iz Spuža, Žabljaka i dijela Kolašina su se takođe iselili. Iz Zete se, prema podacima savremenika, iselilo oko 200 porodica, najviše u Albaniju, dok se dio njih zadržao u Tuzima. Nekoliko stotina muslimanskih porodica se iselilo i iz Podgorice, mada je značajan dio i ostao, tako da je 1881. u ovom gradu bilo 933 muslimanskih, 216 pravoslavnih i 13 katoličkih kuća. Muslimani iz Žabljaka Crnojevića su se najvećim dijelom iselili u Skadar, Kavaju i Drač. Po zauzeću Bara 1878. iz ovoga grada se iselilo oko 2.000 stanovnika, od kojih se najveći dio vratio izuzev 83 porodice. Sa ovoga područja se 1906. godine iselilo 200 muslimanskih porodica zbog zategnute situacije u pograničnim krajevima. Dio njih se vraćao do 1910. godine. Muslimani iz Kolašina su se gotovo potpuno iselili do 1886. godine. Masovna iseljavanja muslimana bilježe se poslije 1912. godine iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori. Iseljavanja su uglavnom išla ka Turskoj i to u dva pravca: jedan ka Podgorici, Baru i odatle u Tursku i drugi preko Skoplja za Tursku. Nakon krvavih događaja i pokušaja pokrštavanja u Plavu i Gusinju 1913. godine, došlo je do masovnijeg iseljavanja iz ovih krajeva. Samo tokom juna i jula 1914. iselilo se 128 domaćinstava i oko 1500 članova u Tursku. Iz pljevaljske opštine se iselilo 340 porodica, iz opštine Šahović 453 lica, iz beranske opštine u junu iste godine iselilo se 85 porodica. Maja 1914. iz Bihora se iselilo 550 muslimanskih domaćinstava koje su predvodili 30 bihorskih prvaka. Prema zvaničnim podacima, iz novooslobođenih krajeva Crne Gore se od aprila do juna 1914, preko Bara, iselilo u Tursku 12.302 lica, dok se, prema austrougarskim izvorima, do jula 1914. iselilo 16.570 lica. Iseljavanja su zabilježena i nakon stvaranja KSHS 1918. godine. Najmasovnije iseljavanje se desilo poslije pokolja u Šahovićima 1924. godine, kada su se muslimani iz Donjeg Kolašina, odnosno Vraneške doline, iselili. Najveći broj njih se iselio u Tursku. Iseljavanja u Tursku su bilježena i prije formalnog zaključivanja konvencije između Turske i Kraljevine Jugoslavije kojom je predviđeno da se iseli

područja KOLAŠINA (između PLJEVALJA i BIJELOG POLJA), kao i iz samih PLJEVALJA.

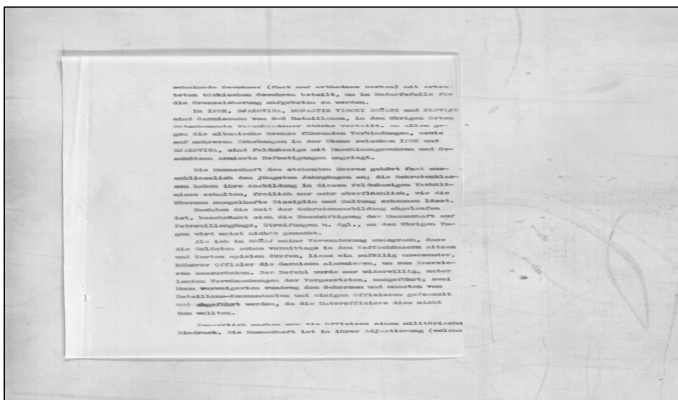
II. VOJNA SITUACIJA

U drugoj polovini mjeseca juna u NOVOJ CRNOJ GORI⁸ pod oružjem je bilo ukupno najviše 3.000 ljudi iz STARE CRNE GORE⁹, među njima 600 žandara. Osim toga u oblastima koje graniče s ALBANIJOM su mnogi stanovnici koji su bili od povjerenja (skoro samo pravoslavni Srbi) snabdjeveni zaplijenjenim turskim oružjem, da bi ih u slučaju potrebe upotrijebili za osiguranje granice.

40. 000 porodica u periodu od šest godina. U avgustu i oktobru 1935., iz andrijevičkog sreza se iselilo 5 porodica sa 13 članova; beranskog 2 sa 9 članova; bjelopoljskog 31 sa 161 članom i pljevaljskog 14 sa 63 člana. Za period 1918-1941. ne postoje precizni podaci o broju iseljenih. Iseljavanje je nastavljeno i poslije 1945. godine, ne zbog netrpeljivosti, nacionalne i socijalne obespravljenosti, koliko zbog ekonomske pasivnosti i besperktivnosti. Nastavljeno je iseljavanje u Tursku, posebno u periodu 1946-1970. Između Turske i Jugoslavije je 1954. god. potpisan tzv. *Džentlemenski sporazum* o iseljavanju Turaka u Tursku. Muslimani iz Sandžaka su se počeli masovno izjašnjavati kao Turci kako bi lakše dobili potrebna dokumenta za iseljavanje. Prvi talas iseljavanja je išao preko Kosova i Makedonije, gdje je najvećim dijelom i živjela turska manjina. Dio muslimana je ostao na tim prostorima, kupujući zemlju od onih koji su se iseljavali. Prema turskim izvorima, u ovu zemlju je između 1946-1968. sa područja bivše Jugoslavije pristiglo 4.950 porodica sa 159.030 članova. Iz Crne Gore najviše muslimana se iselilo iz rožajskog kraja, oko 4500, dok je iz Bihora, Bijelog Polja, Plava i Gusinja, bilo pojedinačnih slučajeva. Počev od kraja 60-ih godina XX vijeka mijenja se pravac iseljavanja muslimana iz Crne Gore. Do tada su uglavnom išli ka Turskoj, a od tada se migracije bilježe ka većim industrijskim centrima u Jugoslaviji (Sarajevu, Zagrebu, Beogradu), zemlje Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Australije. Od početka devedestih godina XX vijeka, u vrijeme raspada jugoslovenske države, zabilježeno je masovnije iseljavanje muslimana iz ovih krajeva prema evropskim zemljama i SAD. Ne postoje precizni podaci o broju iseljenih. Jedino se pouzdano zna da se sa područja Mrkojevića do maja 2000. godine iselilo 310 domaćinstava sa 1.120 članova, od toga u posljednjih deset godina 154 domaćinstva sa 572 člana. Najveći broj ih živi u SAD. Brojna kolonija Plavljana i Gusinjana danas živi u Njujorku i okolini. Za vrijeme posljednjeg rata u Bosni, zabilježena su etnička čišćenja sela u Bukovici kod Pljevalja. Stanovnici ovih sela su se iz straha od blizine ratišta ili zato što su istjerani iz svojih domova, iselili izvan Crne Gore. Vidi... *Istorijski leksikon Crne Gore* 3, 690-692.

⁸ Misli na dio Crne Gore oslobođen u balkanskim ratovima.

⁹ Crna Gora u granicama prije balkanskih ratova.

U PEĆI, ĐAKOVICI, MANASTIRU VISOKI DEČANI i u PLJEVLJIMA nalaze se garnizoni sa 2-3 bataljona, u ostalim mjestima jedinice različite brojnosti. Na svima putevima koji vode do albanske granice, isto tako na više brežuljaka u ravnici između i PEĆI i ĐAKOVICE postavljena su vojna poljska utvrđenja opremljena puškomitraljezima i topovima.

Ljudstvo stacionirane vojske sastoji se skoro isključivo od najmlađih godišta; klase regruta su školovane u ovim vojnim uslovima, istina samo vrlo površno, što se može vidjeti iz krajnje nezadovoljavajuće discipline i vladanja.

Nakon što je isteklo vrijeme obuke regruta, rad (zanimanje, zadatak) ljudstva ograničava se na patroliranje, stražarenje i sl., ostalih dana se većinom ništa ne radi.

Kada sam u ROŽAJAMA izrazio svoje čuđenje, što vojnici već prije podne smiju da sjede u kafanama i da igraju karte, jedan slučajno prisutni viši oficir alarmirao je garnizon da bi trupe vježbale marširanje. Naredba je izvršena mimo volje uz glasno proklinjanje starješine; dva čovjeka su direktno otkazala poslušnost, pa su ih komadant i nekoliko oficira vezali i odveli, jer podoficiri nisu htjeli da to učine.

Što se tiče spoljnjeg izgleda, samo oficiri ostavljaju vojnički utisak (utisak vojnika?). Ljudstvo je u uniformama (koje inače nemaju nikakve oznake) bukvalno zapušteno i tim više odaje utisak drumskih razbojnika, kada ljudi takođe u službi ne nose niti bajonet niti opasač nego samo pušku (bez bajoneta) preko ramena – kako im se prohtije i u grupama tumaraju oko.

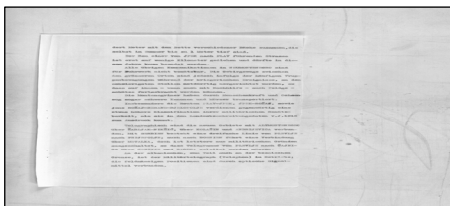
Daleko bolje i disciplinovanije je ljudstvo žandarmerijskog korpusa, ipak i kod ovih moralo mi je pasti u oči, da se njihova znanja o mjestima i terenu protežu samo na rute koje su redovno prelazili. Mape su nepoznate.

Za sada se ne može čak ni misliti o provođenju projekata velikog obima u vezi sa reorganizacijom armije. Do sada se zadovoljavalo time da se bataljoni formiraju od vojno sposobnog muškog stanovništva i to isključivo srpsko-pravoslavne vjere (20. i 21. jun), da se izaberu vođe i da se odrede prilozima za narodnu odbranu. Posljednje je kod srpskih stanovnika izazvalo još veće ogorčenje nego kod muslimanskih stanovnika, isto tako okolnost što im privremeno nijesu povjerene (date) niti puške niti municija.

III. V E Z E (putevi)

U cijeloj NOVOJ CRNOJ GORI¹⁰ trenutno postoji – osim one koju su svojevremeno izgradile austrougarske trupe do METALJKE preko PLJEVALJA do srpske granice zapadno od Jabuke – samo još jedna jedina cesta od PEĆI preko STRELCI-MAZE do manastira VISOKI DEČANI (otpr. 20 km.).

Prema ĐAKOVICI kao i od PEĆI prema MITROVICI vode doduše prirodni putevi, koje pri povoljnom vremenu mogu koristiti i laka vozila; ali ne samo da nedostaju svi mostovi nego istovremeno se putevi često više stotina metara podudaraju sa koritima različitih potoka, koji su čak i ljeti duboki do 1 m.

Gradnja ceste koja će voditi od PEĆI do PLAVA uspjela je do sada u dužini od nekoliko kilometara i vjerovatno neće biti završena ove godine.

Sve ostale komunikacije u NOVOJ CRNOJ GORI nijesu upotrebljive za vozila. Brdski putevi između većih mjesta su zbog čestih pokreta trupa za vrijeme ratnih događaja na najtežim mjestima nedostatan popravljeni, tako da se njima – mada uz pripomoć – mogu transportovati i poljski topovi.

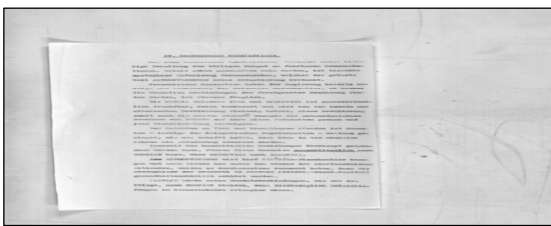
¹⁰ Misli na dio Crne Gore oslobođen u balkanskim ratovima.

Crnogorci su uz pomoć ljudske snage i volovske vuče transportovali čak lake i teške topove.

Prije svega, rute PLAV – PEĆ, PEĆ – ROŽAJE kao i one ROŽAJE – BERANE – BIJELO POLJE trenutno zaslužuju malo višu klasifikaciju njihove vojne upotrebljivosti nego što to proizilazi iz podataka opisa terena iz god. 1912.

Nove oblasti su telegrafski povezane sa STAROM CRNOM GOROM preko ŽABLJAKA – NIKŠIĆA, preko KOLAŠINA i ANDRIJEVICE. Sa SRBIJOM postoji trostruka linija od PLJEVALJA prema PRIJEPOLJU; a za BOSNU vodi veza preko METALKE, ali posljednja je iz vojnih razloga isključena, tako da se telegrami iz PLJEVALJA za ČAJNIČE moraju slati preko CETINJA i DUBROVNIKA.

Na albanskoj i dijelom na bosanskoj granici u funkciji je vojni telegraf (telefon); vojne pozicije povezane su optičkim signalnim sredstvima.

IV. EKONOMSKE PRILIKE

Vrlo značajno bogatstvo šuma održalo se do sada zahvaljujući potpunom nedostatku saobraćajnih sredstava. Čim ista budu nabavljena može se očekivati ista takva neplanska sječa drveća kojoj najveći dio STARE CRNE GORE ima da zahvali za devastaciju.

Različiti konzorcijumi već su Vladi podnijeli zahtjeve za iskorišćavanje šuma; krajnje je upitno da li će se pri tome voditi računa o poštovanju izričitih odredbi zakona o šumama .

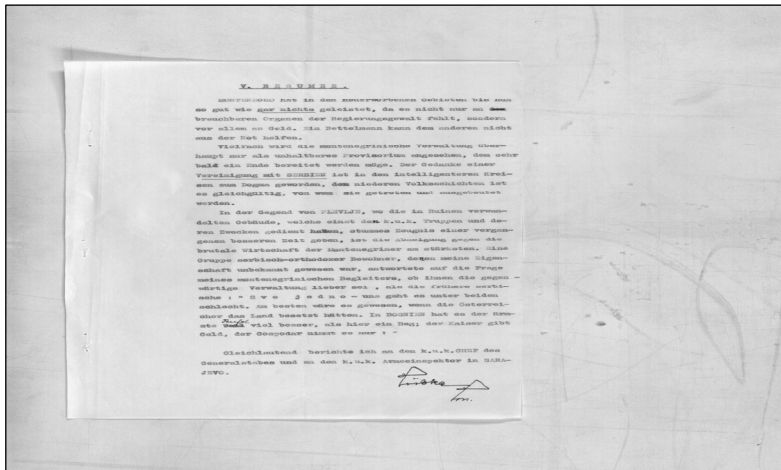
METOHIIJA između PEĆI i Đakovice je izuzetno plodna, bogata vodom i obližnje, samo albansko stanovništvo, obrađuje je marljivo. Ovo stanovništvo plaća i većinu poreza, dok muslimansko stanovništvo iz RUGOVE insistira na starim slobodama i odbija svako plaćanje poreza.

Bogatstvo stokom i upotrebljivim (sposobnim) konjima je usljed ratnih događaja daleko manje nego što se očekivalo, ipak slijedećih godina može se očekivati porast.

Ukoliko se uopšte može govoriti o trgovačkim odnosima, oni su usmjereni isključivo prema SRBIJI odn. preko MITROVICE za SOLUN.

Iz STARE CRNE GORE dobija se samo NIKŠIĆKO flaširano pivo i to samo pod pritiskom uticajnih akcionara, koji su uspjeli da isposluju da proizvodi Pivnice iz PLJEVALJA (austrijsko-ugarski kapital) budu proglašeni kao štetni po zdravlje.

PLJEVLJA bi svoje trgovinske veze, kao prije rata, usmjerila prema Bosni ukoliko bi se, vezano s tim, postigla olakšanja u graničnom prometu.

V. REZIME

CRNA GORA nije u novostečenim područjima do sada skoro ništa¹¹ uradila, jer ne nedostaju samo sposobni organi Vlade nego prije svega novac. Prosjak ne može pomoći drugom (prosjaku) u nevolji.

Često se crnogorska uprava smatra samo kao neodrživi provizorijum, kome bi vrlo brzo trebao doći kraj. Misao ujedinjenja sa SRBIJOM¹² u inteligentnijim krugovima postala je dogma, nižim slojevima naroda je svejedno ko ih gazi i pljačka.

U okolini PLJEVALJA gdje su se zgrade koje su nekada služile C¹³ i K¹⁴ trupama i njihovim ciljevima pretvorile u ruševine – nijemo

¹¹ Podvučeno u originalu

¹² Podvučeno u originalu

¹³ Carskim

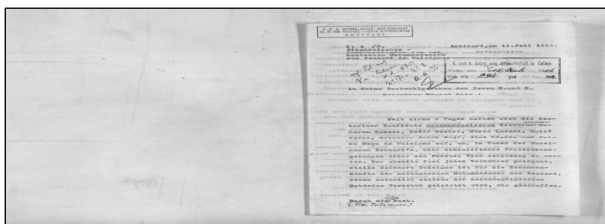
¹⁴ Kraljevskim

svjedočanstvo boljih prošlih vremena – odbojnost prema brutalnom gazdovanju Crnogoraca je najjača. Jedna grupa srpsko-pravoslavnih stanovnika kojima nije bio poznat moj položaj odgovorila je na pitanje mog crnogorskog pratioca da li im je sadašnja uprava draža nego ranija srpska:

„s v e j e d n o – loše nam je pod obadvije. Najbolje bi bilo da su Austrijanci zauzeli zemlju. U BOSNI je bolje najjadnijem (najgrešnijem) đavolu nego ovdje begu; Car daje novac, Gospodar ga samo uzima“!

Istovjetno izvještavam c. i k. Šefa (starješinu?) Generalštaba i vojnog inspektora u SARAJEVU,
potpis¹⁵

2. AUSTROUGARSKI vicekonzul iz Bara izvještava o sastancima nezadovoljnih muslimana iz Skadra u Ulcinju - juli 1914

C¹⁶. i K¹⁷. AUSTROUGARSKI VICEKONZULAT
A N T I V A R I ¹⁸

Antivari, 11. jul 1914.
Povjerljivo¹⁹

br. 4/P

Albansko–
Austrougarsko Poslanstvo
Sastanci nezadovoljnih Muslimana iz
Skadra u Ulcinju

C.iK.
na Cetinju
predato 15. jul 1914.

br. 294

austrijskom poštom (via Sutomore)

¹⁵ Nečitko

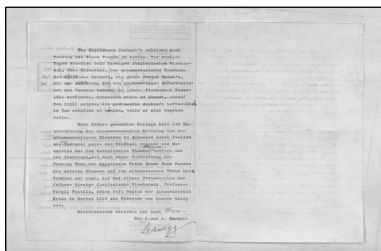
¹⁶ Carski

¹⁷ Kraljevski

¹⁸ Bar

¹⁹ Dokument je pisan kurzivom

Blagorodnom gospodini C. i K. Poslaniku Eduardu Ottu!

Od prije skoro 5 dana u Ulcinju borave trgovci muslimanske vjere iz Scutari-a i to: Muharem Kazasi, Bećir Neziri, Murto Lazani, Malić Gjuli, braća Jakup Roji, Alus Llohia i Sulko Begu, da bi u ime muslimana iz Skadra odlučili o budućoj objavi protesta protiv kneza Vida²⁰. Mirno lučko mjesto Ulcinj koje se nalazi van skoro svakog saobraćaja je kao stvoreno za sastanke nezadovoljnih muslimana iz Scutara, kojima naravno i crnogorska vlada ide na ruku.

Izgleda da muslimani iz Skadra traže kontakt sa Esad pašom²¹. Prije nekoliko dana pojavio se kod ovdašnjeg italijanskog vicekonzula Cav. Niccolini-a muslimanski trgovac Bet Gjülü iz Skadra, dobar Esadov prijatelj, sa molbom da mu kaže sadašnje mjesto boravka Paše. Vicekonzul Niccolini je odgovorio da istog ne poznaje, na šta je Bet Gjuli rekao da se nada da željenu obavijest može dobiti u Rimu, kuda hoće da krene.

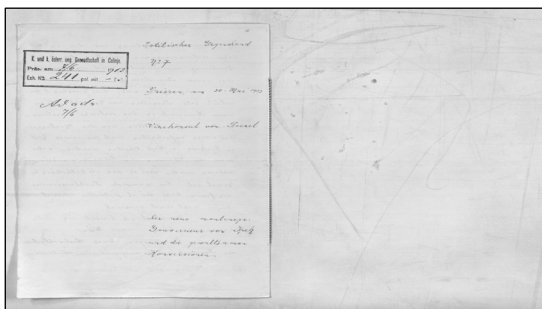
²⁰ Radi se o albanskom knezu Vilhelmu Vidu (1876-1945), oficiru njemačke vojske i nećaku rumunske kraljice Elizabete koji je, po želji velikih sila, marta 1914. postavljen na albanski prijesto, ali je na tom mjestu proveo nepunih šest mjeseci, jer je u septembru 1914, pošto je prethodno odbio zahtjev A-U da se uključi u rat na njenoj strani, napustio Albaniju.

²¹ ESAD-paša Toptani (1856. ili 1863-13.6.1920) – turski general, albanski političar. Komandant žandarmerije u Janjini, narodni poslanik izabran u Draču (1908). Kao pristalica Mladoturskog pokreta od 1909. učestvovao u svrgavanju sultana Abdul Hamida. U Balkanskom ratu komandant divizije, a poslije ubistva Hasan Riza-bega, primio je komandu odbrane Skadra, koji je predao Crnogorcima 23.4. 1913. Bio minister unutrašnjih poslova u vladi Albanije 1913. ali se potom pobunio i u Draču formirao (oktobra 1914) vladu centralne Albanije i proglasio se za predsjednika na osnovu tajnog sporazuma sa Nikolom Pašićem, zaključenim u Nišu 17. septembra 1914. Novi tajni ugovor sa njim je sklopljen 1915. Februara 1916. se prebacio u Solun a potom u Francusku. Jedan njegov odred se nalazio na Solunskom frontu i borio se na strani saveznika. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, od Pašića i delegacije KSHS protežiran kao jedinii legitimni predstavnik Albanije. Ubio ga u Parizu Avni Rustemi, član albanskog *Nacionalnog komiteta*. *Istorijski leksikon Crne Gore* 3, 620.

Moj prethodno imenovani kolega smatra da je podrška muslimanskom pokretu i muslimanskom elementu (stanovništvu) u Albaniji od strane Italije mjera protiv uticaja koji Monarhija ima kod katoličkih plemena Albanije i uvjeren je da bi egipatski princ Ahmed Fuad paša imao najviše šansi da dođe na albanski prijesto nakon istjerivanja kneza Vida. Treba još spomenuti da kod tog pretendenta već od početka albanske krize u jesen 1912. kao sekretar i maher (umješšan čovjek) radi bivši ovdašnji italijanski vicekonzul, profesor Virgil Panella.

Istovjetno izvještam Beč -C. i K. Gerent :
Levinegg

3. Izvještaj austro-ugarskog poslanstva o nasilnom pokrštavanju konverziji (katolika) u oblasti Peći i Đakovice, maj 1913

Štambilj: C. i K. Austrougarsko Poslanstvo na Cetinju
predato 07.06.1913. / br. 241

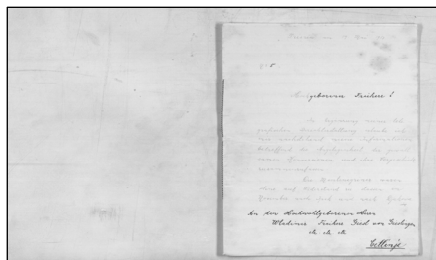
Politički predmet

br. 7

Prizren, 30. maj 1913.

Vicekonzul von Poezel

Novi crnogorski guverner iz Peći i nasilna preobraćanja (konverzije)

Prizren, 19. maja 1913.

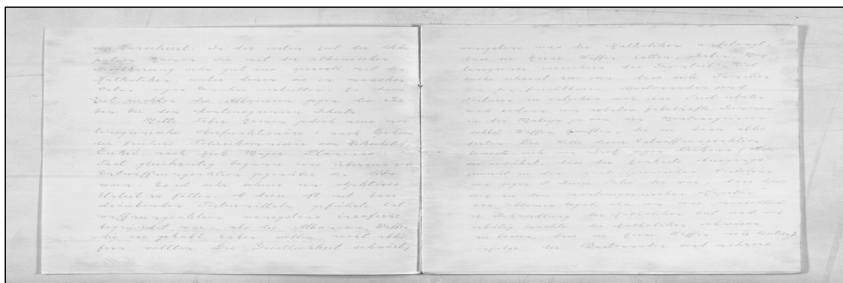
br. 5

Blagorodnom gospodinu Vladimiru, baronu Giesl von Gieslingen
etc. etc. etc. - Cetinje

Blagorodni barone!

Dopunjujući svoj telegrafski izvještaj dozvoljavam sebi da niže navedeno rezimiram informacije koje se tiču predmeta nasilne konverzije (konvertovanja, obraćanja) i predistoriju iste.

Crnogorci su u novembru ne naišavši na otpor umarširali u Peć i u Djakovicu.

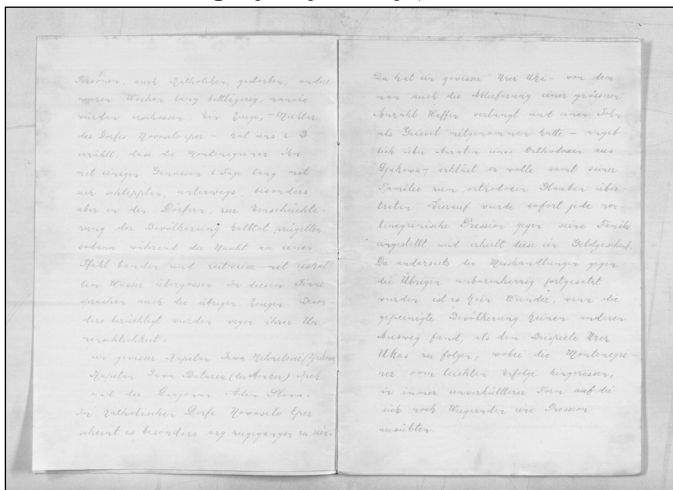

U prvo vrijeme okupacije vrlo dobro su se slagali sa albanskim stanovništvom, specijalno sa katolicima kojima su u nekim mjestima čak podijelili puške. U ovo vrijeme Albanci su zaštitu od Srba tražili kod Crnogoraca. Sredinom februara došli su međutim novi crnogorski visoki funkcioneri: u Djakovicu bivši policijski komesar iz Nikšića Čukić, u Peć major Plamenac²².

Skoro istovremeno počela je krajnje gruba akcija razoružavanja Albanaca. Vrlo je teško dati objektivnu ocjenu da li je ova akcija razoružavanja, koja je često vođena uz užasne torture, barem u toj mjeri bila opravdana zato što Albanci nijesu predali oružje koje su tobože imali. Duhovnici se kunu, barem što se katolika tiče, da nijesu imali oružje, Srbi

²² Plamenac N. Jovan je u to vrijeme pisao ministru unutrašnjih poslova Jovanu S. Plamencu "Mloge smo poubijali kako ovđe tako i u Peć, gotovo svakog dana po nekolicinu smaknemo, ali bez toga ne valja ništa, jer oni kad takve muke podnose, a neće da kažu oružje čisto smjeraju nekakav njihov vojni ustanak. Radiću da ih obezglavim, pak će onda mlogo mirniji biti..."Vidi - Ž. Andrijašević, Z. Stanovjević, *Pokrštaivanje muslimana 1913*, Podgorica 2003, 57.

i Crnogorci tvrde suprotno, čini se da je činjenica da su mnoge porodice da bi se spasile strašnih batina i tortura molile da im ostave izvjestan rok a potom za relativno basnoslovne sume u Malciji²³ (?) od samih Crnogoraca kupovali oružje koje su onda predavali. Talas ovih akcija razoružavanja kretao se od Peći prema Đakovici (ovdje treba spomenuti da je konkretna polazna tačka za crnogorske progone patera Luigi-a Palića²⁴ bila ta, što se on uputio crnogorskom „kapetanu“ iz Jablanice, i molio za ljudskije postupanje prema katolicima, te ponudio da će isposlovati da se katolici zakunu da više ne posjeduju oružje).

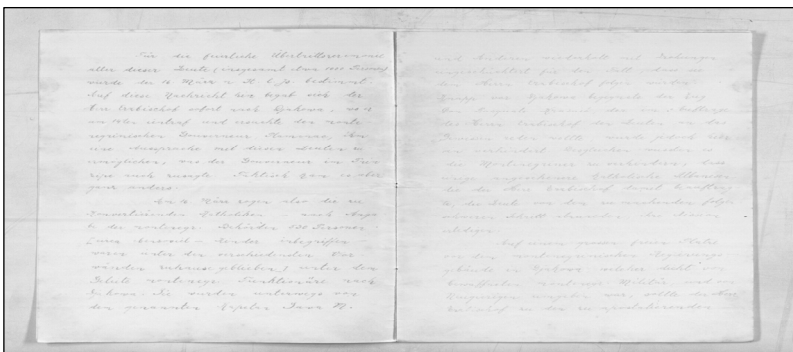

²³ nečitka riječ

²⁴ Radi se o duhovniku čija je sudbina bila povod za Aferu Palić 1913. godine, kojoj je prethodilo ubistvo katoličkog paroha Luidija Palića (22. 2 / 7. 3. 1913. godine) kod Glođana, blizu Đakovice, od strane crnogorskih stražara i pojava pokrštanja Albanaca-katolika, Sve je to bilo povod diplomatske afere na relaciji Austrougarska – Crna Gora. Ubistvo Palića Austrougarska je pokušala da iskoristi za osnaživanje svoga protektorata nad katoličkim življem i miješanje u unutrašnje poslove Crne Gore, traženjem hitne istrage i učešćem austrougarskog predstavnika u njoj. Ministarstvo inostranih djela Crne Gore, u noti od 4/17. 3.1913. godine je u odgovoru detaljno obrazložilo okolnosti u kojima se desilo ubistvo, okrivljujući ujedno fra Palića da je prikrivao oružje i nagovarao na suprotstavljanje novim vlastima, osporavajući Austrougarskoj bilo kakvo pravo vjerskog protektorata nad tamošnjim katoličkim življem. Nota je preko barskog nadbiskupa, dr Nikole Dobrečića, proslijeđena i vatikanskom kardinalu Mery del Valu. Austrougarska diplomatija je vratila crnogorskoj vladi pomenutu notu kao uvredljivu. Formirana je mješovita komisija, koja je završila rad 2/15. 4. 1913. godine i sastavila protokol koji je osnažio crnogorske tvrdnje. Regulisanjem prava katolika, između Crne Gore i Vatikana, na osnovu konkordata iz 1886. godine, slična pitanja su skinuta s dnevnog reda.

Usljed batinjanja umrlo je više osoba, takođe i katolika, drugi su bili nedjeljama vezani za krevet, neki su bili strijeljani. Jedan svjedok – starješina (muktar) sela Novoselo Eper pričao nam je npr. da su Crnogorci njega i nekoliko drugova vukli s njima 6 dana, usput, a naročito u selima, skoro namrtvo ih prebijali da bi zastrašili stanovništvo, zatim preko noći vezali za kolac (stub) i povremeno polivali ledenom vodom. U tom smislu pričali su i drugi svjedoci. Posebno ozloglašeni zbog svoje surovosti bili su: izvjesni kapetan Sava (?) Mehmetović /Djakovice kapetan Sava (?) Bataria (dželat) Peći i tumač Adem Plava.

U katoličkom selu Novoselo Eper (Gornji) izgleda da je bilo naročito strašno. Tamo je izvjesni Nrez Uha – od koga su tražili da preda veći broj oružja i uzeli sina kao taoca – izjavio – navodno po savjetu nekog pravoslavca iz Đakovice – da hoće zajedno sa cijelom porodicom da pređe u pravoslavnu vjeru. Nakon toga prestala je odmah sva crnogorska presija protiv njegove porodice i ista je dobila poklon u novcu. Pošto su, s druge strane, maltretiranja prema ostalima nemilosrdno nastavljena, nije nikakvo čudo, što mučeno stanovništvo nije našlo drugi izlaz nego da slijedi primjer Nrez Uha, pri čemu su Crnogorci, oduševljeni lakim uspjehom, sve otvorenije vršili pritisak na one koji su se još protivili.

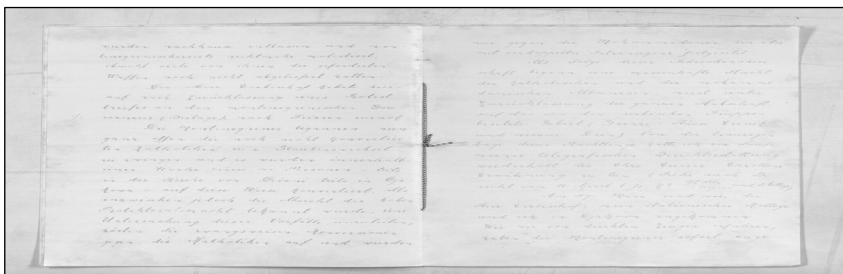
Za svečanu ceremoniju prelaska svih tih ljudi (ukupno otprilike 1000 osoba) određen je 16. mart o.g. Na ovu vijest uputio se gđin Nadbiskup²⁵

²⁵ Radi se o nadbiskupu Dobrečić Nikoli (Bartula, Stari Bar 28.1.1872 – Zagreb, 14.11.1955) -nadbiskupu barskom i primasu srpskom.Osnovnu školu završio u Starom Baru, a 1890. upućen u Rim na školovanje u *Collegio Urbano*, gdje je završio teologiju i filozofiju. Za sveštenika rukopoložen 1898. godine u bazilici Sv. Ivana u Lateranu. Sljedeće godine imenovan za paroha u Zupcima, a 1905. za paroha novoosnovane katoličke parohije na Cetinju. Radio kao profesor tamošnje gimnazije i kao stenograf Crnogorske narodne skupštine. Za nadbiskupa barskog imenovan 1912.godine. U periodu do 1916. godine bio blizak crnogorskom dvoru i

svakom dozvoljeno da, ako hoće, povuče datu riječ i da slijedi (poslušaj) gdina Nadbiskupa.

(U tom trenutku je guverner iz Đakovice Čukić uzbuđeno i glasno upao u riječ svom pretpostavljenom: „Ne govorite tako, jer će ljudi inače stvarno poslušati Nadbiskupa“).

I kada je stvarno nekoliko hrabrih osoba krenulo da se uputi na stranu gđina Nadbiskupa, doviknuli su Čukić, kapetan Sava M. i tumač A. Plava narodu dok su im prijetili korbačem: „Sutra ćemo ponovo doći po oružje“. Istovremeno Nrez Uha, crnogorski vojnici i drugi agenti-provokatori započeli su gužvu i gurali su gomilu koja ih je bezvoljno, kao pod sugestijom, slijedila u pravoslavnu crkvu, gdje je izvršena ceremonija preobraćanja. Kao što čak i Srbi priznaju oni koji su preobraćeni su skoro svi plakali i nijesu ni u kom slučaju odavali utisak da su to učinili dobrovoljno.

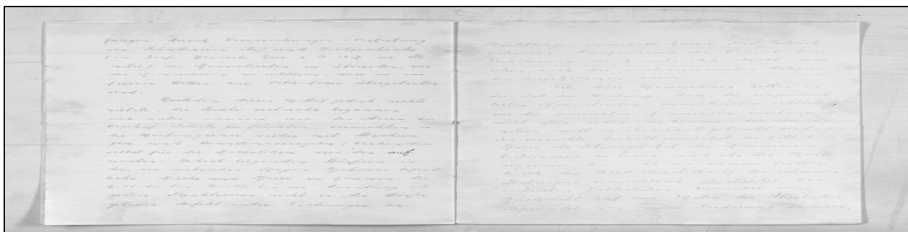

Oni koji su preobraćeni (konvertiti) dobili su poklon od 10 pjastera po glavi, pušteni su kućama i crnogorska strana ih nije više uznemiravala, iako mnogi od njih još nijesu predali traženo oružje.

Gđin Nadbiskup se nakon toga vratio u Prizren ostavivši protestno pismo za crnogorskog guvernera (prilog).

Crnogorci su sad počeli sasvim otvoreno da prisiljavaju na promjenu vjere one katolike koji još nijesu obraćeni (konvertirani) i u toku jedne sedmice na taj način je obraćeno oko 100 osoba – djelimično u Dečanima, djelimično u Đakovici. Ipak, kada se u međuvremenu pročula namjera visoke protektorske sile da pokrene istraživanje u vezi sa ovim događajima, prestale su nasilna obraćanja katolika i nastavljena samo protiv muslimana ali ovdje sa udvostručenom upornošću. Kao posljedica ove vladavine užasa počelo je masovno bjekstvo katolika i muslimanskih Albanaca, većinom uz ostavljanje cjelokupne imovine, prema oblastima koje su okupirale srpske trupe (granica: rijeke (Erenik i Bijeli Drim). Imao sam čast da o tužnom položaju ovih izbjeglica više puta spomenem Vašoj ekselenciji tokom telegrafskih izvještaja. (vidjeti takođe izvještaj od 16. aprila ove godine br. 22 za Beč/11 Beograd (?) i 2 za Cetinje).

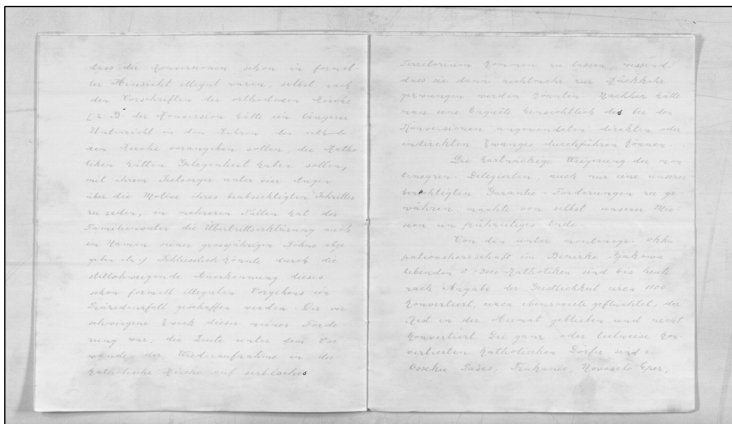
29.og marta smo, gdin Nadbiskup, moj italijanski kolega i ja stigli u Đakovicu.

Kao što smo doznali od direktnih (neposrednih) svjedoka, Crnogorci su odmah počeli da uz obećanja (dodjelom imanja itd.) i poklone u novcu (u selu Novoselo Eper (Gornji) npr. 40 M po porodici) nagovaraju one koji su obraćeni (konvertovani) da pred Komisijom izjave da su slobodne volje prešli u pravoslavlje.

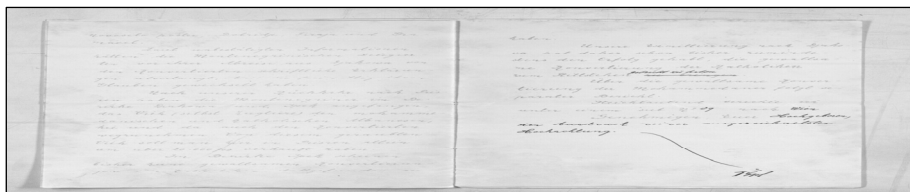
Pošto ovo sredstvo ipak nije djelovalo, ljudi su, naprotiv, počeli da bježe pod našu odn. zaštitu Nadbiskupa, Crnogorci su ponovo pokušali prijetnjama i nasilnim mjerama – iako su u međuvremenu došli i crnogorski delegati – da spriječe da čak katolici iz sela koja se nalaze na crnogorskom području dođu u crkvu i parohiju u srpskoj oblasti Djakova, nisu dopustili katoličkim sveštenicima da vrše božju službu u selima; naredba, uz prijetnju izbjeglicama da se u kratkom roku vrate; mučenja preobraćenih; ismijavanje konzula, itd.

Sve ove mjere u stvari su djelovale tako, kako su uplašeni preobraćeni bez izuzetka izjavljivali, da pred mješovitom komisijom nijesu mogli otvoreno govoriti dok njihove porodice ne budu na sigurnom. Stoga sam najprije pokušao da se katolički župni stan odredi kao mjesto zasjedanja komisije, i kada Crnogorci ovo nijesu prihvatili, zahtijevao sam uspostavljanje religijskog statusa quo u pogledu svih preobraćenih katolika, prije svega, bez obzira na motiv prelaska. Moj zahtjev je bio osnovan time što su preobraćanja u drugu vjeru i u formalnom pogledu bila ilegalna, čak i prema propisima pravoslavne crkve (npr. prije preobraćanja trebalo je prethodno održati vjersku pouku-(katehezu), katolici su trebali da dobiju priliku da mogu u četiri oka da razgovaraju sa svojim sveštenikom o motivima koraka kojeg namjeravaju da učine, u više slučajeva je otac porodice i u ime punoljetnih sinova davao izjavu o prelasku u vjeru itd.). Najzad, prećutnim priznavanjem ovog već formalno ilegalnog postupka mogao bi se stvoriti presedan. Skriveni cilj ovog mog zahtjeva je bio da bi ljudi, pod izgovorom da se ponovo vraćaju katoličkoj crkvi, mogli da dođu na srpsku teritoriju znajući da onda više ne bi mogli biti prisiljeni na povratak. Poslije bi mogla da se provede anketa u pogledu tog direktnog ili indirektnog pritiska primijenjenog prilikom preobraćanja.

Uporno protivljenje crnogorskih delegata da odobre makar i jedan od naših opravdanih zahtjeva u pogledu garancije je, samo po sebi, prije vremena okončalo našu misiju.

Od 2000-3000 katolika koji su, prema podacima sveštenstva, živjeli pod crnogorckom okupacionom vlašću u okrugu Đakova do danas je preobraćeno otpr. 1100, otprilike isto toliko je pobjeglo, ostatak je ostao u domovini i nijesu preobraćeni. Potpuno ili djelimično preobraćena katolička sela su: Osseku Pases, Trahanic, Novoselo Eper, Novoselo Pošter, Dobridje, Firaja i Gramacel.

Shodno nepotvrđenim informacijama crnogorski delegati su prije njihovog odlaska iz Djakovice tražili pismene izvještaje od preobraćenih ljudi da su dobrovoljno promijenili vjeru.

Nakon našeg povratka u Prizren Crnogorci su u okrugu Djakovice i Peći počeli da oduzimaju stoku (čak i tegleće životinje) muslimanskim i katoličkim Albancima, tu i tamo i onima koji su promijenili vjeru. Priča se, da od ove opljačkane stoke samo ovdje u Prizrenu prodali više od 20.000 fes-a (?)

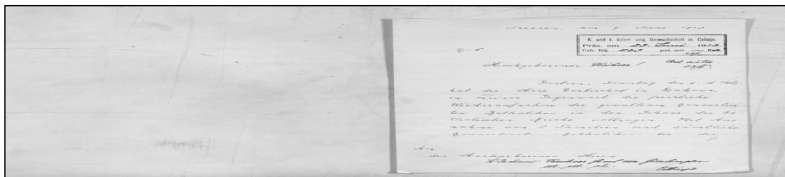
U okrugu Peć izgleda da do sada nije bilo nasilnih preobraćanja katolika.

Dakle, naše preseljenje za Đakovicu postiglo je do sada uspjeh, barem utoliko što se prestalo sa nasilnim preobraćanjem katolika. O nasilnom preobraćanju muslimana slijedi posebni izvještaj.

Istovjetno izvještavam Beč pod br. 29.

Dozvolite Vaše Blagorodstvo da izrazim svoje najdublje poštovanje.
Potpis:Poezel

4. Izvještaj austrougarskog poslanstva sa Cetinja o ponovnom prijemu u katoličku vjeru nasilno preobraćenih katolika, te o pogrebnoj svečanosti upriličenoj povodom smrti paroha Luidija Palića, jun 1913

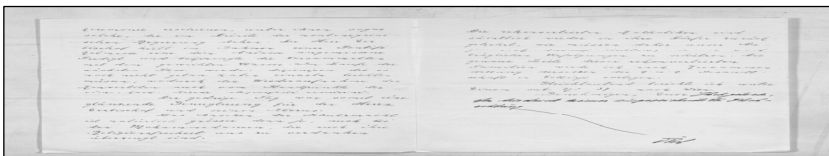

C.i K. Austrougarsko Poslanstvo na Cetinju
predato 23. juna 1913. / br. 8
Br. 253 (ad acta 23.06.) Prizren, 09. jun 1913.

Blagorodnom gospodinu Vladimiru, baronu Giesl von Gieslingen
etc. etc. etc. - Cetinje

Blagorodni barone,

Juče, u nedelju 08. ovog mjeseca je gospodin Nadbiskup u mom prisustvu izvršio u Đakovu svečani ponovni prijem nasilno preobraćenih katolika u krilo katoličke Crkve. Sa izuzetkom dvije porodice na ceremoniji su se pojavili svi preobraćeni katolici, među njima čak i oni koji su u službi kod crnogorske vlasti. Gdin Nadbiskup je u okviru pontifikalne mise održao propovijed primjerenu povodu i blagoslovio prisutne svetom vodicom. Tokom slijedećeg dana trebali su se pojedinačno ispovijediti oni koji to još nijesu učinili, čime je ponovni prijem preobraćenih, i sa stanovišta Rimsko-katoličke crkve, bio savršen.

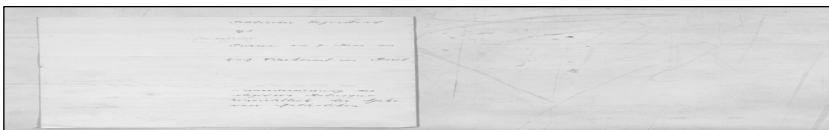
Time je jučerašnji dan bio veliko zadovoljstvo za gdina Nadbiskupa i njegov kler.

Ugled Vlade-zaštitinika je naravno veći nego ikad, i kod muslimana koji su uvjereni da za svoju slobodu religije treba nama da zahvale.

Ponovo preobraćeni katolici (rekonvertovani) su se svi opet vratili u njihova sela, stoga moramo našu pažnju da usmjerimo na to, da ih zaštitimo od naknadnih progona. Tačan spisak ovih ponovo obraćenih porodica ću nakon sastavljanja istog predati C. i K. Poslanstvu na Cetinju.

Istovjetno izvještavam Beč pod br. 37

Dozvolite Vaše Blagorodstvo da izrazim svoje najdublje poštovanje – Poezel.

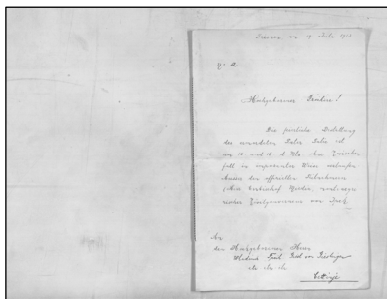
Politički predmet (Predmet: politika)

Br.

Prizren, 09. jun 1913.

C.i K. Vicekonzulu von Poezel

Ponovo uspostavljanje religijskog status-a quo (prvobitnog stanja) što se tiče katolika u Đakovu

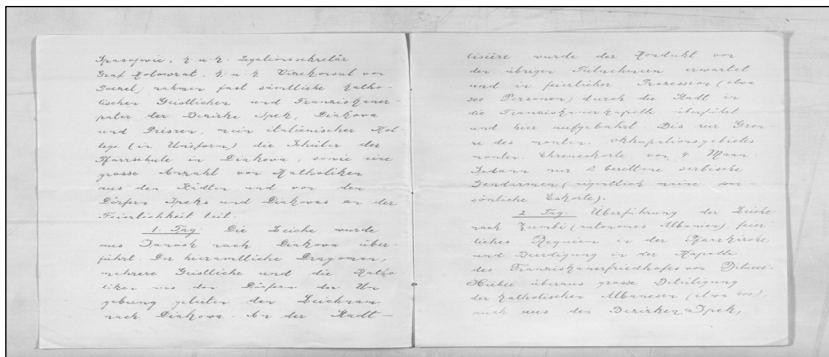

(Prizren, 19. jul 1913.
br. 12

Blagorodnom gospodinu Vladimiru, baronu Giesl von Gieslingen
etc. etc. etc. - Cetinje

Blagorodni barone,

Dostojanstveni sprovod ubijenog patera Palića 15. i 16. og ovog
mjeseca protekao je bez incidenta, na impozantan način. Osim zvaničnih
učesnika (gđin Nadbiskup Miedia, crnogorski civilni guverner iz Ipeka
Spasojević, sekretar C. i K. Poslanstva,

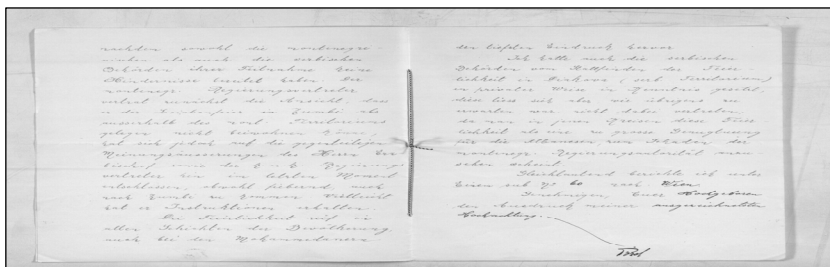

grof Kolowrat, C. i K. vicekonzul von Poezel) na ceremoniji su
učestvovali skoro svi katolički sveštenici i sveštenici Franjevci okruga
Peći , Đakovice i Prizrena, moj italijanski kolega (u uniformi), učenici
Crkvene škole iz Đakovice kao i veliki broj katolika iz gradova i sela
Peći i Đakovice.

1. dan: mrtvac (pokojnik) je prevezen iz Janash-a za Đakovo. Ovdaj-
šnji tumač, više sveštenika i katolici iz okolnih sela prate pokojnika do
Djakova. Na granici grada povorku su čekali drugi učesnici i u svečanoj
procesiji (oko 300 osoba) provezli kroz grad u kapelu Franjevaca i ovdje
ga izložili. Do granice crnogorske okupacione oblasti crnogorska počasna
straža od 4 čovjeka. Zatim samo 2 srpska žandara na konju (u stvari moja
lična počasna straža).

2. dan: prevoz pokojnika do Zumbija (autonomna Albanija), svečani
rekvijem u parohijskoj crkvi i sahrana u kapeli franjevačkog groblja u
Bitucci-u. Pri tom, veoma veliko učešće katoličkih Albanaca (otprilike
400), takođe iz okruga Ipeka, pošto ne samo crnogorske nego i srpske
vlasti nijesu spriječile njihovo prisustvovanje. Crnogorski predstavnik
Vlade najprije je bio mišljenja da ne može prisustvovati sahrani u Zum-

biju zato što se nalazi izvan crnogorske teritorije, ali se ipak u posljednjem trenutku, iako u groznici, odlučio da dođe u Zumbi nakon suprotno iskazanog mišljenja gđina Nad- biskupa kao i predstavnika C. i K. Vlade. Možda je dobio instrukcije.

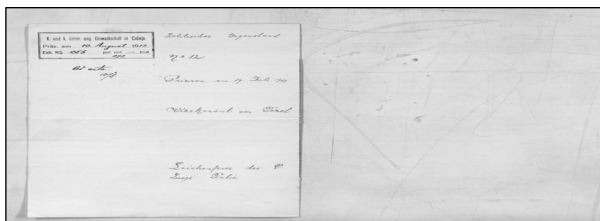

Ceremonija je u svim slojevima stanovništva, takođe kod muslimana izazvala najdublji utisak.

Ja sam srpsku vlast privatno upoznao o održavanju svečanosti u Djakovici (srpska teritorija), ova, kao što je uostalom bilo za očekivati, nije poslala predstavnika, pošto se čini da je u tim krugovima ova svečanost smatrana kao prevelika zadovoljština (ustupak) za Albance na štetu autoriteta crnogorske vlade.

Istovjetno izvještavam Beč pod br. 60

Dozvolite Vaše blagorodstvo da izrazim svoje najdublje poštovanje – Poezel

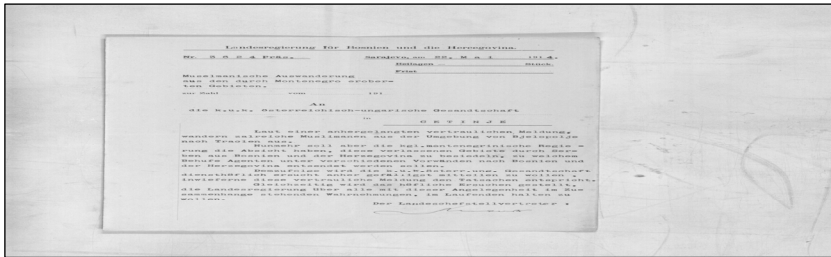
Štambilj: C. i K. Austrougarsko Poslanstvo na Cetinju
predato 10. avgusta 1913. / br. 285

Politički predmet / br. 12 Prizren, 19. jul 1913

Vicekonzul von Poezel

Pogrebna svečanost p. Luigi-a Palića

5. Informacija zamjenika šefa zemaljske vlade Bosne i Hercegovine o iseljavanju muslimana iz Bijelog Polja, maj 1914

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu

br. 3624

Sarajevo 22. maj 1914.

Iseljavanje muslimana iz oblasti koje je osvojila Crna Gora

C. i K. Austrougarskom Poslanstvu na
Cetinju

Prema ovdje pristigloj povjerljivoj obavjesti mnogobrojni muslimani iz okoline Bijelog Polja iseljavaju se u Trakiju.

Priča se da Kraljevska crnogorska vlada ima namjeru da ove napuštene oblasti naseli Srbima iz Bosne i Hercegovine u koju svrhu se u Bosnu i Hercegovinu šalju agenti pod različitim izgovorima.

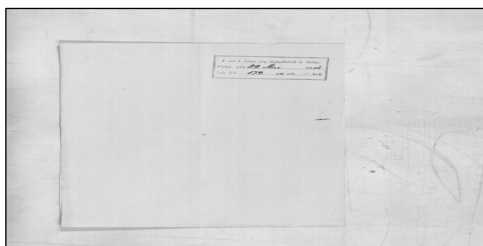
Shodno tome učtivo se moli C. i K. Austrougarsko Poslanstvo da mi ljubazno (po mogućstvu) ovamo saopšti u kojoj mjeri ova povjerljiva vijest odgovara činjenicama.

Istovremeno se iskazuje učtiva molba da Zemaljsku vladu drži u toku svih opažanja koji su u vezi sa tom stvari.

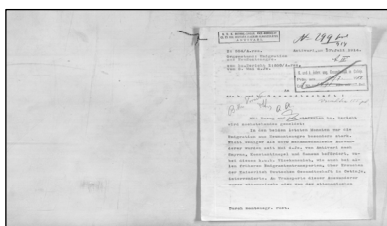
Zamjenik šefa (starješine) Zemaljske vlade:

Potpis

6. Izvještaj austrougarskog konzulata iz Bara o iseljavanju 16.570 muslimana preko Bara , maj 1914

Štambilj: C. i K. Austrougarsko Poslanstvo na Cetinju
predato 29. maja 1914
br. 179

Štambilj: C. i K. AUSTROUGARSKI VICEKONZULAT
ANTIVARI br. 299

br.pred.: 554-A.res.

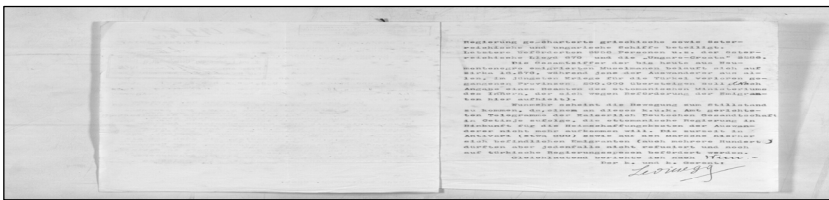
Antivari, 10. jul 1914.

preko crnogorske pošte

Predmet: Emigracija iz Nove Crne Gore Štambilj:
uz Izvještaj br. 350/A. Res. C. i K. Austrougarsko Poslanstvo
na Cetinju
od 05. maja ove godine predato 13.07.1914.
Br. 149
C. i K. Poslanstvu!

Pozivom na citirani službeni Izvještaj javlja se sljedeće:

U posljednja dva mjeseca je emigracija iz Nove Crne Gore bila naročito velika. Ne manje od 8570 muslimanskih iseljenika prevezeno je od maja ove godine iz Antivarija za Smirnu, Konstantinopol i Samsun, pri čemu je ovaj C. i K. Vicekonzulat, interevenisao na molbu Carsko-njemačkog poslanstva na Cetinju, kao i prilikom svih ranijih transporta emigranata.

U transportu ovih emigranata učestvovali su otomanski ili, od strane otomanske vlade unajmljeni, grčki kao i austrijski i mađarski brodovi.

Posljednji su vozili 3956 osoba i to: austrijski Lloyd 670 i „Ungaro-Croata“ 3286.

Ukupni broj muslimana koji su do danas emigrirali iz Nove Crne Gore iznosi otprilike 16.570, dok, kako se priča, broj emigranata iz svih provincija koje je Turska izgubila u posljednjem ratu prelazi 200.000. (prema podatku jednog činovnika Otomanskog ministarstva unutrašnjih poslova koji je ovdje boravio zbog prevoza emigranata).

Sada se čini da je taj pokret zaustavljen, pošto Otomanska vlast, shodno jednom telegramu upućenom C.i K. Službi od strane Carskog njemačkog poslanstva na Cetinju, u budućnosti neće da snosi troškove vraćanja iseljenika u domovinu. Emigranti koji se sada nalaze u Antivari-u²⁷ (oko 800) kao i oni koji su na putu ovamo (isto tako više stotina) u svakom slučaju ne bi smjeli da budu odbijeni i treba da budu transportovani na trošak turske vlade.

Istovjetno obavještavam Beč
C.i.K. Gerent: potpis Levinegg

Štambilj: C.i K. Austrougarskog Poslanstvo na Cetinju
predato 15. jula 1914. – br. 299

²⁷ Baru

JEDAN DOKUMENT O ULCINJSKOM POMORCU IBRAHIMU OSMANIJU IZ 1901. GODINE

Ulcinj se kao pomorsko-trgovački centar razvijao pod zaštitom gradskog utvrđenja kao i svoje vlastite trgovačke i ratne flote, obalne, duge i velike plovidbe, u kome se nalazila glavna pomorska baza, razvijao se kao trgovačko središte. Njegova trgovina odvijala se pored Jadranskog i na ostalim većim morima i okeanima svijeta, tj. na kopnu i na moru. Ulcinj je trgovao proizvodima vlastitog bogatog zaleđa, a u pomorskim, kao i u drugim zemljama izvezio zanatsku i drugu robu.

Pomorska trgovina Ulcinjana vlastitim brodovima odvijala se s italijanskim pomorsko-trgovačkim centrima, a od sredine XVIII vijeka i na veći broj luka na Levantu, kao i s većim jadranskim i sredozemnim lukama. Ulcinjani su svojim brodovima prevozili i žito u Veneciju, Istru, Trst, zatim vunu u Đenovu, a duvan su izvozili u nekoliko jadranskih luka.

Najveći uspon pomorstva i trgovine Ulcinja zabilježen je krajem XVII i tokom XVIII vijeka. Ulcinj je u istoriji pomorstva poznat i po svojim *gusarima*, čije su aktivnosti poznate još od početka XIV vijeka. Akcije ulcinjskih gusara, koje su se izvodile intenzivnije još od XVI vijeka, pogadale su mletačku i dubrovačku pomorsku trgovinu, kao i trgovinu drugih pomorskih zemalja čiji su brodovi plovili po drugim morima. Najživlje akcije ulcinjski gusari su izveli za vrijeme Kandijskog i Morejskog rata.

Ulcinjani kao izvrsni pomorci, trgovci i gusari, između ostaloga, trgovali su i robljem, i to crnim robljem. Najveći broj robova, uglavnom Crnaca, kupovali su u afričkim zemljama, odnosno u Tunisu, Čadu i nekim afričkim lukama kao što su Tripoli (Tarabulus) u Libiji i Bengaziju (Banghazi).

Napredovanjem izvozne trgovine unapređeno je pomorstvo. Krajem XVII vijeka u luci Ulcinju bilo je već oko 250 barki i jedrenjaka, a nešto kasnije 4-5.000 pomoraca, među kojima su brodovlasnici bili i lokalne i skadarske age. Pravi uspon Ulcinja bio je oko 1720. godine, kada se ulcinjske lađe kreću po cijelom Jadranu pa i šire.

Od 1650.godine Ulcinj je bio značajna tržnica roblja ili tačnije mjesto otkupa. U Ulcinj su dovodeni robovi i iz Santa Maure. Ulcinju je XVIII vijek donio uspon trgovine i mornarice za rajsove i kapetane iz Ulcinja.

Ulcinj je sa svojom trgovačkom flotom bio glavni stub Otomanskog carstva na Jadranu. Ulcinjski brodovi nisu samo gusarili, već su, kad je bilo potrebno, služili Porti i kao ratni brodovi.

U vremenu mletačko-turskih ratova drugi strani brodovi mogli su ploviti s više nade da ih neće uznemiravati ulcinjski gusari, inače naročito zauzeti plijenjenim mletačkih brodova. Kad se za skadarskog vezira proglasio Mehmed Bušatlija, Ulcinj je bio "kao neka mala republika", nanoseći štete svojim gusarstvom trgovačkim lađama. Mehmed Bušatlija je izdajom potopio ulcinjske lađe u uvali Valdanos, te je Ulcinj priznao njegovu vlast.

Zahvaljujući jakoj tvrđavi i svojoj hrabrosti Ulcinjani su slabo priznavali državnu vlast. Turski paša s nešto vojnika, prije je bio kao neki ataše nego kao zapovjednik grada.

Čim su Turci 1571.godine zauzeli Ulcinj, njegovi su gusari odmah započeli gradnju laganih fusta, tartana i ostalih tipova brodova na svom brodogradilištu. Ulcinj je imao brodogradilište i prije turske vladavine.

Udio Ulcinjana-pomoraca u stranim mornaricama bio je znatan. Kako su neki ulcinjski kapetani bili ukrcani kao zapovjednici na turskim jedrenjacima u Skadru, Crna Gora je od njih naplaćivala po 10 novčića po toni godišnje.

U većini slučajeva ulcinjski pomorci u toku zimskog perioda nisu plovili, a ako su se eventualno našli u nekoj od stranih luka tu su se više vremena zadržavali, odnosno zimovali.¹

Ulcinjske su kapetane u Skadar pozivali neki bogati ulcinjski brodo vlasnici koji su svojim brodovima bili prešli u Skadar pod tursku zastavu. Naročitu su propagandu za prijelaz ulcinjskih jedrenjaka pod tursku zastavu bili razvili braća *Gjyli (Djuli)*, *Biljalji* i drugi.²

¹ Pri izradi ovog rada upotrijebio sam vlastita istraživanja, kao i arhivske izvore i pomorsku literaturu. Kao povod za obradu ovog priloga bio mi je originalni dokumenat Ministarstva Mornarice Francuske Republike od 2. juna 1901. godine. O ovom dokumentu (dekretu) kojim se obrazlaže naslov navedenog rada, a posebno i o nekim drugim detaljima u vezi s njim, saopšteno mi je pismeno od strane Direkcije Francuske arhive, odnosno Ministarstva kulture Francuske u Parizu. Inače, priloženi fotokopirani Dekret predstavlja zaostavštinu pomorca IBRAHIMA OSMANIJA, koji su sačuvali njegovi potomci, odnosno otac (Džemal) autora ovog rada.

² Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, 290.

Opadanjem broja malih jedrenjaka rastao je broj većih koji su obavljali putovanja u velikoj obalnoj plovidbi. Broj ulcinjskih jedrenjaka bio je u stalnom porastu od 1886. pa sve do 1896. godine, zatim se do 1900. godine taj broj smanjuje, da bi u 1906. ponovo porastao.³

Ulcinjani su, kao vješti i dobri pomorci, u slučaju nezgode na moru redovito pružali pomoć ljudima i brodovima koji su se našli u nevolji. Tako je Omer Šaban (Shabani)⁴ iz Ulcinja, kapetan crnogorske bracerne HAIRLIE SKUTARINA, spasio 12. VII 1889. jednu ribarsku lađu i dva ribara kod Unija (Istra). Knez Nikola je Šabana (Omer Shabani - M.H.) za ovaj čin odlikovao tzv. MEDALJOM ZA HRABROST, dok mu je austrougarska Pomorska vlada u Trstu izdala pismenu pohvalu Essit Niman Begu⁵, (Esat Niman Begu - M.H.), mornaru crnogorskog broda DUE FRATELLI C Fazli Jakub Husiju, zatim Ahmetu Sulejmanu, kapetanu crnogorskog trabakula CORRIERE SCUTARINO, te Amer Saipiju pok. Alije, kapetanu trgovačke mornarice iz Ulcinja.⁶

Među ostalim odlikovanim pomorcima ističe se i IBRAHIM OSMANI iz Ulcinja. Ministarstvo Mornarice Francuske Republike potvrđuje jednim dekretom od 2. juna 1901. godine da je Predsjednik Francuske Republike dodijelio srebrenu medalju časti II reda IBRAHIMU OSMANIJU.⁷

Spomenuti dokument se odnosi na medalju časti za spašavanje koju je Mornarica Francuske Republike dodijelila ulcinjskom pomorcu Ibrahimu Osmaniju za njegov podvig 2. decembra 1900. godine. U prilogu ovog dokumenta govori i jedan drugi pismeni izvještaj (službeni dopis) od strane pomenute Direkcije Francuskog arhiva, odnosno Ministarstva Kulture Francuske u Parizu.

Iz pismenog izvještaja (dopisa) slijedi ovaj sadržaj: "Registar odluka iz godine 1901, što se tiče pomorskih spašavanja na moru sadrži i prepis jedne odluke od 2. juna 1901. godine, od strane gospodina EMILE LOUBET, predsjednika Francuske Republike, na prijedlog gospodina M.DELCASSE, ministra spoljnih poslova."⁸

³ Isto, 305.

⁴ Provjerom na terenu, autor ovih redova ustanovio je da se prednje pomenuti pomorac zvao Omer Šabani (Shabani), Ulcinjanin, koji je živio u ulcinjskom Starom Gradu.

⁵ Ovo ime, odnosno prezime, odnosi se na uvaženog pomorca i kapetana (Isat) Esat Niman Bega koji je živio u ulcinjskom Starom Gradu.

⁶ Dinko Franetović-Bure, n. dj., 319.

⁷ Vidi fotokopiju spomenutog dekreta Ministarstva Mornarice Francuske Republike.

⁸ Dopis od 19. marta 1984. od Direkcije Francuske arhive, odnosno od Ministarstva kulture Francuske u Parizu, potpisan je od generalnog direktora Francuske

Ova odluka dodjeljuje srebrnu medalju časti IBRAHIMU OSMANIJU i MUSTAFI NASMINANDIZADE, mornarima turskog jedrenjaka s tri jarbola MASCHALLAH ALLAH CERIM, iz Skadra (Albanija), zato što su 2. decembra 1900. godine spasili tri belgijska mornara sa jedrenjaka BRABANT koji se nalazio u opasnosti da potone u luci BONE (Alžir). (Mornarica CC4 138, akt 92.).⁹

Poslije ovog događaja, spomenuti pomorac IBRAHIM OSMANI otisao je na hodočašće u Meku (Saudijska Arabija) i dobio je nadimak – vjersku titulu “HADŽI” (HAĀ-XHI). Vjersku titulu je prihvatio na njegovo ime (IBRAHIM), tj. HADŽIBRAHIM – HADŽIBRAHIMI (HAXHIBRAHIMI). Od tada se njegovo potomstvo (bratstvo) nazvalo HADŽIBRAHIMI (HADŽIBRAHIMOVIĆ).

arhive gospodina JEAN FAVIERA, Kopija ovog dokumenta data je u prilogu ovog rada (GhB NG-Ministarstvo kulture Francuske).

⁹ Pismeni izvještaj (dopis) Ministarstva kulture Francuske od 19. marta 1984. godine; Mornarica CC4 138, akt 92.).

**NEOBJAVLJENI IZVJEŠTAJ NARODNOG ODBORA OPŠTINE
NIKŠIĆ KOMISIJI ZA VJERSKA PITANJA NARODNE
REPUBLIKE CRNE GORE IZ 1959. GODINE O BROJU
NAJAMNIH ZGRADA I POVRŠINI GRAĐEVINSKOG
ZEMLJIŠTA U VLASNIŠTVU VJERSKIH ZAJEDNICA**

Ubrzo nakon oslobođenja zemlje 1945. godine, nova vlast je preduzela niz mjera za stvaranje državne svojine. Osnovni cilj KPJ bio je jačanje državnog sektora i obezbjeđivanje akumulacije u interesu društva. Osnova za sprovođenje nacionalizacije nalazila se u Ustavu FNRJ, u članu 18 koji je predviđao da se može izvršiti „*nacionalizacija pojedinih grana privrede ili pojedinih preduzeća ako to traži opšti interes...*“¹ Uzimajući u obzir zakonske propise CK KPJ je na svojoj sjednici od 22. septembra 1946. godine donio prve zaključke o potrebi sprovođenja priprema za nacionalizaciju.² Ubrzo nakon toga započelo je oduzimanje i korišćenje objekata vjerskih zajednica u Crnoj Gori od strane države za njene potrebe. U tom procesu na udaru nove vlasti našli su se objekti Pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice. Svoje postupanje narodna vlast je pravdala nedostatkom stambenog prostora i neophodnošću podruštvljavanja privatne svojine. U tom smislu karakteristično je istaći da su se na udaru novih zakonskih odredbi našla imovina svih pomenutih vjerskih zajednica, iz razloga što su na teritoriji te opštine živjeli pripadnici sve tri konfesije. Zbog nešto izraženije vlasničke moći objekti i imovina Crnogorsko-primorske mitropolije u Nikšiću bili su najizloženiji novom procesu koji je bio u toku, što je i bilo logično, ako se uzme u obzir činjenica da je imovina Mitropolije bila najveća i po broju objekata i po površini zemljišta koje je pripadalo ovoj vjerskoj zajednici. Među prvim objektima koji su nacionalizovani za

¹ Službeni list FNRJ, br. 10/1946.

² Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1977, 56; Branislav Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd 1987, 175.

potrebe nove vlasti bio je episkopski dom u Nikšiću u koji su se uselili članovi Sreskog narodnog odbora - SNO.³

Rad na uređivanju odnosa između države i vjerskih zajednica naročito je bio aktivan tokom 1947. godine, a intenziviran je juna 1952. godine kada je na snagu stupio *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica*.⁴ Prema odredbama tog Zakona vjera je proglašena privatnom stvari građanina, čime su vjerske institucije bile svedene na nivo samofinansirajućih institucija, ali koje su još uvijek raspolagale sa određenim vlasništvom koje im je moglo obezbijediti potrebna finansijska sredstva. Prema raspoloživim podacima vjerske zajednice su u Crnoj Gori 1957. godine raspolagale sa sljedećim brojem stambenih zgrada i parohijskih domova:

Pravoslavna crkva	93 kuće
Islamska vjerska zajednica	57 kuća
Rimokatolička crkva	70 kuća ⁵

Savezna narodna skupština FNRJ je 26. decembra 1958. godine usvojila *Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*.⁶ Odredbe ovog Zakona bile su dosta stroge. Jasno je bilo precizirano da se vlasnikom objekta koji se nacionalizuje smatra lice koje je bilo vlasnik imovine na dan objelodanjivanja ovog Zakona, kao i da sve stambene i najamne poslovne zgrade koje su obuhvaćene nacionalizacijom postaju društvena svojina. Postupak za utvrđivanje objekata i zemljišta za nacionalizaciju, sprovodile su posebne komisije za nacionalizaciju koje su djelovale pri opštinskim narodnim odborima. Ipak, postupak za nacionalizaciju mogla je sprovesti sreska, republička ili savezna komisija. Upravo u tom smislu Komisija za vjerska pitanja NR Crne Gore sa sjedištem u Titogradu, obratila se svojim aktom br. 96, od 6. juna 1959. godine Narodnom odboru opštine Nikšić, Komisiji za nacionalizaciju, da im hitno dostave izvještaj „...o broju i vrednosti najamnih zgrada kao i veličinu, vrstu i vrednost građevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica, koje dolazi pod udar Zakona o nacionalizaciji...“.⁷ Ovaj dopis potpisao je sekretar Komisije za vjerska pitanja, Simo Radu-

³ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica 2007, 315.

⁴ Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 453.

⁵ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori...*, 317-318

⁶ Službeni list FNRJ, br. 52, 31. XII 1958.

⁷ DACG, AON, fond NOO Nikšić, fasc. 6, Komisija za vjerska pitanja NR Crne Gore – Narodnom odboru opštine Nikšić, Titograd, 6. jun 1959,

nović, sveštenik iz Titograda, koji je 1949. godine imenovan na dužnost sekretara. Upućeni dopis nakon dva dana bio je primljen od strane Narodnog odbora opštine Nikšić i uredno zaveden u djelovodniku pod brojem 03-6593/1. Postupajući po upućenom zahtjevu, Komisija za nacionalizaciju opštine Nikšić uredno je, 28. jula 1959. godine, dostavila Komisiji za vjerska pitanja Izvještaj o broju najamnih zgrada i površini građevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica. Izvještajem je bila obuhvaćena imovina u vlasništvu Saborne crkve u Nikšiću, vlasništvo Eparhije Crnogorsko-primorske, imovina u vlasništvu Manastira Ostrog, vlasništvo Katoličke crkve u Nikšiću, vlasništvo Džamije u Nikšiću i vlasništvo pod sudskim sporom Crkve Rubeža. Za vjerodostojnost podataka garantovao je svojim potpisom predsjednik komisije Narodnog odbora opštine Nikšić, Milutin Bjelogrić.⁸

Sa stanovišta problematike koju tretira časopis *Almanah*, a bez namjere da time umanjimo značaj cjelokupnog dokumenta koji je nesporan, ovdje je potrebno posebno ukazati na vlasništvo Džamije u Nikšiću koja je pomenute 1959. godine u svom vlasništvu imala:

- građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 11.439 m² i to:

1. Parcela br. 793 površine 1.558 m²
2. Parcela br. 850 površine 4.187 m²
3. Parcela br. 746 površine 572 m²
4. Parcela br. 693 površine 2.898 m²
5. Parcela br. 488 površine 2.224 m²

Vrlo je interesantno napomenuti da iako se u dokumentu nigdje izričito ne navodi da je to zemljište vlasništvo Hadži-Ismailove džamije u Nikšiću, u pitanju ipak taj vjerski objekat i građevinsko neizgrađeno zemljište u njegovom vakufskom vlasništvu. Kažemo to iz razloga što su džamije, koje su nekada postojale u Nikšiću, porušene nakon 1878, odnosno 1883. godine kada je Nikšić dobio svoj prvi regulacioni plan razvoja varoši. Nepokretna imovina u vlasništvu Džamije u Nikšiću u procesu nacionalizacije počevši od 1947. pa sve do 1960. godine, svedena je praktično na džamijski harem i parcelu na obali Bistrice određenu za groblje. Jedan od bitnih razloga za to bio je taj što su vakufske parcele bile smještene na izvanrednim lokacijama, koje su regulacionim detaljnim urbanističkim planovima, bile namijenjene za izgradnju objekata od

⁸ DACG, AON, fond NOO Nikšić, fasc. 6, Narodni odbor opštine Nikšić – Komisiji za vjerska pitanja NR Crne Gore, Nikšić, 28. jula 1959. godine.

opšteg društvenog značaja. Posebno je donošenje drugog poslijeratnog urbanističkog plana razvoja Nikšića, čija je izrada započeta 1954. i konačno završena 1956. godine (usvojio ga je Narodni odbor opštine Nikšić 26. maja 1958.), a koji je bio urađen od strane Zavoda za urbanizam Arhitektonsko-građevinsko-geodetskog fakulteta u Zagrebu, čiji su glavni projektanti bili arh. Josip Sajselski i arh. Dragan Boltar,⁹ uticalo da vakufska svojina Hadži-Ismailove džamije pretrpi izvjesna umanjenja. Tada je parcela br. 793 u vlasništvu pomenute džamije ušla u sastav područja predviđenog za izgradnju objekata predviđenih novim urbanističkim planom.¹⁰ U dugotrajniom procesu nacionalizacije ekonomska moć ovog vjerskog objekta je minimalizovana, a njegovi službenici (imam i mutevelija), mogli su se izdržavati jedino od naplate usluga za pojedine vjerske obrede.

Određivanje naknade ranijem vlasniku za nacionalizovanu imovinu obično je usljeđivalo nakon donošenja pravosnažnog rješenja Komisije za nacionalizaciju. Sprovođenje ovog postupka bilo je u nadležnosti Uprave za poslove finansija pri opštinskom narodnom odboru u čijem se administrativnom domenu nalazila nacionalizovana imovina.¹¹

Dokument koji priređujemo za objavljivanje čuva se u Državnom arhivu Crne Gore - Arhivskom odjeljenju Nikšić i pripada fondu Narodnog odbora opštine Nikšić. Dokument je rađen po tada važećim administrativnim standardima, na obrascu formata A-4, na dvije stranice, uz korišćenje latiničnog pisma. Propisani obrazac popunjen je ukucavanjem potrebnih podataka pisaćom mašinom latiničnog pisma. Uz ovaj dokument kao propratni akt nalazi se i zahtjev Komisije za vjerska pitanja NR Crne Gore Narodnom odboru opštine Nikšić da mu se dostave podaci o vrijednosti i broju najamnih zgrada i drugog vlasništva koje podliježe mjerama Zakona o nacionalizaciji.

Oba dokumenta dostavljamo u prilogu:

⁹ Zdravko Ivanović, *Nikšić – urbano-geografska studija*, Beograd 1977, 93.

¹⁰ Službeni list NRCG, br. 21, Titograd 1959.

¹¹ Službeni list FNRJ, br. 52, 31. XII 1958., 1225-1226.

KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA
NR CRNE GORE
Broj 96
Titograd, 6. juna 1959 god.

NARODNOM ODBORU OPŠTINE
- Komisiji za nacionalizaciju -

Нукунџ

Molimo Vas da nam hitno dostavite izvještaj o broju i vrednosti najamnih zgrada kao i veličinu, vrstu i vrednost građevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica, koje dolazi pod udar Zakona o nacionalizaciji. Podatke treba srediti posebno za zgrade i imovinu pravoslavne crkve, posebno za zgrade i imovinu katoličke crkve i posebno za zgrade i imovinu islamske vjerske zajednice.

SEKRETAR
(pečat) *C. Radunović*
Djelovodni broj
i pečat
03-6593/1

KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA
NR CRNE GORE
Broj 96
Titograd, 6 juna 1959 god.

03

NARODNOM ODBORU OPŠTINE
- Komisiji za nacionalizaciju -

Нукунџ

Molimo Vas da nam hitno dostavite izvještaj o broju i vrednosti najamnih zgrada kao i veličinu, vrstu i vrednost građevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica, koje dolazi pod udar Zakona o nacionalizaciji. Podatke treba srediti posebno za zgrade i imovinu pravoslavne crkve, posebno za zgrade i imovinu katoličke crkve i posebno za zgrade i imovinu islamske vjerske zajednice.

SEKRETAR
Simo Radunović
Radunović

КАРОЛКА РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА
НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ
ТИТГРАД

8. VI. 1959

03 6593/1

*Prilog br. 1 – Komisija za vjerska pitanja NR Crne Gore
Narodnom odboru opštine Nikšić*

Narodna Republika Crna Gora
NARODNI ODBOR OPŠTINE NIKŠIĆ
- Komisija za nacionalizaciju -
Broj 03-6593/1
Nikšić, 28 jula 1959 godine

KOMISIJI ZA VJERSKA PITANJA NRCG

TITOGRAĐ

Predmet: Izvještaj o broju najamnih
zgrada i površini gradjevin-
skog zemljišta, vlasništvo
vjerskih zajednica.

V e z a: Vaš akt br. 96 od 6 jula 1959 g.

Dostavljamo Vam izvještaj o broju najamnih zgrada i površini gra-
djevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica, koje dolazi pod udar
Zakona o nacionalizaciji, na teritoriji Opštine Nikšić.

I Vlasništvo SABORNE CRKVE – Nikšić

a) gradjevinsko neizgrađeno zemljište, u ukupnoj površini
10.319,5 m² i to:

1.	Parcela br.	1341/1	površine	910 m ²	
2.	”	”	709	”	600 m ²
3.	”	”	1144	”	245,5 m ²
4.	”	”	1353	”	8564 m ² (parcela oko Saborne
crkve u Nikšiću)

b) najamne zgrade;

1. Prizemna zgrada u Ulici Narodnih Heroja br. 6 – Nikšić, u
kojoj se nalaze 4 poslovne prostorije i 2 stana.

2. ½ zgrade na spratu u Karadjordjevoj ulici br. 19 Nikšić, (vlas-
ništvo Saborne crkve i Gimnazije u Nikšiću) sastoji se od 3 poslovne
prostorije i dva stana.

II Vlasništvo EPARHIJE CRNOGORSKO-PRIMORSKE – Cetinje

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 9.193 m² i to:

1. Parcela br. 1336 površine 9193 m²

b) najamne zgrade;

1. Zgrada na Trgu Šaka Petrovića br. 7 bivša Konzistorija, koja nije prijavljena od strane vlasnika ovoj Komisiji, a koja se sastoji od 8 stanova.

III Vlasništvo MANASTIRA „OSTROGA“ – Ostrog

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini 2.369 m² i to:

1. Parcela br. 1335/2 površine 1750 m²

2. " " 1121/2 " 619 m²

b) najamne zgrade;

1. Zgrada na spratu u Ulici Novaka Ramova br. 12 – Nikšić, sastoji se od 2 stana.

IV Vlasništvo KATOLIČKE CRKVE – Nikšić

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 1.632 m² (parcele oko Katoličke crkve – Nikšić)

1. Parcela br. 726 i 727 površine 1632 m²

V Vlasništvo DŽAMIJE – Nikšić

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 11.439 m² i to:

1. Parcela br. 793 površine 1558 m²

2. " " 850 " 4187 m²

3.	”	”	746	”	572 m ²
4.	”	”	693	”	2898 m ²
5.	”	”	488	”	2224 m ²

VI Vlasništvo pod sudskim sporom CRKVE - Rubeža – Nikšić

a) Gradjevinsko neizgradjeno zemljište u ukupnoj površini 7.975 m², koje se nalazi pod sporom kod Suda između pretstavnik Pravitoslavne crkve Rubeža i bivšeg korisnika KOSOVIĆ LAZARA.

NAPOMENA: Najamne zgrade opisate u ovom izvještaju prijavi- ljene su od strane vlasnika ovoj Komisiji, izuzev zgrade na Trgu Šaka Petrovića br. 7 – bivša Konzistorija, ali još ova Komisija nije donijela rješenje o utvrđivanju predmeta nacionalizacije, što prethodi rješenju o utvrđivanju naknade. Radi toga ne možemo dati podatke o vrijednosti opisatih zgrada. Takodje za gradjevinsko neizgradjeno zemljište, vlasni- štvo vjerskih zajednica u Nikšiću ne možemo dati vrijednost obzirom da se ona utvrđuje prilikom stupanja u posjed od strane Opštine ili drugog korisnika. Obzirom da je opisato gradjevinsko neizgradjeno zemljište, još uvijek na korišćenju vlasnicima sem zemljišta opisato u ovom izvještaju pod II a/1, III a/1, V a/4, to se vrijednost ostalih parcela ne može dati dok se nalazi na korišćenju bivšem sopstveniku – vjerskim zajednicama.

PRETSJEDNIK KOMISIJE

(pečat) Milutin Bjelogrić
MB

11
Narodna Republika Crna Gora
NARODNI ODBOR OPŠTINE NIKŠIĆ
-Komisija za nacionalizaciju-
Broj 03-6593/1
Nikšić, 28 jula 1959 godine

50

KOMISIJI ZA VJERSKA PITANJA NR OG

PREDMET: Izvještaj o broju najamnih
zgrada i površini građevin-
skog zemljišta, vlasništvo
vjerskih zajednica.

T I T O G R A D

V e z a: Vaš akt br.96 od 6 jula 1959 g.

Dostavljamo Vam izvještaj o broju najamnih zgrada i
površini građevinskog zemljišta, vlasništvo vjerskih zajednica,
koje dolazi pod udar Zakona o nacionalizaciji, na teritoriji
Opštine Nikšić.

I Vlasništvo SABORNE CRKVE - Nikšić

a) građevinsko neizgrađeno zemljište, u ukupnoj površini
10.319,5 m² i to:

1.	Parcela br.1341/1	površine	910 m ²	
2.	" "	709	"	600 m ²
3.	" "	1144	"	245,5 m ²
4.	" "	1353	"	8564 m ² (parcela oko

Saborne crkve u Nikšiću)

b) najamne zgrade;

1. Prizemna zgrada u Ulici Narodnih Heroja br.6 -Nik-
šić, u kojoj se nalaze 4 poslovne prostorije i 2 stana.

2. 1/2 zgrade na spratu u Karadjordjevoj ulici br.19
Nikšić, (vlasništvo Saborne crkve i Gimnazije u Nikšiću) sastoji se
od 3 poslovne prostorije i dva stana.

II Vlasništvo EPARHIJE CRNOGORSKO-PRIMORSKE - Cetinje

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini
od 9.193 m² i to:

1. Parcela br.1336 površine 9193 m²

b) najamne zgrade;

1. Zgrada na Trgu Saka Petovića br.7 bivša Konzisto-
rija, koja nije prijavljena od strane vlasnika ovoj Komisiji, a
koja se sastoji od 8 stanova.

III Vlasništvo MANASTIRA "OSTROGA" - Ostrog

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini
2.369 m² i to:

1. Parcela br.1325/2 površine 1750 m²

2. " " 1121/2 " 619 m²

b) najamne zgrade;

1. Zgrada na spratu u Ulici Novaka Ramova br.12 -Nik-
šić, sastoji se od 2 stana.

./.

Prilog br. 2 – Narodni odbor opštine Nikšić – Komisiji za vjerska pitanja
NR Crne Gore (str. 1)

- 2 -

IV Vlasništvo KATOLIČKE CRKVE - Nikšić

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 1.632 m² (parcele oko katoličke crkve - Nikšić)

1. Parcela br.726 i 727 površine 1632 m²

V Vlasništvo DŽAMIJE - Nikšić

a) građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini od 11.439 m² i to:

1. Parcela br. 793	površine	1558 m ²
2. " " "	850	" 4187 m ²
3. " " "	746	" 572 m ²
4. " " "	693	" 2898 m ²
5. " " "	488	" 2224 m ²

VI Vlasništvo pod sudskim sporom CRKVE - Rubeža - Nikšić

a) Građevinsko neizgrađeno zemljište u ukupnoj površini 7.975 m², koje se nalazi pod sporom kod Suda između predstavnika Pravoslavne crkve Rubeža i bivšeg korisnika KOŠOVIĆ LAZARA.

NAPOМЕНА: Najamne zgrade opisate u ovom izvještaju prijavljene su od strane vlasnika ovoj Komisiji, izuzev zgrada na Trgu Saka Petrovića br.7 - bivša Konzistorija, ali još ova Komisija nije donijela rješenje o utvrđivanju predmeta nacionalizacije, što prethodi rješenju o utvrđivanju naknade. Radi toga ne možemo dati podatke o vrijednosti opisatih zgrada. Takođe za građevinsko neizgrađeno zemljište, vlasništvo vjerskih zajednica u Nikšiću ne možemo dati vrijednost obzirom da se ona utvrđuje prilikom stupanja u posjed od strane Opštine ili drugog korisnika. Obzirom da je opisato građevinsko neizgrađeno zemljište, još uvijek na korišćenju vlasnicima sem zemljišta opisato u ovom izvještaju pod II a/1, III a/1, V a/4, to se vrijednost ostalih parcela ne može dati dok se nalazi na korišćenju bivšem sopstveniku - vjerskim zajednicama.

PREDSJEDNIK KOMISIJE
Milutin Bjelogrić

Prilog br. 3 – Narodni odbor opštine Nikšić – Komisiji za vjerska pitanja
NR Crne Gore (str. 2)

CRNOGORSKA ŠTAMPA O POLOŽAJU MUSLIMANKI I AKCIJI SKIDANJA ZARA I FEREDŽI U BARSKOM I ULCINJSKOM SREZU 1946-1950

POLOŽAJ MUSLIMANKE U SREZU BARSKOM

SKIDANJE FEREDŽE JE ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA MUSLIMANKE

Problem skidanja feredže u Srezu barskom veoma je aktuelan. On se u pojedinim mjestima pojavljuje kao glas jednog neoslobodenog svijeta koji još čami iza rešetaka i u vrijeme slobode nema slobode. Stari običaji muslimana u pojedinim gradovima u odnosu na ženu toliko su svirepi da se pitanje skidanja feredže postavlja kao pitanje zaštite čovječnosti.

Na selima nije bio toliko problem, naročito kod siromašnog svijeta koji je morao raditi, a i danas kod trudbenika koji rade. Tako u selima Mrkojevića i Gorani problem feredža se ne postavlja. Tamo su muslimanke otkrivene dočim u Baru, a specijalno u Ulcinju, sa malim izuzetkom, su pokriveno. Kod malo imućnijih pokrivanje ide toliko daleko da čak i noću muslimanka pored crne toge i feredže nosi kišobran da bi se bolje zaštitila od pogleda nekog prolaznika.

"Pobjeda", 11. X 1947.g, br.72, str.4

U Ulcinju se muslimanke još neviđeno udaju

Iako žene nove Jugoslavije u drugim djelovima naše države uživaju punu slobodu i ravnopravno učestvuju u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana, ulcinjska muslimanka još nema ni slobodne riječi. Pitanje sklapanja braka još ide po starom sistemu. Ako neko hoće da se ženi on to povjerava nekoj svojoj rođaci da ide kod oca ili majke djevojke, koju još nije vidio i da je traži. Ako je ukućani daju djevojka ne smije da kaže neću. Kada se djevojka odvodi muževljevoj kući vodi se noću, ako je te noći mjesečina onda se čeka dok zađe mjesec. Pošto uđe u kuću ona stoji

čitav sat na noge zatvorenih očiju. Poslije toga isteruju svakog iz sobe i dovedu mladoženju da vidi da li će mu se dopanuti. Ona i dalje stoji zatvorenih očiju. Ako mu se ne sviđa, vraća je natrag. Ako vjerenik odluči da ostaje za njega onda se svadbeno veselje produžuje još za tri dana za koje vrijeme gosti dolaze na kafu i čestitku. Dok god gosti dolaze nevjesta stoji pri zidu i žmuri.

Već poslije dvanaeste godine djevojke se pokrivaju feredžama i od tada do svoje smrti ne smiju se nikada otkriti.

Muž ženu i žena muža nikada ne zovu po imenu već "onieve" što znači "čuješ li".

Sama ceremonija vjenčanja vrši se sa hodžom bez nevjeste. Muž u ugovoru o vjenčanju unosi koliko treba da plati roditeljima ako je otpusti. Muž ženu može da otpusti uvijek samo ako plati ugovorenu cijenu.

Danas kada je obavezna registracija kod matičara pojedini muslimani nastoje da stare običaje u potpunosti zadrže. Pošto je običaj da ženu ne smije niko prije vidjeti od muža desio se jedan slučaj da je kod matičara u Ulcinju poslata starija sestra djevojke koja se udaje samo radi toga da je matičar nebi vidio prije nego muž.

Prije izvjesnog vremena jedan starac od 75 godina isprosió je djevojku od 15 godina, isto po starom običaju. No, kad su trebali da se registruju narodna vlast je tu stvar spriječila, i spasila tu djevojčicu – trgovine bijelim robljem.

I sada u Ulcinju u pojedinim muslimanskim kućama, kada se djevojka vjeri sve dok se ne uda mora da plače. To plakanje mora da traje po nekoliko nedjelja iako se ne primjeti da je dobro plakala pada pod manom.

Muslimanke Ulcinja hoće slobodu i učešće u Petogodišnjem planu

Prilikom međunarodnog praznika žena, 8.marta ove godine, na konferenciji žena Ulcinja javilo se oko 100 otkrivenih muslimanki. U radnim akcijama koje organizuje AFŽ Ulcinju muslimanke nikada ne izostaju. Tako je tu skoro u jednoj akciji za čišćenje ulica učestvovalo preko 60 muslimanki. Vozile su kolica i bile su otkrivene. Govorile su:

- Eto bile bi srećne kad bi mogle uvijek ovako raditi.

No domaća im reakcija ne da slobodu. Poslije svake takve akcije izložene su maltretiranju domaćih i moraju se još jače pokriti.

Kod jednog dijela muslimanki, koje su raspoložene da se otkriju, vodi se agitacija da će se otkriti ako se otkriju hodžine žene i djevojke. No, pitanje otkrivanja odžinih žena i djevojaka ne smije biti vezano za slobodu i svjetlost dana ostalih muslimanki. U pojedinim mjestima naše

Republike odže su pomogle akciju za otkrivanje žena ispod feredže, što je za svaku pohvalu, ali onamo gdje to praktično ne uspijeva nije pravilno vezati svoju sudbinu za sudbinu odžine žene.

Potrebno je razviti dvoličnost jednog dijela muslimana koji na konferencijama zastupaju gledište da muslimanke treba da se otkriju, a kod kuće ne dozvoljavaju svojoj ženi ili kćerki da skine feredžu, niti da učestvuje u akcijama Fronta i radu antifašističkih organizacija.

Najaktivniji u borbi za preporod i oslobođenje muslimanki ispod feredže su muslimani koji se nalaze u Jugoslovenskoj armiji ili koji su za nju krvno vezani. Tako je Džako Resulbegović, koji ima sina oficira u Jugoslovenskoj armiji, sasvim oslobodio svoju ženu i djecu od feredže. Ta porodica aktivno učestvuje u svim radnim akcijama Ulcinja i ponosna je na svoju slobodu.

Redžep Kordić, borac Jugoslovenske armije, koji se nalazi na otsluženju svoga roka u Istri, pisao je svojoj drugarici pismo kao novi čovjek - da treba da ga sačeka kad se vrati iz Jugoslovenske armije, bez feredže.

Takvih primjera ima još i oni zaslužuju punu pažnju, podršku i priznanje.

Inicijativu za skidanje feredže treba da uzmu oslobođene muslimanke sa svojom braćom i muževima

Razbijanje zabluda i straha otkrivanja feredže treba da uzmu na prvom mjestu oni aktivni frontovci i frontovke muslimanske vjere, koji su u duši raskrstili sa tim predrasudama. Oni treba da uzmu na sebe i akciju za širenje pismenosti i narodnog prosvjećivanja među muslimanskim življem. To je časna i istoriska uloga u preporodu muslimanskog življa. Karakteristično je da mnoge muslimanke kada idu nešto poslom iz Ulcinja ili Bara, čim se udalje od tih mjesta maknu feredžu, a kada se vraćaju nazad kući, ponovo je stave. Treba putem ubjeđivanja razbiti te predrasude, a one koji zlonamjerno vraćaju u srednji vijek jedan dio našeg naroda, koji može da bude produktivan i koji ima uslove da stvara, treba razgoliti.

Na horizontu oslobođene muslimanke i njene porodice je sjajna budućnost, a za njom je mrak. A mrak je jeziv i ne treba dozvoljavati da se o njegovim rešetkama vješaju najljepši dani života.

*"Pobjeda", 11. X 1947.g, br.72, str.4
N.S.M.*

U STAROM BARU SKINULO JE FEREDŽU 150 MUSLIMANKI

Bar, 12. oktobar

Mjesni odbor Narodnog fronta u Starom Baru razvio je akciju za skidanje feredže koju su pomogli napredni muslimani. Na konferenciji koja je održana prije nekoliko dana, muslimani – frontovci uzeli su obavezu da svaki aktivno radi da ova akcija postigne što bolji uspjeh. U zajedničkoj rezoluciji koja je izraz njihovih iskrenih želja i težnji da do skidanja feredže zaista dođe, data je inicijativa za svečanu konferenciju žena muslimanki koja je održana 8 ovog mjeseca i na kojoj je 150 muslimanki skinulo feredžu. Konferenciju je otvorila predsjednica AFŽ-a Josipa Kostić, koja je objasnila značaj konferencije. Zatim je Blažo Zec, direktor gimnazije, održao predavanje o porijeklu nošenja feredže i potrebi njenog skidanja. U diskusiji koja se razvila poslije predavanja, muslimanke su posvjedočile da je želja za skidanjem feredže opšta pojava kod svih žena, što se najbolje vidjelo i po tome da na konferenciji ni jedna muslimanka nije bila pod feredžom. Šesdesetogodišnja muslimanka Hata Kacić, rekla je skidajući feredžu:

"Srećna sam što sam ovo doživjela da poslije 60 godina mraka i ropstva skinem sa svog lica ovu crnu krpu. Mi muslimanke smo zahvalne drugu Titu i palim borcima za slobodu koju smo dobile. Preko narodno-oslobodilačke borbe mi smo se oslobodile ne samo od okupatora i domaćih izdajnika, već i od drugog, ne manjeg ropstva – zara i feredže. Zato ćemo u znak zahvalnosti svim silama pregnuti da što više pomognemo ostvarenje Petogodišnjeg plana.

"Pobjeda", 14. X 1947.g, br.73, str.3

SVE VEĆI USPJEH AKCIJE ZA SKIDANJE FEREDŽA U SREZU BARSKOM

Bar, 15.juna

Organizacija Antifašističkog fronta žena Sreza barskog ulaže sve više napora za ostvarenje svojih zadataka, iako je evidencija o radu osnovnih organizacija prilično slaba. Efekat po radnom, idejno-vaspitnom i kulturno-prosvjetnom planu znatno je veći nego što se prikazuje izvještajima. Slabosti organizacija uočene su i sresko rukovodstvo AFŽ-a, u saradnji sa partijskim organizacijama i organizacijama Narodnog fronta,

uspješno otklanja nedostatke. Donesen je plan redovne pomoći organizacijama. Do sada je pružena pomoć svim organizacijama i već postižu vidne uspjehe organizacije u Baru, Burtajšima, Polju, Čeluzi, Viru i Petrovcu. Na Viru je održano savjetovanje sa predsjednicima i sekretarima osnovnih organizacija, na kome su razrađena pitanja organizacionog učvršćenja i realizovanja planskih zadataka. Žene Petrovca, Reževića i Kruševice veoma su aktivne i postižu znatne uspjehe na polju kulturne djelatnosti i u izvršenju privrednih zadataka. Pored toga one su preplaćene na dnevnu štampu i časopise organizacije AFŽ-a. Proradile su na svim čitalačkim grupama važnija privredno-politička pitanja. U Ulcinju su žene povele živu akciju za skidanje feredže i dobri su rezultati koji se postižu u tom pravcu. Samo do sada skinulo je feredžu 40 muslimanki i veliki broj njih predalo je molbe za uključenje u privredu, a sve je veći broj muslimanki koje učestvuju na konferencijama i uopšte u političkom, privrednom i kulturnom životu. Interesovanje za ovu akciju je veliko, pa se očekuje da će još veliki broj muslimanki raskinuti sa ovim ružnim običajem. Narodna vlast i masovne organizacije čine pripreme da akciju prošire na čitav muslimanski živalj u Ulcinju. Od početka drugog kvartala ove godine u akcijama u ostvarivanju državnog plana uzelo je učešća 2000 žena.

U Baru je formiran debatni kružok koji je otpočeo da radi 7 juna. Pored niza zadataka koji su u toku ostvarenja, žene će krajem juna održati seminar sa rukovodiocima čitalačkih grupa u cilju podizanja kvaliteta rada grupa. Usto, održaće se dva predavanja u svim organizacijama u Srezu.

"Pobjeda", 16.VI 1949. br.143, str. 2
J.S.

MUSLIMANKE ULCINJA PREDLAŽU DA SE DONESE ZAKON O SKIDANJU FEREDŽE

Ulcinj, 22. avgust

Na opštoj konferenciji koja je nedavno održana u Ulcinju muslimanke su donijele rezoluciju u kojoj se kaže:

"Okupljene sa svojim muževima, braćom i rođacima na današnjoj masovnoj konferenciji, mi – muslimanke grada Ulcinja – jednoglasno predlažemo Narodnoj skupštini NR Crne Gore da donese zakon o skidanju feredže.

Slušajući i čitajući o uspjesima koji su postignuti na izgradnji socijalizma u našoj zemlji, - da bi se u izvršenju ovog velikog zadatka pridružile ostalim ženama naše domovine mi, muslimanke grada Ulcinja, želimo da se jednom za uvijek oslobodimo mraka feredže i da ravnopravno sa muškarcima učestvujemo u društvenom i političkom životu kao potpuno slobodni i radni građani."

*"Pobjeda", 28.VIII 1950.g, br. 200
V.H.*

Medisa KOLAKOVIĆ

SAD VELIMO PESMU DA BROJIMO, I S TOM PESMOM DA SE VESELIMO

(Zlatan Čolaković, *Epika Avda Međedovića : kritičko izdanje* = *The epics of Avdo Međedović: a critical edition*, Knj. 1 = Vol. 1, *Ženidba Smailagić Meha* = *The wedding of Smailagić Meho*, ISBN 978-86-85557-07-1; Knj. 2 = Vol. 2, *Izabrane pjesme Avda Međedovića* = *The selected poems of Avdo Međedović*, ISBN 978-86-85557-08-8, Almanah, Podgorica, 2007 – 524 ; 525-1001 str. + XLI : ilustr.; 25cm.)

U izdanju podgoričkog *Almanaha* negde sredinom prošle godine, objavljena je značajna knjiga koja upotpunjuje ili, mogli bismo reći, seriozno otvara poetiku Avda Međedovića naučnim i širim čitalačkim i kritičarskim krugovima. To je «Epika Avda Međedovića : kritičko izdanje» koju je, skrupulozno uz visoko poštovanje naučne metodologije priredio Zlatan Čolaković. Zlatan Čolaković je specijalista u proučavanju starogrčke tragedije, a kao Fulbrightov post-doktorski stipendista saradio je s A. B. Lordom na Harvardu. Uz to, treba napomenuti, da je sa zvučnih snimaka Perryjevog harvardskog arhiva transkribovao preko 80 000 stihova bošnjačke epike, te da se, pored ostalog, bavio i terenskim sakupljanjem bošnjačke epske građe, koju je zabeležio na oko 40 sati filma i 50 sati zvučnih snimaka. U periodu 1991-1993. bio je glavni nosilac projekta Ministarstva nauke Hrvatske «Unutar biti bošnjačke epike». Autor je knjiga «Tri orla tragičkog svijeta» (1989), «Mrtva glava jezik progovara» (2004, u koautorstvu sa Marinom Rojc-Čolaković) i dvotomnog izdanja «Epika Avda Međedovića : kritičko izdanje» (2007), a za svoj naučni doprinos dobio je *Government of Canada Award*.

Na samom početku knjige nalazimo opšte podatke o autoru i autorima priloga. Sledi svojevrсни predgovor urednika Šerba Rastodera, u kojem se predočava hronologija istraživačkog rada Zlatana Čolakovića i hronologija proučavanja usmene epike Bošnjaka na tlu Crne Gore. Rastoder naglašava dve činjenice u procesu organizovanog izučavanja bošnjačke epike, od pojave Parryjevih radova do danas. Prvo: ovo ogromno kulturno blago crnogorskog prostora samo je delimično sabrano, sačuvano i istraženo; drug: ako se ranije i nije postigao intelektuani potencijal

koji bi epiku Bošnjaka na tlu Crne Gore prezentovao u širem istraživačkom sistemu, sada je to svakako moguće, pa ovo blago treba *vratiti* i proučavati tamo gde pripada – na izvoru. Dalje, Rastoder ističe i Čolakovićevu ulogu medijatora između *Almanaha* i čuvene *Milman Parry Collection* s Harvarda. Čolaković, naglašava on, s nesebičnom angažovanošću i stručnim autoritetom omogućio da se dve strane upute jedna na drugu, i da zajedno krenu u novo osvetljavanje i naučno valorizovanje jednog segmenta bošnjačke epike na tlu Crne Gore. Po Rastoderovim rečima, ambicija izdavača jeste da ovo izdanje bude najcelovitija kritička prezentacija stvaralaštva Avda Međedovića i refleksija na njegovo delo, a da je knjiga koncipirana tako da čitaocu omogući celovit uvid u stvaralaštvo pomenutog pevača/kazivača. Na kraju, Rastoder zaključuje da je izdavač, objavljivanjem ove knjige, uspostavio trajno intelektualno srodstvo u vertikali interesovanja za epiku Avda Međedovića (M. Parry, A. B. Lord, Z. Čolaković), i postao njen neodvojiv deo.

Sledi «Zahvala» Zlatana Čolakovića autorima priloga i saradnicima, a zatim, «Uvod» Roberta L. Fowlera koji, kao homerolog i proučavalac jedne drugačije usmene tradicije, iznosi svoja zapažanja o radu Zlatana Čolakovića. Fowler ističe koliko je za homerologe bilo bitno i interesantno upućivanje na rušenje predodžbe o stabilnom modelu južnoslovenske epike, koja je Međedovića svrstavala u najistaknutiji primer bošnjačke tradicije. Pokazalo se da je Avdo Međedović *sui generis*. Posebnu Fowlerovu pažnju zaokupila su Čolakovićeva zapažanja o stepenu i vrsti varijantnosti između pesama u tradicionalnoj i post-tradicionalnoj sredini. Fowler ističe da su očite paralele sa opisom tranzicije nastale u bošnjačkoj tradiciji (koji daje Čolaković), i stare Grčke (koji daje Fowlers), te da se, i pored određenih razlika, oba primera mogu u obrisu složiti «jedan ponad drugoga». Poredeći dva modela analize, svoj i Čolakovićev, Fowler zaključuje da su implikacije za slavističke i homerološke studije široke, te da će poređenje bošnjačke tradicije sa ostalim tradicijskim tokovima, ne samo s Homerom, otpočeti tek potonjim objavljivanjem kritičkih izdanja i dugih poema ove tradicije.

Sledi studija «Homersko pitanje» (*Homeric Question*), nezatno revidirana verzija teksta objavljenog u knjizi «The Cambridge Companion to Homer» (2004), koju je, takođe, priredio R. L. Fowler. Tekst specifičnog podnaslova «Tko je i na koji način ispevao i sačuvao *Ilijadu* i *Odiseju?*», pruža, koliko je to moguće, kritički osvrt na istoriju homeroloških nedoumica vezanih za nastanak i čuvanje poznatih epova. Opširnijom bibliografijom, te iscrpnim napomenama, Fowlers, na kraju rada, nudi istraživačima dragocene informacije za dalje bavljenje ovom problematikom.

Pomenuti Fowlerov tekst prati Čolakovićev rad «Post-tradicionalna epika Avda Međedovića i Homera», koji je prethodno objavljen u kla-

sično-filološkom časopisu *Latina et Graeca*. Čolakovićeva intencija bila je da pokaže da Međedović i Homer nisu bili tradicionalni, već post-tradicionalni tvorci epike. Autor napominje da su i u starogrčkoj i u bošnjačkoj epici postojala dva bitno različita oblika epskih pesama, koje se stvarale i izvodile različitom tehnikom, te ih u tom kontekstu i Čolaković naziva tradicionalnim ili post-tradicionalnim pevanjem. Praveći okvir za svoje dalje izlaganje i analizu, Čolaković definiše dva vida epskog pesništva. Po njemu, tradicionalno epsko pesništvo jeste «korpus mitsko-historijskih pjesama koje su čvrsto međusobno povezane; njih tvore tradicionalni pjevači u određenoj regiji u skladu sa konzervativnim tradicionalnim obrascima mitsko-historijske epske tvorbe (koristeći dikciju, etičke i estetičke karakteristike u oblicima u kojima su razvijene unutar te regije)». Drugu vrstu, post-tradicionalno epsko stvaranje, on definiše kao «usmeno epsko pesništvo koje bitno nadilazi, idejno i u tvorbenoj tehnici, okvire i norme tradicionalnog stvaralaštva [...] Post-tradicionalni epovi jesu proizvodi umjetnosti i hibridi tradicije i inovacije.» Sam tekst zasnovan je na IX zasebnih celina, u kojima se Čolaković detaljnije bavi odabranim problemom, odnosno, mogućim poređenjima epskih tvorevina dvaju pevača: I. *Avdo Međedović – bošnjački Homer?*; II. *Homer – starogrčki Avdo Međedović?*; III. *Parryjevo sabiranje Međedovićeve epike*; IV. *Valjanost usporedbe Međedovića i Homera?*; V. *Dolazak vezira u Travnik*; VI. *Smrt ličkog Mustaj-bega*; VII. *Osveta pogibije ličkog Mustaj-bega*; VIII. *Ženidba Smailagić Meha*; IX. *Osvajanje Kandije*.

Sledi Čolakovićev tekst «Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjesmama i pjevačima». Ovaj tekst je ranije objavljen u *Almanahu*, ali je za ovo izdanje, autor izneo neznatne dopune i ispravke. Tekst predstavlja zapis snimaka razgovora između M. Parryja, N. Vujnovića i A. Međedovića obavljenog 31. jula i 1. avgusta 1935. godine. Deo tih razgovora, u svom izboru, objavio je D. Bynum, u četvrtoj knjizi SCHS. Razgovore, koji su objavljeni u ovoj knjizi, Čolaković je pripremio iz izvornih Vujnovićevih rukopisa, a Međedovićeva izlaganja o pesmama i pevačima donosi u celini. Pored dragocenih biografskih podataka iz Međedovićevog života, Čolaković daje i dodatna objašnjenja, i upućuje na literaturu o pojedinim pesmama, verzijama ili pevačima. U Međedovićevom inventaru pevača našli su se: Kasum Rebronja, Sado Hadžović, Avdaga Šahović, Osman Orle Kaljić, Hasan Nišić Ferizović, Mihajlo Božović, Latif Zeković, Nezir Neko Kaljić, Rešo Alihadžić, Rade Đurđić, Milonja Božović, Islam Radoglavac...

Sledeće poglavlje predstavlja Čolakovićevo kritičko izdanje pesme «Ženidba Smailagić Meha». Čolaković, prati izvorni rukopis Nikole Vujnovića, i dosledno unosi napomene o redakcijama prethodnika (Lord-

Bynum, Kujundžić). Svaka izmena je prokomentarisana (obrazložena), što daje kompletniji uvid u dosadašnje verzije, ali, što je još značajnije, omogućava da se ova pesma sagleda u novom svetlu. Dodatnu pogodnost predstavljaju i napomene date na marginama o epizodama, što uveliko olakšava kretanje kroz pesmu, pogotovo ako se ima u vidu da je reč o velikom broju stihova (12 311).

Pravu poslasticu naučno-istraživačkoj javnosti, svakako predstavlja naredni tekst pod nazivom «Parryjev rukopis *Pitanja u Bijelom Polju*». To je dosada neobjavljen rukopis, tri beležnice koje je Parry ispisao 1935. godine u Bijelom Polju na, kako Čolaković navodi, tečnom bosanskom jeziku. Zahvalnost za dostupnost ovih beležnica Čolaković duguje Davidu Elmeru i Peteru McMurrayu, te kuratorima *The Milman Parry Collection* na Harvardu. Rukopis se sastoji iz tri beležnice, za koje Čolaković detaljno navodi pojedinosti:

«Beležnica br. 1 sadrži 38 ispisanih stranica. Dvije stranice sadrže pitanja za bijelopoljske pjevače Ahmeta Mušovića i Šeća Kolića, a 36 stranica sadrže Parryjeva pitanja Mededoviću o pjesmi *Dolazak vezira u Travnik*. Bilježnica br.2 sadrži 8 ispisanih stranica. 3 stranice sadrže pitanja Hajru Ferizoviću, 1 stranica sadrži dnevnički zapis o tome gde je Parry putovao 6-18. juna, te 4 stranice pitanja Mededoviću o pjevačima od kojih je učio, te o njegovom repertoaru i tehnici tvorbe. Bilježnica br. 3 sadrži 44 ispisanih stranica. 3 stranice sadržavaju dovršetak pitanja o pjesmi *Dolazak vezira u Travnik*, 27 stranica sadrže pitanja Mededoviću o pjesmi *Ženidba Smailagić Meha*, a 11 stranica Parry je naslovio *Pitanja za Avdin kunst*. 1 stranica sadrži Parryjeva pitanja za pjevače Ragiba Gojakovića, Šaćira Dupljaka i Halida Bihorca, 1 stranica sadrži dnevnički zapis o tome gde je Parry putovao 6-16. jula. Ovo je značajno, jer dokazuje da je Vujnović sasvim samostalno zapisao Mededovićevu *Ženidbu Smailagić Meha*. Vrlo su zanimljive Parryjeve marginalije na engleskom o Mededovićevoj tehnici tvorbe kataloga i drugim pojavama koje osvijetljaju Homera...».

Sledi tekst Zlatana Čolakovića «Homer: Ćor Huso ili Avdo, rapsod ili aed». Ovaj tekst autor je prvi put objavio u *Almanahu* (2004), ali je za ovo izdanje neznatno izmenjen. Reč je o komentaru uz Parryjev tekst 12472 (Mumin Vlaholjak, Pričanje, ploče 7109-7121, 10. avgust 1935, snimili M. Parry i N. Vujnović, rukopisna transkripcija: N. Vujnović, pripremio iz rukopisa: Z. Čolaković 2004). Autor napominje da je ovaj tekst izazvao dosta polemika. R. Durić i N. Kilibarda iskazali su svoje neslaganje sa Čolakovićevim tezama iznetim u tekstu, dok su se G. Danek, I. Rebronja i R. L. Fowler složili sa njima. Naime, Čolaković smatra da su, za razliku od stava po kome su u starogrčkoj tradiciji postojali aedi, kreativni epski tvorci poput Homera, koje su nasledili rapsodi, nekreativni

izvođači, u bošnjačkoj epskoj tradiciji stvari donekle obrnute. Rapsode su nasledili aedi, «inovativni usmeni pjesnici», te da se oni pojavljuju «na kraju života određene usmene tradicije i označuju njenu iscrpljenost i smrt», a taj period definiše kao post-tradicionalnost.

Sledi odeljak sa izborom radova o Avdu Međedoviću. Prvi je rad A. B. Lorda «Avdo Međedović», zatim H. Bašića, «Avdo Međedović – pjevač priča : fragmenti», G. Danek, «Slika junaka : ekfrazu u bošnjačko-muslimanskoj junačkoj pjesmi A. Međedović, *Ženidba Vlahinjić Alije*», te tekst Z. Čolakovića «Parryjevo sabiranje pjesama i kazivanja Avda Međedovića – kronologija».

Prvi tom se završava «Bibliografijom Avda Međedovića», koju je priredio Z. Čolaković, i «Rječnikom epike Avda Međedovića», koji je priredio Adnan Čirgić.

Drugi tom sadrži tekstove istraživača na engleskom jeziku (neke od njih Čolaković daje u svom prevodu u prvom tomu, dok su ostali objavljeni u izvornom obliku). Navešćemo ih redom: R. L. Fowler, «Introduction», R. L. Fowler, «The Homeric Question», Z. Čolaković, «The Singer Above Tales : Homer, Međedović and Traditional Epics», G. Danek, «Developments of Traditional Narrative Techniques : flashback accounts in Homer and Avdo Međedović», i rad T. de Vet, «Parry in Paris: Structuralism, Historical, Linguistics, and the Oral Theory».

Veći deo drugog toma pripao je izabranim pesmama Avda Međedovića: «Dolazak vezira u Travnik» (7621 stih), «Smrt ličkog Mustaj-bega» (2390 stihova), «Osveta pogibije ličkog Mustaj-bega» (6290 stihova) i «Sultan Selim uzima Kandiju» (5914 stihova). Sve izabrane pesme su, kao i «Ženidba Smailagić Meha» u prvom tomu, kritički priređene, sa pratećim, na margini datim, napomenama o epizodama. Dodatnom lakšem kretanju kroz pesme svakako doprinosi popis lica koja se pominju u izabranim pesmama na kraju drugog toma.

Svakako ne treba zaboraviti ni brojne dodatke (dokumenti, fotografije), koje Čolaković unosi u drugi tom nakon pesama, a koji umnogome doprinose kako faktografskom tako i estetskom izgledu knjige. Drugi tom završava i indeksom imena, što takođe doprinosi da knjiga bude pregledna i laka za upotrebu.

Knjiga Z. Čolakovića «Epika Avda Međedovića : kritičko izdanje» predstavlja pravi dragulj za sve proučavaoce usmene epike južnoslovenskog prostora. Nadamo se samo da će i drugi slediti primer Z. Čolakovića i seriozno se prihvatiti priređivanja, komentarisanja i očuvanja i drugih segmenata bošnjačke usmene tradicije. Čolaković je još jednom pokazao i dokazao da je je taj mukotrpan i nezahvalan posao sakupljača i izučavaoca epike, u stvari, jedini put kojim se mora krenuti, ukoliko želimo da se nasleđe sačuva od zaborava. Pojedine zamerke zbog odabira građe i

tekstova za ovo izdanje, mislim da nemaju opravdanje, jer svako kritičko izdanje, kao uostalom i antologijski odabir, predstavlja, više ili manje lični afinitet i intenciju autora. Možemo se složiti sa stavovima Z. Čolakovića, ili mu zameriti predočeni izbor ili metodologiju, ali mu ne možemo osporiti doprinos kojim bošnjačku usmenu epsku tradiciju na velika vrata vraća u široke naučne krugove. Ne treba zanemariti ni stručne tekstove, koje je Čolaković prevodio sa engleskog jezika ili obrnuto, približavajući i na taj način različite kulturne i folklorne tradicije, predočavajući ih stručnoj javnosti. Možemo biti ponosni što je takva riznica informacija vezana za usmenu epiku Bošnjaka pred nama, što zaista možemo *pesmu da brojimo, i s tom pesmom da se veselimo.*

Sait Š. ŠABOTIĆ

KAMENE KNJIGE DRAGOCJENOG ŠTIVA
(Zaim Azemović/ Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*,
Rožaje 2007, 123 str.)

*„Knjiga je vrijednija od svih spomenika
i od svih grobnica, ukrašenih oslikanim
stubovima, jer ona sama gradi spomenike
u srcu onoga koji je čita“.*

(Egipatski natpis iz vremena Novog carstva)

Izdavačka kuća „*El-Kelimeh*“ iz Novog Pazara na najbolji način je krunisala kraj 2007. godine, jer je objavljivanjem epigrafske studije „*Urezano u kamenu i pamćenju*“, čiji su autori književnik Zaim Azemović i slikar Zećir Luboder, napravila izvanredan izdavački potez koji joj može služiti za ponos.

„*Ostaviti trag svoga postojanja na ovom svijetu želja je svakog čovjeka*“, zapisao je u predgovoru jedan od recenzenata ove monografije, mr Sead Ibrić. Naravno, prije svega Ibrić tu podrazumijeva „*tragove dobročinstva*“. Upravo izvanredan sluh za dobročinstvo imali su i autori ove knjige, koji su, osjećajući i bivajući svjedocima propadanja i nestajanja starih nadgrobni spomenika stanovništva islamske konfesije na području Rožaja i okoline, odlučili da dio bogate riznice materijalnih spomenika svoje kulturne baštine i onoga što oni nose sa sobom, zauvijek otrgnu od zaborava pretvarajući svoje napore u pisanu riječ. Svojim djelom oni su ovjekovječili ne samo dio minulog vremena u vječnosti, već i vječnost u dijelu sadašnjeg vremena, a i onoga koje će doći.

Nadgrobni spomenici muslimanskog stanovništva na području opštine Rožaje postaju znatno brojniji počev od XVIII vijeka naovamo, jer se upravo tada muslimansko stanovništvo počinje intenzivnije naseljavati na pomenutom prostoru. Podizanje nadgrobni nišana stajalo je u neposrednoj vezi sa ekonomskim mogućnostima, sa razvojem kulture u određenom mjestu i materijalnim stanjem samih porodica. Sudeći prema sačuvanim primjercima, najstariji bašluci (nadglavni muški nišan) su izgrađeni u obliku turbana, dok su ženski nišani u obliku uspravne ploče koja se naziva stela. Najstariji rožajski nišani pripadaju skopskoj klesar-

skoj tradiciji. Kako u svojoj recenziji ističe mr Redžep Škrijelj „...na našim sandžačkim zavičajnim mezarjima, za pomenutu epigrafsku dekoraciju su korišćene pretežno različite kaligrafske tehnike uz znalačku primjenu više vrsta pisama i jezika, najčešće **nesh-talik** ili samo **nesh**, ali ponegdje i takozvano **kufi** ili **kufsko geometrijsko pismo**“. Sam epitaf, kako ističe Džemal Čelić, se javlja „kao potreba da se uspomena na umrlog sačuva u kamenu nad njegovim mezarom...“. U tom smislu mnogi epitafi i počinju sa usklikom bola „*Ah minel mevt*“ („Ah bola od smrti“), čime se željela naglasiti bol koju smrt poput tačke, stavlja na kraju života, ali i osjećanje rodbine za umrlim.

Da bismo naglasili važnost nišana, onoga što piše na njima i uopšte značaj mezariluka, navešćemo jednu rečenicu književnika i nobelovca Iva Andrića koji je jednom prilikom rekao: „*Muslimansko groblje zaista nije sumorno mjesto na periferiji grada, nego sastavni dio žive slike jedne varoši; njim i oko njega smrt ne zamračuje život i život ne skrnavi smrt...*“. Ovim smo zapravo željeli ukazati neophodnost organizovanije brige o ovoj vrsti spomenika materijalne kulture, što podrazumijeva obavezno uključivanje nadležnih institucija. To je nužno učiniti prvenstveno zbog činjenice što je relativno malo pisanih dokumenata koji bi na objektivan i naučno relevantan način mogli pružiti gro informacija o djelovanju bošnjačko-muslimanskog stanovništva sa ovih prostora u raznim segmentima života, pa je taj nedostatak unekoliko moguće nadoknaditi epigrafskim izvorima i drugim natpisima sa spomenika materijalne kulture koji još uvijek postoje u rožajskom kraju i na drugim mjestima. Složićemo se da je i ono što je „*urezano u kamenu i pamćenju*“, ako ne iscrpna istorija, barem dobar putokaz i značajan segment kulturološke baštine jednog naroda. U tom kontekstu možda će riječi recenzenta mr Seada Ibrića reći više, a one glase: „*Danas, naročito na Balkanu, ko nije u stanju da izađe u susret svojoj kulturi i prošlosti, on nikako ne može graditi i shvatiti svoju budućnost*“. Drugim riječima kazano „*istoriju ne cijene oni koji je ne znaju, ili koji u njoj dijela nemaju*“!!!

Odvažni kulturolozi iz Rožaja, Zaim Azemović i Zećir Luboder, uvidjeli su značaj mezarja i natpisa na nišanima i u njima praktično prepoznali svojevrzne nepročitane „*kamene knjige*“, koje su puna dva vijeka odolijevale vremenu i na čije štivo treba što prije ukazati široj čitalačkoj javnosti. Sagledavajući to „*kameno štivo*“, koje otkriva mnoštvo nepoznatih životnih detalja i lice jednog prošlog vremena u kome su obitavali Rožaje i njegovi stanovnici, autori su svoju knjigu situirali po principu da se u njenom prvom dijelu uopšteno govori o islamskim nadgrobnim spomenicima i epigrafici na području rožajske opštine do 1912. godine, o dosadašnjim pokušajima sličnih proučavanja, o inicijativama za nastanak ovog djela, o mezarima na gradskom području, nakon čega slijedi vrlo

detaljan i iscrpan pregled seoskih mezarja sa karakterističnim epitafima. Oprezne naučne sonde Zaima Azemovića i Zećira Lubodera nijesu propustile da u prvom dijelu opišu i izvanredan tarih na jednom od dva turbeta posvećena šejhu Mehmedu Muhiddinu Mustafi Užičaninu. Oba turbeta, posvećena šejhu Mehmedu, podignuta su 1854. godine. Natpis u turbetu šejha Muhameda Užičanina u Rožajama, pogubljenog u Balotićima od strane janjičara 1750. godine, proučavali su brojni kulturolozi – Sreten Vukosavljević, Derviš Korkut, Omer Hadžijahić, Rade Poznanović, Radmila Ivić, Muhamed Hadžić, Omer Mušić, Ejup Mušović, Zaim Azemović, Alija Džogović, Safet Bandžović i Đukan Joksimović. Svi su se složili u jednom – tarih u sebi nosi izvanrednu faktografsku vrijednost, literarno-umjetničku i vjersku poruku i kaligrafsku vrijednost. Njegov autor je rožajski pjesnik iz XIX vijeka, Vasfi.

Na seoskom području autori su proučili epitafe koje su pronašli na mezarjima u dvadeset rožajskih sela. Jedino u selu Lučice na sadašnjem mezarju nijesu uspjeli da pronađu nišane iz perioda koji je bio predmet njihovog proučavanja. Epitafi i epigrafi na seoskim mezarjima po svojoj vrijednosti, dekoru i raznovrsnosti forme stoje rame uz rame sa onima na gradskom području. Među njima posebno bismo izdvojili natpise sa nišana roditelja Šemsi-paše Biševca, oca Destana i majke Vasvije, potom natpis sa ženskog nišana tipa stela sa mezarja u Baču (potiče iz 1849. godine), mezar sa turbanom na groblju Hodžića u Grahovu, natpis na nišanu Abbasa sina Halilova na mezarju u Gornjoj Lovnici, natpis na nišanu Belkije, kćeri Halil-age sa mezarja u Balotićima itd. Svi navedeni nišani i očuvani natpisi na njima nijemi su, ali i rječiti svjedoci, u istorijskom smislu ne tako davne prošlosti. Preko njih možemo saznati o imovnom stanju pojedinaca, njihovim zanimanjima, mjestu izrade nišana, majstoru koji ga je isklesao i mnogo čemu drugom. Na drugoj strani moguće je uočiti da su nišani pravljani tako da nijesu zavaravali posjetioca i izazivali u njemu pomisao vječnog života na Zemlji, već suprotno, ukazivali su na skromnost i pomisao da je samo Bog vječan. Otuda i čest epitaf na nišanima: ***“Što si ti danas, ja sam bio juče, što sam ja danas, ti ćeš biti sutra”***.

„*Urezano u kamenu i pamćenju*“ je vrlo specifična knjiga. S obzirom da je to prvi rad koji se odnosi na tematiku mezarja i nišana u Rožajama i okolini, smatramo da predstavlja pionirsko djelo u oblasti proučavanja bošnjačke epigrafike na tlu Crne Gore. Imajući na umu da je ova studija posvećena zavičaju autorâ i da je urađena sa mnogo ljubavi i truda, to joj takođe možemo pripisati kao njenu drugu specifičnost. Istovremeno, ona otvara jedno sasvim novo poglavlje u proučavanju ukupne kulturne istorije ne samo rožajskog kraja, već i znatno šireg područja. Zamislamo samo da su ovakve monografije ovjekovječile i mezarja u

drugim mjestima Crne Gore, kakvo bismo kulturno bogatstvo imali pred sobom i pred drugima. Zbog svih navedenih specifičnosti usudili bismo se da napravimo jedno uslovno poređenje i kažemo da ako su u oblasti egiptologije piramide kao spomenici materijalne kulture davale, a i danas daju mnoge odgovore na pitanja prošle stvarnosti, to mogu učiniti i nadgrobni spomenici na muslimanskim mezarima koji su predmet ove avangardne studije, a kojih na crnogorskom tlu ima u znatnom broju.

U ovoj knjizi autori nijesu kazivali samo kroz tekst. Bogatom rizicom fotografija (ukupno 126 + jedan faksimil) oni su očiglednim za čitaoce učinili ono što se tekstom nije moglo kazati. I u tom dijelu njihovog iskaza saopšteno je mnogo. Naime, tim postupkom stekli su se uslovi za razne vrste poređenja. Primjera radi, kroz posmatranje starije generacije nišana i njihovih epitafa, moguće je uočiti koliko je određeni merhum ili merhuma bio/la privržen/a vjeri, dok se kod novije generacije mezara uočava prilično odsustvo epitafa i u prvi plan više izbijaju društveni status, uticaji sa strane ili modernija shvatanja porodice koja pristupa opremanju mezara po smrti svog srodnika.

Na samom kraju ostaje nam da kažemo da je pojavom ove knjige obogaćena ukupna crnogorska historiografija, a posebno bošnjačka kulturna istorija iz razloga što ova knjiga, pored brojnih epitafa, tretira i svojevrsnu sakralnu arhitekturu i građevinarstvo. To najočitiije potvrđuju izuzetno vrijedni prilozi koji prate osnovni tekst ove kvalitetne studije. Zbog svega navedenog autori ove monografije zaslužili su nišan za nišane (riječ nišan znači i odlikovanje), koje su nam tako svesrdno predstavili. Neka im to bude podstrek za nove uspjehe.

ARHETIPESKE SLIKE MEDŽIDA FAKIĆA

Slikar *Medžid Fakić* kao da slijedi misao Upanišada da „sve će postati naše, ako u sebe zaronimo“. Svojim artističkim pismom naslovljenim sa *Zapis u vremenu* on traga za idealnom slikom, traga za idealnim prostorom u kome se unutrašnji umjetnikov svijet ukršta sa njegovim spoljašnjim okruženjem, omogućujući mu da ostvari žudnju za Ap-solutom i svojim sopstvenim identitetom. U slikarstvu *Medžida Fakića*, zasnovanom na arhetipskom, duboko ukorijenjenom u tradiciju našeg naroda, svijet je zagonetka, magijski spoj realnog i oniričkog, mogućeg i nemogućeg, prolaznog i neprolaznog. Ovaj umjetnik, dakle, sebe vidi kao posrednika koji bilježi pulsiranje vremena.

Fakićeva umjetnost, posebno sekvencija označena sa *Zapis u vremenu*, je vođenje dijaloga sa temporom jer i dan i život neminovno prolaze, ostavljajući za sobom gorki talog iskustva, zajedno sa slutnjom neizbježnog kraja. Ljudski likovi, stari gradovi i kule, mostovi, listovi Svete knjige, pendžeri, bašče... koji su prikazani u zasjenku metafizike, tu su zapravo izraz svjetske noći, tišine u kojoj se očekuje krik. Njegove slike su poput slova otvorenih i razumljivih u mogućnosti da pročitamo vrijeme prošlo a i sadašnje. Paralele bi se, možda, mogle povući samo s duhom i djelima nekih naših velikih književnih stvaralaca: Ćamila Sijarića, Avda Međedovića, Huseina Bašića, Rasima Ćelahmetovića... mada su i te paralele tek uslovne. Možda je zato u *Fakićevom* magijskom svijetu sve moguće – on je kadkad bliži začaranim prostorima sna nego javi. Njegovo slikarstvo je jedinstven panoptikum boja i pokreta nastao iz osjećanja paralelnih svjetova oko nas i u nama; dio je jedne jedine istine koja se kroz umjetnost provlači vjekovima, uvijek nova i uvijek ista, kao izraz čovjekove potrebe da ostavi trag svoga postojanja, nastavljajući Šeherezadinu nit u prostoru i vremenu. *Medžid Fakić* je, očigledno, duboko svjestan te činjenice ali i Helderlinove sintagme da će „ljepota spasiti svijet“ što u ovom vremenu zla i surovosti djeluje gotovo začudno, ali i ohrabrujuće.

Svjestan da umjetnost nije igra već metafizička projekcija umjetnikove duše koja ono najdublje i najduhovnije u čovjeku preobražava u ljepotu na platnu, *Fakić* u prvi plan stavlja čovjekov lik. Jedna od

njegovih fascinacija su žene čiju ljepotu je u lirskopoetskom likovnom iskazu prikazao na brojnim platnima, crtežima i u drugim umjetničkim tehnikama. Žene sa njegovih slika na jedan misterijalan način korespondiraju sa posmatračem osjetljivog duhovnog i duševnog sastava.

Daleko od vreve i ludnice tzv. „velikog svijeta“ *Fakić* ne prihvata trenutne vladajuće likovne trendove. Uprkos iskušenjima vremena u kome se čovjekov lik gubi s platna on, rečeno je, ljudsku figuru stavlja u sam centar svoga stvaralaštva. To je, besumnje, umjetnikov otpor bujanju duhovne praznine u kojoj su svi apsurdni mogući: od prikazivanja gomile kostiju na vrhunskoj svjetskoj likovnoj manifestaciji u Veneciji do proglašavanja četiri i po tone smeća za umjetničko djelo na jednoj zagrebačkoj izložbi.

Ovaj slikar se ne takmiči. Ne trči za nagradama. Ne žuri. Čvrsto struktuirano, uprkos mnoštvu ispreplijetanih motiva i likova, njegovo slikarstvo se rađa i živi po svom. Otuda se u nama, koji vidimo ovu njegovu majsku izložbu u zavičajnom gradu, stiče dosta nekonvencionalnih razloga za iskrenu zahvalnost i poštovanje, te je sa zadovoljstvom proglašavam otvorenom.

(Sa otvaranja izložbe 2. maja 2008. godine
u Galeriji Centra za bošnjačke studije u Tutinu.)

NOVOPAZARSKI ZBORNİK 30/2007.

Već trideset godina u kontinuitetu Novopazarski zbornik odolijeva brojnim iskušenjima i vremenu. Prepoznatljiv kao najznačajnija akcija Muzeja „Ras“ na planu izdavačke djelatnosti, Novopazarski zbornik je odavno izbrisao granice lokalnih okvira, tako da su poznati naučni autoriteti postali dio njegove brojne porodice koja decenijama grabi naprijed, ka novim kulturnim vrhovima. Prvi broj ovog časopisa štampan je 1977. godine. Zaključno sa 2007. godinom iz štampe je izašlo 30 brojeva Zbornika koji je visoko ocijenjen u naučnim krugovima, usljed čega za njim vlada veliko interesovanje.

I najnoviji broj Zbornika sadrži tridesetak radova na najrazličitije teme od praistorije, do savremenog doba. Obilje novijih naučnih saznanja od ktitorskih sahrana u srednjovjekovnoj Srbiji preko istorijskih podataka o vojnicima, radu kolonije „Sopoćanska viđenja“, džamijama, manastiru Dobrun i mnogih drugih interesantnosti, prati i ovu svesku Novopazarskog zbornika. U ovoj stručnoj publikaciji objavljeno je dvadesetak radova iz istorije, istorije umetnosti, arheologije i etnologije, ali ono po čemu je prepoznatljiv upravo ovaj trideseti broj jeste aktuelnost pojedinih tema koje su u njemu sadržane. Kažemo to prvenstveno zbog informacija koje su vezane za pokretanje i početak obimnijih, najprije arheoloških, pa zatim i kompleksnih istraživanja područja srednjovjekovnog Rasa, a i zbog rada Nikole Samardžića – „Prvo uređenje jugoistočne Evrope – Karlovački mir 1699. godine“.

Tematika Zbornika je lokalnog karaktera ali ne i značaja. U svima je tretirana teritorija koju pokriva Muzej „Ras“ tj. područje Novog Pazara, Tutina i Sjenice, kao i Nove Varoši, Prijepolja, Rožaja, Raške, Ivanjice i Kosova i Metohije.

U dosadašnjim brojevima objavljeno je na desetine radova proisteklih iz sondažnih istraživanja brojnih utvrđenja, crkvina, nekropola ili naselja u okolini Novog Pazara i šire. Kada su u pitanju sistematska arheološka istraživanja, prvenstveno kompleksa srednjovjekovnog Rasa, u ranijim sveskama Novopazarskog zbornika redovno su objavljivani izvještaji o radovima u tekućoj godini. Zahvaljujući tome, Novopazarski zbornik je postao nezaobilazna literatura za srednjovjekovnu arheologiju i

istoriju Srbije i regiona. Nije zanemarljiv ni broj radova iz oblasti etnologije, pedagogije, geologije i novije istorije.

U cilju upoznavanja šire stručne i naučne javnosti, u daljem tekstu navešćemo najznačajnije autore i nazive njihovih radova, koji su objavljeni u broju 30 Zbornika. Prvi od njih je rad Viktorije Sokolovske „*Još jednom o ubikaciji Damastiona*“, zatim Marka Popovića „*Arheološka svjedočanstva o ktitorskim sahranama u srednjem vijeku*“, rad Tamare Ognjević „*Atribucija zastavice sa likovima trojice jevanđelista u Miroslavljevom jevanđelju*“, Dragiše Milosavljevića „*Manastir Dobrun – stradanja i život*“, Bogumila Hrabaka – „*Vojnici u Trgovištu, Rožajama, Bihoru, Budimlji, Peći, i Klopotniku 1485. godine*“, zatim već pomenuti rad Nikole Samardžića „*Prvo uređenje jugoistočne Evrope – Karlovački mir 1699.*“, Đorđa Kadrijevića „*Umjetnost i običan čovjek*“, Zorana Lakića „*Zavičaji u istoriji – istorija u zavičaju*“, Alije Džogovića „*O dobrog li dana u tvojoj blizini*“, Saliha Selimovića „*Džamija u Kladnici*“, Jevta Vučkovića „*Sjenica u okruženju šančevskih i drugih utvrđenja*“, Avdije Avdića „*Transmigracije Crnogoraca preko Novopazarskog Sandžaka 1889. i 1890. godine*“, Huseina Dermeza „*Kratke narodne umotvorine iz Sandžaka*“, vrlo dragocjeni prilog Menta Mentovića „*Način života i običaji Novopazarskih Jevreja*“, Miloice Šutovića „*Nacija i neuspjela državna konsolidacija prve Jugoslavije*“, Aleksandra Kadrijevića „*Problemi istraživanja i tumačenja socrealizma u srpskoj arhitekturi*“, Milana Popadića „*O arhitekturi Hotela 'Vrbak' u Novom Pazaru*“, Svetlane Čeković „*Likovna kolonija 'Sopocanska viđenja' 1976-2006*“.

U rubrici **Osvrti, mišljenja i kritike**, svoja viđenja saopštilo je više autora kao što su: Milica Ceranić i Aleksandar Kadrijević „*Dragocjeni prilog međunarodnoj arhitektonskoj istoriografiji*“ i „*Petnaesti kongres Turskog istorijskog društva*“ (Aleksandar Kadrijević), zatim Jasmina S. Ćirić „*Na mjestu zvanom Gradac*“, Srđan Katić na najnovije izdanje knjige Olge Zirojević, „*Srbija pod Turskom vlašću 1459-1804.*“, i Jevto Vučković na rad grupe autora: „*Sjenički kraj – antropološka istraživanja*“....

U odjeljku **Rezultati i izvještaji** nalaze se izvještaji o rezultatima arheoloških istraživanja koji je uradila Dragica Premović-Aleksić „*Izvještaj o arheološkom istraživanju Kobiljke i drugih lokaliteta u okolini Sjenice u 2006. godini*“, kao i osvrt Svetlane Čeković na „*Izložbenu djelatnost Muzeja „Ras“ u 2006. godini*“.

U rubrici **In memoriam** data su dva nekrologa – Edibu Hasanagiću i Snežani Marinković.

Novopazarski zbornik br. 30 za 2007. godinu zatvara bibliografski pregled dosadašnjih „*Saradnika Novopazarskih zbornika*“ koji je sačinila Dragica Premović-Aleksić.

Žak Mase, *Naši dragi zločinci: Pariz, Zagreb, Beograd biznis klasom*, prevod Vladimir Pavlović, izd. Dan Graf, Beograd 2006, str. 240.

Proučavanje vremena raspada jugoslavenske države i “postjugoslavenskih ratova”, imajući u vidu sve njihove unutarnje i vanjske aktere i faktore, nove činjenice koje se pojavljuju, biće dugotrajan i složen proces. Posebno je problematična tzv. tajna diplomatija, odnosno skrivena historija aktera jugoslavenske krize koja je osnova za shvatanje toka događaja. Brojni dodatni činioци još uvijek izmiču akcionoj analizi. U punjenju i detoniranju balkanskog “bureta baruta” i Evropa je imala znatnog udjela. Reakcija međunarodne zajednice, o kojoj se ipak ne može govoriti u jednini, već u množini, na raspad Jugoslavije i na ratove koji su uslijedili, bila je spora, neodlučna i često nekonzistentna. Jugoslavenska kriza je od početka sagledavana kao evropski problem, iako Evropa, odnosno Evropska zajednica nije bila pripremljena za turbulentne događaje u Jugoslaviji. Evropa, zabavljena Mastrihtom i impresionirana ujedinjenjem Njemačke, potcjenila je sukobe na Balkanu i razornu energiju nacionalizma, podržavala jedne protiv drugih i više dolivala ulje na vatru nego što je gasila požar. Različiti stavovi evropskih zemalja spriječavali su usaglašavanje zajedničke politike prema krizi. Bosna je doista dugo bila “svačija Španija”. Evropa, nedovoljno politički integrisana, loše pripremljena, nije se pokazala spremnom i doraslom da tešku krizu jugoslavensku krizu, u rubnom regionu ozbiljno rješava, stavljajući svoje sopstveno jedinstvo iznad principa i adekvatnog reagiranja. Strategiji iza ograničenih akcija nedostajala je koherentnost. Roj Gatman, američki novinar, dobitnik Pulicerove nagrade za izvještavanje tokom rata u BiH, će 2005. reći: “da je bilo do Evropljana, BiH bi bila zbrisana sa lica zemlje. Oni su bili spremni zatvoriti oči pred nestankom te zemlje, ali su se Amerikanci umiješali”. Američki pritisak je uvijek bio potrebnii sastojak u odnosima sa tromom, dugim procesima sklonom Evropskom unijom.

Vatra isto gori, kazao je Aristotel, u Grčkoj i Persiji, ali se ideje o dobru i zlu razlikuju od mjesta do mjesta. Svijet se mijenja, svi se prilagođavaju novim realnostima, pri čemu glavni motiv nisu ljubav, mržnja, tradicionalno prijateljstvo, već uvijek i samo sopstveni interes. Jedan od glavnih motiva u politici velikih sila je odvajkada sopstveni interes. Još

polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston, britanski premijer, u Donjem domu je izrekao diktum koji i danas aktuelan: “Mi nemamo vječite saveznike i trajne neprijatelje. Naši interesi su jedino vječiti i trajni, i naša je dužnost njih da štitimo”. Na Balkanu je plaćena visoka cijena za godine neodlučnosti, indiferentnosti glavnih međunarodnih faktora, nedostatka sveevropske koncepcije, kalkuliranja i iracionalnog eksperimentiranja. “Jedna daleka zemlja, o kojoj malo znamo” bile su čuvene riječi kojima je Čembrlen, britanski premijer, htio svojedobno opravdati prepuštanje Čehoslovačke nacistima. Parcijalni interesi, arbitriranja i podjele su, pojačani predrasudama i neznanjem, međutim, kao mnogo puta u historiji Balkana, bili važniji od sudbine njegovih žitelja. U Evropi, napisao je Milan Kundera, postoje na jednoj strani velike zemlje, a na drugoj male; postoje nacije u pregovaračkim dvoranama i one koje čitave noći iščekuju u predsobljima.

Etničko čišćenje nije bilo posljedica, već cilj ratova. Dijego Enrike Arija, stalni predstavnik Venecuele u UN, tokom rata u BiH, pred pretresnim vijećem na suđenju Slobodanu Miloševiću, ukazao je da su UN djelovale uz “klimu poricanja” onoga što je cijeli svijet znao da se događa. Neuspjeh UN da srpske lidere drži odgovornim proizveo je “kulturu nekažnjavanja” koja je neumitno dovela do masakra u Srebrenici. “Kultura nekažnjavanja” je tokom rata u BiH ojačavana svaki put kada su UN dobijale izvještaje o etničkom čišćenju i zločinima protiv Bošnjaka i propuštale da reaguju. Evidentna mahana brojnih medijskih analiza bilo je veoma rašireno moralno izjednačavanje sukobljenih strana. Umjesto genocida, etničkog čišćenja i agresije, ključne riječi brojnih evropskih državnika i diplomata bile su dugo “*etnički konflikti*” i “*humanitarna pomoć*”. Glavna svrha brojnih laži i osporavanja, bilo je distanciranje od riječi genocid. Da je zločin bio priznat kao takav, čim je Bosna i Hercegovina bila primljena u OUN, članovi te organizacije bili bi obavezni da vojno interveniraju. Međutim, nakon prvih laži i kompromisa sa stanovišta svjetskih lidera, najvjerovatnije je već bilo suviše kasno da se reagira. Silvie Mattan navodi da je naizgled prijateljska posjeta francuskog predsjednika Fransoa Miterana 28. juna 1992. Sarajevu, potvrdila izdaju od strane međunarodne zajednice. Iako je tokom ove posjete bio informiran o postojanju koncentracionih logora u BiH, Miteran je o tome ćutao duže od mjesec dana, sve dok ih nisu otkrili mediji. Pune tri godine regionalne i vojne “sveznalice” proizvodile su bujice besmisla. Brojni su britanski i francuski oficiri u BiH očitovali srbofilske naklonosti ili, u najmanju ruku, osjećali neobičnu profesionalnost sebi jednakima na bosanskosrpskoj strani.

Žak Mase je francuski novinar koji je u protekle dvije decenije izvještavao s brojnih kriznih žarišta u svijetu – Bliskog istoka, Afgani-

stana i Balkana. Autor je većeg broja knjiga. Ova knjiga je rezultat njegovih nastojanja da se u glavnim crtama prikažu promjenljivi i često kontroverzni francuski "stavovi". Objavljivanje ove knjige u Francuskoj početkom 2006. izazvalo je niz reakcija u tamošnjoj javnosti. U pojedinim medijskim ocjenama se ukazivalo da se ona čita kao pravi špijunski roman, ali da to nije roman, već "nevjerovatno dokumentovana knjiga" o problematičnom francuskom odnosu prema jugoslavenskim ratovima i pojedinim njegovim akterima. Ona je također dokumentirani pokušaj da se shvati dvosmislenost svake državne politike u odnosu na međunarodno pravosuđe, u ovisnosti od parlamentarnih većina koje su se smjenjivale. Time se stiže do potvrde da "vremena" sudstva definitivno nisu i vremena diplomata i državnih aparata. Imperativ pravde ne funkcionira u onom registru kakvim se vlade prečesto zadovoljavaju po okončanju nekog sukoba. Mase predočava mnoštvo detalja o licu i naličju politike, osvjetljava dionice složene priče o francuskom učešću u zbivanjima na Balkanu i BiH, ukazuje na brojne podjele unutar francuskih političara i generala.

Iako autor piše da je rat u BiH bio građanski, što iziskuje posebna obrazloženja i šire komentare, njegova knjiga otvara niz pitanja i ukazuje na brojne kontroverze u ponašanju međunarodne zajednice, na podzemne igre i moralno zbujujuće aspekte, dileme oko pregovora sa ratnim hušakama i licima optuženim za ratne zločine, djelovanje mnogobrojnih obavještajnih službi. Mase smatra da postoji i druga strana priče o lovu na ratne zločince. Riječ je o nizu grešaka u procjeni, diplomatskih prilagodavanja, ponekad i truhlih kompromisa, proisteklih što iz kretanja linijom manjeg otpora, što iz političkog kukavičluka. Alen Žipe, nekadašnji predsjednik francuske vlade, potvrdio je u maju 1995., u jednom razgovoru, da je znao za srpske planove oko zauzimanja Srebrenice i uništavanje Bošnjaka, potvrđujući da su zapadni političari uključeni u rješavanje sukoba bili svjesni srpskih ciljeva: "Znali smo da Srbi neće uzimati zarobljenike".

Kao ni druge "velike" zapadne zemlje, ni Francuska nije izbjegla lutanja u punoj protivrječnosti s proklamiranim dobrim namjerama. Otuđa i ovaj dvosmisleni naziv knjige Ž. Masea *Naši dragi ratni zločinci*. Vlade su, naime, ponekad nevoljno kretale u gonjenje okrivljenih od kojih bi mnogo radije digle ruke. Tu se javljaju dvije epizode francuskog angažiranja na prostoru BiH kao posebno opterećenje od 1995. godine: genocid u Srebrenici i oslobađanje dvojice pilota koje su kao zarobljenike izvjesno vrijeme držale jedinice Vojske Republike Srpske. Francuski državnici su ove dvije epizode, piše Mase, prebrzo uknjižili pod stavku tekućih troškova vlasti. Slike na kojima dvojica francuskih pilota izlaze iz aviona kojih ih je vratio u domovinu zaklonile su neke druge, manje

sretne slike koje je snimio fotograf generala Ratka Mladića. Te slike nisu mnogo cirkulirale Francuskom. Na njima se vidi načelnik francuske vojske kako se rukuje s Mladićem u trenutku oslobađanja dva francuska pilota, iako je Mladić tada već dva mjeseca bio optužen od Međunarodnog krivičnog suda za zločine protiv čovječnosti.

Mase navodi još jedan indikativan slučaj. Početak rata na Kosovu bio je obilježen hapšenjem Pjer-Anri Binela, majora na službi u francuskoj misiji pri NATO. Ovaj oficir je dostavio neka dokumenta NATO jednom srpskom agentu. Veoma rijetko djelo u historiji vojske. Opozvan je u Pariz u trenutku kada se spremao da dostavi planove intervencije Vojnog komiteta alijanse, a potom krajem oktobra uhapšen i osuđen na dvije godine zatvora. Nije se išlo dalje, vjerovatno iz straha da bi se možda pronašli tragovi ranijih veza tog bivšeg oficira obavještajne službe u štabu IFOR 1996. (koga su njegove starješine odlikovale za taj posao) sa Srbima u BiH. Na suđenju je prošao kao “nezreo, usamljen među svojim saborcima”. Mase ustvrđuje da je podrška srpskim nacionalistima bila jedna od dogmi francuske politike. Međutim, on nigdje kategorički potvrdno ne daje odgovor na pitanje koje sam postavljao: da li su Francuzi bili prosrpski orijentirani. Piše da su takve teze bile obogaćene suštinskom rezervom Fransoa Mitterana prema Hrvatima i Bošnjacima. Oni su dugo optuživani da su razbili Jugoslaviju, dok su stvarni ratni huškači, srpski nacionalisti s Miloševićem na čelu, uspijevali da se predstavljaju kao branioci federacije, garanti koegzistencije naroda, sve dok Žak Širak nije osudio njihova nedjela. Međutim, i nakon toga, kako Mase piše, i sljedećih godina boravak francuskog kontingenta u BiH bio je “obeležen nekim drugim nedopustivim glupostima”.

Haški arhivi i tamošnje obimne i dokumentirane optužnice o učesnicima u “zajedničkom zločinačkom poduhvatu” biće nezaobilazni u analizi događaja i pisanju novije historije južnoslavenskog prostora. Biće to značajna dokumentacija za historičare koji tragaju za istinom, ali i upozorenje za političare. Nužno je identificirati različite vrste odgovornosti: krivičnu, moralnu i intelektualnu, te konačno političko-historijsku koja je u znatnoj mjeri i kolektivna zbog masovnog podržavanja i opravdavanja osvajačkih projekata. Uska je granica između individualne krivične odgovornosti i odgovornosti države za ratne zločine i posebno za zločin genocida. Suđenja treba tretirati kao sastavni dio sveukupne poratne socijalne rekonstrukcije društava na postjugoslavenskim prostorima. Madlen Olbrajt je svojedobno naglašavala da “odgovornost za ova kaznena djela nije ni na Srbima, Hrvatima ili Muslimanima kao narodima, već je na ljudima koji su naredili i počinili zločine. Rane otvorene ovim ratom zacijeliće puno prije ukoliko se napusti kolektivna odgovornost i odredi individualna odgovornost za zločine”. Uz ovo se svakako nameće pitanje

da li bi bila moguća “voždovska” pojava Slobodan Milošević i njegova velikoimperijalna politika bez masovne podrške. Kada je u septembru 2002. započeo sudski proces protiv Slobodana Miloševića, to je bio historijski datum: tada je u Evropi po prvi put, pred jedan međunarodni sud, izveden kao optuženi jedan šef države. Borisav Jović, član posljednjeg Predsjedništva SFRJ (1990.-1991.) i tada najprisniji Miloševićev saradnik od povjerenja, u novembru 2003. izjavio je pred sudom: “Milošević je imao poslednju reč u svim važnim, ali i manje važnim odlukama”. Na okupiranim područjima u Hrvatskoj i BiH između 1991. i 1992. bilo je angažirano oko 13.000 oficira JNA, kasnije preimenovane u Vojsku Jugoslavije. Radovan Karadžić će u maju 1994. reći da bez pomoći Miloševića i Srbije “ne bismo imali sredstava da vodimo rat”.

Međunarodni krivični sud za područje bivše Jugoslavije, zamišljen je da djeluje i kao institucija koje će prikupljati historijsku građu i dati neovisno i istinito tumačenje događaja na nekadašnjem jugoslavenskom prostoru. Sudski postupak je pri tome u službi historije. “Putevi sudije i historičara, poklapaju se jednim dijelom, a potom se neminovno razilaze. Onaj ko nastoji svesti historičara na suca pojednostavljuje i osiromašuje poznavanje historije, a onaj ko nastoji svesti sudiju na historičara nepovratno prlja ostvarivanje pravde” – napisao je Karlo Ginzburg 1991. godine. Sudije i historičari se u utvrđivanju istine, ne podležući jednakim ograničenjima, koriste različitim metodama. Sudska istina, međutim, svakako nije dovoljna. U sudskim postupcima redovno dolazi do reduciranja stvarnosti te pojednostavljenja odnosa između dokaza i stvarnosti. I kad sud pravno završi svoj dio posla, historičari ne prekidaju svoj rad, nastavljaju da otkrivaju prošlost i prosuđuju događaje, shodno sopstvenim moralnim vrijednostima, u namjeri da pouče buduće generacije, imajući na umu misao Georga Santayana da je društvo osuđeno ponavljati greške “ukoliko nije naučilo lekcije iz svoje historije”.

Haški tribunal svakako ima svoja ograničenja. Njegova politika je rezultat odnosa snaga među velikim silama i njihovog poimanja pravde u određenom kontekstu. Gotovo niko važan iz Srbije nije bio krivično gonjen za ratne zločine u BiH i Hrvatskoj. Borislav Jović, Branko Kostić, Veljko Kadijević, Blagoje Adžić, i drugi nisu optuženi. Glavna tužiteljica je pravila tajne dogovore s vladama pojedinih zemalja o transferu i korišćenju povjerljivih dokumenata koja bi dovela do osude određenih optuženika. Takvu vrstu dogovora Karla del Ponte postigla je, prema navodima Džefri Najsja, mimo konsultacija sa svojim kolegama. Najs je smatrao kako “nije postojao ubjedljiv razlog za sklapanje sporazuma s Jugoslavijom”. Tako se dogodilo da su dokumenta koja su značajno mogla uticati na presudu Međunarodnog suda pravde bila u Hagu, u zgradi drugog međunarodnog suda. Jedan sud to nije mogao dostaviti

onom drugom jer je Karla del Ponte postigla dogovor sa srpskom vladom, upitan sa stanovišta međunarodne pravde. Skandal je da Međunarodni sud za ratne zločine nije odlukom sudskog vijeća poništio dogovor glavne tužiteljice u interesu pravde. Nakon svega, danas nisu rijetki oni koji ukazuju da su timovi srpskih pravnikâ izmanipulirali Haški tribunal. Dok su Miloševića kao pojedinca izdali i žrtvovali, spasili su, s druge strane, državu Srbiju.

Odluku Međunarodnog suda pravde (MSP) u februaru 2007. po tužbi BiH, treba shvatiti kao poziv na otrežnjenje. Kako s pravom primjećuju neki analitičari (Marko Atila Koare), međunarodno pravo, kakvo danas egzistira, neadekvatno je za sprečavanje i kažnjavanje krivičnog djela genocida i treba ga svakako mijenjati. Sve dok je međunarodno pravo ovakvo, žrtve genocida se ne mogu potpuno osloniti na njega u traženju obeštećenja od počinitelâ. Nesprečavanje genocida nikada neće biti ublaženo međunarodnom kaznom. Na nju ne treba računati. Podatak da su se u svijetu desila četiri genocida u posljednjih 15 godina (BiH, Ruanda, Darfur i Čečenija), ukazuje na ograničenja preventivnih mehanizama međunarodne zajednice, koja popušta pred agresijom i genocidom, opravdavajući se pozivanjem na međunarodno pravo, mandate UN, multilateralizam, potrebu sa konsenzusom. Historija je puna primjera gdje su istina i dobro bili pogaženi. Mase piše da se međunarodni istražitelji nikada nisu obratili Francuskoj za informacije o genocidu u Srebrenici. “Da vam to ni na pamet ne padne”, rečeno je navodno tužiocu i njegovim saradnicima u jednom neformalnom susretu u ambasadi Francuske u Holandiji.

Postjugoslavenska savremenost iziskuje složene i asimetrične slike bliske prošlosti, obuhvatanje historijskih pojava u cjelini. Bliska prošlost i nedjela se ne mogu potisnuti ignoriranjem. Nijedno društvo ne može izbjeći suočavanje sa kontroverznim stranicama svoje prošlosti. Kritičko sagledavanje bliske prošlosti nije još uvijek moguće bez snažnih i kontinuiranih pritisaka sa strane. Treba se stalno suočavati sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēđa najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Multiperspektivni pristup zbivanjima u posljednjoj deceniji XX stoljeća, zahtijeva da se objektivno prikažu pozicije i stanovišta svih njihovih protagonista. Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da postane sastavni dio istorijskog pamćenja. Iz svake historijske situacije ima više alternativa. Dio elite koji donosi odluke, ukazuju naučnici, snosi odgovornost za izbor pravca za koji se opredijelio. Svaka vlada preuzima političku odgovornost za djela i nedjela svoje prethodnice, a svaki narod za djela i nedjela prošlosti.

Mase ukazuje da se treba boriti protiv “defanzivnog zaborava”, jer je takvo brisanje sjećanja nepodnošljivo. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Moralni deficit snižava društvene vrijednosti i mjerila. O zločinima se ne može govoriti brisanjem identiteta žrtava i njihovim prevodenjem u apstraktne brojke, iznuđeno, selektivno i režirano samo radi svojevrsne trgovine i donatorskih konferencija, već zbog ljudskog i civilizacijskog uvjerenja. Kažnjivost zločina treba postati vlastiti moralni stav. Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti valjani i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Diskvalifikacija ideje izгона i stvaranja etnički homogenih regiona, gradova i država kao legitimnog političkog instrumenta ili načina rješavanja konflikata osnovni je preduslov političkog približavanja ovog dijela Evrope krugu demokratskih zemalja. Knjiga Ž. Masea pokazuje svu složenost slika zbivanja tokom posljednje decenije XX stoljeća na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice kao i ocjena njihovih mnogobrojnih, kontroverznih domaćih i međunarodnih aktera.

HRONIKA O NOVOPAZARSKIM ŠEHIDIMA

(Povodom knjige: *Novopazarski šehidi*, autor Omer Turković,
izdavač: *Atelier public, Novi Pazar 2008:*)

Hronike kao književni žanr imaju veoma veliki značaj u nacionalnim historiografijama pojedinih naroda. One najčešće služe kao vremeplov u kojima se vlastita prošlost određenog prostora promatra u svijetlu negdašnjih društvenih zbivanja. Takvim vakatnamama pripadaju i „Pazarski šehidi” Omera Turkovića.

Njena tematska okosnica sadrži isprepletenu dunjalučku priču o zemaljskim i nebeskim sudbinama jedne nesretne generacije sandžačkih Bošnjaka, koja je tražeći sreću izgubila glavu, u neravnopravnoj ideološkoj čistki, koja je ko zla neman naišla s jeseni 1944. godine. Promatrana objektivom vremena ova, ratnom nesrećom, zamršena hronika prikazuje njihov nepodnošljivo teški zemaljski život. Faktografska istinitost i primjetan narativni senzibilitet, glavno su tkivo ove, tematski burne, ratne i postratne hronike koja nas upoznaje sa junacima-tragičarima, njihovim tragičnim sudbinama i njihovim životnim udesom.

Ova zanimljiva *šehidnama*, mnogo čega kazuje o dugom i neizvjesnom putu traženja istine, o jednom zlom poslijeratnom vaktu koji je zadesio Bošnjake. Zaprepašćen poganom historijskom slikom, koja se poklapa sa dijelom njegovog ranog djetinstva, koju su progonitelji bošnjačkog naroda zasnivali na „*svemoći*” surovih i bespoštednih komunističkih zakona, autor uspijeva da napiše čitavu tragediju. Sudeći prema ostavljenim tragovima, XX stoljeće bošnjačke historije ostaje upamćeno kao kataklizmatično vrijeme progona i egzekucije pretežno muškog naraštaja. Jasno je, da je vremeplovna priroda ove bremenite hićaje, besjeda o historijskoj nepravdi, zloj sreći, mračnoj sudbini, krvavoj tragediji, rdavom vaktu življenja i masovnom stradanju bošnjačke intelektualne elite zbog, primordijalno, evidentnih ideoloških razlika.

Naime, novi vladajući sloj Federativne Narodne Republike Jugoslavije nastao na matrici partizansko-komunističke idolatrije, sa nedovoljno razuma za sveukupni položaj Bošnjaka Sandžaka, otpočinje svoj „*lov na vještice*” sa zastrašujuće krvavim epilogom. U njoj je prisutna i iskazana

nemoć nejakih, fizički maltretiranih i dezorganiziranih Bošnjaka, koji se suočavaju sa bestijalnošću i svirepošću onovakdašnjih latifundista, njihovih drakonskih zakona i upornog zalaganja da se bošnjačka čaršija i njena graditeljska arhitektura preinače i oslobode *“feudalnih ostataka Ori-jenta”*. Uz mnoge viđenije Bošnjake, svakodnevno su nestajale kuće i okućnice, čardaci, avlijski duvari, čičekli i dišer avlije, ahari, kapije sa kanatima, rezbane tavanske i duvarske rozetne, kapije sa kapidžicama i sva dekorativna ornamentika, a na njihovim mjestima dograđivane raznoražne betonske nakarade novopriučениh „neimara”.

Turkovićeva hronika predstavlja dosad nenapisani književni doživljaj – roman hroniku sa naglašenom bošnjačkom historijskom tematikom koju bi mogli imenovati u *“pazarsku hroniku”*. Glavni energent cijele priče je nezaboravljena istina o tragičnim slamanjima i egzekuciji Bošnjaka. Ona je svojim većim dijelom zanimljiv i nedopisan hronograf o tuhav vremenu u kome je centralna figura legendarni Aćif Hadžiahmetović-Bljuta, neprikosnoveni lider i ličnost neosporne autoritarnosti među Bošnjacima predratnog i ratnog perioda.

Između pretrpljenog bola i straha budila se piščeva nada da, najzad, preživljeni košmar tih političkih procesa koje su svakodnevno vodili prijeki sudovi jednog totalitarnog režima, prikaže u svojoj knjizi. Drakonske mjere tih komunističko-antimuslimanskih sudova, u čijim su kaznionicama Bošnjaci Sandžaka danonoćno čamili, ugrozile su goli biološki opstanak čitave nacionalne zajednice. Ta se opasnost poput neizbježnog „Damoklovog mača“ čitavu vječnost nadvijala nad njihovim životima. Sve su više postajali topovsko meso, upadajući u pripremane krvave pirove za trijebljenje „gube iz torova“!

Da priča o nesreći bude potpunija, svesrdno se „pobrinuo“ ozloglašeni srpsko-crnogorski, četnički vojvoda Kosta Pećanac, koji je od 1912. do 1941. sijao strah i nesreću diljem Sandžaka. Zastrašivani, tlačeni, ubijani i proganjeni, Bošnjaci su od paklene 1912. godine trpjeli neizvjesnost i opasnost raznih decenijskih progonitelja i dvosjekle kame razjularenih četničkih bandi Draže Mihajlovića i njegovih istomišljenika i bliskih suradnika.

Instruirani dopisom od 20. decembra 1941. godine, đeneralovi majori Đorđe Lašić, komandant četničkih „*hordi zla*” za Crnu Goru i limski kapetan Pavle Đurišić, započinju realizaciju ideje o Velikoj Srbiji, za koju je predviđeno čišćenje Sandžaka od muslimanskog i ostalog nesrpskog stanovništva. Glavne tačke pritiska na Sandžak trebalo je provesti iz pravca istočne Bosne, Crne Gore i sa pozicija Ivanjice i Raške. Zauzimanjem Novog Pazara predviđana je likvidacija i protjerivanje Bošnjaka. Zbog toga su u pripravnost stavljeni četnički odredi Srba iz deževsko-

moravičkog sreza. Nad Sandžakom se nadvijala opasnost od ovih jedinica lociranih na Kopaoniku, Rogozni, Ibarskom Kolašinu (Mašan Đurović), Goliji (vasojevički odredi) i onih iz doline rijeke Ibra (jedinice kapetana Radomira Cvetića) prema Raški i Kraljevu.

Nemoć stanovništva za samoodbranu, i bojazan najviđenijeg bošnjačkog prvaka i rentijera Aćif efendije da raspoređene njemačke trupe u Novom Pazaru ne nepuste grad, uzrokuju sazivanje, takozvanog, *Odbora za odbranu Novog Pazara*, nakon čega je izvršena podjela manje količine oružja iz magacina lokalne žandarmerije. Zatražena je ubrzo pomoć Albanaca sa Kosova (3.200 ljudi), i viđenijih Bošnjaka sa rožajsko-pešterske strane (1.800). U nekoliko okršaja (juli-decembar 1941) stradalo je najmanje 800 Bošnjaka, Srba i Albanaca i spaljeno oko 3.000 domova. Uspostavljena saradnja sa muslimanskim prvacima, odlučnost, nepokolebljivost i neustrašivost Aćif efendijina, uzrokovali su presudu prijekog suda novog komunističkog režima (19. januara 1945), koja je rezultirala likvidacijom najmanje hiljadu Bošnjaka-Sandžaklija počev od Aćif ef. Hadžiahmetovića-Bljute.

Sadržaj romana, po svemu, nalikuje na ličnu ispovijest, nepravdom ranjene duše, očevica koji traži odgovarajući put rasvjetljavanja jednog strašnog događaja koju sugerira i njegov naslov. Pisac na toj vjetrometini, u svojstvu informisanog naratora, piše tužnu hroniku o svojim sunarodnicima – stradalnicima. Kompozicioni postupak gradi u vidu hronološkog mozaika sa tihom naracijom, klasičnog realističkog iskaza. Roman skicira višestoljetnu bošnjačku historijsku putanju u koju su podjednako utisnute sva sreća i nesreća jednog naroda. Mnogi su se obreli u izgnanstvu bez sredstava za nastavak života, pokretne i nepokretne imovine, noseći na obući prah rodne zemlje i teško breme izgnanstva, u zemlji bez rodne zemlje koja je nezasluženo postajala plijen nekih novih gazda. Odvojeni od zavičaja, u tuđini, preživljivali su podjednako bolno sve porodične smrti svog zavičaja.

„*Pazarski šehidi*“ Omera Turkovića, jedna je od njegovih najboljih knjiga. Možemo je doživjeti i kao istinski hronološki registar stravičnog odstrela „*nepodobnih*“ bošnjačkih prvaka. Njom vrlo rečito skenira sve, dugo prisutne, bošnjačke strahove od opasnosti revanšizma i prijetnji za svaku izgovorenu istinu o nezaboravnom, al dugo prećutkivanom sandžačkom gubilištu, tipičnom „*bošnjačkom gulagu*“.

Žanrovski hronika, „*Pazarski šehidi*“ su realistička ispovijest nalik jaziji duše, a tipološki historijska istina sa atributima ozbiljne psihološke drame koja predstavlja dodatni kvalitet novijoj bošnjačkoj književnosti u Sandžaku. U stilu iskusnog istražitelja pisac svoju storiju zasniva na dugo kolekcioniranoj i teško dostupnoj dokumentaciji, javnim i tajnim

informacijama, neposrednim kazivanjima mještana i iseljenih Bošnjaka, anonimnim pismima na više jezika, sopstvenim, vrlo temeljitim izvorima, iskustvu i višedecenijskom strahu pojedinaca.

Autoru pripada zasluga za konspirativnost prikupljanja građe i dokumentarnog materijala koja je nastajao ili nestajao u proteklih šest-sedam decenija na našim i prostorima koje su naselili sandžački Bošnjaci (1945-1970, i docnije) zahvaćeni teškom iseljeničkom epizodom koja ih je odvela put Kosova, Makedonije, Turske i drugih vanzavičajnih zemalja.

Pri pisanju ove potresne, djelimično svesandžačke, hronike, autor koristi sve raspoložive forme istraživanja: historijsku građu, znanstvene studije, dokumenta, usmena sjećanja i kazivanja, i svoje prekinuto djetinjstvo.

„*Pazarski šehidi*“ su Omerov ovodunjalučki testament – davno neizučeni „*Hadžet jasin*“ znanim i neznanim žrtvama, čiji su životi okončani vrh „*pazarskog Hadžeta*“. Sve nevine žrtve ovog dugo „*šaputanog*“, i nikad zaboravljenog, al dugo prećutkivanog bošnjačkog gubilišta, režiranog pod mrkim nebom krvlju zalivenog Sandžaka, izložene oštrini studenih zimskih mrazeva (decembar 1944 – januar 1945), decenijama se nadvijaju nad savješću njihovih egzektora zatrovanih ideološkom i nacionalnom mržnjom. Dok se dugim i nepreglednim poljem Hadžeta razlijevalo bjelilo čamašira ovih bošnjačkih šehida, u kojima su u cik sabaha surovo odvođeni iz svojih toplih muslimanskih postelja, njihovi su dušmani i domaći munafici zadovoljno trljali ruke, spirajući tragove svog velikog udjela u ovoj surovoj ubilačkoj kampanji. Nakon tih „*var-tolomejskih*“ i „*kristalnih*“ večeri priređivanih po domovima nevinih sandžačkih Bošnjaka, uslijedila je dotad neviđena akcija uzurpiranja njihovog cjelokupnog pokretnog i nepokretnog mala, kojeg su mnogi međusobno podijelili. Iako je odavno prisutna među Bošnjacima, hadžetska priča iz ove hronike je nekada bila prećutkivana, a iznošenje istine o stradalnicima stroga zabranjivana, iako se njen konačan rasplet davno naslućivao. Brojni *pazarski*, a najviše *hadžetski*, šehidi su za piščevo oštro pero i narativnu maštovitost, najsuptilnija bića puna nekakve nad-ljudske energije.

Zbog straha od revanšizma i otvorenih prijetnji za svaku izgovorenu riječ istine o ovom nezaboravnom gubilištu, danas tipičnog „*bošnjačkog gulaga*“ dugo je postojao zid ćutanja preko koga se nije moglo nit smjelo. Vođen starom insanskom mudrošću, da „*zemlja sama istinu progovara*“, uz veliku pomoć brojnih svjedoka i porodica nevinih žrtava, autor razbija dugo postojeću mučninu izazvanu ćutanjem i strahom kojima je prikrivana jedna nepobitna istina.

Ona predstavlja piščevu pisanu oporuke, koja će biti vjerno svjedočanstvo o ogromnom – dramatičnom teroru, progonjenju, mučenju, truhlenju po specijalno improviziranim hapsanama i mračnim sandžačkim zindanima, ali i žestokim likvidacijama velikog broja Bošnjaka. U tipično antibošnjačkom stampedu koji oponira svim normama civilizacijskog odnosa prema jednom nezaštićenom narodu, efektuirana je tragična i kravava drama – jednočinka o kojoj progovara književno pero Omera Turkovića, jazidžije – očevica ove neočekivane, prvenstveno revanšističke predstave. Kao takva, knjiga je skromna utjeha ranjenim srcima šehidskih porodica i vjerno svjedočanstvo („menduš”) pokoljenjima da se načinjeni zločin oprosti al' nikad ne zaboravi.

Cijela je priča autentična podloga za sva buduća znanstvena ispitivanja. Ujedno, ona je nedvosmisleni, insanlukom sređeni dokument, i vrijedni umjetnički nišan o jednom sistemu koji je sakatio i ništio živote i budućnost jednog malog i nezaštićenog balkanskog naroda. Ovim su zanimljivim romanom-hronikom dosegnuti gabariti ozbiljne istoriografske studije koja se preobražava u sadržajnu priču satkanu na socijalno-psihološkim i antropološkim osobinama našeg podneblja. Ona izrasta u vrijedno i neophodno nacionalno svjedočanstvo koje vrednuje i opravdava napore i odgovornost piščevog zauzimanja za ovakav vid književnog žanra.

Jasmina RASTODER

Suljo MUSTAFIĆ, Milan VUJOVIĆ, Anto
BAKOVIĆ: »TRADICIONALNA BARSKA KUHINJA»
MCP, Bar, 2008.

Plemenitost barskog podneblja i njegova izuzetna privlačnost odvajkada su privlačili različite civilizacijske uticaje. Dolaskom na podrumijske prostore uglavnom su brzo nalazili svoje stanište i novi dom. Ukoliko su bili jači, brzo su preplavljivali i mijenjali zatečeno stanje, a ako su bili slabiji bivali su apsorbovani, ali su utapajući svoje specifičnosti opet davali nešto novo, kao doprinos svoj raznolikosti ovog prostora. Malo je prostora u svijetu, tako malenih, a sa toliko prožimanja različitosti, saživljenih vijekovima, u neobičnom šarenilu jezika, religije, kulture, folkloru i etnografije, kao što je to u Baru. Priča o tom šarenilu, uzbudljiva je i egzotična, isto koliko i stara i duga.

Etnografiju i nasljeđe jednog podneblja, moguće je, ništa tako dobro ne rekonstruiše i prezentira kao njegova kulinarska tradicija. Prožimanje specifičnosti bilo koje kulture koja je, duže ili kraće, vladala podrumijskim prostorima najbolje ilustruje tradicionalna barska kuhinja. Upravo to je naslov koautorskog stvaralačkog poduhvata poznatih barskih novinara Milana Vujovića i Sulja Mustafića, uz nesebični angažman majstora fotografije Anta Bakovića.

Kroz priču o tradicionalnom kulinarstvu, predstavljena je sva raznovrsnost barskog podneblja – geografska, klimatska, etnička, folklorna, istorijska... Knjiga nije klasični kuvar- već u uvodu autori ukazuju da se ne žele baviti komparativnim kulinarstvom, već namjeravaju predstaviti sve ono što se, makar za posljednjih stotinu godina, nalazilo na barskim soframa i trpezama. “Pod uticajem različitih trendova, originalna obilježja jedne kulinarske tradicije se, logično, gube i polako nestaju; barske trpeze su sve punije đakonija, koje nijesu nasljeđe ovoga kraja. Ne treba, naravno, žaliti zbog toga – u svemu se, a u kuhinji najbolje, ogleda mogućnost izbora. Ali, da li smo dovoljno upoznati sa svojim nasljeđem, pa da između njega i novoga biramo?» - pitaju se, zaista sa puno razloga, autori ove knjige. I, naravno, kroz dalju priču dokazuju da su sve rjeđi barski domovi u kojima se njeguje kulinarsko nasljeđe. Kao na traci nižu se priče o dvadesetak barskih porodica koje su iz svojih porodičnih

jelovnika otkrile i praktično pokazale šta se sve pripremalo i jelo od Spiča, Zubaca, Šušanja, Tuđemila, Turčina, Mikulića i Starog Bara, preko Zaljeva, Dobre Vode, Mrkojevića i Gorane, na jednoj strani, pa do Ostrosa, Krajine, Šestana i Crmnice na drugoj strani Rumije. Lijepi reportažni zapisi iz ovih živopisnih krajeva, dopunjuju se specifičnim sjajem i toplinom svakog doma, a više od dvije stotine recepata dođu kao ukras čitave priče. Pred nama su svi barski adeti – običaji – svadbe, slave, Uskrsi, Božići, Bajrami, đakonije, jemeci, jela, trpeze, sofre... Tu su slane i slatke đakonije, jezero i more, planina i voda, med i vino, maslinovo gorje i njegovi blagotvorni plodovi, agrumi i koštanji... A iznad svega, ljudi – topli plemeniti i otvoreni, srdačni i gostoljubivi, spremni da ugoste i otkriju tajnu pripreme starinskih jela.

Pored ostalog, ova knjiga predstavlja i nemjerljivi doprinos turističkoj ponudi. Poznato je da, pored prrodnih ljepota i kulturno-istorijskih znamenitosti, možda i prije od toga svaki izvanjac želi da najprije sazna o tradicionalnoj kuhinji kraja u kome se nalazi. Autori su imali i ovo na umu – dio knjige posvećen je restoranima koji njeguju ovu vrstu kuhinje.

Neobična privlačnost ove knjige još je veća zbog izuzetno lijepih fotografija koje su kroz tehničku opremu, dizajn i štampu učinile da se gotovo “očima jede” sa njenih stranica.

»Tradicionalna barska kuhinja« zbilja je knjiga za svaki dom i za svaki ugostiteljski objekat. I više od toga, to je knjiga za svakog ko voli tradicionalnu kuhinju, a iznad svega za one koji vole ili žele upoznati pitome podrumijske prostore.

Vladimir VOJINović

TEMELJI URBANE DIJALEKTOLOGIJE CRNOGORSKOG JEZIKA

(Adnan Ćirgić: *Jezički neprebol, Rječnik govora podgoričkih muslimana i Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2007)

Nauka o crnogorskom jeziku u protekloj godini dobila je tri značajne studije, potekle iz pera jednog jezikoslovca, dr Adnana Ćirgića. Riječ je o knjigama *Jezički neprebol, Rječnik govora podgoričkih muslimana* i *Govor podgoričkih muslimana*. Sve tri knjige objavio je Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje sa Cetinja, ali je imenu izdavača u trećoj studiji dodato ime osnivača te institucije i Ćirgićeveg mentora, akademika Vojislava P. Nikčevića. Ove činjenice ne navodimo bez razloga.

Smrću akademika Nikčevića nije usahla i njegova lingvistička misao, već je nastavila da tinja u djelima njegovog studenta i saradnika, dobivši kompleksniji i ovovremeniji zamah, pred kojim jednako uzmiču poraženi protivnici preimenovanja službenog jezika i pobornici „nearhizacije” crnogorske jezičke norme. O kakvom je lingvističkom kursu riječ, najbolje svjedoči upravo jezikoslovni prvijenac *Jezički neprebol*, u kome je objavljeno 10 naučnih i 10 stručnih Ćirgićevih radova, koji poprimaju oblik bespoštednog i neborivog polemičkog diskursa. Autor u tim radovima studiozno i argumentovano, ali i beskompromisno, iznosi podatke o crnogorskom jeziku, polemišući sa svim kontradikcijama i nelogičnostima u studijama domaćih lingvista. *Ćirgićev poseban doprinos u rečnome radu kao stožeru, okosnici cijele njegove knjige Jezički neprebol, ogleda se u metodološkome umijeću i lingvističko teorijskoj osposobljenosti da se snagom svojega talenta, uma i punog integriteta vlastite ličnosti odvoji od pogriješnoga nauka po kojemu su crnogorski govori dijalekat srpskoga jezika, a jezik u Crnoj Gori, u stvari, književnojezički izraz srpskoga jezika. Prvi je od mladih jezikoslovaca koji je prepoznao taj put, od njega se distancirao i protiv toga javno neustrašivo ustao, ukazujući na njegove pogubne posljedice.*¹

¹ Vojislav Nikčević, *Jezikoslovni prvijenac Adnana Ćirgića*; u knjizi: Adnan Ćirgić, *Jezički neprebol*, ICJJ, Cetinje, 2007, 8-9.

Naučni radovi u knjizi *Jezički neprebol* obuhvataju široko jezikoslovno tematsko polje, koje se prostire od jezika podgoričkih Muslimana, preko jezika Murat-age Kurtagića, ekavizama Avda Međedovića, jezika Mirka Banjevića, turcizama u jeziku savremene crnogorske književnosti, aktuelne jezičke situacije u Crnoj Gori, do imenovanja službenog jezika. U tekstu koji je prijetodio usvajanju ustava i imenovanju službenog jezika, autor je konstatovao da *samo crnogorski jezik treba da ima status zvaničnoga, službenog jezika koji će obavezivati sve naše građane na njegovu upotrebu. Pokušaji obesmišljavanja ovoga naziva, kao i sadržine koju on pokriva, potiču samo od strane (pojedinih) srpskih lingvista, dok je za sve ostale taj jezik odavno prihvaćen kao jezička realnost. Takav status potvrdio mu je i ranije pomenuti međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika. S druge strane, borba srpskih lingvista za crnogorski status quo nije besmislena jer nepriznavanjem crnogorskoga jezika, srpskome književnom jeziku želi obezbijediti kontinuitet koji mu je do sada neopravdano pripisivan na račun ovoga drugog.*²

U poglavlju *Stručni radovi*, stavovi autora dobijaju polemičke note, koje su se pretočile u raspravu o jezičkoj praksi. Autor na jednom mjestu na sljedeći način zaključuje o lingvističkim idejama suprotne strane: *ti stavovi i jezičke koncepcije trajaće još samo toliko dok se ne ugasi uticaj Ostojićev na naučnu afirmaciju, dobijanje naučnijih zvanja, radnih mjesta crnogorskih lingvista. Riječju, trajaće do onoga trenutka kad se budu ugasi njegovi lični uticaji. A tada, vrlo brzo, nestaće i njegovijeh jezičkih koncepcija u koje je svako odavno prestao da vjeruje.*³

Ostavljajući za sobom te i slične polemike, Čirgić se u sljedećoj knjizi, studiji *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, dao u potragu za jezičkim bogatstvom svog naroda, analizirajući ga čuvajući od sigurne propasti, pristupivši istovremeno neprocjenjivo vrijednom zadatku – građenju temelja urbane crnogorske dijalektologije. O naučnom i stručnom aspektu tog pohoda već su dovoljno rekli lingvisti od međunarodnoga renomea, ali vrijednost ove Čirgićeve knjige ne tiče se samo jezikoslovaca i njihovih usko stručnih potreba. U uvodu knjige autor je zapisao da ta građa prati razvoj fonetskih, morfoloških i sintaksičkih osobina govora o kojem je riječ, te donosi opisan akcenatski sistem i cjelovitiji uvid u leksiku. *Time se došlo do određene novine kad je u pitanju ispitivanje (i sinhrono i dijahrono) crnogorskih govora. Naime, to je prva monografija koja se bavi izučavanjem jezika naše dijaspore u Skadru, prva monografija koja je zasnovana na rezultatima proučavanja muslimanskih go-*

² Adnan Čirgić, *Jezički neprebol*, ICJJ, Cetinje, 2007, 120.

³ Ibid, 160.

vora u crnogorskom jeziku i prvi cjelovitiji rad iz oblasti crnogorske urbane dijalektologije – čime smo pokušali dati doprinos nauci, koji smo zamislili na početku ovoga istraživanja. Monografija *Govor podgoričkih muslimana*, koja je u pripremi za štampu, nastala je kao dio projekta izrade *Dijalektologije crnogorskoga jezika* koji je u ime Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje najavio Vojislav P. Nikčević.⁴

Specifičnost i vrijednost Čirgićeve monografije je, između ostalog, u tome što su uz akcentovane lekseme navedeni i primjeri njihove kontekstualne upotrebe, koji nude, ne samo fonetsku i fonološku provjeru, već i semantičke planove pojedinih iskaza u kojima je leksema zastupljena. Na taj način ispisan rječnik podgoričkih muslimana može biti od koristi i lingvistima i studentima, ali i širokom čitateljstvu, budući da pojedini iskazi, potkrijepljeni dokumentima, svjedoče o svim *folklornim bojama*, običajima, navikama i prepoznatljivom humoru pripadnika govornog područja o kome je riječ.

Tako, uz odrednicu **abuzemzem**, i pojašnjenje da je riječ o vodi sa *Ćabe koju hadžije donose u posebnim kutijama* i čuvaju da bi se *njome samrtniku pokvasila usta ili da bi pio pred smrt*, stoji sljedeći kontekstualni primjer: *Muž mi je njozin bijo donijo vode abu-zem-zem kat je na hač odijo.*⁵

Uz odrednicu **izdegenečiti** stoji primjer: *Izdegenečili su ga dobro, velju. Ah, đe neće ko onoga pogana izdegenečiti da se i on malo smiri*⁶; dok uz odrednicu **nadžak-žena** i pojašnjenje *izrazito opaka žena; žena oštroga jezika koja je uvijek spremna na svađu* stoji primjer: *Imalji su halu jednu, to nadžak-žena blješe. Baba njina je nadžak-žena bila.*⁷

Treća studija je Čirgićeva doktorska disertacija *Govor podgoričkih muslimana*, u čiju je sadržinu ušao i pomenuti rječnik. U toj monografiji ponuđeni su kriteriji za lingvističko dokazivanje postojanja određene skupine govora, a u prilog tvrdnji da je riječ o značajnom naučnom štivu ide i podatak da je u crnogorskoj lingvistici ovo jedan od prvih sistematičnijih opisa gradskoga govora. Čirgić je mahom ispitivao starije govorne predstavnike, pa je ispitanica imala 108, a najmlađa 68 godina. Vodeći računa o tome da to budu tipični govorni predstavnici i informatori relevantni za njegov rad, birao je one ispitanike koji nijesu boravili van svoga mjesta rođenja, kao i čiji su roditelji i babe i dedovi porijeklom iz Podgorice, kako u rad ne bi unio neke karakteristike koje nijesu odlika govora o kojemu je riječ. *Možda je od*

⁴ Adnan Čirgić, *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, ICJJ, Podgorica, 2007, 38.

⁵ Ibid, 39.

⁶ Ibid, 113.

⁷ Ibid, 158.

najvećega značaja u ovom pogledu to što smo u Skadru snimili staricu od preko 90 godina koja je kao sedmomjesečna beba odvedena iz Podgorice u Skadar i više se nikad nije vratila u rodni grad. Protiv svih očekivanja, ona je tečno govorila svojijem maternjim, crnogorskim jezikom jer je, iako je cio život provela u Skadru, tim jezikom govorila sa svojim roditeljima i starijom sestrom. Dakle, govorila je jezikom kakav je u Podgorici bio u upotrebi prije oko 130 godina.

Za informatore birali smo žene jer, kako je već rečeno, ovaj govor najbolje se očuvao kod njih iz razloga koji su ranije pomenuti. Moramo posebno izdvojiti staricu Hajriju Krpuljević Smajović od preko devedeset godina, koja je, slijepa, nepokretna i teško bolesna, nesebično pomogla da odgovori na sva pitanja koja su joj postavljena. Nažalost, nije dočekala da se ovaj rad završi.

Folklorista Ajdin Rakić ustupio nam je neka dokumenta koja je imao u svojoj privatnoj kolekciji, pjesme koje je bilježio na ovim prostorima i kod naših iseljenika u Turskoj, kao i video snimak Šerife Rakić, jedne od informatorki, na čemu smo mu vrlo zahvalni"⁸

Govoreći o leksici ovog govora, autor je iznio i tumačenja prošlosti jednog dijela crnogorskih muslimana, navodeći kako bi bilo teško razvrstati leksiku koja je tipična samo za podgoričke muslimane, ali ne i za hrišćansko podgoričko stanovništvo. Autor iznosi viđenje tog problema i konstatuje da bi znatno teži proces bio klasifikacija leksikona karakterističnog za govorne predstavnike o kojima je riječ, a nepoznat ili atipičan za ostale crnogorske muslimane. Glavna distinktivna obilježja u pogledu leksike (vezano podgorički govor) su svakako orijentalizmi, i to prije svega oni koji nijesu opšteprisutni u crnogorskim govorima. Pa i takva leksika uglavnom je istovjetna sa onom koja je u upotrebi kod ostalih muslimana u Crnoj Gori. (...)

Podgorički muslimani su se u prošlosti većinom bavili trgovinom. Položaj ovoga grada koji je po vezivao Skadar sa Hercegovinom omogućavao je uspješnost takvih poslova. Osim toga, bavljenje trgovinom bilo je unosno jer su brda oko Podgorice bila naseljena uglavnom pravoslavnim stanovništvom koje je ovđe dolazilo radi trgovine. Kao trgovci, Podgoričani su dolazili u kontakt sa jezički bliskim narodima iz okruženja (Bosna, Hercegovina, Hrvatska, Srbija), kao i sa okolnim albanskim stanovništvom. Sve je to, naravno, uticalo i na jezik, na njegovo rječničko obogaćivanje, na razne glasovne i druge jezičke promjene i sl. Podgorički muslimani su prije islamizacije bili uglavnom hrišćani slovenskoga porijekla. Tokom viševjekovne turske vladavine (u Podgorici

⁸ Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, ICJJ „Vojislav P. Nikčević”, Cetinje, 2007, 13-14.

od 1474. do 1879., a u Tuzima i Skadru do 1912.) oni su u svoj jezik primili mnoge turcizme, odnosno orijentalizme, koji su se očuvali i do danas. To su uglavnom riječi iz turskog, arapskog i persijskog jezika, a u njihov jezik su ušle preko turskoga kao jezika posrednika.⁹

Nakon uvoda, u kome se osvrnuo na društveno-istorijske okolnosti, jezičke promjene uslovljene društvenim okolnostima, informatore, građu, ime jezika i cilj istraživanja, Čirgić je iznio rezultate ispitivanja akcentatskog stanja, fonetskih, morfoloških i sintaksičkih osobina govora o kome je riječ. Osim Rječnika, dragocjeni su i mnogobrojni govorni, književni i arhivski prilozi, budući da Čirgić čitaocima nesebično nudi svu sakupljenu građu, zahvaljujući čemu se bez napora može osluhnuti duh i dah arhaizama koji polako iščezavaju iz crnogorskih govora.

*S obzirom na okolnosti govor za koji smo se opredijelili lagano iščezava. Mlađe generacije, što pod uticajem školstva i medija, što pod uticajem govora većinskoga pravoslavnog stanovništva, kao i zbog zajedničkoga života i sve češćega miješanja stanovništva (bračnoga, prijateljskog i svakoga drugog), posjeduju vrlo malo jezičkih specifičnosti njihovih bližih i daljih predaka. One karakteristike koje se nijesu povukle pred pomenutim većinskim govorom, prije ili kasnije ustuknuće pred sve većom prevlašću standardnoga jezika, jer su mlađi naraštaji mahom obrazovani i na najvišem nivou. Kad je u pitanju govor podgoričkih iseljenika u Skadru, mora se konstatovati da se on čuva uglavnom samo kod najstarijih slojeva stanovništva jer je dugo zatvorena albansko-crnogorska državna granica doprinijela odsustvu želje kod mlađe i srednje generacije za učenjem maternjega jezika njihovih roditelja. Nestajanjem najstarijih govornih predstavnika, nestaju i njihove najbitnije jezičke specifičnosti. Konzervirane podgoričke jezičke osobenosti koje su se čuvale u naših iseljenika u Skadru bile su posljednja prilika da se opiše ovaj govor u izumiranju.*¹⁰

Zahvaljujući ovim studijama, budući izučavaoci Čirgićevog djela lako će moći da konstatuju, osim o začecima urbane dijalektologije, i o postepenom Čirgićevom naučnom napredovanju i usavršavanju. Iz knjige u knjigu Čirgić pokazuje veću želju za sondiranjem jezičkog korijenja, ali i toliko potrebnu samosvijest i želju da njegova riječ ne ostane samo isušena biljka u jezikoslovnom herbarijumu. Jezičkom blagu, zaboravljenom i ostavljenom, Čirgić se vraća ne bez razloga, ali i ne sa željom da arhaizira novocrnogorske jezičke norme. Naprotiv. Njegove studije na najbolji način pokazuju šta u jeziku zamire, a koji glasovi i koji oblici preživljavaju i najveće pogrome.

⁹ Ibid, 136.

¹⁰ Ibid, 17.

**DUHOVNI MOST IZMEDJU ISLAMSKOGA ORIJENTA I
KRŠĆANSKOGA OKCIDENTA U MONOGRAFIJI „KULTURA
BOŠNJAKA,“** Tuzla, Zagreb 1994. Dr. SMAILA BALIĆA

- prilog austrijsko-bosanskom Simpozijumu o Balićevom djelu koji je održan u Sarajevu u septembru 2006 -

1.

U plejadi rijetkih muslimansko-bošnjačkih intelektualaca komunističke epohe je i osmanist, arabist, teolog i slavist Dr. Smail Balić (1920-2002) rođeni Mostarlijca, koji je više od pedeset godina svoga znanstvenostvaralačkog bića ugrađivao u zgradu južnoslavenske muslimansko-bošnjačke kulture, u njen duhovni i civilizacijski sinkretizam, u filološku znanost kao ćupriju između kršćanskoga Zapada i islamskoga Orijenta. Dr. Balić Smail jedan je znanstveni raritet koliko bosanski i balkanski, toliko i evropsko-orijentalni, koji je blizu šezdeset godina živio između egzila i azila u Austriji, i koji je upravo u egzilu, u Austriji, sav svoj život osmišljavao proučavanjem južnoslavensko-muslimanskoga kulturnoga bića. Opus ovog misaona pronicava i lucidnog naučnika, koji je od javnosti živio uglavnom povučeno, jest na polju islamske religije, orijentalne i slavenske filologije u isti mah impozantan i impresivan. Ovaj naime opus sadrži više stotina objavljenih studija i desetak knjiga na bosanskom, njemačkom, turskom, engleskom i arapskom. Balićev opus pored njegove golemosti, interdisciplinarnosti i široke duhovne obuhvatnosti, dokazuje da je istinski kvalitet i doprinos znanosti u detalju, u delikatnosti, u novumu, i u produbljanju nepoznatog. Balićev znanstveni opus dokazuje da egzil sa biološkim trajanjem u tuđini, izvan domovine, disciplinirane i marljive ljude obogaćuje, da darovite duhove osnažuje. Da življenje izvan domovine rođenja i odrastanja, u tuđini, radnim ljudima generira moćnu inspiraciju, da iz vlastitih vrela kreacije, ali i iz domoljublja, stvaraju istinsku znanost. Onu znanost koja ljudsko biće oslobađa, vodi čovjeka progresu.

Od antičko-rimskoga Ovidija (Publius Ovidius Naso r. 43 prije Isa a. s.) koji je svoje „Meatamorfoze“ kitio kao prognanik na obalama Crnoga mora, preko hrvatskoga pjesnika Antuna Gustava Matoša (1873-1914) koji je najbolje pjesme spjevao u atmosferi pariskoga dekadentnog

fin de siecl-a, do našeg vrlog Balića, obznanjuje se da su tuđina i egzil darovitim i radinim, koliko osobna psiho-socijalna drama, toliko i snažan stvaralački impuls. Dr. Balić je svojom pedesetogodišnjom akribijom bivao najboljim kulturnim atašoom Bosne i Hercegovine na evropskom Zapadu. Kroz blizu šezdeset godina svoga stvaranja, ispisivao je Dr. Balić objektivnu istinu o duhovnoj otvorenosti bosansko-evropskog islama, širio je spoznajne vidokruge o kulturi južnoslavenskih muslimana, produbljivao je površna i pogrešna znanja o kulturi Bošnjaka, uklanjao predrasude o oazi islama u Bosni i Hercegovini, kako kršćanskom Zapadu, tako i tursko-arapskom Orijentu.

Dr. Balić je rođen i odrastao u šeharli Mostaru, u kojem je kroz islamsko obrazovanje stekao punu svijest i ponos u svoje duhovno-civilizacijsko porijeklo i biće. Ovu svijest Dr. Balić je cijelog svojega življenja dostojanstveno prononsirao i pronosio u znanosti o islamu, u osmanistici, arabistici i u slavistici, jednako kršćanskom i islamskom svijetu. Dr. Balić je znalački opisivao i markirao kulturnu osobenost bošnjačkoga identiteta u južnoslavenskom kulturnom mozaiku. Usljed svega naprijed navedenog, sav znanstveni opus Dr. Smaila Balića je njegovim sadržajem, idejnim temeljem, i njegovim krajnjim efektom, uporediv impresivnoj i impozantnoj mostarskoj ćupriji – povijesnom i civilizacijskom simbolu Bosne, duhovnom simbolu smisla i sadržaja Balićevega života.

2.

U povijesti kulture jednoga naroda, posebice dijela nauke jednoga naroda koja nastaje izvan domovine, nauke koju stvaraju naučnici u egzilu izvan matice rođenja i odrastanja, prisutan je i potvrđuje se jedan socijalni fenomen marginalizacije nauke i naučnika u egzilu, marginalizacije u domovini matici. Posebice je ovaj fenomen svojstven bošnjačkom establišmentu (političkom, univerzitetskom, medijskom) (...) koji, u pravilu, marginalizira svoje znanstvenike u domovini sve do njihove smrti, a znanstvenike izvan domovine ignorira ili ih ne drži jednako vrijednim znanstvenicima u domovini matici. Ovaj socijalni fenomen ignorancije naučnika u egzilu potvrđuje se i u Balićevu slučaju kroz post festum uključivanje njegovog djela u domovinski ili u nacionalni korpus znanosti i kulture. Činjenicu ignorancije potvrđuje i ovaj čin simpozijuma – otpora marginalizaciji djela Dr. Balića u njegovoj domovini Bosni koji nije organiziran inicijativom Bosanaca već Balićevih poštovatelja iz Austrije! Navedeni fenomen socijalne ili javne marginalizacije znanosti stvorene u egzilu, svojstven je svakom društvu. Taj fenomen u svakoj državi nastaje kao posljedica zdrave konkurencije i znanstvenog prestiža. I konkurencija i prestiž u pravilu imaju progresivnu ulogu u produciranju znanosti. U Bosni međutim ovaj fenomen marginalizacije bosanske

pameti u inozemstvu ima još jednu dimenziju. On je naime posljedica provincijalne psihologije, sa niskim pobudama u formi zavisti, bolesnoj ljubomori. Treći element ili uzrok marginalizaciji bosanske pameti u egzilu nastaje kao posljedica osobenog bosanskog narcisoizma. Narcisoizama do nivoa egoizma koji je svojstven sarajevskoj čaršiji. Ova naime čaršija drži se tvrde zablude o manjoj vrijednosti onoga znanstvenoga izričaja koji nije sarajevskoga porijekla. Da se navedenom ignorancijom naučnika i nauke u egzilu nanosi šteta bosanskom društvu u cjelini, ne treba dokazivati.

Sav je ovaj prednji uvod bio socijalnom podlogom za neosporivu tezu da je orijentalistici, slavistici i kulturi uopće u Bosni i Hercegovini, posebice njenom naučnom podmladku, nanesena šteta kroz činjenicu da je Balićev znanstveni opus za gotovo cijelih pedeset godina komunističkoga režima bio uglavnom nepoznat. Balićeva je nauka posljednjih pedeset godina bila poznatija i više korišćena u kršćanskom Zapadu i muslimanskom Orijentu nego u bosanskoj sredini. Balićevo djelo ni danas, petnaestak godina nakon prvih demokratskih postkomunističkih izbora, nije spoznato u bosanskoj i balkanskoj islamistici, slavistici, u kulturološkoj znanosti. Ovo je djelo naime početkom devedesetih godina bosanskoj i balkanskoj javnosti otkriveno, tako da se u posljednjih desetak godina uključuje u bošnjački odnosno u balkanski i u bosanski znanstveni korpus islamistike, orijentalistike, slavistike. U kojoj je mjeri kroz nekorištenje Balićeva progresivnoga znanja o islamu i kulturi Bošnjaka znanstveno prikraćeno nekoliko generacija u posljednjih pedeset godina, suvislo je pitanje na koje bi ovaj simpozijum mogao tek djelimice odgovoriti.

3.

Bitan razlog marginalnoj poziciji Balićeva djela i njegove ličnosti jest svakako i u činjenici da je ono nastalo i objavljivano u inozemstvu. Cijeli stvaralački vijek Balić je proveo izvan domovine rođenja i odrastanja. Pored ove objektivne činjenice, na koju se teško moglo utjecati, opravdano je na ovom simpozijumu postaviti pitanje koliko je navedenu marginalizaciju Balićeva djela u doba komunističkog režima uzrokovala činjenica da filolozi iz Bosne ili orijentalisti iz Zagreba i Beograda sa Dr. Balićem nisu ostvarivali suradnju. Jedan od rijetkih Balićevih suradnika u komunističkom dobu bio je islamist Husein Đozo, kojeg rahmetli Balić markira kao svog istomišljenika u njihovim nazorima o islamu. Bosanski, hrvatski i srpski orijentalisti i slavisti su slijedili distancu i ignoranciju jugoslavenske politike spram tzv. političkih emigranata. Balić je, naime u vrijeme komunističko jugoslavensko, bio zabilježen kao politički emigrant. On je kao mostarski medreslija i kao simpaziter pokreta „Mladi

muslimani” morao bježati, spasavati glavu iz Mostara. Negdje početkom pedesetih godina, kada je, ilegalno, dospio u Austriju. Budući da su komunisti slijedili politiku društvenoga izopćavanja prema političkim emigrantima, Balićevo djelo je sve do početka devedesetih u Jugoslaviji bilo ignorirano. Za režimske naučnike u to doba bilo je profitabilnije sa Balićem ne kontaktirati.

Odiozum zvanične jugoslavensko-srpske politike (kojeg su režimski orjentirani bosanski orjentalisti i slavisti slijedili) spram emigranata u komunističko doba svakako je jedan politički i društveni fenomen. Ovaj je politički odiozum imao za posljedicu distanciranje režimskih „naučnika” i naprijed komentirani marginalni status znanstvenoga djela i ličnosti Dr. Balića u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini sve do početka devedesetih godina. Vlastitu marginalizaciju i marginalizaciju svojega djela, ovaj tihi i povučeni intelektualac nije izazvao. Osim navedenom činjenicom da je kao simpatizer „Mladih muslimana” morao bježati iz Mostara. Komunističkom režimu je međutim bila dostatna činjenica Balićeva življenja i objavljivanja u inozemstvu, da bude politički sumnjiv. Tim prije jer je Balićevo djelo afirmiralo islamske osnove bošnjačkog identiteta i bošnjačke kulture. Sa posljedicom da je ovo djelo decenijama, sve do pada komunističkoga režima, ostalo pod prismotrom ili budnom pažnjom, kako ono ne bi bilo dostupno jugoslavenskom čitatelju. Svemu navedenom treba dodati činjenicu da se Dr. Balić fizički i intelektualno pojavio u Bosni i Hercegovini nakon svojega emigriranja prvi put osobno tek poslije prvih demokratskih izbora 1990. Na naučnom skupu „Doba muslimanskoga kulturnoga preporoda i časopis Behar.“

4.

Tvrdnju i tezu o Balićevoj marginalnoj poziciji u znanosti između pedesetih i devedesetih u Bosni i Hercegovini potvrđujem jednim osobnim iskustvom. Početkom i sredinom sedamdesetih godina sam naime kao student i postdiplomant književnih studija tragao za objavljenim zncima muslimansko-bošnjačke duhovnosti, za korijenima vlastitosti. Iz usmenih kuloara bila mi je poznata knjiga Dr. Balića „Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta“, izdanje autora, Beč 1973. Ovom sam knjigom namjeravao popuniti svoja površna saznanja o duhovnom identitetu Bošnjaka. Uporno sam tragao za tom knjigom, za koju sam pretpostavljao da bi mogla biti etičkim uporištem za moja proučavanja junačke epike Bošnjaka, moje buduće doktorske teze. Bečko izdanje ove monografije nisam međutim uspio nigdje nabaviti. Kao da se ”nepoznato netko” svojski potrudio da ”Kultura Bošnjaka” javnosti ne bude dostupna. Kao da je tajanstvenim putem dospjela na index librorum prohibitorum. Taj monografski Balićev prvjenac na tadanjem jugo prostoru,

mada politički ojuženom nakon zagrebačkog studentskog proljeća 1971., neoficijelno je ali osmišljeno proskribiran, isključen, izopćen iz javnosti. Knjigu tada nisam mogao nabaviti niti međubibliotečkom posudbom. Bitan razlog (ne)oficijelnoj zabrani navedene Balićeve monografije vjerovatno je mogao biti u njenoj afirmaciji muslimansko-bošnjačke kulturne paradigme u južnoslavenskom nacionalno-kulturnom mozaiku. Balićeva „Kultura Bošnjaka“ je, naime, u komunističko doba možda hronološki prva elementarno udžbenička sinteza civilizacijskog i duhovnog nasljeđa južnoslovenskih muslimana. Bio je to možda hronološki prvi pokušaj znanstvenog rezimiranja muslimansko-bosanskoga kulturnoga bića, pokušaj rasplitanja bošnjačkoga kulturnoga identiteta, bitno oblikovanog bosanskim bogumilstvom, spojenim sa vrijednostima islama u vremenu osmansko-turskog upravljanja Bosnom. Iz ovih osnova da se razumjeti da su Balićeva znanstvena prosuđivanja naišla na sklizak teren srpske turkofobije. I pritajenih srbijanskih političkih apetita spram bosanskog prostora.

5.

Usljed srpske turkofobije i političkih pretenzija na bosansku zemlju, sa socijalno-političkim posljedicama neravnopravnosti Bošnjaka, muslimanski su intelektualci, kao pojedinci u komunističko doba, vlastitim stvaralaštvom pokušavali kompenzirati fundamentalne projekte koje su većinski narodi, srpski i hrvatski, ostvarivali u nacionalnim znanstvenim institucijama. Takvih institucija južnoslavenski muslimani u komunističkom vremenu nisu imali. Stjecajem takvih okolnosti, i Dr. Balić bio je jedan od kulturno-teorijskih utemeljitelja kulturnog identiteta Bošnjaka. Njegova je monografija „Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta“ – objavljena početkom sedamdesetih godina – znanstveni podvig interdiscipliniranog dometa. To je kompendijum materijalno-civilizacijskog i kulturološko-estetskoga uobručavanja muslimansko-bošnjačke osobnosti i zasebnosti u južnoslavenskom nacionalno-kulturnom mozaiku. Ako se znadu višeslojne premise u formiranju nacionalno-kulturne fiziognomije Bošnjaka, njihove slojevite psihe, etike i karakterologije, navedena je monografija ne samo pionirskoga karaktera, već u isti mah zavređuje epitet znanstvenoga podviga. Pogotovu u doba koje je obilježeno specijalističkim znanstvenim disciplinama. Jer socio-etničku mapu sa kulturološkim demiurgom bošnjačkim valjalo je istražiti i osmisлити primjenom više znanstvenih disciplina, među kojima su orijentalna filologija (osmanistika i arabistika) i slavistika (u naslovljenoj monografiji najviše aplicirane) bitne, no ne i presudne. Dr. Balić naime obrađuje civilizacijsko i duhovno nasljeđe Bošnjaka u njegovu sinkretičkom karakteru, u svojoj obradi koristi više filoloških disciplina, a znanstvene

domete ostvaruje uglavnom u osmanistici, arabistici i u južnoslavističkoj znanosti. K tomu je bitno dodati da su prvo navedeno bečko izdanje 1973., zatim drugo dopunjeno izdanje „Kultura Bošnjaka,“ Tuzla – Zagreb 1994., kao i njima tematski i sadržajem srodna izdanja na njemačkom ”Das unbekannte Bosnien”, Köln, Weimar, Wien, 1992, - obožaćeni pregledom i opisom materijalne kulture Bošnjaka, sakralnih i profanih građevina – džamija, ćuprija, sahat-kula, medresa, karavan-saraja, tekija. Pored toga, Dr. Balić donosi podatke o Bošnjacima vakifima i mecenama kroz više stoljeća. Navedene tri monografije - dvije na bosanskom i jedna na njemačkom – dokazuju da kroz takav obujam znanstvenog istraživanja, Dr. Balić spada u plejadu najzaslužnijih pojedinaca proučavatelja bošnjačkoga civilizacijsko-duhovnoga nasljeđa u komunističko doba u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Da djelo Dr. Balića spada u rang najeminentnijih znanstvenika Bošnjaka komunističkoga vremena (!) profila H. Kreševljakovića, H. Šabanovića, Š. Sikirića, M. Handžića, M. Rizvića, H. Redžića, M. Hadžijahića, S. Grozdanića, M. Filipovića, A. Isakovića, Dž. Čelića, Atifa Purivatre ...

Slijedi sumarium i znanstvena ocjena monografije „Kultura Bošnjaka“ drugog dopunjenog izdanja 1994. Drugo dopunjeno izdanje monografije „Kultura Bošnjaka“ 1994. sadrži predgovor sa transliteracijom lingvističkih elemenata iz islamskih književnih jezika i uvod (9-39), opis elemenata bošnjačke narodne kulture, usmenog pjesništva, dekorativne umjetnosti i urbane kulture Bošnjaka (39-75), kulture školskog tipa osmanlijskog razdoblja, sa podjelom na duhovnu (77-153) i na materijalnu kulturu (153-179), pregled stare bosanske književnosti Bošnjaka u svijetu (179-187), zatim književnost Bošnjaka austrijskog razdoblja (187-193), književnost Bošnjaka jugoslovensko-hrvatskog razdoblja (195-197). Na kraju se daje pregled književne, likovne, kazališne, muzičke, znanstvene i publicističke kulture Bošnjaka razdoblja Drugog svjetskog rata (197-221). Monografiji je dodan tabelarni pregled najnovijeg razdoblja kulture Bošnjaka, sa poimeničnim biografskim podacima o Bošnjacima – književnim, znanstvenim, likovnim, kazališnim, filmskim, muzičkim i publicističkim djelatnicima (221-253). Slijedi zaključak na bosanskom i na njemačkom jeziku (253-261; 261-273), bibliografija i personalna bibliografija (273-305), registar osobnih imena, naslovi knjiga na orijentalnim jezicima i geografskih imena (313-339). Na kraju knjige je dvadeset foto-ilustracija bošnjačkog spomeničko-arhitektonskog urbanog nasljeđa (341-383).

Na ovom mjestu nije moguće ni potrebno opisati, niti kritički ocijeniti sadržajno i vrijednosno heterogene dijelove monografije. Dakako ni autorove propuste, npr. neadekvatne nadnaslove poput ”Kulture školskog tipa ” – koji je nekonzistentan podnaslovima i sadržaju opisane duhovne i

materijalne kulture. Sa aspekta moje struke – književnosti, ocijenit ću i sumirati znanstveno inovantne domete i metodologiju Balićeva proučavanja. Posebice autorov doprinos proučavanju bošnjačke književnosti osmanskoga doba. I Balićev znanstveni doprinos u tzv. graničnim oblastima primijenjene umjetnosti. Balićevu monografiju treba međutim recenzirati i profilirati kroz specijalističke kulturne znanosti.

Nesumnjivo su znanstveno najkorisnija i stručno najkompetentnija poglavlja monografije sa opisom udjela Bošnjaka u orijentalistici. Ovdje je suštinski doprinos Dr. Balića bosnici, islamistici i slavistici. Posebno je znanstveno inovantno poglavlje o umjetnicima minijatura, kako u slavenskoj jezičkoj varijanti, tako i u orijentalском izvorniku. U ovom poglavlju Dr. Balić upućuje i na potpunije znanstvene izvore, posebice na monografiju "Prepisivači djela u arabičkim rukopisima", knj. I. II, Sarajevo, 1988. autora Muhameda Ždralovića. U ovom poglavlju Dr. Balić, između više desetina kaligrafa, izdvaja umjetnika Otmana Ali Naqqaš-a iz 16.st. kao Bošnjaka, najboljeg osmanskog slikara svog vremena. Prema Dr. Baliću, Naqqaš je radio u živim bojama i imao "besprijekoran potez," a najvažniji dio njegova opusa predstavljaju ilustracije u Hunername, životopisa Sulejmana Veličanstvenoga i Mehmed-paše Sokolovića, i Sema'ilname."(175)

Balić uspijeva racionalno spoznati, objasniti i povezati u kulturnoj historiji, posebice u etnologiji, delikatan domen prožimanja internacionalnih motiva, sa njihovom socijalnom, estetsko-psihološkom i etičkom ambijentalnom rezonancom. Ovu radijaciju motiva u različitim segmentima kulture Bošnjaka autor dokazuje i u usmenoj tradiciji medievalne i osmanske Bosne. Tako napr. u krugu internacionalnog motiva o omiljenom Nasrudin-hodži, bosniziranih motiva, prilagođenih duhu i osjećanju sredine, Dr. Balić lucidno korigira znanog etnologa Jovana Cvijića, da "nije imao na umu glumljenu naivnost istočnih mudraca (!), koje susrećemo posebno u kritici društvene i političke stvarnosti". (63) Ovdje autor projicira plodonosno srastanje perzijsko-turske i bošnjačke usmene tradicije motiva duhovne oštroumnosti, kao osebujnost bošnjačkog psihodemiurga. Prožimanje internacionalnog motiva Dr. Balić argumentira evropskim i orijentalnim znanstvenim izvorima, osiguravajući time svojem saznanju znanstveni dignitet.

Pored poznate monografije H. Šabanovića o bosanskim pjesnicima na orijentalnim jezicima, znanstveno su inovantna poglavlja Balićeve monografije sa vrednovanjem oko tri stotine južnoslavensko-muslimanskih stvaralaca na orijentalnim jezicima, te poglavlje o alhamijado književnosti. Prema ocjeni autora ovi pisci nisu samo vrijedni imitatori bogate orijentalno-islamske književnosti, već su mnogi istinski kreatori i bosanski domoljubi. Dr. Balić vrednuje njihova djela iz područja tesa-wufa, islamske religije, zakonodavstva, politikologije, jezikoslovlja, arap-

ske i persijske metrike, matematike, logike, i lijepe književnosti, ističući najboljeg znalca prevoditelja i komentatora perzijskih klasika u Osman-skom Carstvu Mewlana Sudi-a ef.al-Bosnawi-a (umro 1592.). Njegove realističke komentare Hafiza, Sa'di'-a i Rumi'a "koriste s jednakom zahvalnošću na Zapadu kao i na Istoku." (86) (...) Njegov tiskan komen-tar Hafiz-ovu Diwan'u obuhvaća 1330 stranica. Zahvaljujući nemalim dijelom njegovu tumačenju, Hammer-Purgstall je uočio formalno-retoričku narav perzijskog i turskog pjesništva, i tako pobudio za nju interes Goethea." (108) Prema Dr. Baliću, pjesnici južnoslavensko-muslimanskog porijekla unose osobine narodne kulture u pjesničku tra-diciju, posebice u stvaralaštvo na turskom jeziku, a u istraživačkom radu služe se i zapadno-evropskim izvorima, te brojnim prevodima sa njemač-kog jezika. Time prenose evropsku misao u Tursku. Pored Bošnjaka, pjesnika pretežito na turskom jeziku, najviše je Bošnjaka povjesničara i ljetopisaca, čija su djela prevedena na gotovo sve evropske jezike. Uz znanstvenu građu koju prezentira u vrednovanju stvaralaštva najplodnijih pisaca, Dr. Balić upućuje i na lokalitete brojnih rukopisa Bošnjaka, na rukopise koji su rasuti diljem Evrope i Orijenta. Monografija je napučena znanstvenim i biografskim materijalom kojim autor dokazuje zadivlju-juću moć bošnjačkog intelekta, njegov obol islamskoj kulturi, u kojoj su pero i mač bili dugo obljubljeni simboli osobnog i društvenog progressa.

U poglavlju o stvaralaštvu južnoslavenskih muslimana na orijental-nim jezicima Dr. Balić zaključuje: "U dosada popisanoj inventaru knji-ževne baštine Bošnjaka islamskog perioda najljepše pjesničko blago nala-zimo pod imenima Darwiš-paša Bayezidagazade, Hasan-ef. Diya-i al-Mostari, Tabit, Nuslati, Nergisi, Fewzi, Bosnawi Baba i Hersekli' Arif Hikmet. Svi su oni, osim posljednje dvojice, živjeli i djelovali u 16. i u 17. stoljeću, kada su napisana i najbolja prozna djela. Poraz Osmanlija pod Bečom 1683. značio je početak sutona. Ne samo da su usljed toga mnoga djela i biografije njihovih autora, kao pjesnika Suruki'a, Saliba Ahmada, Tebati'a izgubljena, nego su postepeno umuknule značajnije muze pojedinačnog pjesničkog stvaralaštva." (126)

Vrlo vrijedan znanstveni prilog u ovoj Balićevoj monografiji je pre-gled starije bosanske knjige i nauke na njemačkom, engleskom, francu-skom, ruskom, mađarskom i bosanskom jeziku. Ovdje su sumirani u knji-ževnoj povijesti dragocjeni materijalni dokumenti kulturne evropeizacije Bošnjaka, kontinuiteta od 16. og st. U drugom dijelu ovog poglavlja autor sumira prijevode starobosanske književnosti na arapski, turski i perzijski, pa je tragom dviju grupa prijevoda moguće proučavati plodonosno knji-ževno stvaralaštvo južnoslavenskih muslimana kao most ili ćupriju na kojoj se spajaju i obogaćuju islamska i kršćanska književna tradicija kroz stvaralaštvo Bošnjaka! Time se ovo poglavlje, idejnim svojim temeljem i

motivom stvaranja, podudara i povezuje sa spoznajnim ishodištem znatnosti Smaila Balića, sa njegovim svjetonazorom ili Weltanschauungom!

Alhamijado pjesništvo – "arapskim pismenima preuđenim za bosanski jezik" (129) dr. Balić estetski smatra znatno nižim od stvaralaštva na orjentalnim jezicima. Pritom se poziva na do sada najkompetentnije rasprave o alhamijadu i tursko-bosanskoj leksikografiji Derviša Korkuta, Abdurahmana i Alije Nametka, Muhameda Hukovića i Wernera Lehfeldta. Dr. Balić cijeni da ova književnost još nije temeljno proučena. Dr. Balić korigira neprecizna tumačenja i ishitrene, na tekstovima neutemeljene sudove pojedinih njenih istraživača: napr. tandema V. Ćorović – S. Kemure, potom W. Lehfeldta i A. Nametka na str.132-133, 135-138. Argumentirano kritikuje pogrešno razumijevanje najplodnijeg pjesnika alhamijada Uskufi-a (umro iza 1651), kroz analizu njegove popularne pjesme sa pozivom hrišćana na povjerenje, a ne na prevjeravanje. (Strana 135-138). Idejnu poruku Uskufijine pjesme „Hodite nama vi na viru“ Dr. Balić analizira u socijalnom kontekstu. Pored Hewai-e, autor analizira stvaralaštvo najplodnijih alhamijado pjesnika: Sayid‘ Abdulwahab Ilhamije (pogubljen 1821), Šejh Abdurrahman Sirrije (1785-1841), Jusufbega Ćengića (stvarao oko 1860), Omer Hazima Huma (umro oko 1880), te hronološki posljednje pjesnike alhamijado književnosti krajem 19. i početkom 20-og stoljeća – Fejzu Softu (travničkog kaligrafa Fejzulaha Đulića), hafiza Saliha Gaševića iz Nikšića i Hamzu Pulića iz Mostara. Karakteristična je Balićeva sintetička ocjena: "Kritičko istraživanje ovog kulturnog nasleđa, posebno pjesama Hawai‘a i Qaimi‘a, dovelo me je međutim, do uvjerenja, da je u njemu sačuvan punovrijedan književni izkaz svog vremena. One dakle pristaju uz bok drugih, priznatih literarnih ostvarenja južnih Slavena. Dosadašnja nedovoljno kritička obrada i preuhitrene ocjene snose dobrim dijelom krivicu za njihovu mjestimičnu izobličienost i prešutno neprihvatanje." (148)

7.

Vrijedno je istaknuti da je cijela monografija obilježena i prožeta humanitetom autora. Humanitet kao idejnu i kao estetsku bazu, i kao Balićev „Weltanschauung“ otkrivamo u brojnim promišljanjima, posebice u teorijski oponentnim, u zbilji zlorabljenim islamskim i kršćanskim teološkim postulatima. Spoznajući kulturni akt kao humanum, Dr. Balić u vrednovanju književnih djela religijske idejne osnove, vjeruje da je ova osnova dostojanstvena Božanske svjetlosti, jer u nama isijava humanumom. Tako napr. u poređenju našeg Hawai‘a i turskog pjesnika Yunus Emre‘a (iz 13/14, st.) Balić smatra "da je smisao ibadeta (Bogoslužja) ustvari služba čovjeku. Vjernik (vjernica) traži Boga, da bi na kraju našao čovjeka i humanum." (131)

Bošnjačku književnost "austrijskog razdoblja" (1878-1918), u vrijeme Kraljevine Jugoslavije (1918-1945) i "kulturni razvoj za Drugog svjetskog rata" Dr. Balić opisuje u pregledu na svega 34 stranice, pa su to samo informativno prikazana, a ne i stručno-znanstvena obrađena područja. Očito da autor nije namjeravao studiozno obrađivati složenu problematiku socijalno-historijskog i estetskog razvoja bošnjačke književnosti u posljednjem stoljeću. Stoga upućuje na znanstveno relevantnu literaturu.

Izuzimajući površno obrađene komponente medievalne bosanske kulture, bošnjačke lijepe književnosti austro-ugarskog razdoblja, i književnosti Bošnjaka u vrijeme Drugog svjetskog rata, Dr. Balić je sistematično opisao i vrednovao u svojoj monografiji brojne segmente materijalne i duhovne kulture južnoslavenskih muslimana. Najiscrpnije i najkompetentnije je analizirao i ocijenio književnost Bošnjaka osmanskoga razdoblja. Razumije se da je takav raspon obrade rezultirao i površnim opisima, i izostavljenim segmentima kulture, ili tek ponuđenom literaturom iz neobrađenih područja kulturnog i književnog života. U vrednovanju kulturnog nasljeđa Bošnjaka Dr. Balić je distanciran od entocentrizma i vjerskoga i ideološkog ekskluzivizma. Etnocentrizmom ili nacionalizmom su međutim prožete brojne studije drugih južnoslavenskih autora, posebice u srpskoj književnoj historiografiji i hristologiji. Dr. Balić je dokazao da je duhovno-umjetničku delikatnu tematiku, sa bitnim svojstvima južnoslavensko-muslimanske kulture, moguće afirmirati ne precjenjujući niti podcjenjujući vlastitu etničku tradiciju. Poseban je estetski kvalitet Balićevih studija u opisu i u spoju zasebnih etničkih osobnosti kulture i njenih univerzalnih vrijednosti. Monografija je doprinos suzbijanju europocentrizma i islamskoga fundamentalizma. Monografija je bitan naučni doprinos kulturnoj prošlosti i sadašnjosti ne samo Bosne već i Balkana. Otpor hrišćansko-kršćanskoj turkofobiji. Za monografiju je karakteristično sinkretičko poimanje bošnjačkoga duhovno-civilizacijskoga bića. U tom je smislu reprezentativan Balićev opis bošnjačkog jezičkog sinkretizma: "Bošnjaci su jedan od rijetkih naroda, čija se kulturna povijest razvijala na četiri jezika: bosanskom, turskom, arapskom i perzijskom, i čiji su spomenici kulture ispisivani četirima raznim pismima: bosančicom, ćirilicom, latinicom i arabicom." (259) Osuda četničkog barbarizma u agresiji na Bosnu 1992-95., kojim je uništeno gotovo svo arhitektonsko-spomeničko nasleđe Bošnjaka, jest ljudski i kulturni čin autora. Ovom spomeničkom blagu "je posvećena ova studija. Tako je ona sticajem prilika postala jednom vrstom nekrologa bosansko-muslimanskom kulturnom nasljeđu". (9)

U kulturnoj povijesti naroda postoje knjige međaši, razdjelnice poput širokih rijeka dubokih korita. Knjige – svjedoci vremena. Dvije

monografije koje su u ovoj recenziji opisane, ostat će svjedoci južnoslavensko-muslimanskog i bošnjačkog urastanja u balkansku, evropsku i u orijentalno-islamsku kulturnu seharu. Pritom valja javnost uputiti na dvije Balićeve monografije na njemačkom jeziku. Prva je "Das unbekannte Bosnien", Köln, Weimar, Wien, 1992, 526 str. U ovoj monografiji opisana je civilizacijsko-materijalna osnova sa sakralnim i profanim nasleđem Bošnjaka. Obradena je duhovnokulturna samosvojnost južnoslavenskih muslimana, Bošnjaka za germanski jezički prostor. U komparaciji sa naprijed opisanom monografijom na bosanskom, ova je monografija sadržajem prilagođena evropskom čitateljstvu, sa težištem opisa socijalno-povijesnih, konfesionalnih i politikoloških ishodišta i činitelja oblikovanja identiteta Bošnjaka, njihova ethosa i duhovne osi u islamsko-kur'anskim vrelima. Druga monografija "Der Islam-Europakonform?" (Würzburg, Altenberge 1994, 322 stranice) sistematski obrađuje odnos islama prema savremenoj multireligijskoj zapadnoj Evropi.

8.

Vjerujem da je pored kritičko-objektivnog diskursa Balićeva znanstvenoga opusa prikladno na ovoj konferenciji oživjeti i osobna sjećanja na našega rahmetliju Dr. Balića. I sjećanja jesu naime bitan segment jednog kompleksnog mozaika kojeg ovaj skup znanstvenika, Balićevih prijatelja, suputnika i njegovih poštovatelja, ovim simpozijem oblikuje. Stoga na ovom mjestu kratko skiciram i evociram lik i ličnost Dr. Balića. Kroz moj prvi susret rahmetli Dr. Balića u Stadtgartenu u Weni 1993. I kroz evokaciju naše ljudske i znanstvene suradnje, koja je potrajala od ovog susreta 1993. sve do Balićeva preseljenja na Ahiret 2002. Taj prvi moj susret sa Dr. Smailom Balićem ostao mi je u pameti do danas tako živ, da ga obnavljam kao da se sada događa. Uz prethodno neophodni uvod. Budući da sam kao ratni prognanik iz Banjaluke dospio u Beč 1993., nastojao sam čim prije ostvariti susret sa Dr. Balićem. U toj nakani mi je posredovao gospodin Teofik Velagić, aktivista u zbrinjavanju ratnih prognanika iz Bosne u Beču. Dr. Balić imao je miran nastup, tih glas i smjerno držanje. Osvojio me upravo svojom unutarnjom mirnoćom. Svojim smjernim držanjem i tihoćom u nastupu i govoru. Djelovao je sasvim suprotno od većine razmetljivih balkanskih „intelektualaca” koje sam do tada susreo u mojem življenju u Bosni i Jugoslaviji. Balić je isijavao uravnoteženost duha i duše. Pretpostavljao sam da su ove kvalitete mogle se u njemu izgraditi kroz islamski odgoj i nauk. Balić je svoga sugovornika osvajao upravo unutarnjim mirom, tihošću, nenametljivošću. Isijavao je duhovno gospodstvo, rafinman.

Nakon ovih prvih dojmova uslijedilo je moje zapažanje da ovaj tihi i smireni insan kontinuirano zrači blagotvornu energiju na svoga sugovor-

nika. Da vas nenametljivo zahvata njegova duhovna staloženost. Njegova unutarinja mirnoća odavala je uravnoteženu ličnost, čovjeka koji je zadovoljan sobom, svijetom oko sebe. Doista u današnjem haotičnom svijetu u kojem se nema vremena za sebe, Balić mi je djelovao kao ideal moga samoostvarenja. Predamnom je Smail Balić polahko, ne hiteći, za svaku svoju misao izbirao umjesnu riječ. Pritom je unosio onu jedinstvenu toplinu u gotovo svaku izrečenu misao, da je ta njegova toplina prožimala, oplemenjivala njegovog sugovornika. Staloženost njegovih misli, mehkoca i toplina glasa ulijevali su u mene povjerenje. Osjetio sam u Smailu Baliću spoj znanja sa duhovnim gospodstvom. Imao sam osjećaj da su i znanje i rafinman Balićev bili prekriveni, ispunjeni blagošću i rahatlukom. Prepoznao sam suptilnost misli i emocija. Otkrilo mi se da sam zapravo decenijama tragao za takvim duhovnim vrlinama u ljudima Bosne. I u samom sebi. I rijetko ih u koga i kada i u samoga sebe nalazio. Meni su duhovna staloženost i suptilnost misli i osjećanja bile vrijednosti jednoga ljudskoga bića. Ideal u samooblikovanju karaktera. Bilo mi je jasno da takve vrijednosti u jednoj ličnosti ne nastaju slučajno, već da ih je moguće oblikovati profinjivanjem svojega karaktera cijeloga života. Jedan rijedak insan uporediv zrcu zlata na tasu. Svojom zaljubljenošću u ljudsko znanje i svojim gospodstvenim držanjem podsjetio me Smail Balić na – moje duhovne uzore iz studentskih dana - profesore Miroslava Čabrajeca, Ivu Frangeša, Muhsina Rizvića.

Taj moj prvi susret Dr. Balića okrunjen je njegovim poklonom pomenute knjige „Kultura Bošnjaka,“ Wien 1973. Tijekom devedesetih godina ovaj će susret izrasti u našu istinsku znanstvenu saradnju. Saradnja se razvila u međusobnu naklonost do nivoa prijateljstva. Dr. Baliću je bio poznat moj rad na afirmaciji bošnjačke usmene književnosti između osamdesetih i devedestih godina. Ovu sam činjenicu potvrdio u Njemačkoj, iščitavajući Balićeve studije, u čijim sam bibliografijama nalazio i moje radove. Bili smo na istom putu naučne afirmacije bošnjačke književnosti i kulture. A od devedestih godina, stjecajem ratnih okolnosti i moga progonstva iz domovine, obojica smo djelovali na germanskom jezičkom prostoru. Vjerojatno sam time stekao njegovu blagonaklonost, sa posljedicom da sam kroz devet godina kontakta bitno se okoristio Balićevim savjetima na polju znanosti. Spoznao sam da je meni u mojim naučnim pretenzijama nedostajala Balićeva vrлина misaone preciznosti, duhovne rafiniranosti, i jezičke istančanosti. Onaj duhovni i duševni rafinman kojega svako od nas mora decenijama u sebi glačati i profinjivati.

Susretao sam Dr. Balića na nekoliko znanstvenih konferencija između 1994-2002. Izmjenjivali smo svoje objavljene knjige i studije, bajramske čestitke. Dr. Balić je bio recenzent moje druge knjige objavljene

u izdanju Bosanske riječi 2000. Balić je bio rijetko blagorodan i dobrohotan insan. Uvijek spreman da mladima od sebe pomogne. Ovu sam njegovu vrlinu i humanum u par navrata iskusio. U tu svrhu kratko komentiram jednu epizodu u Balićevu poboljšanju mojih rukopisa na njemačkom jeziku. Moju studiju o sevdalinci kao izrazu urbane kulture, koju sam sastavio na njemačkom, su naime lektorirale njemačke kolege, pa sam ovu studiju poslao na još jednu ekspertizu Dr. Baliću. Već jednom lektoriranu studiju Dr. Balić meni je vratio nazad, sada međutim dopunjenu i korigiranu njegovom karakterističnom misaono jezičkom preciznošću. I sa porukom u pismu pisanim njegovim karakterističnim sitnim i oblim „pismenima,” da moje njemačke kolege još trebaju učiti svoj maternji jezik! U ovoj je poruci sadržan visok zahtjev naučniku, da svoj jezik i izraz dovede do savršene jasnosti i pojmovno-misaone preciznosti.

Ostao sam u kontaktu sa Dr. Balićem sve do njegova preseljenja na Ahiret 2002. Tomu je s moje strane bitan razlog bio u činjenici da je od prvoga mog susreta Dr. Balić meni bio, do danas ostao, i znanstveni i duhovno-karakterni uzor. Dr. Balić je od 1993. sve do svoje smrti meni u tuđini u SR Njemačkoj bio i duhovna i duševna spona sa Bosnom! Unatoč činjenici da smo oba živjeli na germanskom jezičkom prostoru! I kompenzacija za povremenu i nedovoljnu suradnju sa kolegama u Bosni i Hercegovini.*

* Tekst koji sam poslao za naprijed naslovljeni Simposijum „Dr. Smail Balić kao mislilac evropskog islama“ ovdje je korigiran. Korigirane su prve dvije stranice i završetak sa mojim uspomnama na ličnost Dr. Smaila Balića i na našu suradnju između 1993 -2002. Tekst kojeg sam poslao za navedeni simpozijum godine 2006. u Sarajevu, korigirao sam u travnju u Bochumu 2008 za časopis Almanah u Podgorici. Nije mi poznato da je objavljen Zbornik sa navedenoga simpozijuma o Balićevu djelu.

NAUČNO SAGLEDAVANJE PREDSLOVENSКИH ONOMASTIČКИH SLOJEVA

(Ibrahim Pašić, *Kulin & Prijesda* - dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne, Društvo historičara Zenica, Zenica 2006, 73 str.)

Po mnogo čemu interesantna studija dr Ibrahima Pašića, *Kulin & Prijesda - dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, objavljena 2006. godine, ostala je nepoznata i nedostupna širem čitalačkom auditorijumu u Crnoj Gori. Uzimajući u obzir taj razlog, kao i činjenicu da se radi o problematici koja se uveliko tiče značajnog teritorijalnog dijela savremene Crne Gore, mišljenja smo da, iako se sa zakašnjenjem osvrćemo na nju, nećemo pogriješiti ukoliko ukažemo na njen sadržaj, koncepciju i rezultate do kojih je autor došao tokom višegodišnjih istraživanja. Šta više, kako i sam autor naglašava da njegov rad otvara „*nova i vrlo važna pitanja iz bosanske povijesti*“ (str. 52), dodali bismo i lingvistike, smatramo da ćemo njenim prikazivanjem skrenuti pažnju i crnogorske naučne javnosti na ovu obimom neveliku (studija je dvojezično izdanje – bosansko-englesko), ali značajnu studiju, koja može pokrenuti i neka slična pitanja pohranjena u riznici crnogorske prošlosti.

Prvi rad pod nazivom „*O bosanskom vladarskom imenu Kulin*“ (str. 7-15), kao što i sam naslov kaže, bavi se porijeklom imena Kulin, koje je nosio jedan od najpoznatijih srednjovjekovnih bosanskih vladara koji je Bosnom upravljao od 1180. do 1204. godine i koje se očuvalo do naših dana. Međutim, i pored te činjenice, kako zapaža i Pašić, preko porijekla ovog imena olako se prelazilo. Pojedini lingvisti su čak bez ikakve istorijske ili lingvističke analize to ime svrstavali u imena drugih etničkih embriona. Autor ovog rada je mišljenja da je ime Kulin ilirskog porijekla, te da je u njegovoj osnovi imenski korijen *Kul* i završni nastavak *-in*, koji zahtijeva posebnu lingvističku elaboraciju. Naime, kako nijedan od istoričara koji su se bavili prošlošću Bosne, nije negirao egzistiranje starijeg ilirskog stanovništva na njenoj teritoriji u vrijeme doseljavanja Slovena, to se može konstatovati da je u imenu Kulin sufiks *-in* nastao od ilirskog *-ōn*, koje je vremenom pretrpjelo izvjesne transkripcije

i prešlo u slovensko *-yn*, koje je na kraju postalo *-in*. Do takvih jezičkih promjena je moglo doći usljed simbioze dva etnički raznorodna elementa, Iliro-Romana i Slovena, što se, pored ostalog, zapaža i u dobro očuvanim predrimskim i rimskim toponimima i drugim jezičkim pozajmicama „*koje su se trajno odomaćile u vokabularu doseljenih Slavena*“ (str. 14). Uzimajući u obzir činjenicu da se u latinskoj grafiji ime Kulin najčešće bilježilo kao „*banus Culinus*“, potrebno je istaći da antički korijen *k* (*C*)*ul-* u bosanskom jeziku nije pretrpio nikakve glasovne promjene ni u vrijeme ilirske dominacije, moglo bi se, prema Pašićevom mišljenju, konstatovati da je „*ilirski korijen Cul- lingvistički posve izvjestan u imenu koje u bosanskom jeziku poznajemo kao Kulin*“ (str. 10). Dodajmo tome i podatak koji navodi autor, koji kaže da je „*pored imena Kulin*“, jedno od „*imena u srednjovjekovnoj Bosni ime Kul*“ (str. 11), iz koga je nastalo i prezime Kulin (str. 13), koje i danas egzistira na teritoriji Bosne. Poznato je da je srednjovjekovna Bosna sve do vremena bana Kulina bila jedna dosta izolovana sredina, koja je, zahvaljujući svom specifičnom geografskom položaju i zatvorenosti, upravo zbog toga uspjela da sačuva svojevrsnu simbiozu nastalu na tom prostoru. Interesantno je dodati da je istoričar Anto Babić 1987. godine u svom radu „*Društvo srednjovjekovne Bosne*“, zbog prisustva dileme o etničkom porijeklu imena Kulin, postavio pitanje da li se ono može svrstati u vlaška imena srednjovjekovne Bosne. Polazeći sa stanovišta da se pod vlaškim stanovništvom smatraju Iliro-Romani koje su Sloveni zatekli na Balkanu, to je sasvim izvjesno da je Babić u stvari uveliko pomogao razrješavanju navedene dileme. Kako navodi i dr Ibrahim Pašić, „*Ime Kulin, kao rijetko vlaško ime, zastupljeno je u osmanskome poimeničnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina iz 1477. godine. U nahiji Blagaj, u džematu tvrđave Rog, popisan je Mihajil sin Kulina*“ (str. 12), na osnovu čega je autor izveo zaključak da ime ima pred-slovensko, odnosno ilirsko porijeklo.

Nešto obimniji rad dr Ibrahima Pašića pod nazivom „*O ilirskom porijeklu srednjovjekovnog bosanskog vladarskog imena Prijezda*“ (str. 17-51), čini drugi dio studije „*Kulin & Prijesda...*“ ovog vrijednog balkanologa. Kako je ime Prijezda ime koje su nosile tri različite osobe: Prijezda I (1233-1267), potom njegov sin Prijezda II, koji ga je naslijedio na banskom položaju i Prijezda III (1287-1290), tu značajnu činjenicu koja govori o pravilu nasljeđivanja u ilirskoj onomastici, Ibrahim Pašić, nudi kao argument u dokazivanju da to ime pripada ilirskom onomastikonu. Drugi bitan argument koji iznosi dr Pašić u svom elaboriranju ovog pitanja jeste da na ilirsko porijeklo imena Prijezda ukazuju i banov „*praenomen*“ Uban i „*nomen gentile*“ Kotroman. Time se dolazi do vrlo karakteristične pojave u ovom banskom imenu tzv. „*tria nomina*“ (Uban Prijezda Kotroman), koja je onomastička baština Ilira (str. 33-34). Autor

u svom elaboriranju naglašava da je „ilirski jezik vrlo malo poznat“, zbog čega je očito da je „ilirski **banus** imenski kompozit koji je dolazio na različite osnove. Sasvim je vjerovatno da je na taj kompozit dolazio vrlo čest prefiksalni diftong **au-**, kao u imenima Audarus, [Audasius], Audata, Audōleōn, Autoscuttus, Autus, što znači da je postojalo ilirsko ime Aubanus. Slavenskom glasovnom promjenom poznatom pod nazivom kontrakcija ili stezanje, što se dogodilo u vrijeme slavenizacije Bosne i Hercegovine, diftong **au-** dao je **-u**, čime je nastalo **Ubanus**. U posljednjoj fazi stratigrafskih glasovnih promjena na lik Ubanus došlo je protetičko **h-** (Hubanus, fem. Hubana).“ (str. 39). Treće bansko ime, *Kotroman*, vrlo je složen antroponomastički problem. Ime je najvjerovatnije nastalo od ilirske riječi *Catarum*, da bi vremenom usljed raznih lingvističkih promjena dobilo oblik u kome ga danas poznajemo. U prošlosti su tim imenom kod Ilira označavane stare gradine. Kompozit *-man* sadržan u imenu *Kotroman*, mogao je nastati od keltskog ili ilirskog imena *Manu*, ilirsko-latinske riječi *mannus*, što znači „konjic“, ili od gotskog *mana* – čovjek. Ovaj kompozit sadrže i drevna albanska imena *Man* i *Mani*. Za etimologiju indoevropskog *man*, smatra se da znači „visok“. Sve navedeno primjenljivo je u slučaju bana Prijezde.

Polazeći od brojnih naučnih razmatranja odgonetanja etimologije banskog imena Prijesda, Pašić negira mišljenje Ćira Truhelke, Vladimira Ćorovića, Tome Maretića i niza drugih naučnih autoriteta, koji su mišljenja da je ime *Prijezda* narodno ime slovenskog porijekla (str. 28-29). Prema proučavanjima Pašića, lično ime Prijesda „nije nastalo od glagola 'prijezditi' niti od češke imenice 'prijezd'; glagol 'prijezditi' nije potvrđen na jugozapadnom Balkanu i historiografsko-lingvistički je neologizam i politički motiviran deziderat...“ (str. 49). Prema Pašiću, ime Prijesda ima lingvističko uporište u ilirskoj antroponimiji i sa tog stanovišta vrlo je karakteristično pitanje da li se ono može dovesti u vezu sa albanskom riječju „*prijës*“ koja znači „vojskovođa“. Na taj način u potpunosti je zadovoljeno semantičko povezivanje, s tim što bi ostalo da se zagonetno ime i albanološki razmotri.

Smjeli stavovi koje je iznio dr Ibrahim Pašić, izazvali su burna reagovanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U prilogu studije (str. 67-74) dr Pašić daje i pregled svoje prepiske sa ovom institucijom iz koje se može sagledati kroz kakve je formalne faze prošao njegov rad i kolika je ozbiljnost problema kome je posvetio naučnu pažnju.

Uz sve navedeno, napomenimo da su recenzenti ove studije renomirana naučna imena – dr Ahmed S. Aličić, dr Dževad Juzbašić i dr Salih Jaliman, koji su svojim korisnim sugestijama doprinijeli da studija dr Ibrahima Pašića izazove potrebnu pozornost ukupne naučne javnosti.

Da li će buduća lingvistička, etimološka i istorijska istraživanja opovrći ili prihvatiti naučne stavove dr Ibrahima Pašića, ostaje da se vidi. Ipak, njegova studija svakako predstavlja izvanredan prilog kritičkog pristupa i preispitivanja do sada saopštenih lingvističkih i etimoloških istraživanja koja se odnose na pomenute bosanske vladare i uveliko otvara pitanje na koje tek treba odgovoriti: U kojoj mjeri su pred-slovenske tradicije na bosanskohercegovačkom tlu uticale na formiranje srednjovjekovne ranofeudalne bosanske države?

Faruk DIZDAREVIĆ

IME JE SUDBINA

(Arif Rovčanin, *Ime tvoje i moje*, Narodna Biblioteka „Vuk Karadžić“
Prijepolje – Muzej Prijepolje, Prijepolje 2008.)

Ako je za engleskog historičara R. G. Kollingvuda istorija *djelanje ljudi u prošlosti* onda se umjesno može dodati da je ljudska prošlost posljedica sporih i različitih, često neprimijetnih, efekata na život ljudskih bića u minulim vremenima.

Ovom kratkouvodnom napomenom želim da skrenem pažnju da se tako dešavalo i kad su u pitanju ljudska imena.

Prodor lingvističke istraživačke svijesti obilježio je šezdesete godine prošloga vijeka i doprinio afirmaciji lingvistike kao samosvojne naučne discipline. Ovi novi vidici dovode se u vezu sa istraživanjima zasnovanim na efikasnim tehnikama koje je izvršio američki lingvista Noam Čomski sa saradnicima, poslije kojih su lingvistička saznanja dobila široke razmjere primjene. Međutim, uprkos tome krucijalno pitanje *kada i gdje* je nastao govor, kada su se pojavila prva imena onoga što je okruživalo čovjekovog prapretka, kada su se oni međusobno počeli imenovati, nadijevati imena svojim božanstvima, gubi se u izmaglicama mitskog doba čovječanstva. Da li spoznaju nastanka, razvoja, dodira i preplitanja *imena* treba tražiti na obalama Nila i Inda, Tigrisa i Eufrata? Staroeگیпatska mitologija kaže da je *Adapa*, prvi čovjek – mudrac (u nekim rječnicima mitologije ili simbola on se naziva božanstvom ili polubožanstvom) izmislio govor i dao imena biljkama i životinjama.

Vjerujem da su Arifa Rovčanina, profesora jezika, zainteresovala ova pitanja te se upustio u intelektualno enigmatsko zadovoljstvo poniranja u duhovnu tradiciju svog mikrokosmosa – baveći se imenima, prezimenima i nadimcima Prijepolja i prijepoljskog kraja. Svoja višegodišnja istraživanja sabrao je i štampao u knjigu naslovljenu sa **Ime tvoje i moje**. Na nepunih dvije stotine strana ona sadrži materijala, života, sudbina, priča, mudrosti – za pet knjiga i za, možda, hiljadu stranica. Ali za dobrog čitaoca ovo je dovoljno. Ostalo se podrazumijeva: ovo štivo dovršava i onaj ko čita, razumijeva, tumači. Ime, prezime i nadimak može da bude i jedna riječ i jedan red i cijela strana

ili knjiga. Toliko ljudi je, recimo, upamćeno i po jednoj riječi. Razni povodi, situacije, prizori, osobine, poređenja jesu vidovi sudbine koji su stali u riječi **ime, prezime i nadimak**.

Prezime i ime su ponos i ljudska čast. Što se, pak, tiče nadimka to je pitanje koje se kreće nepouzdanim i nadasve improvizacijskim putevima definisanja i definicije. U tim improvizacijama svoju procentualno zasluženu autonomiju ističu aplikacijske manipulacije: naravnima, izgledom, karakterom... ponekad dosjetkom. U češćem broju slučajeva nadimak može biti dostojan odbljesak ličnosti.

Ova knjiga sadrži neobičnu građu iz naroda i iz života. Pri pristupu ovakvom tematu istraživačka pažnja se ne može fokusirati na kratkim ili srednjim vremenskim periodima jer se tada rizikuje da tema koja se obrađuje postane neka vrsta obične hronike kojoj nedostaje dubina koja pretpostavlja homogenost vremena i singularnost perspektive. Ovo nije bio običan sakupljački rad na primarnom materijalu. To je, još otkako je prije skoro deceniju Arif Rovčanin započeo sa bileženjem, izborom, oblikovanjem i rasporedom građe bilo *nešto* između pisca i naroda.

U obradi ove zanimljive tematike autor je primijenio interdisciplinarni pristup: koristio se istorijom, etnologijom, etnografikom, etimologijom, lingvistikom, sociologijom, narodnom tradicijom. No, on ipak nije pretendovao na dublja naučna istraživanja. Na formalnom planu poglavlja (jedinice u njima) karakteriše, prije svega, već je rečeno, njihova kratkoća. Motivaciju za ovakvu sažetost i jezgrovitost nalazimo u dinamici svakodnevice, u nedostatku vremena i volje savremenog čitaoca da uroni u hemenautiku zahtjevnog i obimnog štiva i poštovanju tog imperativa od strane autora. Izvjesno je da pri stvaralačkom oblikovanju određenog temata pred autorom stoji obilje raznolikih mogućnosti, odakle on vrši vlastiti odabir i prilagođava ga sopstvenom intelektualnom i duševnom sklopu i senzibilitetu. Tako smo svjedoci da neki pisci, o naizgled običnim i malim stvarima, mogu pisati s neslućenim nadahnućem i širokim literarnim zahvatima. Pored ostalog, oni često uspijevaju da „uhvate“ određeni detalj i da o njemu naprave opsežan i upečatljiv zapis (jednom piscu je bilo potrebno više stranica da bi dočarao trenutak kako se kap vode odvaja od krova i pada na zemlju).

Ova, opsegom nevelika ali onim što kazuje i nudi, značajna knjiga ima svoju prepoznatljivu aktuelnost i dosegnutu širinu. Teško ju je precizno žanrovski svrstati. Vjerovatno svaki stvaralac prije ili kasnije osjeti potrebu za knjigom u kojoj će sažeti svoja razmišljanja i uobličiti poruke koje nije mogao na tako eksplicitan način da iskaže u drugim proznim ili poetskim djelima. Mnogi ovo i ostvare.

Knjiga **Ime tvoje i moje** je riznica višeznačnosti. To je zanimljiv i, bez svake sumnje, značajan tekst koji pruža obilje izvrsnih podataka. Bilježeći istrajno i pomno, birajući s ukusom i mjerom, tumačeći neophodno, sugerišući suptilno, Arif Rovčanin je napravio knjigu koja će dati doprinos bogatoj tapiseriji prijepoljskog kraja.

MASS MEDIJI, ISLAMSKA DA`WA I DAIE DANAS

(Osvrt na knjigu *Islamsko komuniciranje u suvremenom dobu (Principi i metode)*.- Fahrudina Smajlovića, izdavač: El Kelimeh, Novi Pazar 2008.)

Umjetnost komuniciranja je diskurzivna praksa koju čovječanstvo temelji na strategiji sistematske razmjene aktuelnih misaonih kretanja u uslovima sve većeg napretka tehničkih dostignuća koji je potpomažu. Primarno, tu se podrazumijeva medijska produkcija i prijenos istine, o bar četvrtini svjetskog demografskog buma – islamu i muslimanima.

Ova, nesumnjivo važna oblast kojom se u izučavanju komunikacija označavaju funkcionalno različite dimenzije prenošenja govorne, pisane ili vizuelne poruke, zahtijeva postojanje adekvatnih znanstvenih publikacija.

Ova knjiga prva je tematizirana studija-priručnik u našoj sredini koja razmatra pitanje funkcionalnosti komuniciranja kroz dugu prizmu historije islama. Najavom šire promocije islamske nauke i sistematiziranom analizom historijske prošlosti islamskog mass-medijskog prostora, popunjava se, nesumnjivo, još jedna tematska praznina.

Restauracijom historije medijskog slikopisa islamskog svijeta stvara se projekcija, ali i reanimacija novog ontološkog viđenja komunikološkog prostora u kome su danas muslimani akteri i nosioci novih medijskih transformacija. Promjenom estetske i komercijalne strane produkcijskih sistema nameće se sasvim novi oblik recepcije islama kao tradicionalne komponente ljudske kulture življenja i ophođenja sa izazovima vremena.

Na pitanje: Šta je to komunikacija? – odgovorićemo: riječ je o procesu socijalno-psihološkog karaktera kojim se ostvaruje recipročna razmjenjena poruka, ideja i htjenja koje se uz pomoć medija transmituju u odgovarajuću informativnu strukturu u koju se „simbolički posreduje i vrijednosno kvalifikuju sva sticana iskustva pojedinca ili grupe“.¹ I moderna *mass medijska* industrija dobru komunikaciju smatra procesom sistematizacije i poopštavanja svakog akta „recipročne razmjene infor-

¹ O ovome vidjeti: D. Mc Quial, *Communication*, Longman, London 1975; također: Toma Đorđević, *Komunikacija i vlast*, Mladost, Beograd, 1988;

mativne materije“, koja se preuzima sa različitih saznanjnih nivoa, koji se docnije klasifikuju i poopštavaju.

Samo je nekoliko faktora koji u našoj sredini remete neometanu funkcionalnost priželjkivane islamske komunikacije. Za razliku od starih vremena kada su se osnove islama sticale u krugu vrlo pobožnih članova porodice, duhovno siromaštvo (džahilijet) dijela današnjih vjernika je sasvim izvjesno. Nije bezazlen ni utjecaj različitih pravno-teorijskih učenja koji naša ulema stječe na islamskim univerzitetima diljem svijeta; tako da utjecaj škole, mezheba ili sekte na ulemu, uvodi popriličnu konfuziju i nerazumijevanje među neobaviještenim vjernicima. Danas je poruka kao predmet (materija) novomilenijumskog oblika komunikativne razmjene zasnovana na takvoj ljudskoj interakciji. Porukom se postiže realizacija informativne materije među subjektima, prevashodno, davanjem mogućnosti „da se shvate njene osnovne funkcije kao simboličke transpozicije ljudskog iskustva u odgovarajuću strukturu naše kulture življenja.“² Komunikacija, također, svojim informativnim vrijednostima utiče na formiranje i razvoj predstave o islamu i muslimanima, i determinira njihovu poziciju u poretku današnjeg duhovnog svijeta. Najznačajnije pojave koje danas određuju prirodu i djelotvornost masovne kulture su globalizacija, unifikacija i standardizacija najvažnijih obrazaca insanskog ponašanja.³

Masovnu kulturu komunikacije treba posmatrati sa aspekta njene univerzalnosti i ekspanzije u sve slojeve života socijalne zajednice, zbog čega čuvena Makluanova metafora o transformaciji naše planete u „*globalno svjetsko selo*“ dobija na težini, naročito, ako je objašnjavamo kao posljedicu djelovanja medija (primarno elektronskih) na proces komuniciranja.⁴

Tematska struktura ove zanimljive materije omogućava da autor dotakne polje globalizacije, danas centralnog planetarnog procesa koji iz temelja preobražava suvremeni svijet. Na početnoj halci dugog lanca teorijskih zapleta u lavirintu globalizacije, kao nove forme dominacije Zapada, stoje opšti izazovi civilizacijskog napredka. Prisutna je, također, i snažna kritika njene idealizovane i simlifikovane slike, ali i izoštreno akcentiranje pitanja humanog, nasuprot ljudskom smislu globalizacije: „*Vodi li ona bogatstvu ili bijedi, širenju ili sužavanju insanskih sloboda? Da li je prosljeđena ideja o poruci mira bliža ili dalja?*“

Medijska se transformacija islamskog društva danas suočava sa otvorenim izazovima rehabilitacije osnovne vrijednosti sveukupne infor-

² Vidjeti: J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handels*, Suhrkamp, Frankfurt aM, 1988.

³ E. Moren, *Duh vremena*, knj. I i II, BIGZ, Beograd 1979;

⁴ M. McLuhan, *Mutation 1990*, Colectin aujord'hui MAME, Paris 1969., 66.

mativne kulture.⁵ U takvom je referencijalnom okviru komuniciranja vidljiva nadmoć medija⁶, koja, osim propagiranja vjere, nudi i relaksiranost pojedinca dobrom informacijom medija.

Islamske sajtove (internet stanice) sa ovom tematikom posjeduju svi veći islamski centri, regionalne zajednice, vjerske i obrazovne institucije i vrhovna islamska starješinstva. Ovi su portali, sajtovi i stranice posvećeni islamskom obrazovanju, organizacijama, kaligrafiji i ornamentici. Uglavnom, sadrže obuhvatne kataloge religijskih tekstova, objašnjenja i linkova sa potrebnim adresama, ali i dijaloških foruma za olakšanu komunikaciju i otvorenost islama ka svjetskom sistemu digitalizacije. Sve to bilježimo u vremenu ogromnih demografskih promjena (koje su u zadnjem stoljeću uvjetovale snažnu raseljeničku eksploziju), nasilja, pritiske i genocide nad muslimanima.

Korišćenje onovremenskih komunikativnih sredstava (pjesništvo, oratorstvo, slanje emisara, susreti delegacija) pokazali su izvornu snagu – ultimnu instancu Islama, koji je prikazan u svjetlu svoje unutarne religijske komunikativnosti, po čemu se kao misionarska (uz kršanstvo i budizam) doktrina, bitno razlikuje od klasičnih – nemisionarskih (jevrejska, bramanska i Zoroastrova /Zaratustrina/). Poimanje istine, koja je originalnija i vitalnija od frustrirane transformacije nastale na osnovu antiislamskih obrazaca, kojom se na koncu XX i početkom XXI stoljeća producira vrlo virulentna antisilamska histerija, jedan je od osnovnih ciljeva kojim bi se postiglo drugačije i objektivnije poimanje svijeta, oslobođeno trivijalnosti, pretencioznosti i sličnih antimuslimanskih preokupacija.

Unatoč određenim zabranama koje su inhibirale razvoj štampanih medija u velikoj Osmanlijskoj civilizaciji, misija islamskih komunikatora nije prestajala. Rasprostranjena na tri kontinenta, imperija je imala svoje biblioteke (tur. *kütubhane*), prepisivačke kaligrafske radionice za permanentno umnožavanje potrebne vjerske i znanstvene literature i odgovarajući vjersko-prosvjetni sistem. Prva štampariju donose prognani Jevreji (Sefardi) iz Španije 1494. godine. Kasnije su otvorene u Solunu (1527) i Istanbulu (1530).⁷ Premda se u Evropi arapskim pismom počelo pisati oko 1500. godine, u multinacionalnom sustavu Osmanlijske Turske prve štampane knjige su bile namijenjene hrišćanskim podanicima kojima je arapski jezik bio maternji. Bile su to, većinom, knjige naučnog karaktera

⁵ A. Kloskowska, *Masovna kultura*, Matica srpska, Novi Sad 1985;

⁶ *The New Webster's International Encyclopedia*, Naples, Florida 1996., 692;

⁷ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, Ankara 1939., 26-28; također: Fatma Müge Göçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, 111.

i prijevodi starogrčkih autora. O tome svjedoči ferman⁸ sultan Murata III, koji kaže da su 1587/88., zbog velikog interesa za islamske sadržaje takve knjige posebno naručivane. Dogodilo se da je u XVII vijeku Evlija Čelebi, poznati putnik i putopisac javnosti ponudio 200 primjeraka svoje *Sejahatname*,⁹ koja je svojim sadržajem pobudila veliku pozornost neinformirane muslimanske i svjetske populacije. U Imperiji su postojale posebne čitaonice (tur. kiraethane) u kojima su javnosti bili dostupni vjerski i znanstveni sadržaji.

Veoma uspješna misionarska djelatnost slavnih islamskih komunkatora na našem - svebalkanskom prostoru, smatra se prvim pokušajem stvaranja bošnjačke države. Suočena sa muslimansko-bošnjačkom izdajom, misija je početkom XIX vijeka, vrlo neslavno, okončana na dunavskom ostrvu Ada Kale, ubistvom čuvenih alima-daija (srp. dahije) Aganlije, Kučuk Alije, Mehmed-age Fočića i Mula Jusufa (iz okoline Novog Pazara).¹⁰

Sučeljavanjem sa klero-nacionalnim idejama o „superiornosti naroda” priželjkujemo da se u XXI stoljeću one izobliče i nestanu. „*Teško historijsko breme Balkana*” (Edith Durham), žile kucavice moderne Evrope polako odbacuje lažne dileme o superiornosti jednih nad drugima, jer će muslimani i islam povezati mnogo identiteta, a uz to i naš bošnjački. Današnji će internet instrumentarijum, kao komunikativna pandemija Evrope, mnoga neispravna gledišta učiniti prihvatljivijim, jer se postepeno u svijesti nosilaca islamskog identiteta baštine evropske i svjetske kosmopolitske vrijednosti. Autor je svjestan da raspoloživu islamsku energiju treba usmjeravati u pravcu jačanja zdravih odnosa na Balkanu koji bi eliminirali prisutne antagonizme i animozitete prema jezicima, pismima i kulturama drugih.

Poimanje islama u svjetlu njegove unutarnje topline i opšte prihvatljivosti, suprotno je negdašnjim pogubnim osvajanjima i kolonijalizmu.

8 O ovom fermanu vidjeti: İsmail E. Erünsal, *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler*, cilt 2, Ankara 1993., 137-138.

9 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi in Bitlis*, (hzr. Robert Dankoff) Leiden 1990., 292-293;

¹⁰ Namamljeni pozivom zapovjednika ostrva, Redžep-paše, da budu „zaštićeni“ bili su likvidirani. Premda se njihovom egzekucijom (1804- 1805) od strane pobunjeničkih jedinica Milenka Stojkovića nije ništa postiglo, oni se u mitomanskoj-srpskoj ikonografskoj historiografiji predstavljaju kao najveći zlotvori i dušmani nemuslimana. Nakon pregovora u Ostružnici sa bosanskim vezirom Bećir-pašom, na prijeveru su odvedeni na dunavsko ostrvo Ada Kale i mučki pobijeni. Karike uloge ovih alima i vjerskih prvaka, uobičajenim jezikom mržnje, prisutno je u epskoj pjesmi „*Početak bune protiv dahija*“.

Primjer su one zemlje koje su se voljom Svevišnjeg „*poturčile*“: oblasti Afrike, Malezije (dunjalički džennet za cvijeće, djecu i žene), Pakistana, Filipina i nekih ostrva na otočju daleke Australije. Čuveni reformator Muhammed Mohatir kaže da su najveća investicija njegove zemlje sinovi i kćeri Malezije koji su kružili svijetom, kompilirali znanje i inkorporirali ga u njen kulturni, ekonomski i privredni razvoj.

Pojavi islama predhodi vrlo povoljan historijsko-geografski trenutak, ali i organizacione i vojne slabosti tada snažnih imperija (Perzija i Bizantija). U tim okolnostima, rodno mjesto poslanika Muhammeda, Meka postaje respektirano islamsko svetište na Poluotoku, a arapski dominantan komunikativni jezik vjere.

Sve značajnija pozicija da'we, koja je stoljećima prepoznatljiv instrumenat za intraumetsko prizivanje u islam, i odbacivanje stereotipa o progresu i recepciji islama u svijetu, usprkos vrlo izraženoj moći komunikologije i masmedija, čine cjelokupnu situaciju zanimljivijom. Svoju ekstraumetsku poziciju, koja je jedan od oblika otvorenosti islama prema nemuslimanima, savremena *da'wa*, kao marketinška podloga islama, sve žešće potencira. Takva otvorenost, naglašene usmjerenosti, prema monoteističkim zajednicama našeg univerzuma, preferira djelotvorniju komunikaciju svih njenih participijenata.

Nekada se (XIX i XX st.), uslijed ratova i kolonizacije islamskih zemalja, uzajmno religijsko komuniciranje odvijalo veoma otežano, ili je stagniralo, ali je danas situacija znatno povoljnija, jer granice teoloških i ekonomsko-komercijalnih interesa postepeno iščezavaju. Usprkos propagandističkoj šteti i blokiranju finansijskog prometa, koja je muslimanima pričinjena na početku novog milenija (11. septembra 2001), islamske misionarske organizacije svoju energiju sublimaraju na jačanju interkonfesionalnog jedinstva i uzajamnog povjerenja među subjektima zajednice. Islam će u okvirima sopstvenog monoteističkog koncepta vjerovanja, kao najmlađa religija, nastaviti svoju božansku misiju. Uostalom, i teze različitih antimuslimanskih koncepcija, posebno onih sa Balkana, o vjekovnoj „*prisilnoj islamizaciji*“ („*poturčivanju*“) sve više gube podlogu i opravdanost. U doktrini islama u kojoj znanje i edukacija imaju primat nad pukim vjerovanjem, a osnovni moto „*u vjeri nema prisile*“ potpunu argumentiranost, postoji čitav niz primjera koji ukazuju na tradicionalost vještine komuniciranja. Pozicija islama kao religije, odbacuje nametnuto etiketiranje o nepostojećim krivicama „*masovnog prevjeravanja*“, naročito zbog naše uvjerenosti, da je vidljivi princip „*božanskog porijekla poruke*“ dovoljan za njegovu sve veću prihvatljivost zapadnom svijetu koji mu permanentno pristupa.

Primjer neobične retoričnosti i komunikativnosti poslanika Muhammeda kazuje mnogo o obavezama današnjih sredstava mass-medijskog

izražavanja u sintetizaciji i interpretiranju islamskih duhovnih sadržaja. Mass mediji se u islamskoj znanosti mogu tretirati kao osnovno sredstvo za valjano propagiranje. Njihova se aktivnost svodi na aspekt propovjedanja – najefikasnijeg mehanizma za pridobijanje masa; za razliku od gledišta koja ne predviđaju obavezu postojanja islamskog prefiksa u nazivu medija, već težnja da se transmitovano obredoslovlje prikaže objektivno i uspješno. U islamskom je svijetu danas, osim slabe tehničke i stručne opremljenosti bibliografskim sadržajima, primjetan nedostatak vizuelnih sredstava za propagiranje temeljnih duhovnih vrijednosti i osnovne islamske poruke.

Vidne slabosti pisanih informativnih medija, temelje na brojnim manjkavostima i nedostatku kvalitetnih i kompetentnih autora sposobnih da zadovolje interese brojnog čitalaštva, naročito djece i omladine. Po nekakvoj logici, umjesto forsiranja savremenih, i pažnje vrijednih islamskih sadržaja, izdavačkim kućama su primarne trgovina i profit.

Ova zanimljiva studija ulogu štampanog novinarstva u Islamu, koje postepeno gubi primat u neravnopravnoj utrci sa elektronskim medijima, prikazuje u svjetlu njenog vrlo podređenog položaja u odnosu na Zapad. Svjestan da *principi i metode komuniciranja u islamu* uključuju aktivnu ulogu medija, autor ukazuje da put ka dobrom informiranju počiva na pravilnoj interpretaciji, vjerskoj toleranciji, prosvjetoj edukaciji i jakoj ideološkoj osnovi.

Razni su ideološki, pravni, obrazovni i ekonomski razlozi uzrokovali izostajanje znanstvene revolucije u islamskom svijetu, pa se uzaludno traže u ideološkim, pravnim i ekonomskim razlikama sa njegovim neislamskim ostatkom. Izmicanje velike prosvjetne revolucije u muslimanskim sredinama ima utjecaja na decenijsku stagnaciju i slabljenje ekonomske moći. Zasnovan na komunikacionoj shemi: Bog – Poslanik – Ljudi; islam, kao monoteizam fundiran na premisi: „*Znanje je uvijek moć!*”, pokazuje da je komunikativna - misionarska religija. Mjesto mass medija u religijskoj interakciji, na svjetskom geografskom i komunikacijskom prostoru, ima zadatak ukidanja višestoljetne prakse antiislamskog raspoloženja i eliminacije „*teorijske zavjere sukoba civilizacija*” (S. Hantigton).

Sve žešću argumentiranost dobija i hipoteza da će islamska Internet komunikacija, odnosno mnogi sajtovi koji kolaju svijetom, omogućiti snažniji prodor islamske istine. Prednosti se sastoje u tretmanu komunikacionih kapaciteta interneta i širokih mogućnosti njegovog korišćenja za propagiranje vjerskih sadržaja.

Neke od osnovnih devijacija u ovom procesu vidimo u vrlo ozbiljnom narušavanju prava muslimana, naročito u zemljama Zapada, koje nameću potrebu za sačinjavanjem realne i kompletne slike o njima, njihovo-

voj vjeri i kulturi njihovih zemalja. Takvu odgovornost moraju preuzeti mediji sposobni da na vanjskom i unutarnjem planu uspostave adekvatnu komunikativnu infrastrukturu.

Kompetencije za traženje prostora tehnološke pomame u XXI vijeku su, u odnosu na kvalitet ove rasprave periferne, jer aspekt autorovog istraživačkog ekskluziviteta potencira zalaganje da se jedan individualistički koncept učini kompatibilnim zahtjevima tehnološkog napretka – svjetskog medijskog buma. Aksiologija, kao opšta teorija vrednosti, nije u koliziji odnosa sa diktatima *new age* strategije i njene digitalne dimenzije.

Fahrudin Smajlović se koncepiranjem ove studije predstavlja kao referentna individua za ostvarivanje komunikacije sa osobama visokog pozicionog registra u *islamskom mass medijskom svijetu*, čije će mu otvorene kapije omogućiti ulaz u apostrofirani komunikološki prostor. Akcentirani diskurzivni tonalitet i jasnu argumentaciju mladog referentnog znanstvenika, kojom se uklanja navučena medijska zavjesa na vrlo aktuelnom islamskom poprištu na našim prostorima, smatramo veoma uspješnim.

Izbor adekvatnih sadržaja doprinosi dobroj promociji osnovnih vrijednosti islama koje, neinformiranoj javnosti, treba etabrirati na Internetu. Različiti portali sa tematskim direktorijumom i platformama za edukacione procese na internetu posjeduju veliku posjećenost i jednostavnu navigaciju (surfanje), a tu su i neizbježene enciklopedije, naročito, impozantni planetarni poduhvat „Vikipedija“ – vid otvorene naučne poslastice u čijem kreiranju učestvuje čitava svjetska internet-porodica. Digitalizacija komunikativnih sistema (infrastruktura - /provajderi i high-tec kompanije/), prisustvo važnih i sistematiziranih biografskih sajtova sa zanimljivim bio-bibliografskim, hronološkim i fotografskim priložima, i komentarima, najvaljuje nove poduhvate u razvoju informacione tehnologije kao izazova za uspješnu prezentaciju islamske nauke. Međutim, popularno „*internet misionarstvo*“ slijede slabosti u opremljenosti odgovarajućeg rubrikatora (menu), preopterećenost stranica, klišeizirani dizajn, skromna mreža linkova, nerazvijeni oblici kontakata i dijaloga foruma. Islamski komunikolozi smatraju da bi poboljšanje likovne (kaligrafske) i vizuelne prezentacije uveliko doprinijelo posjećenosti sajtova i usmjerenosti ka dobroj komunikaciji. Komunikacijski internet-forumi predstavljaju formu misionarstva sa vlastitim zakonitostima i iskušenjima. Danas, uspostavljanje takvog dijaloga sa korisnicima (čitalaštvom) pruža odgovor na sva vitalna pitanja o islamu. Obavljaju se mogućim dijalogom vremena – stilom jednostavne multijezične komunikacije (arapski, turski, engleski i dr.)

Tu je i studija Fahrudina Smajlovića „*Principi i metode komuniciranja u islamu*” koja pomjera liniju spoznaje i vrednovanja poruke, dok određeni medij skicira islamsku stvarnost naglašavajući njen „*stvarni ton*” (P.Valeri), koji nije samo ilustrativna kategorija, već neophodna intelektualna matrica današnje-svjetske komunikologije, posebno muslimanske, koja sveislamski „*modus vivendi*”, usklađuje i prilagođava dolazećim interdisciplinarnim trendovima koji engleski nalažu kao univerzalni globalni jezik. Uz stručnu osposobljenost i spremnost da se odgovori izazovima vremena, raspoloživa medijsko-propagandna mašinerija, umanjuje duhovnu staganciju i ekonomsku dekadenciju određenih regiona u svijetu nastanjenih islamskom populacijom.

Širina Smajlovićevih intelektualnih i kreativnih interesovanja daju studiji osnovnu težinu, neskrivenu istraživačku radoznalost, naučnu akribiju i neobičan spoj tematske komplementarnosti. Islamska erudicija Fahrudina Smajlovića i izražena vitalistička radost, daju potrebnu težinu cijelom postupku istraživanja. Takva mu naučna referentnost obezbjeđuje poziciju respektiranog poznavaoca pojava i činjenica u svijetu Islama. Ista doprinosi problemskoj postavljenosti i tematskoj komplementarnosti ove knjige u kojoj hodom kroz muslimansku historiju, kulturu i umjetnost, promatramo položaj islamskog intelektualca današnjice. Ljubiteljima ove interdisciplinarne oblasti imponuje Smajlovićeva poliglotija – pomalo mistificirana autorska naznaka koju uporedo sa istraživačkim talentom koristi u rasvetljavanju nedovoljno poznatih posebnosti.

Najzad, priču o značaju ovog zanimljivog naučnog priručnika izvrsnog Fahrudina Smajlovića treba završiti konstatacijom da „*samo preko pisama mrtvi ostaju u sjećanjima živih*” (Diodorus, I vijek p.n.e.).

OTRGNUTO OD ZABORAVA

(Hamdija Šahinpašić – fono zapisi, Montenegro etno art 2008.,
priređio Mićo Miranović)

„Još 2000. godine, Izet Gerina vođa „Pljevaljskih tamburaša“, tražio je od mene da uradim nešto za očuvanje i afirmaciju djela Hamdije Šahinpašića. Rekao mi je i da ima neke njegove snimke. Obećao sam da ću uraditi što budem mogao. Nakon Izetove smrti, njegova porodica mi je predala te snimke. Tako je i počeo moj rad na projektu sakupljanja i objavljivanja fono zapisa Hamdije Šahinpašića“ – zapisao je Mićo Miranović, čijem plemenitom, upornom i predanom istraživačkom angažmanu možemo zahvaliti objavljivanje CD-a (Izdavač: Montenegro etno art 2008) na kojem su se našle 43 pjesme u neponovljivoj interpretaciji Hamdije Šahinpašića. Da je Miranović imao izuzetno težak zadatak, svjedoči i činjenica da je jedan dio fono zapisa stariji od 50 godina (snimak solističkog koncerta u Prijepolju iz 1954. godine) na kojem su sačuvane četiri pjesme, da su neke tehnički neupotrebljive, druge „rasute“ po privatnim i drugim muzičkim arhivima i za njima je valjalo dugo tragati, sistematizovati ih i tonski obrađivati. „I pored svega – ističe Miranović – riječ je o dijelu pjesničkog opusa Hamdije Šahinpašića, moguće je jedinog vokalnog soliste koji je priređivao solističke koncerte prateći sebe na tamburu.“ Na CD-u je i pjesma snimljena 1988. godine, kada je Šahinpašić imao 74 godine. U pratećem tekstu Miranović navodi da se radi o projektu koji treba da do kraja rasvijetli život i djelo Hamdije Šahinpašića i sačuva ga od zaborava, što podrazumijeva sakupljanje ostalih fono zapisa kojih još zasigurno ima i potpunu tonsku restauraciju u nekom od studija koji imaju odgovarajuću opremu za to; sakupljanje i sistematizovanje Šahinpašićeve muzičke arhive koja je bila izuzetna (tekstovi pjesama, notni zapisi i ostali pisani materijali); organizovanje jednog ili više okruglih stolova gdje bi se na visoko stručnom i naučnom nivou prišlo izučavanju života i djela Hamdije Šahinpašića, objavljivanje zbornika radova koji bi proistekli iz ovih aktivnosti, organizacija muzičke manifestacije (festivala) u Pljevljima u spomen Hamdiji Šahinpašiću, snimanje dokumentarnog filma, kao i inicijative da jedna ulica u Pljevljima dobije njegovo ime.

Pored biografije Hamdije Šahinpašića „posljednjeg velikog Narodnog pjevača“ Miranović se potrudio da CD obogati i s nekoliko vrijednih fotografija –iz života i rada Hamdije Šahinpašića do kojih je došao najviše zahvaljujući Jakubu Durgutu. Realizaciju projekta pomogli su Ministarstvo kulture Crne Gore i Radio televizija Crne Gore.

Miće Miranović: biografije Hamdije Šahinpašića

Hamdija Šahinpašić rođen je u Pljevljima 29.03.1914. godine, kao najmlađi od petoro djece Asim-bega i Šerife.

Do svoje sedme godine gotovo potpuno slijep, sa zavojima na očima, nije se odvajao od majke. Ta izuzetna žena bila je, kako je Hamdija govorio, "fenomen kada je u pitanju pjesma". Zнала ih je mnogo i rado ih pjevala. Bila mu je uzor i učitelj, od nje i njenih kona naučio je najveći broj pjesama. Još kao dijete isticao se ne samo što je pamtio sa lakoćom sve što je čuo, već i po izvanrednom pjevačkom daru. Iako su i njegova četiri brata naslijedila od roditelja dar i ljubav prema pjesmi, Hamdija je i u tome bio bolji i veći.

Nakon osnovne škole odlazi iz Pljevalja u Skoplje, gdje 1937. godine završava Veliku medresu, a zatim upisuje Pravni fakultet. Drugi svjetski rat prekida njegove studije, a ratni vjhor ga nosi preko Ulcinja, Sarajeva, Bosanske Gradiške do Sanskog Mosta, gdje je službovao kao vjeroučitelj do 1945. godine. Nakon oslobođenja dolazi u Pljevlja i zapošljava se kao učitelj pjevanja u osnovnoj školi.

Aktivno se uključuje u rad novoformiranog kulturno-umjetničkog društva "Voloda" u kojem vodi tamburaški orkestar i obavlja poslove sekretara. Tokom 1948. i 1949. godine, prilikom rada na knjizi "Narodne melodije iz Sandžaka", poznati etnomuzikolog, profesor Miodrag A. Vasiljević, dolazi u Pljevlja, upoznaje se sa Hamdijom i od njega zapisuje osam pjesama koje objavljuje u istoimenoj knjizi (Beograd, 1953. godine).

Nakon saznanja da Hamdija Šahinpašić zna "tri stotine pjesama" dogovaraju se da ih zapišu čim se za to ukaže prilika.

U ljeto 1951. godine Hamdija dolazi u Beograd na ljekarsku kontrolu, srijeće se s profesorom Vasiljevićem i u njegovom stanu ispisuju se možda najljepše stranice muzičke istorije ovih prostora. Za tri dana, Hamdija je otpjevao trista pjesama „u magnetofon – od svake pjesme po jednu strofu.“

To muzičko blago objavljeno je tek 1967. godine u Moskvi, pod nazivom "Jugoslovenske pjesme iz Sandžaka" - zapisane od narodnog pjevača Hamdije Šahinpašića.

Sudbina se još jednom poigrala sa Hamdijom. U jesen 1952. godine je iako nevin, uhapšen i prebačen u zatvor na Cetinju gdje pune tri godine izdržava kaznu. Nakon toga vraća se u Pljevlja ali za "bivšeg zatvorenika" nema posla.

Tih dana Radio Titograd objavljuje konkurs za članove hora. Hamdija se prijavljuje i biva primljen. Uporedo sa pjevanjem u horu, nastupa i kao vokalni solista, interpretirajući izvorne narodne pjesme.

U Titogradu je do rasformiranja hora 1958. godine kada ponovo ostaje bez posla. S tamburom u ruci stiže u Novu Varoš, ali nakon nekoliko mjeseci, početkom 1959. godine, odlazi u Sarajevo i zapošljava se kao sekretar u Gimnaziji "Braća Ribar" u kojoj radi do odlaska u penziju 1975. godine.

Hamdija Šahinpašić, nezadovoljan nekim elementima knjige profesora Vasiljevića, pokušava sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka da s profesorom Ankicom Petrović, ispravi uočene nedostatke. Ovoga puta, tokom "petnaest-dvadeset sijela", ponovo pjeva svojih trista pjesama. Ti zapisi su trebali biti pretočeni u knjigu. Očekivao je da to bude tokom 1989. godine. I pored obećane pomoći Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Akademije nauka i umjetnosti Crne Gore, do toga nije došlo. Knjiga na kojoj je dugo i predano radio, nikada nije ugledala svjetlo dana.

Tragični događaji koji su uslijedili devedesetih godina prošlog vijeka bili su pogubni za sve. Život je krenuo nekim drugim tokom.

Hamdija je, možda posljednji veliki "Narodni pjevač", jedan od onih koji su stvarali ono što nazivamo muzičkom riznicom jednog naroda. Njegov značaj i uloga u očuvanju muzičkog nasljeđa, ne samo Crne Gore, moraju biti temeljno naučno istraženi i proučeni. O Šahinpašićevoj vezanosti za zavičaj svjedoče i njegove riječi: „Ja sam u Sarajevu trideset godina ali sam uvijek žudio za svojim Pljevljima. Kad mi zemlje na oči naspu onda ću Pljevlja zaboraviti.“

Hamdija Šahinpašić je časno i ponosno koračao kroz život kao nepovnljiv primjer kako se živi za pjesmu i zbog pjesme.

Hamdibeg, kako su ga iz milošte i poštovanja zvali, umro je 28.03.2003. godine.

OSVRT NA FILM „KARNEVAL”

Koliko demokratske promjene na Balkanu imaju da zahvale istraživačkom novinarstvu ne treba ni pominjati. Gotovo jedine svijetle tačke mračnog perioda naše skorije istorije tiču se upravo savjesnih novinara, kao onih u nedjeljniku Monitor, koji su uporno razmicali zavjese ispred očiju građanstva, posebno u Crnoj Gori koja je nekako pukim slučajem uspjela da na svojoj teritoriji izbjegne masovnija oružana dejstva, ako se izuzme etničko „čišćenje“ pljevaljske Bukovice i još nekih sličnih događaja. Ali jedan bizarni zločin je godinama isto tako uporno uspijevao da ostane u sjenci popularne priče o Crnoj Gori kao jedinom neokrvavljenom dijelu teritorije koja se nekada zvala Jugoslavija. I u takvoj situaciji normalno je da se za to počinju interesovati oni sa savješću, prije svega novinari poput sarajevskog novinara porijeklom iz Crne Gore, Šekija Radončića.

A njegovo ime postalo je jednim od sinonima tog "savjesnog novinarstva". Takvo novinarstvo se prema istini postavlja iz moralne perspektive. Pojam objektivnog novinarstva pritom gubi sav svoj značaj, što ne znači da je savjesni novinar neobjektivan. Baš nasuprot, njegova moralnost proizilazi iz same objektivnosti, koja diktira da postoji samo jedna istina, pri čemu je bitna razlika u savjesnom novinarstvu ta da svaka istina nije jednako vrijedna. Trivijalna vijest ne smije imati prednost pred onom koja to nije, odnosno onoj koja se tiče savjesti u kolektivnoj svijesti ljudi.

Dokumentarni film "Karneval", televizijskog formata, koji je prvi put svijetu predstavljen na Sarajevskom Filmskom Festivalu, režirao je bosanski reditelj Alen Drljević, i nakon nekoliko kratkometražnih filmova, ovo je njegov prvi "izlet" u dugometražnu formu. Film je baziran na Radončićevoj faktografskoj knjizi koja se bavi slučajem deportacije blizu stotinu izbjeglica Bošnjaka koji su 1992. potražili utočište u Crnoj Gori u bijegu pred sigurnim uništenjem. To je priča puna tuge i očaja, priča o žrtvama, *dželatima i njihovim šegrtima*, ali ne i bez po kojeg heroja. A za herojstvo nije potrebno mnogo. Dovoljno je poslušati savjest.

Zašto je onda bilo moguće da se desi tako veliki i užasan zločin za tako malu Crnu Goru? To je ono što se Šeki Radončić, jedan od tih heroja, pita tokom čitavog filma. Isto se to pitaju i porodice onih koje su

tadašnje crnogorske vlasti "pohvatale" i predale u logore smrti na egzekuciju, odnosno upisale u sumorni spisak najvećeg zločina nad čovječanstvom na teritoriji Evrope još od vremena onih starih stravičnih crno-bijelih fotografija koje su obilježile krvavi dvadeseti vijek. Ali ono što postoji u kolektivnoj svijesti onih koji se sjećaju, a što je vezano za ovu tamnu crnogorsku epizodu, je u punom koloru jer se desilo ne tako davno. I zaista, kako se je tako nešto moglo desiti u sunčanom Herceg Novom, gradu karnevala? Ako i Radončić i unesrećene porodice ostaju da se vječno čude, reditelj Drljević izgleda da je našao sopstveni odgovor na to pitanje.

Film "Karneval" počinje karnevalom. Ulicama Herceg Novog korača vesela kolona, praćena muzikom, cvijećem, djecom koja poskakuju od radosti pred maskiranim pajacima. Uskoro nas film upoznaje sa Šekijem Radončićem, donekle i njegovom porodicom, i konačno njegovom misijom vezanom za temu koja je sušta suprotnost nečega što bismo nazvali karnevalom. Drljevićeva kamera ga prati u stopu tokom njegovih pokušaja da stupi u kontakt sa porodicama deportovanih, što se ispostavlja kao ne baš lak poduhvat i zasigurno ne uvijek sa pozitivnim ishodom. Dok veliki dio njih danas živi u Bosni i Hercegovini (što znatno ne umanjuje poteškoće pronalaženja), mnogi su svoju sudbinu potražili u dalekom inostranstvu. Radončićeve aktivnosti prati njegova lična naracija uz pomoć koje nas film upoznaje sa činjenicama, ali i sa onim što je lični doživljaj samog naratora. Kako stupa u kontakt sa jednom po jednom porodicom i bilježi njihove iskaze, Radončić nam sve više i više ogoljava istinu i kroz emotivne iskaze supruga, majki, sestara i samo po kojeg preživjelog oca, plastično predstavlja te sumorne dane ranog crnogorskog proljeća 1992. Stravična sjećanja nikada ne iščezavaju iz psihe onih koji su ih doživjeli, zato je svaka ispovijest koju vidimo u filmu doživljaj za sebe, nešto što dolazi iz perspektive stvarne ličnosti, djelić nečijeg života. Detalje onoga što je sadržaj ovih ispovijesti neću pominjati ovom prilikom jer to je zadatak filma, niti je potrebno na ovom mjestu izvoditi dokaze u korist istine, jer to ovaj film izvanredno samostalno uspijeva. Ali u svakom od svjedočenja se pominje i nazire taj lažni osjećaj sigurnosti, nepojmljivost da bi se moć države koja ih je prvobitno primila mogla udružiti sa misionarima zločina, nedostatak svjesnosti o tome da ta ista država neće poštediti ni one Bošnjake koji su tu u svojim sopstvenim kućama, koje su imali još mnogo prije početka balkanskog inferna. Tu su i ispovijesti o "dobrim" komšijama koje su u nekim slučajevima oduševljeno klicali na prizor "čišćenja" čitavih stambenih blokova od "Turaka". Radončić ide i do Švedske da se sretne sa još jednom porodicom koju je crnogorska lojalnost genocidnim projektnim „radovima" Radovana Karadžića koštala života dvije najbliže osobe. Svuda na svom

putu Radončić nailazi na plač. Između ostalog i jednog od šačice onih čija je nesreća dobila pozitivan ishod pošto su pukim slučajem preživjeli ozloglašeni fočanski logor smrti.

I kao što sam već pomenuo, tu i tamo nailazimo na po kojeg heroja. Slobodan Pejović, prijatni stariji čovjek, je u ono vrijeme bio inspektor u hercegnovskom centru bezbjednosti. Nije jedino herojstvo to što je jedini koji je na sopstvenu odgovornost odbio da izvrši naredjenje koje mu je dao njegov ministar, njegova vlada i njegova država, već i to što je nakon mnogo godina, kada je proces otkrivanja istine o ovom nedjelu počeo da uzima maha, odlučio da da svoje svjedočenje na sudu. Isto tako u ovom filmu, on doprinosi sklapanju mozaika o organizaciji i strukturi plana o deportaciji ovih izbjeglica, što se ispostavlja da je za misiju filma i za samog Radončića od neprocjenjive vrijednosti. Pejović nije posustao ni pred prijetnjama smrću i pritiscima koji su dolazili sa pozicija visočijih nego što bismo voljeli da mislimo. A kao suštu suprotnost jednom ovakvom jednostavnom savjesnom pojedincu imamo bivšeg predsjednika Crne Gore, Momira Bulatovića, čije arogantne konstatacije o ovom slučaju padaju i razbijaju se u sitne komade leda od kojeg su i sazdane, na jednu jedinu riječ Pejovića i bilo koje od žrtava koje su sa nama putem ovog filma podijelile svoje zastrašujuće ispovijesti. Dokaze o tome film nam prezentira jasno i nedvosmisleno i ako je iz te objektivnosti na prvi pogled još uvijek nejasno šta bi mogao biti odgovor na moralno pitanje svih naših pitanja. Pošto znamo da se ipak desilo, kako je onda nešto tako moglo da se desi baš na sunčanom crnogorskom primorju, na čiju nas misterioznu ljepotu reditelj Drljević s vremena na vrijeme podsjeća tokom filma?

U tu svrhu film nam predstavlja Amora Mašovića, Predsjednika Komisije Federacije Bosne i Hercegovine za Potragu za Nestalim Licima. Ono čime se on bavi teško da bi neko poželio da radi. Nakon iscrpnog identifikovanja i katalogiziranja kostiju, na kom radi čitav forenzički tim, na njemu je nerijetko da porodice žrtava obavijesti o tome da li je ishod upoređivanja DNK uzoraka pozitivan ili ne. U ovom dijelu film zalazi u teritoriju horora. Ono što ga čini semantičkim hororom su kadrovi filma koji prikazuju proces uzimanja uzorka sa ljudske kosti koji uključuje prebiranje po plastičnim vrećama poredjanim na beskrajnim policama, njihovo pranje od zemlje iz masovne grobnice iz koje su iskopane i konačno sterilizovanje i odstranjivanje komada kosti putem rezanja malom električnom testerom.

No nije to jedini "znak prepoznavanja". "Karneval", kao naziv filma ima svoje utemeljenje u klasičnoj, gotovo literarnoj metafori. Tokom filma, reditelj se vraća istim onim kadrovima parade kojima film počinje, a koji u stilu ironičnog komentara postavljaju kontrast, i samim tim i

pitanje, šta se krije ispod tih maski. Sami pojam maske je u sedmoj umjetnosti bio često predmet interesovanja različitih reditelja koji su radili u najrazličitijim žanrovima, ali nekako najviše u hororima. Prvo je ono osnovno metaforično značenje maske, koje se tiče identiteta. Na primjer, u Kjubrikovom filmu "Oči širom zatvorene", maska je faktor obezličjenja. Ali on maskama daje i još jednu dimenziju. Kada maska oduzme identitet onome koji je nosi, ona mu istovremeno podaruje svoj sopstveni lik. Ono što je maska, blijeđa bezlična površina bez ljudskog pogleda, koja samo podsjeća na fizionomiju ljudskog lica, to postaje i onaj koji je nosi. Fizička manifestacija njegove psihe je u izgledu njegove maske. Isto tako rezonuje i Džon Karpenter u njegovom kulturnom hororu "Noć vještica". Maska u njegovom filmu je fizičko otjelotvorenje zla. Ne postoji lice ispod maske. Maska je sve.

U Drljevićevom filmu imamo šokirajuće sličnu situaciju. U stalno ponavljanim scenama karnevala, kamera se posebno interesuje za jednu karakterističnu masku. Ne samo da je njen izgled zastrašujući, na neki misteriozni način, već je i sama nemogućnost da dosegemo do lica ispod maske jednako jeziva. Jer kao da je ispod te maske još jedna maska, možda još strašnija od prve. Stoga je Drljevićev instinktivni odgovor na Radončićevo pitanje u metafizičkom ontološkom zlu. Takvo zlo je nemoguće objasniti, ali ga je moguće dodirnuti rukom. Ono se ne javlja u onome koji ga izvršava. Zlo i zločinac u ontološko-metafizičkom smislu su jedno te isto.

Film se završava scenom u kojoj Šeki Radončić posmatra karnevalsko spaljivanje efegija i dalje se čudi, jer za savjesne ljude biti savjestan najnormalnija je stvar na svijetu, čak i kad postanu žrtve prijetnji i podmetanja bombi. I oni jedino mogu da se pomire sa činjenicom da nekim stvarima jednostavno nije sudjeno da ikada budu shvaćene. Podsjetivši nas da je put do istine o deportaciji bošnjačkih izbjeglica iz Crne Gore i kasnijoj egzekuciji izuzetno trnovit i da je indiferencija u društvu i obstrukcija u sudskom procesu radije nego savjesnost karakterisala dosadašnje napore, reditelj film zatvara još jednom dvostruko ironičnom scenom. Naime, u samoj posljednjoj sceni vidimo zalazak sunca na nekoj crnogorskoj plaži praćen rendicijom ni manje in više nego stare pjesme "Još ne sviće rujna zora", iako, po onome što vidimo, mrak tek treba da padne.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG U €
Dr Saimir	Markišić	Rožaje	100,00
Tarik	Adrović	Reutlingen, Njemačka	50,00
Adlija Lila	Mezit	Reutlingen, Njemačka	50,00
Menan	Guskić	Reutlingen, Njemačka	50,00
Enver	Pepić	Reutlingen, Njemačka	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>